

Гайрат АБДУЛЛАХОДЖАЕВ,
Миллий рассомлик ва дизайн институти
"Ижтимоий фанлар, педагогика ва
касбий фанлар" кафедраси доценти, юридик фанлар номзоди

ҲОЗИРГИ ДАВРДА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада ҳозирги даврда ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ўзига хослиги илмий-амалий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек, ахборот таъсирининг объекти ва субъекти сифатида шахс, гуруҳ, жамият, аниқроғи эса яқка тартибдаги, гуруҳдаги ва оммавий онг ва унинг онгсиз таркибий қисмлари майдонга чиқиши илмий нуқтаи-назардан асосланган. Шунингдек, ахборот жараёнларини табиатда амалга ошириш қонуниятларини чуқур ўрганган ҳолда табиат ва ахборот жараёнлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўзига хос жиҳатларини фалсафий нуқтаи-назардан ёритишга алоҳида эътибор қаратилган. Бундай табиат ва ахборот жараёнлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни асословчи билимлар янада мукамалроқ техникавий тизимларни яратишга, шунингдек, қўлаб ижтимоий тузилмаларни янада оқилона ташкил этишга ёрдам бериши мумкинлиги илмий асосланган. Ва бу ерда ахборотнинг фалсафий асосларини ривожлантириш жудаям муҳим эканлиги ёритиб берилган. Шунингдек, ахборотнинг когнитив фанларда, психологияда, нейробиологияда, компьютер фанларида, сунъий интеллект муаммоларини ишлаб чиқишдаги ўрни ҳамда бугунги кун олимларида энг катта қизиқиш уйғотган "онг ва мия" муаммосини ҳал этиш зарурати батафсил тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: ахборот, ахборот хавфсизлиги, табиат, когнитив фанлар, психология, нейробиология, компьютер, сунъий интеллект, ахборот олиш ҳуқуқи, ахборот воситалари,

ОСОБЕННОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НАСТОЯЩИЙ

Аннотация

В данной статье научно-практически анализируются особенности обеспечения информационной безопасности. А также, с научной точки зрения обосновывается проявление объектов и субъектов информационного влияния как личности, группа, общество, а еще точнее индивидуальные, групповые и массовые структурные компоненты сознания. Более того, уделяется внимание философскому освещению особенностей функционирования закономерностей информации в природе. Обосновывается такие связи между природой и информационными технологиями при создании усовершенствованных технических систем. И в данном контексте обосновывается важность философских основ информации. А также, подробно исследуется роль информации в когнитивных науках, в психологии, нейробиологии, компьютерных науках, в производстве искусственного интеллекта и вызывающий особый интерес у ученых проблема «сознания и мозга».

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, природа, когнитивные науки, психология, нейробиология, компьютер, искусственный интеллект, право на информацию, средства информации.

FEATURES OF ENSURING INFORMATION SECURITY IN THE PRESENT

Annotation

This article scientifically and practically analyzes the features of ensuring information security. And also, from a scientific point of view, the manifestation of objects and subjects of informational influence as a person, group, society, and even more precisely individual, group and mass structural components of consciousness is substantiated. Moreover, attention is paid to philosophical coverage of the features of the functioning of the laws of information in nature. Such connections between nature and information technologies are substantiated when creating improved technical systems. And in this context, the importance of the philosophical foundations of information is substantiated. And also, the role of information in the cognitive sciences, in psychology, neurophysiology, computer science, in the production of artificial intelligence and the problem of "consciousness and the brain" that is of particular interest to scientists is investigated in detail.

Key words: information, information security, nature, cognitive sciences, psychology, neurophysiology, computer, artificial intelligence, the right to information, media.

Глобаллашув шаротида тезкор, кенг қўламдаги ахборот тизими ва телекоммуникация технологияларининг ривожланиши стратегик маъно-мазмун касб этмоқда. Яъни, ахборот технологиялари жамият ҳаётининг барча жабҳаларига ва инсон фаолиятига кириб бориши, шунингдек, ахборот маконининг глобаллашуви, бутун жаҳон ривожига таъсир кўрсатаётган ижтимоий-сиёсий омиллар тобора ортиб бормоқда. Шундай мураккаб шароитларда Ўзбекистонда ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласи аҳолини, хусусан, ёшларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан иммунитетини шакллантириш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимиз хавфсизлик стратегиясини шаклланишида миллий давлат ва хизмат хавфсизлигини

таъминлаш, ахборот ресурслари хавфларини аниқлаш ва маълумотларни концептуал моделларини ишлаб чиқиш, давлатлараро ахборот хуружлари туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган можароларни олдини олиш ва бартараф этиш жараёнларини бошқариш тизимини такомиллаштириш муҳим масалалардан бири бўлиб, бу борада мақсадли илмий-тадқиқотларни амалга ошириш долзарб аҳамиятга эга. Чунки айнан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида, "Ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва ахборотни ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш, ахборот соҳасидаги таҳдидларга ўз вақтида ва муносиб қаршилик кўрсатиш масалалари алоҳида йўналиш сифатида белгиланиб, ёшлар онгига

таҳдид солувчи ахборот хуружларининг олдини олиш, ёшларда Интернет ва бошқа ахборот ресурсларидан фойдаланиш маданиятини шакллантириш” [1] устувор вазифа этиб белгиланган.

Жамиятни виртуаллаштириш жараёнининг эҳтимолий оқибатлари сифатида айнан замонавий молиявий-иқтисодий тангликни мисол сифатида келтириш мумкин. Ушбу тангликнинг асосий сабаби саноатнинг, транспорт ва бошқа иқтисодий объектларнинг бузилиши билан эмас, виртуал қийматликлар реал қийматлилар деб эълон қилигани билан боғлиқ. Лекин бизнинг сиёсатшунос ва молиячиларимизнинг нуқтаи назарига этибор беринг, ахир улар замонавий тангликнинг сабабларига ахборот нуқтаи назаридан қарашмаяпти. Деярли ҳеч ким ушбу масалага бундай нуқтаи назар билан қарашмаяпти. Ваҳоланки, бугунги кунда биз кузатаётган тангликнинг сабаби соф ахборотга оид ҳисобланади. Бу жамият замонавий виртуаллаштиришнинг оқибатларидан биридир. Бу борада яна бир қанча амалий хусусиятга эга мисолларни келтириш мумкин, улар замонавий жамиятнинг ҳаётида ахборот жиҳатларига баҳо бермаслик жиддий салбий олиб келишини кўрсатади. Шунингдек, давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Илғор технологияларнинг фаол жорий қилинаётгани ва глобал ахборот коммуникация макони тараққий этаётгани барча жараёнларни жадал ва тез ўзгартирмоқда, китъалар, минтақалар, давлатлар ва бизнес даражасидаги ҳамкорликнинг янги шакллари ривожлантиришга хизмат қилмоқда” [2].

Яна бир йирик муаммо шундан иборатки, ахборот воқелиги ўзи билан нафақат янги имкониятларни, инсон, давлат ва жамият учун умумий бўлган янги ҳафларни ҳам олиб келиши мумкин. Ахборот нуқтаи назари – бу тизимли қараш сингари илмий тушунишнинг фундаментал методидир. Ва ушбу метод табиат ва жамият ривожланишининг турли хил муаммоларини ўрганишда жудаям самарали ишлайди. Яқин хориж давлатларида ўзбек тили билан боғлиқ ҳолатни олиб қарайлик. Бу ерда ахборот нуқтаи назарининг қандай алоқаси бор, деган савол туғилиши мумкин? Аммо, агарда тилга нафақат мулоқот воситаси, балки кучли когнитив вазифа (ахир тил – бу воқеликни моделлаштириш воситасидир, бу “фикрлар кенглигидир”) сифатида қарайдиган бўлсак, у ҳолда тилга нисбатан муносабат сезиларли равишда ўзгаради.

А.Мўминовнинг фикрига кўра, бундай индикторлардан энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- фуқароларнинг интеллектуал ривожланиши, уларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари умумий даражасини намоён этувчи таълим тизимининг шаклланиши;
- ахборотни олиш, узатиш, фойдаланиш имкониятларини берувчи ахборот инфратузилмасининг мавжудлиги;
- ахборот олиш ҳуқуқи қафолатларини яратувчи ҳамда оммавий ахборот воситалари фаолиятини либераллаштиришга қаратилган демократлашув жараёнлари;
- мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ бўлган таълим олиш, илғор замонавий ахборот техникаси ва воситаларини харид қилиш ҳамда улардан фойдаланиш учун мавжуд моддий имкониятлар [3].

Бугунги кунда таълим тизимида информатиканинг фундаментал, жумладан, фалсафий асосларини ўрганишга нисбатан муносабатни ўзгартариш жуда муҳимдир. Бугун ахборот фаннинг мустақил соҳасига айланмоқда. У нафақат ахборот воситалари ва технологияларини ўрганиши лозим бўлган жудаям муҳим комплекс илмий йўналиш ҳисобланади. Шунингдек, авваламбор, табиат ва жамиятдаги ахборот жараёнларини, уларнинг фундаментал асослари ва умумий қонуниятларини ҳамда у ёки бу ахборот соҳасидаги ахборот жараёнларини амалга оширишнинг ўзига хослигини ҳам ўрганиш лозим.

Шундай қилиб, фундаментал фан сифатида ахборотнинг ўрганиш предмети бўлиб, табиат ва жамиятдаги ахборот жараёнлари, яъни техник, физик, биологик ва ижтимоий тизимлардаги жараёнлар ҳисобланади. “Бугунги дунёда мислсиз илмий кашфиётлар, улкан техник имкониятлар, универсал технологиялар, ахборот тарқатишнинг глобаллашуви, яъни уларнинг бутун қурраи заминни қамраб олиш жараёни шиддат билан кечмоқда. Масалан, Интернет тизими орқали ахборот алмашув, бинобарин, ғоявий таъсир ўтказиш имкониятлари ҳам тобора кенгаймоқда. Аслида ахборот соҳасидаги глобаллашув инсоният учун, дунёнинг барча ҳудудларидаги одамларнинг ўзаро мулоқоти учун, илм-фан ва маданий бойликларни ўзлаштириш учун улкан имкониятлар яратадиган жараёндир” [4].

Ахборот когнитив фанларда, психологияда, нейрофизиологияда, компьютер фанларида, сунъий интеллект муаммоларини ишлаб чиқишда кенг қўлланилади. Чунки олимларда энг катта қизиқиш уйғотган “онг ва мия” муаммосини ҳал этиш бугунги кунда ҳам долзарб ҳисобланади. Бундан қуйидагича саволларга жавоб топиш лозим бўлади. Агар субъектив воқелик ҳодисаси табиий, шу жумладан фазовий хусусиятга эга бўлмаса, унда қандай қилиб ушбу ҳодисанинг ақлий жараёнлар билан зарурий алоқасини тушунтириш мумкин? Субъектив воқелик ҳодисасининг моддий ўзгаришларга сабаб бўлувчи моддий жараёнларни бошқариш қобилиятини қандай баҳолаш мумкин? Ушбу саволларга жавоб бериш учун субъектив воқелик ҳодисасини ахборот (нима ҳақидадир) сифатида, унинг тарқатувчисини эса аниқ мия нейродинамик тизим сифатида баҳоловчи ахборот нуқтаи назарини ишлатиш анчайин истиқболли ҳисобланади. Шундай қилиб, руҳий жараёнларнинг мия нейродинамик кодларини аниқлаш вазифаси бош вазифага айланади. Ушбу йўналишда дунё миқёсидаги қўллаб илмий марказларда қизғин тадқиқотлар (нейрокриптологиянинг шаклланиши ҳақида гапириш мумкин) олиб борилмоқда ва ҳозирданок сезиларли натижаларга эришилди (муҳим мавзу бўлиб, жиддий таҳлил – ушбу тадқиқотларнинг ижтимоий ҳаёт талаб қилмоқда). Субъектив воқелик ҳодисасининг сабабий функциясини тушунтиришга келсак, у ахборот сабабиятининг тури сифатида баҳоланувчи руҳий сабабият тушунчаси асосида амалга оширилади. Баъзи олимлар айтиб ўтганидек, тўртта мегатехнологияни конвергенциялаш жараёнларида ахборот нуқтаи назарлари энг муҳим аҳамият касб этади. Булар – нанотехнологиялар, биотехнологиялар, ахборот технологиялари ва когнитив технологиялар бўлиб, уларнинг ривожланишига ер шаридаги цивилизациянинг тақдири боғлиқдир.

“XXI аср ахборот алмашинувининг хилма-хиллиги, ғоявий-мафкуравий полигонларнинг кескинлашуви, бир сўз билан айтганда, инсон онгига ҳукмронлик учун кураш кечаётган давр сифатида тарихда қолмоқда. Бу даврда миллий хавфсизлик, маданият ва маънавиятни сақлаб қолиш ўз келажагини ўйлайдиган ҳар бир халқ учун бош омил даражасида қаралиши шарт” [5]. Қўп йиллардан буён турли хил муаллифлар томонидан ахборот тушунчасига умумий таъриф беришга ҳаракатлар бўлмоқда. Ушбу ҳаракатлар қўпчилик олимларга самарасиздай туюлмоқда. Гап шундаки, ахборот феномени нафақат турли ҳолатларда, балки ахборот жараёнини амалга оширишнинг турли босқичларида ҳам анчайин ўзига хослигини намоён қилмоқда. Шу сабабли, ахборот феноменини тушуниш бўйича ёндашувлар ўртасида жиддий қарама-қаршилик йўқ. Фақатгина бу борада ҳозирда иккита мустақил ва ҳаққоний қараш мавжуд бўлиб, уларни ахборот феноменининг қайси соҳасида – объектив табиий воқелик ёки онг фаолияти соҳасида пайдо бўлишига қараб у ёки бу соҳаларда қўллаш керак.

Бу ҳолатда ҳақиқатдан ҳам бир қатор ёндашувларни тўғри аниқлаштириш керак. Бунинг учун эса аввало ушбу концепциялар айнан қандай муносабатларга нисбатан муқобил ҳисобланишини аниқ ифодалаш керак.

Агарда баъзи олимлар ахборот ҳар бир атом ва электронда мавжуд деб таъкидласа, бошқалари эса уларда ахборот йўқ деб ҳисоблашади, бундай ҳолатларда уларнинг қарашлари муқобилдир. Лекин атрибутив қарашнинг турли хил талқинлари мавжуд бўлиб, улар муқобилликни қамайтиради ёки уни бутунлай йўқ қилади. Масалан, унинг тарафдорлари физикавий ва кимёвий тизимларга мансуб бўлган қандайдир протоахборотни қоида қилишда ҳамда бутун ахборотни биологик тизим даражасида ривожлантиришади. Бундай ҳолатда баҳслашиш кийин, чунки ҳаётнинг асосини кимёвий жараёнларни ташкил қилади, протоахборотни эса физик-кимёвий бирикмаларнинг бир қанча даражаси билан боғлаш мумкин. Чунки «ахборот реал физик-кимёвий жараёнларида кадр-қимматга эга бўлади ҳамда бу қадрият ўлчами бор физик миқдорларда ўз ифодасини топиши керак» [6]. Ушбу ҳолатни инобатга олиб, Л.А.Николаевнинг анчагина қизиқарли бўлган “Биологик жараёнларнинг табиий кимёвий асослари” номи асарини эслатиб ўтмоқчимиз. Ушбу асарда биогенезга олиб келиши мумкин бўлган бу каби физик-кимёвий тузилмаларнинг ривожланиш сабаблари ва шароитларига асосли тўхталиб ўтилган. Муаллиф шаклланишнинг биологиядан олдинги даражасининг ўзига хосликларини ва функционал қараш нуқтаи назаридан ўз-ўзини шакллантириш жараёнининг асосий шарт-шароитларини чуқур очиб берган, бир қатор синергетик ғояларни билдирган. Афсуски, ҳар доимгидек, унинг концептуал ишланмалари ва ўша давр учун бетакрор бўлган ғоялари етарли даражада эътироф этилмади, 15-20 йил ўтиб эса бошқа муаллифларнинг ҳаракатлари туфайли ва табиий уларнинг номлари билан кенг тарқалди.

Замонавий ахборотлашган жамият барпо этишнинг муаммоларидан бири – ахборот хавфсизлиги масаласидир. “Ахборот технологиялари даври”, “ахборот асри” дея ном олган ҳозирги замонда бирор бир жамиятни аниқ ишлаб чиқилган ахборот хавфсизлиги тизимисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, ахборот қудратли кучга айланиб, ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ тус олиб бормокда. Шу ўринда Биринчи Президентимизнинг куйидаги: “эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади” [7] деган фикрлари ҳам ахборотни егаллаш йўлидаги курашларга дахлдор десак янглишмаймиз.

Ахборот таъсирининг объекти ва субъекти сифатида шахс, гуруҳ, жамият, аниқроғи эса яқка тартибдаги,

гуруҳдаги ва оммавий онг ва унинг онгсиз таркибий қисмлари майдонга чиқади. Ахборот хавфсизлигининг иккинчи даражасини қўриб чиқар эканмиз, унинг яқка тартибдаги, гуруҳдаги ва оммавий онг соҳасидаги таҳдидлари ва объектларини қисқа тарзда муҳофама қилишимиз зарур бўлади. Дарҳақиқат, яқка тартибдаги онгни ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий объекти инсоннинг атрофдаги воқеликни тегишли тарзда идрок этиши, ўзининг ҳаёт тажрибаси ва билимлари асосида ўзида ишонч, қўрсатмалар ва қимматли йўналишларни шакллантира олиш ҳамда уларга мувоқиқ тарзда тегишли қарорни қабул қилишдан иборат. Бу ҳолда яқка тартибдаги онга бўлган асосий таҳдид –бу инсон онгига унинг руҳсатисиз таъсир ўтказиш усуллари ва воситаларини қўллаш йўли билан ушбу қобилиятни бузишдан иборат бўлади. Ушбу таҳдид бегона кишилар томонидан амалга ошириладиган ва инсоннинг ўзи англамайдиган ост онгнинг ёки онгининг психик таркибига мақсадли таъсирўтказиш кўринишида намоён бўлади (масалан, 25 кадр). Бунда инсоннинг психик реакциялари ва ҳаракатлари “куч остида” ўзгартирилади.

Ахборот хавфсизлигининг тузилиш –вазифа андозаси учинчи даражаси хавотирнинг трансдалилий назарияси асосларига – копинг – хулқ назарияси ва В.Ю.Рыбников ва Е.А.Ашаниналар томонидан ажратиб кўрсатилган таркибий қисмларига таянади. Булар шахснинг ахборот-хавотир омиллари ва таҳдидларига бўлган жавоби даражасининг асосларига бириктирилади.

Ахборот хавфсизлигига таҳдид деганда химоя объектига (ахборот манбаларига) қаратилган, химоя объекти эгасига зарар етказиш мақсадида амалга оширилган ҳаракатлардир. Бу ҳаракатлар қуйидаги мақсадларда амалга оширилиши мумкин: ахборот махфийлиги бузилиши. Сақланаётган ахборот катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг ошкор этилиши ахборот эгаси учун катта зарар келтириши мумкин. Ахборот яхлитлигини бузилиши. Ахборот яхлитлигини бузилиши (қисман ёки тулиқ,) унинг унинг ошкор этилиш таҳдидига яқин ҳисобланади, аммо у келтирган зарар ахборот махфийлигини бузилиши зараридан сезиларли даражада катта бўлади.

Хуллас, ахборот хавфсизлигининг муҳим объектлари – социумнинг умумий қадриятлари (соғлиқ, хотир-жамлик, микросоциумнинг – оиланинг, дўстларнинг, қариндошларнинг ва ижтимоий манфаатларнинг – қадриятлари) жамиятда қабул қилинган ва тушуниб этилган ҳамда уларнинг яқка тартибдаги онгида ўз ифодасини топган қадриятлардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. /Расмий нашр/ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Адолат, 2017. – Б.27.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 12 октябрдаги МДХ Давлат раҳбарлари кенгаши мажлисидаги нутқи. <http://press-service.uz/ru/lists/view/1132>
3. Ахборот-психологик хуружларидан химоя қилиш технологиялари. Ўқув-услубий мажмуа. –Т.: Ўзбекистон Миллий университети, 2014. – 12 бет
4. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. - Тошкент.:Ўзбекистон, 2000 – Б. 23.
5. Язданов У. Жамоатчилик фикрини трансформация қилиш имкониятлари//. – Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари 2017. 2-сон Б. 79.
6. Волькенштейн М. Предисловие к книге М.Эйгена Самоорганизация материи и эволюция биологических макромолекул. -М., 1973. –С.7.
7. Каримов И.А. Миллий истиклол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир (Фидокор газетаси муҳбири саволларига жавоблар). Т.: “Ўзбекистон”, 2000. 7-Б.

Nuriddin ADILOV,
Toshkent davlat texnika universiteti assistenti
E-mail:nuriddinn@mail.ru

TDTU katta o'qituvchisi Z.M. Mirsharipova taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN THE LIFE OF STUDENTS

Abstract

The article is devoted to physical culture and sports in the system of students' values. In the course of the study, it turned out that the importance of socially determined motives such as "becoming more attractive to people of the opposite sex" is growing; "improve posture, physique"; "today it is fashionable to be sporty"; "expand the scope of communication"; "to acquire the skills and abilities necessary for the future profession." The results obtained confirm the general trend of increasing importance of physical culture and sports in the value system of modern society.

Key words: Physical culture, sport, value orientations, students.

ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Статья посвящена физической культуре и спорту в системе ценностей студентов. В процессе исследования выяснялось, что растет значение социально обусловленных мотивов таких, как «стать более привлекательным для лиц другого пола»; «улучшить осанку, телосложение»; «сегодня модно быть спортивным»; «расширить сферу общения»; «приобрести умения и навыки, необходимые для будущей профессии». Полученные результаты подтверждают общую тенденцию роста значимости физической культуры и спорта в системе ценностей современного общества.

Ключевые слова: Физическая культура, спорт, ценностные ориентации, студенты.

JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING TALABALAR HAYOTIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqola talabalar qadriyatlarini tizimida jismoniy tarbiya va sportga bag'ishlangan. Tadqiqot davomida ma'lum bo'lishicha, "qarama-qarshi jinsdagi odamlar uchun yanada jozibador bo'lish" kabi ijtimoiy jihatdan aniqlangan motivlarning ahamiyati ortib bormoqda; "qad-qomatni yaxshilash"; "Bugun sportchi bo'lish urfda"; "muloqot doirasini kengaytirish"; "kelajak kasbi uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallash". Olingan natijalar talabalar qadriyatlarini tizimida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyatini oshirish borayotganligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Jismoniy madaniyat, sport, qadriyat yo'nalishlari, talabalar.

Kirish. Ma'lumki, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish odam organizmini har tomonlama jismonan rivojlanishi va mustahkamlanishi, fiziologik funksiyalarning takomillashtirishi va sog'lomlashtirishga olib keladi. Yurtimizda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti istiqbolini belgilash, jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o'rin egallashga intilish yo'lidagi keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish bilan kechmoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o'rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilayotganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishni ta'minlamoqda. Turli sohalarda yo'lga qo'yilayotgan xalqaro hamkorlik garchi o'z samarasini berayotgan bo'lsada, biroq, milliy mustaqillikni har jihatdan mustahkamlash, erishilgan yutuqlarni boyitish, mavjud kamchiliklarni tezkor bartaraf etish jamiyat a'zolaridan alohida fidokorlik, jonbozlik, shijoat va qat'iyat ko'rsatishni talab etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori, shuningdek, Prezidentning 2017 yilning 31 oktabr kunidagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida boshqarish tizimini takomillashtirish, ommaviy sportni rivojlantirish, iqtidorli sportchilarni tanlash va tarbiyalash, sohani malakali kadrlar bilan mustahkamlash hamda zamonaviy sport inshootlarini barpo etish" masalalariga bag'ishlangan yig'ilishida belgilangan chora-tadbirlarda ko'rsatib o'tilgan talaba-yoshlarning darsdan bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish bo'yicha o'rtasida voleybol sport turini yanada rivojlantirish va uning ommaviyligini oshirish, ular

o'rtasida o'tkaziladigan musobaqalarning muntazamligini ta'minlash kabi vazifalarni belgilaydi.

Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi bo'lib, inson salomatligi maxsus vositalarini yaratish va foydalanish ishida jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisidir. Demak, bu tushuncha faqat salomatlik va u bilan bog'liq tadbirlarni aks ettiradi, uning, ya'ni insonning tabiatda va jamiyatda yashashi va mehnat qilishi uchun zarur bo'lgan jismoniy tayyorgarligi va uning zarur darajasini ta'minlashni aks ettirmaydi. Shuning uchun, yuqoridagi ta'rifning "inson salomatligi" degan so'zdan keyin va "jismoniy kamolati" degan so'zni qo'shish maqsadga muvofiq bo'lib, shunda u "Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi bo'lib, inson salomatligi va jismoniy kamolatining maxsus vositalarini yaratish va foydalanish ishida jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisidir", deyilib, faoliyat sohasini to'laroq aks ettiradi [1].

Jismoniy tarbiyaning sog'liqqa foydalari:

sport bilan muntazam shug'ullanish uzoq umr ko'rishning eng oddiy yo'lidir.

kishi sport bilan shug'ullanganida organizmi yaxshi chiniqadi, muskullari tez charchamaydi. Chiniqqan odamning nerv-endokrin, yurak-qon tomir, nafas olish va boshqa hayotiy muhim a'zolari hamda to'qimalarining ish faoliyati ortadi.

sport mashg'ulotlari odam tanasidagi to'qimalarning tez yangilanishi, uning yosh, sog'lom va tetik saqlanishiga sabab bo'ladi.

taloqda limfotsitlar hosil bo'lishi ko'payib, organismning yuqumli kasalliklardan himoyalaniish qobiliyati (immunitet) kuchayadi.

kam harakatlilik (gipodinamiya) yurak faoliyatini kuchsizlantiradi. Natijada yurak-qon tomir va boshqa kasalliklar yuzaga keladi.

mashqlar orqali qon aylanishi tezlashadi, miyemizga kislorod boradi, mushaklar kuchayib, bo'g'imlarning harakatini ta'minlaydi, ruhiy taranglik yo'qolib, energiya ortadi.

sport bilan shug'ullanuvchilarda yurak klapanlari va muskullari yaxshi rivojlanib, uning hajmi boshqalarnikiga qaraganda kattaroq bo'ladi.

o'pkaning tiriklik sig'imi ortadi (4500-6500 ml.ga etadi), nafas olish va qon aylanish a'zolari yaxshi rivojlanadi.

odatda zaiflashgan, chiniqmagan tanada mikroblar yashashi va ko'payishi uchun qulay sharoit topadi. Natijada bunday odam kasallanadi.

jismoniy mashqlar tufayli yurak, buyrak, o'pka va tomirlar kuchga to'ladi, tomirlar kengayadi va elastik holatga keladi. Shunday qilib tomirlardagi yog' nisbati, xolesterin, shakar va insulin pasayadi. Tananing yog' nisbati kamaysa, o'zimizni kuchli his etamiz, asab tizimi sog'lom bo'ladi.

xotirani kuchaytirishning eng muhim sharti asablarining sog'lom bo'lishidir. Buning uchun esa badantarbiya bilan shug'ullanish lozim.

uy sharoitida jismoniy mashqlar bajarish yoki biron sport turi bilan shug'ullanish hozirda keng tarqalgan semirishning oddiy davosidir. Zero, semirish ish faoliyatini pasaytiradi, sog'liqni zaiflashtiradi.

jismoniy tarbiya mashqlari kishiga ko'tarinkilik va ruhiy dalda bag'ishlaydi. Bunday holda ishlar unumli va sog'liq joyida bo'ladi.

agar kishi bir kunda 10 daqiqa jismoniy mashqlar bajarsa, u daqiqasiga yuragining 10 marta urishini "tejab" qolar ekan. Bu bir yilda 500.000 martani tashkil qiladi. Mana shu yo'l bilan yurak-qon tomir kasalliklaridan forig' bo'lish, yurakni sog'lom qilish, infarktdan qutulish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jismoniy madaniyat hozirda eng muhim ijtimoiy hodisa sifatida kishilar kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Dastlab, u halq og'zaki ijodi namunalarda (Alpomish, Go'rug'li va boshqa halq dostonlari) tilga olingan bo'lsada, u keyinchalik Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Alisher Navoiy, Pahlavon Maxmud va boshqa ko'pgina sharq mutafakkirlarining asarlarida uchraydi. Ular jismoniy tarbiyani inson hayotidagi ahamiyati, uni shaxsni shakllantirishdagi o'rni masalalariga keng to'xtalgan. Shuningdek, "Temurnoma", "Temur tuzuklari", "Boburnoma" kabi asarlarda ham jangchilarni jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularni qo'rqmas, kuchli, chidamli, halq himoyasiga doimo tayyor turish kabi ijobiy fazilatlarini tarbiyalash vositasi sifatida ko'rsatib o'tilgan[1].

Zamonaviy jamiyatda jismoniy tarbiya va sportning rivojlanish tendentsiyalarini o'rganish va ushbu tendentsiyalarning ta'lim muassasalari uchun jismoniy tarbiya dasturlarida aks etishi jismoniy tarbiya mazmuniga ma'lum dolzarb talablar qo'yilayotganligini ko'rsatadi. Demak, bugungi kunda ham talabalarda salomatlikni saqlash va mustahkamlash borasida bilimlarga ehtiyoj bor.

Oliy o'quv muassasasi talabalarining jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan asosiy qadriyatlari yurtimizdagi zamonaviy yoshlarning umumiy ahamiyatli qadriyatlari tizimida yuqori reytingga ega. Talabalar faol jismoniy tarbiya va sportning ahamiyatini yuqori baholaydilar. Katta kurslardagi talabalar orasida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyatini baholash biroz pasayib borishi kuzatiladi.

Tadqiqot maqsadi: zamonaviy jamiyat qadriyatlari tizimida talabalarining jismoniy tarbiya va sportga munosabatini aniqlash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot usullari: maxsus adabiyotlarni o'rganish, so'rovnoma o'tkazish, matematik ma'lumotlarni qayta ishlash. O'quv obyekti: TDTU energetika, Mashinasozlik va Elektronika va avtomatika

fakultetlarining 2085 nafar talabalari. Bulardan: 69 kishi (3,3%) – 1 kurs talabalar, 695 (33,3%) – 2-kurs talabalar, 740 (35,5%) – 3-kurs talabalar va 579 (27,8%) – 4-kurs talabalar. 1000 (48,0%) respondentlar – erkaklar va 1085 (52,0%) – ayollar qatnashdilar.

O'quv predmeti: zamonaviy jamiyat qadriyatlari tizimida talabalarining jismoniy tarbiya va sportga munosabatini aniqlash. So'rovnoma maxsus saollardan tuzilgan anketalar yordamida o'tkazildi.

Tahlil va natijalar. O'rganish natijalariga ko'ra, talabalar jismoniy tarbiya va sportning zamonaviy inson uchun ahamiyatini yuqori baholashi ma'lum bo'ldi. 63,3% hozirda faol jismoniy tarbiya va sport inson uchun juda muhim, deb hisoblaydi va 23,5% bunday qadriyatni unchalik muhim emas deb tan oldi. Respondentlarning atigi 3,3 foizi inson uchun jismoniy tarbiya va sportni muxim emas deb hisoblaydi. Biroq, bu tadbirlarning o'zlari uchun ahamiyatini baholashda, ularni juda muhim deb baholagan talabalar soni 56,1% ga kamaydi va ular uchun juda muhim bo'lmagan talabalar soni - 37,1% ga oshdi. Ushbu tadbirlar ahamiyatsiz bo'lgan talabalar soni, amalda bir xil darajada saqlanib qoldi - 3,9%.

Shunday qilib, agar talabalar jismoniy tarbiya va sportni muhimligini juda yuqori deb bilishgan bo'lsa: 1-2 kurs - 73,4% - 61,0%, 3-4 kurslar - 66,5%-55,5% ekanligi ma'lum bo'ldi.

Ijtimoiy motivatsiyalar ham muhim o'rinni egallaydi: qarama-qarshi jinsdagi odamlarni e'tiborini qozonish (33,6%); aloqa doirasini kengaytirish (27,3%); kelajak kasbi uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallash (25,0%). Shunisi e'tiborga loyiqlik, "boshqalar sizning jismoniy rivojlanishingiz va sog'ligingizni qanday baholashi sizni qiziqtiradimi" degan savolga javob? atigi 31,0% "menga farqi yo'q" deb javob bergan. 21,5% bundan juda xavotirdaman, 47,4% esa biroz xavotirdaman, deb javob bergan. Bu shuni anglatadiki, faol jismoniy tarbiya va sport talabalarining sog'lig'i va jismoniy holatining madaniy ahamiyatga ega standartlariga rioya qilish kabi ijtimoiy muammoni hal qilishning muhim vositasiga aylanmoqda.

Jismoniy madaniyat va sportning talabalar orasida axamiyati katta ekanligi fikrlarini o'rganish orqali aniqlandi. Jismoniy salomatlik ko'rsatkichlari ushbu shaxsning xususiyati sifatida aqliy qobiliyatlarning mavjudligidan keyin ikkinchi o'rinda turadi (74,7%): 56,9% salomatlik yaxshi ekanligini ko'rsatdi; mukammal jismoniy holati uchun - 50,3%. Bu ko'rsatkichlar talabalar uchun musiqa va adabiyotga (34,9%), shuningdek, kino va teatrga (28,7%) jalb qilishdan ko'ra muhimroqdir. Zamonaviy madaniyatli shaxsning muntazam ravishda jismoniy mashqlar (sport) bilan shug'ullanishi zarurligini respondentlarning 27,1 foizi bildirgan. Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar jismoniy tarbiya qadriyatlariga ijobiy munosabatda bo'lishadi.

Jamiyatning kundalik hayotiga sport ham faol kirib bomoqda. Sport tomosha sifatida, dam olish maskani sifatida tobora ommalashib bormoqda. Tadqiqotda talabalar ommaviy tomosha shaklida sportga qiziqish bildirishdi. Respondentlarning 66,3 foizi sport musobaqalarini televizor orqali tomosha qiladi, musobaqalarga borib ko'rishadi - 30,8%, sport gazeta va jurnallarini o'qish (gazeta va jurnallarda sport bo'limlari, sport haqidagi maqolalar va boshqalar) - 19,1%.

Shu bilan birga, jismoniy tarbiya va sportning umumiy ahamiyatli qadriyatlar tizimidagi o'rni haqida gapirganda, ularning shaxsni shakllantirishdagi rolini yetarlicha baholamaslik yomon oqibatlariga olib keladi. Bunday yetarlicha baholamaslik jismoniy tarbiyaning salomatlikni mustahkamlashdagi ahamiyatini anglash, ularning yosh shaxsning irodasi va xarakterini tarbiyalash omili sifatidagi rolini tushunishga to'sqinlik qiladi. Shunday qilib, juda oz sonli respondentlar (jami 71 kishi, 4,1%) jismoniy tarbiya va sportning insonning aqliy va ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ijobiy ta'sirini tan oladi, atigi 1,1% (18 kishi) "kayfiyatga", 0,9% (16 kishi) -

"ishonchga", 0,9% (15 kishi) - "inson rivojlanishiga", 0,5% (9 kishi) - ijobiy ta'sirini tan oladi. "xarakter" uchun 0,5% (9 kishi) - "erkinlik", 0,1% (2 kishi) - "aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish" va 0,1% (2 kishi) - "umumiy madaniyat" uchun deb xisoblaydi.

Xulosalar va tavsiyalar. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari jismoniy tarbiya darslarini va umuman jismoniy tarbiya va sport ishlarini samarali tashkil etishga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida ta'lim organlari tomonidan "Jismoniy tarbiya" faniga yetarlicha e'tibor berilmayotganligi va uning roliga

yetarlicha baho bermayotganligini ko'rsatdi. Tadqiqot yosh avlodni ijtimoiylashtirishning qudratli omili va axloqiy, axloqiy va estetik qadriyatlarni shakllantirishning kuchli omili va shaxsni har tomonlama rivojlantirishda faol jismoniy tarbiya va sportning roliga jiddiy baho bermaslik aniqlandi. Boshlang'ich kurs talabalari orasida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati katta ekanligi va yuqori kurs talabalari orasida pasayib borishi aniqlandi. Bunga sabab o'quv yuklamalarning ortishi, vaqt yetishmasligi sabablari aniqlandi.

АДАБИЁТЛАР

1. Фирсин С.А. Пути модернизации физического воспитания в общеобразовательных школах / С.А. Фирсин // Учёные записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2014. – № 11 (117). – С. 159-162.
2. Фирсин, С.А. Отношение учителей физической культуры к новациям в процессе физического воспитания учащихся общеобразовательных школ / С.А. Фирсин, Н.И. Ковалева // Физическая культура, спорт – наука и практика. – 2014. – № 3. – С. 10-12.
3. Прокопенко Л.А. Привлекательность фитнес-занятий атлетической гимнастикой для студентов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1-1. – С. 72-74;
4. http://library.samdu.uz/files/3c8243ec045f9295f952826b93658c85_GIMNASTIKA.pdf
5. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=8298> (дата обращения: 02.08.2022).

Лазизахон АЛИДЖАНОВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўқитувчиси

БухДУ доценти, ф.ф.д. Аҳмедова Меҳринигор Баҳодировна тақризи асосида

ИСЛОМ ИЛОҲИЁТИДА ИНСОН САЛОМАТЛИГИ ВА БИОЭТИКА МУАММОЛАРИ

Аннотация

Ислом таълимотига кўра ҳар бир инсон ўз умри давомида бир қанча синовлардан ўтади. Ҳосилдорлик, қурғокчилик, бефарзандлик, бойлик ва бошқа йўллар билан инсонлар синовдан ўтадилар. Аллоҳ томонидан юборилган энг катта синовлардан бири бу инсон саломатлиги ва беморлигидир. Бу каби синовли касалликлардан бири вабо бўлиб, бу касаллик инсоният тарихида катта жамиятларга улкан таҳдидлар солган. ХХI асрга келиб, Ер юзида солиб турган COVID-19 ҳам шу каби вабо касаллигидандир.

Калит сўзлар: Ислом, вабо, тибб ан-Набавий, Саҳиҳи Бухорий, Китоб ат-тибб, рух, қалб, поклик.

PROBLEMS OF HUMAN HEALTH AND BIOETHICS IN ISLAMIC THEOLOGY

Annotation

According to the teaching of Islam, every person goes through a number of tests during his life. Through fertility, drought, childlessness, wealth, and other ways, people are tested. One of the greatest tests sent by God is human health and illness. One such test disease is the plague, a disease that has posed enormous threats to large societies throughout human history. By the 21st century, COVID-19, which is spreading across the Earth, is one such plague.

Key words: Islam, plague, tibb al-Nabawi, Sahihi Bukhari, Kitab at-tibb, soul, heart, purity.

ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА И БИОЭТИКИ В ИСЛАМСКОМ БОГОСЛОВИИ

Аннотация

Согласно учению Ислама, каждый человек в течение своей жизни проходит ряд испытаний. Плодородием, засухой, бездетностью, богатством и другими способами люди испытываются. Одним из величайших испытаний, посланных Богом, является здоровье и болезнь человека. Одной из таких тестовых болезней является чума, болезнь, которая на протяжении всей истории человечества представляла огромную угрозу для больших обществ. К 21 веку COVID-19, который распространяется по Земле, является одной из таких чум.

Ключевые слова: Ислам, чума, тибб ан-Набави, Саҳиҳи Бухари, Китаб ат-тибб, душа, сердце, чистота.

Ислом дини таълимотида инсон ҳаёти давомида учрайдиган барча муаммоларнинг ечими очик баён этилган. Шунингдек, касаллик Аллоҳ томонидан берилганидек, унинг шифоси ва давосини ҳам Аллоҳ таолонинг ўзи беради. Бу ҳақда Қуръони каримда шундай марҳамат қилинади: “Бемор бўлганимда менга шифо берадиган ҳам Унинг ўзи”. Шунингдек, касалликдан сақланиш усуллари ҳам Муҳаммад (с.а.в.) томонидан тибб ан-Набавийда очик ёритиб берилган. Жобир ибн Абдуллоҳдан ривоят қилинади: Расулulloҳ (с.а.в.)дан шундай дейётганини эшитдим: “Идишларни устини ёпиб қўйинглар, сув мешларни оғзини маҳкамланглар, чунки йилнинг бир кечасида вабо тушади. У усти ёпилмаган идишлар ва оғзи очик мешларга албатта тушади”. Имом Муслим ва имом Байҳақий ривоят.

Тибб ан-Набавийга асосан мусулмон киши доимо бирор касаллик келишидан олдин унинг олдини олишга тадбир қилиши лозим. Тибб ан-Набавийдаги ҳадисларнинг асосий қисми касалликни даволашдан кўра унинг профилактикасига қаратилган. Бу ҳақда Муҳаммад (с.а.в.)дан қуйидаги ҳадис ривоят қилинади: Имом Байҳақий ва Имом Ҳоким қилган ривоятда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай марҳамат қилдилар:

إِغْتَنِمْ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ وَفَرَاغَكَ قَبْلَ شُغْلِكَ وَحَيَاتَكَ قَبْلَ مَوْتِكَ (رواه البيهقي والحاكم)

“Беш нарсани беш нарсадан аввал ғанимат бил: кексалигингдан аввал ёшлигингни, бетоблигингдан аввал саломатлигингни, фақирлигингдан аввал бойлигингни, бир ишга машғул бўлиб қолишингдан аввал бўш вақтингни ва ўлиминг келмасидан аввал ҳаётлик вақтингни”.

Мусулмон киши ҳар қандай ҳолатда касалликнинг келишига, ўзини ва оиласини сақлаш учун барча тадориқни кўриши шарт. Шу билан бирга, инсон танаси билан бирга барча ашёларни покиза сақлаш, гигиенага амал қилиш, ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиши лозимлиги уқтирилмоқда. Шунингдек, Муҳаммад (с.а.в.) бир жойга вабо тушса, унинг тарқалувчи хусусиятга эга эканлиги ҳамда унинг тарқалиб кетмаслиги учун қандай тадбирлар қилиниши кераклиги ҳақида ҳам аниқ кўрсатма берганлар.

Базелюк Надежда Николаевнанинг тадқиқотида “Шуни тан олиш керакки, яқинда валеологиянинг фалсафий ва ижтимоий жиҳатлари, соғлом турмуш тарзини шакллантириш у ёки бу даражада таъсир кўрсатадиган тадқиқотларга кизиқиш ортди. Бироқ, инсоннинг индивидуал соғлиғини ижтимоий-фалсафий таҳлил қилиш, унинг валеологик жиҳати, аҳамиятига қарамай, турли сабабларга кўра тегишли еътибор берилмаган. Шундай қилиб, соғлом турмуш тарзи ва индивидуал (валеологик) саломатлиқнинг ижтимоий-фалсафий муаммоларини, инсонни ва бутун аҳолини соғлом турмуш тарзини шакллантиришга ундаш тамойилларини тушунтириш муҳимлиги келиб чиқади”.

Икрма ибн Холид отасидан ривоят қилади: Расулulloҳ (с.а.в.) Табук ғазотида шундай дедилар: “Агар бирор жойга тоъун тушса-ю сизлар у жойда бўлсаларингиз, у ердан чикманг. Агар вабо сизлар бўлмаган бошқа бирор жойда тарқалган бўлса, у ерга яқинлашманг!” (Имом Аҳмад ривояти). Ушбу ҳадисни имом Бухорий, имом Муслим, имом Таҳовийлар ҳам ривоят қилганлар. Шунингдек, имом Термизий “Сунан”ида ҳам ушбу ҳадис ривоят қилинади: Усома ибн Зайддан ривоят қилинади:

Набий (с.а.в.)дан тоъун ҳақида сўрадилар. У зот: “Тоъун – Бани Исроилнинг бир тоифасига юборилган касаллик ёки азобдир. Агар бирор жойга тоъун тарқалган бўлса-ю сизлар у жойда бўлсаларингиз, у ердан чиқмангизлар. Агар вабо сизлар бўлмаган бошқа бирор жойда тарқалган бўлса, у ерга яқинлашманг!” (Имом Термизий ва имом Насоий ривояти).

Юқоридаги ҳадисга асосан, вабонинг тарқалишини тўхтатишнинг энг мақбул чораси замонавий карантин эканлиги таъкидланмоқда. Замонавий тиббиётнинг барча вакиллари ҳам вабо тарқаганда энг бирламчи ва эҳтиёт чораси сифатида айнан карантин тадбири эканлигини таъкидлайди.

Ислом таълимоти бўйича уруш вақтида Ватанни ташлаб қочишлик ҳалок қилувчи етти та гуноҳи қабира-ларнинг биридир. Бундан карантин қондасига риоя қилмаслик, вабо тарқаган жойдан чиқишлик мана шундай тарзда ифодаланмоқда.

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) вабо ҳақида шундай дейдилар: “Албатта, бу вабо – Аллоҳ у билан сиздан аввалги қавмларни ҳалок қилган азобдир. Ер юзидан ундан бир ози қолган. Гоҳида келади, гоҳида кетади. Агар бир ерда вабо пайдо бўлса, у ердан чиқиб кетманг. Агар бир ерда вабо борлигини эшитсангиз, у ерга борманг” (Имом Аҳмад ривоятлари).

Вабо ва ўлат, умуман олганда эпидемиялар сабабидан вафот этган мусулмонлар ҳақида Пайғамбар(с.а.в.) шундай деганлар: “Вабо – ҳар бир мусулмон учун шахидликдир” (Имом Бухорий ривоятлари).

Ислом таълимотида беморлик учун шифо топиш, касал кишига ғамжўрлик қилиш нафақат маъқулланган амал, балки бу мажбурий амал ҳисобланади. Жисмоний шифо топиш аввалда қалбни поклашлик, руҳиятни даволашлик билан бошланади. Руҳий саломатлик жисмоний соғлиқ билан боғлиқ, деган нуктаи назар билан касалларни даволаш учун аввало Аллоҳга мурожаат қилиш лозим. Қуръон ва ҳадисдаги далиллар касалликлар Аллоҳнинг синови ва руҳий покланиш учун йўл эканлигига далолат қилади.

Ўрта аср ислом тиббиёт матнларида тана ва қалб масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Ибн Сино ақл, рух ва тана бир-бирларига таъсир қилади, деб ёзади. Гарчи у ақлни устун деб билган бўлсада, онг, рух ва тана бир-бирининг таъсирисиз умумий тана соғлиғига эга бўлиш ёки касалликни алоҳида даволаш мумкин эмас, дейди. Руҳий саломатлик ҳақида ёзаркан у: “ҳиссиётларни ҳимоя қилишда онг ва тана бир вақтнинг ўзида сақланиб қолади,” дейди.

Исломда даволашнинг биринчи усули жисмоний бўлса, иккинчиси руҳий даволаш бўлиб, баъзи ҳолларда, жисмоний даволанишдан кўра руҳий даволаниш тавсия этилган. Биринчидан, беморлар танадаги касалликдан шифо топишга интилиб, ярани қўйдириш азоби қаби, шунингдек, даволаниш ва парвариш қилиш учун катта миқдорда пул сарфлаб дори-дармонларнинг аччиқлигини ҳис қиладилар. Бошқа томондан, руҳни парвариш қилиш ва тозалаш жуда муҳим. Иккинчидан, агар касалликка жинлар ва ёмонликлар сабаб бўлган бўлса, оддий тиббий муолажалар самара бермайди. Чунки, руҳий касаллик имон-этиқоднинг йўқлиги ва қалбнинг қашшоқлиги натижасида пайдо бўлади. Бундай ҳолда, руҳий касалликни айнан руҳий даволаш орқали муолажа қилинади.

Мусулмонлар инсон жасадини соғломлаштиришда энг аввало унинг руҳияти ва нафсини поклаш, шунингдек, ахлоқини сайқаллашга алоҳида эътибор қаратганлар. Пайғамбар (с.а.в.) суннатларига амал қилиш, уларни ҳаётга татбиқ этиш ҳамда қалб, нафс ва руҳни поклаш, тарбиялаш ва ҳулқлантириш тасаввуф уламолари томонидан ўрганилган. Бу илм “Тиббул қулуб”, яъни қалблар шифоси деб аталиб, унинг ўзига хос шарҳи мавжуд.

Тибб илми икки қисм: жисм ва қалб таъобатидан иборат. Жисм таъобати одамнинг бадани, аъзоларининг саломат экандиги жиҳатидан унинг соғлиғини сақлаш ёки касалликдан тузатиш учун ўрганилади. Қалб таъобатида эса, инсон қалбининг ҳолати, унинг тузалиши, бузилиши ёки хаста бўлиши жиҳатидан ўрганилади.

Ислом тушунчалари бўйича қалб икки: зоҳирий ва ботиний турда намоён бўлади. Зоҳирий қалб инсон кўкрак қафаси ичида жойлашган қонус шаклидаги гўшт парчаси. Ботиний қалб эса, нуруний, латиф, тафаккур қилувчи, инсонийлик ҳислатларини очиб берувчи нарсадир.

Ислом тиббиётида руҳий даволаш, қалбни саломат сақлаш билан бирга жисмоний соғломлаштириш бўйича бир қатор аниқ кўрсатмалар берилган. Жумладан, бошқа тиббиёт тизимларида бўлгани қаби, асал шифобахш ичимлик ҳисобланади. Имом Бухорий ўзининг “Китоб ат-тибб” (тиббиёт китоби)нинг тўртинчи бобини “ад-Даво” би ал-асал ва қавлиҳи та’ала фихи шифо ли ан-нас” деб номлаган. Бу ерда Имом ал-Бухорий асал ҳақидаги учта ҳадисни Қуръоннинг кўп оятларида таъкидлаб ўтилган қиймати билан бирга зикр қилган. Аллоҳ таоло Наҳл сурасининг 68-69 оятларида Раббингиз асариларга ваҳий (буйруқ) қилди: “Тоғларга, дарахтларга ва (одамлар) барпо қиладиган нарсаларга ин қурингиз. Сўнгра турли мевалардан еб, Парвардигорингиз (сиз учун) қулай қилиб қўйган йўللардан юрингиз!” Уларнинг қоринларидан одамлар учун шифо бўлган турли рангдаги шарбат (асал) чиқур. Албатта, бунда фикр юритадиган қавм учун аломат бордир”. Шу фойдадан келиб чиқиб, асалнинг шифобахш фойдалари ҳақида Имом Бухорий “Китоб ат-тибб” (тиббиёт китоби)да зикр қилган энг машҳур ҳадислардан бири “Баб ад-Дава би ал-’Асал ва қавл Аллоҳ Та’ала фихи Шифо ли ан-Нас (Асал билан даволаш боби ва Аллоҳ таоланинг баёноти: одамлар учун шифо) бўлиб, Пайғамбар (с.а.в.) айтдилар: “Бир киши Пайғамбарнинг ҳузурларига келиб: “Биродаримнинг бир оз қорин муаммоси бор”, деди. Расулulloҳ (с.а.в.) унга: “Асал ичсин”, деб жавоб бердилар. У киши иккинчи марта келди ва Пайғамбар (с.а.в.) унга “Асал ичсин”, деб жавоб бердилар. У учинчи марта келди, Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Асал ичсин», дедилар. У яна қайтиб келиб: “Мен буни қилдим”, деди. Шунда Пайғамбар (с.а.в.): “Аллоҳ рост айтди, лекин биродарингизнинг қорни ёлгон гапирди (садақа Аллоҳ ва казиба батн ахика). Унга ичишга асал бергин дедилар. Шундай қилиб, у биродарига асал ичирди ва у шифо топди”.

Тиббиётга оид ҳадислар “Саҳиҳи Бухорий”нинг “Китоб ат-тибб”ида кўплаб қайд этилган. Улар «Китоб ал-тибб»нинг ўн биринчи бобидан ўн бешинчи бобигача ёзилган. Бу беш бобдан бири “Баб ал-ҳижома мин ал-даъ” (касалик учун даво сифатида)дир. Имом Бухорий бу бобда Жобир ибн Абдуллоҳнинг касаллик пайтида ал-Муқаннани зиёрат қилганини ривоят қилганини зикр қилган. Жобир (р.а.) анху дедилар: “Уни қопламагунча кетмайман, чунки мен Расулulloҳнинг: “Чиқишда шифо бор”, деганларини эшитдим”. Иккинчидан, Имом Бухорий ривоят қилган “Аллоҳнинг Расули Маккага кетаётиб, эҳром боғлаган ҳолида, Лаҳй Жамол деган жойда бошининг ўртасига ҳижома қилдирган эдилар”. Учунчидан, Имом Бухорий ривоят қиладилар: “Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бошларидан қон олдирдилар”. Шунингдек, Имом Бухорий ривоят қиладилар: “Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳижома ва қон олдирдишга тенг келадиган даво тури йўқ”, деганлар.

Даволаш усуллариининг ривожланиб бориши натижасида одамлар инсон танасининг зарарланган қисмларидан қон сўриш воситаси сифатида зулукдан фойдаланиши ҳижомага ўхшашлигини кузатишган. Грек-араб тиббиётида зулук терапияси муҳим ўрин тутган. Масалан, Ибн

Сино ва ал-Бағдодий ўзларининг “ал-Қонун фи ат-тибб” ва “ал-Мухторат фи ат-тибб” асарида зулук учун алоҳида бўлим ёзганлар. Ибн Синонинг таъкидлашича, зулукни қўллаш тананинг чуқур қисмларидан қонни чиқаришда хижомадан кўра фойдалироқдир. Тери касалликларида зулук ёрдамида даволаш мақсадга мувофиқдир. Ал-Бағдодий учун зулукдан фойдаланиш тери касалликлари, нам ва сурункали яралар учун энг яхши усул ҳисобланган. Зулук ёғли ва гўштли одамларнинг вазнини камайтириш учун ҳам ишлатилади. Улар қайта-қайта ишлатилиши мумкин, аммо ўзаро инфекциялар алмашилиши хавфи ортади. Зулук, айниқса, микрожарроҳлик операцияларидан кейин тўқималарни тизалаш воситаси сифатида ҳам қўлланилиши мумкин. Зулукдан фойдаланиш хавфи борлиги сабабли, ал-Бағдодий ва бошқа мусулмон табиблар зулукни тизалаш зарурлигини таъкидлаганлар. Бунинг учун қўллашдан олдин зулукга ёпишган чангни артиб ташлаш лозим. Зулук қонни сўриб, пастга тушишга мойил бўлганда, инсон танасининг зарарланган қисмига туз сепилиши керак. Ал-Бағдодийнинг зулук ҳақида шундай дейди: “Уларни қўллаш керак бўлса, аввал улар бир кун давомида сакланиши ва кейин қўлланилиши керак. Агар зулук ёпишиб қолмаса, янги қон қуйилади ёки яхшилаб майдалаб, майдаланган лойдан сепилади ва шикастланган жойида яра бўлмаса, қизариб кетгунча ишқаланади.

“Саҳиҳи Бухорий”даги “Китоб ат-тибб”нинг аҳамияти биринчи навбатда, Пайғамбар (с.а.в.) давридаги мусулмонларнинг аҳволи, касалликнинг олдини олиш ва даволаш усуллари ҳақида тушунча беради. Ат-тибб ан-набавийнинг аксар қисми даволловчи табобат (ат-тибб ал-

иложий) эмас, балки профилактика табобати (ат-тибб ал-виқоъи) ҳисобланади. Касалликнинг олдини олиш усули ўша пайтда мавжуд бўлган илмий билимлар даражасини ҳисобга олган ҳолда илғор ҳисобланган. Касалликни даволашда эса, Пайғамбар (с.а.в.)нинг “Китоб ат-тибб” асаридаги ҳадислари мусулмон одам касал бўлса, қандай даволаниши лозимлиги ҳақида маълумот беради. Алоҳида қайд этиш лозимки, исломда касалликни даволаш асосан касалликнинг сабабига асосланганлигини кўриш мумкин.

Юқоридаги асосларга мисол қилиб, “...Уларнинг ўзаро муносабатлари тарихида ўзаро манфаатлар тўғрисида хабардорлик дарҳол шаклланмаган, аммо объектив сабабларга кўра (“алоқа нуқталари” нинг илмий ривожланиши етарли эмас, масалан, педология). Аҳолининг ҳаёт суръати кескин ошиб, бугунги кун глобал муаммоларига айланди. Улар орасида экологик, валеологик, демографик муаммолар пайдо бўлди. Бу эса, ўқитувчининг тайёргарлигига тегишли ўзгартиришлар киритиш зарурлигини келтириб чиқарди, деган фикрларни ҳам мисол келтиришимиз мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ат-тибб ан-набавийни тўлиқ тушуниш учун доривор ўсимликлар, муҳитдаги ўзгаришлар, шунингдек, тилшунослик атама-ларининг маъноси тўлиқ англаш лозим. Ҳижратнинг биринчи асрида бу каби даволаш усуллари, буюрилган амаллар бугунги кундаги шароитларга мос келмаслиги мумкин. Шу сабабли, ат-тибб ан-набавий ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш учун соҳа уламо-ларининг манбаларига мурожаат қилиш етарли бўлмай, Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан кейинги тадқиқотчилар томонидан ўрганилган янги кашфиётларга мурожаат қилиш ҳам лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Мухаммадйусуф М. Тафсири ҳилол. – Тошкент, Hilol nashr. 2021. Шуаро сураси, 80-оят
2. <https://sammuslim.uz/islam/hadiths/turli-ofatlar-vaqtida-kishi-ozini-qanday-tutmogi-lozim?print=on>
3. Имом Байҳақий ва Имом Ҳоким ривояти
4. Базелюк Н.Н. Социально-философские проблемы здорового образа жизни и индивидуального (валеологического) здоровья. Автореферат. Степени кандидат философских наук. 2008. С.4.
5. Вабонинг бир тури
6. Раҳмон, Ислом анъаналарида саломатлик ва тиббиёт, 37.
7. Сибелес Ж. Г., Ибн Сино тиббиёти қоидалари. (Нью В.Хенри: АМС Нашриёти, 1973), 379.
8. البخاري صحيح شرح الفاري عمدة، عيني الدين بدر 21: 231.
9. الناس شفاء يحيى تعالى الله وال قول بدر غسل الدعوة بدر، الطب ك تاب، البخاري صحيح.
10. الدعاء من الحجامة بدر، الطب ك تاب، البخاري صحيح.
11. 1: 299 الطب في الامم تارات ك تاب، بغدادى.
12. Сулкарнаева Г.А. Интеграция учебных дисциплин с целью использования учителем валеологического блока для реализации гуманистической концепции образования. Автореферат. Степени кандидат педагогических наук. 1999. С.11.

УДК:378.180.6

Гулишхра АЛЛАХОВА,
Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳар ХТБ бўлими масарруфидоғи
25-сон умумтаълим мактаби директори
E-mail: allaxovaqulshixra@umail.uz

Тошкент давлат педагогика университети доценти в/б., п.ф.ф.д (PhD) Д.Н.Абдуллаева тақризи остида

WAYS AND FORMS OF DEVELOPING CREATIVE QUALITIES OF STUDENTS IN UNIVERSAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

In our country, a lot of reforms are being carried out by the educational system management bodies in order to achieve high indicators of educational processes in general education institutions. The formation and development of students as creative individuals depends on the mutual compatibility of changes in their internal and external world, socio-economic conditions, and the implementation of tasks aimed at increasing their creative qualities in educational processes. These practical activities create the need for students to achieve new achievements, move forward to a certain extent, help to develop their learning abilities to some extent.

Key words: Educational system, students, creativity, creative qualities, creative ability, pedagogical thinking, creative environment, creative thinking, creativity, personal creativity qualities.

ПУТИ И ФОРМЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

В нашей стране проводится множество реформ органами управления системы образования с целью достижения высоких показателей воспитательных процессов в общеобразовательных учреждениях. Становление и развитие учащихся как творческих личностей зависит от взаимной совместимости изменений их внутреннего и внешнего мира, социально-экономических условий, реализации задач, направленных на повышение их творческих качеств в образовательных процессах.

Эти практические занятия создают у учащихся потребность в достижении новых достижений, в определенной мере продвигаются вперед, в какой-то степени помогают развивать их способности к обучению.

Ключевые слова: Образовательная система, студенты, креативность, творческие качества, творческая способность, педагогическое мышление, творческая среда, творческое мышление, креативность, личностно-творческие качества.

УМУМТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КРЕАТИВЛИК СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

Аннотация

Мамлакатимизда таълим тизимини бошқариш органлари томонидан умумтаълим муассасаларида таълим жараёнларининг юқори кўрсаткичларига эришиш мақсадида жуда кўп ислохатлар амалга оширилмоқда. Ўқувчиларнинг ижодкор шахс сифатида шаклланиши ва ривожланиши уларнинг ички ва ташқи олами ўзгаришининг ўзаро мос келиши, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ҳамда уларга таълим жараёнида креатив сифатларини оширилишига қаратилган вазифаларни амалга оширишга боғлиқ. Ушбу амалий ҳаракатлар ўқувчиларда янги ютуқларга эришиш, олға интилишга бўлган эҳтиёжни муайян даражада юзага келтиради, уларнинг ўқув-билиш қобилиятларини бир қадар ривожлантиришга ёрдам беради.

Калит сўзлар: Таълим тизими, ўқувчилар, креативлик, креатив сифатлар, креатив қобилият, педагогик тафаккур, креатив муҳит, креатив фикрлаш, ижодкорлик, шахсга хос креативлик сифатлар.

Кириш. Ҳар бир жамиятнинг келажаги унинг ажралмас қисми ва ҳаётий зарурати бўлган таълим тизимининг қай даражада ривожланганлиги билан белгиланади. Бугунги кунда мураккаб таракқиёт йўлидан бораётган мамлакатимизнинг узлуксиз таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш, уни янги сифат босқичига кўтариш, унга илғор педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилиш ҳамда таълим самарадорлигини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Жумладан, янги таҳрирдаги «Таълим тўғрисида»ги Қонун [1] нинг қабул қилиниши билан узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама етук, жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатлари ёшлари билан беллаша оладиган, креатив фикрлай оладиган ўқувчи-ёшларни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилаётганлигининг исботидир.

Мухтарам Президентимизнинг 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги

Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармонида [2] ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда таълим тизимини такомиллаштириш ва шу орқали ўқувчи-ёшларнинг креатив сифатларини шакллантиришга қаратилган устувор вазифалар белгилаб берилган.

Республикаимизда барча умумтаълим муассасаларида таълим жараёнида замон талаблари асосида ташкил этиш, унга энг илғор инновацион технологияларни жорий этиш ва бу орқали таълим сифат-самарадорлигига эришиш долзарб ҳисобланади. Бу ўринда ўқувчи-ёшларнинг креатив сифатларини ривожлантириш, креатив фикрлаш ва ижодий фаолият натижаларини рағбатлантиришга хизмат қиладиган стратегия ва воситаларни ишлаб чиқиш масаласи алоҳида аҳамиятга эга. Аввало, “Креативлик” тушунчасига изоҳ бериб ўтамиз. Креативлик (лот., инг. “create” – яратиш, “creative” – яратувчи, ижодкор) – индивиднинг янги ғояларни ишлаб чиқаришга

тайёрликни тавсифловчи ва мустақил омил сифатида иқтидорлиликнинг таркибига кирувчи ижодий қобилияти ҳисобланади.

Шахснинг креативлиги унинг тафаккурида, мулоқотида, ҳис-ғуйгуларида, муайян фаолият турларида намоён бўлади. Креативлик шахсни яхлит ҳолда ёки унинг муайян хусусиятларини тавсифлайди. Креативлик иқтидорнинг муҳим омили сифатида ҳам акс этади. Шунингдек, креативлик зехни ўткирликни белгилаб беради, ўқувчилар эътиборини таълим жараёнларига фаол жалб этишни таъминлайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Сўнгги йилларда ривожланган хорижий мамлакатларнинг таълим тизимида ўқувчиларда креативлик сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, Меррийман (2010 й.), Бронсон, Фишер, Фрей (2008 й.), Кен Робинсон (2007 й.), Бегетто, Кауфман (2013 й.), Али (2011 й.), Треффингер (2008 й.) каби олимлар томонидан олиб борилган кўплаб тадқиқотларда кўриш мумкин.

Кен Робинсоннинг фикрига кўра, “креативлик – ўз қийматиغا эга оригинал ғоялар мажмуи” саналади. Гарднер эса ўз тадқиқотларида ушбу тушунчани шундай изоҳлайди: “креативлик – шахс томонидан амалга ошириладиган амалий ҳаракат бўлиб, у ўзида муайян янгиликни акс эттириши ва маълум амалий қийматга эга бўлиши лозим”. Эмебайл (1989 й.)нинг ёндашуви нуктаназаридан ифодаланса, креативлик “муайян соҳа бўйича ўзлаштирилган пухта билимлар билан бирга юқори даражада ноодатий кўникмаларга ҳам эга бўлиш” демакдир [3].

Айрим тадқиқотларда интеллект ва креативлик ўртасидаги алоқадорлик хусусида турлича қарашлар мавжуд. Бир гуруҳ тадқиқотчилар улар ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ эканлигини таъкидласалар, иккинчи гуруҳ вакиллари креативлик ва интеллект даражаси бир-бирига боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. “Креативлик” тушунчаси ўзида маданий хилма-хилликни акс эттиради. Ғарб кишилари учун креативлик, умуман олганда, янгилик саналади. Улар креативлик негизда ноанъанавийлик, қизиқувчанлик, тасаввур, ҳазил-мутойиба туйғуси ва эркинлик мавжуд бўлишига эътиборни қаратадилар (Мёрдок, Ганим, 1993 й.; Штернберг, 1985 й.). Шарқликлар эса, аксинча, креативликни эзгуликнинг қайта туғилиш жараёни, деб тушунадилар (Хуи, Стернберг, 2002 й.; Рудович, Хуи, 1997 й.; Рудович, Йус, 2000 й.). Гарчи ғарблик ва шарқликларнинг креативлик борасидаги қарашлари турлича бўлса-да, бироқ, ҳар икки маданият вакиллари ҳам маскур сифат ва унга эғаликни юқори баҳолайдилар (Кауфман, Лан, 2012 й.) [3].

Тадқиқот методологияси. Бошқа ҳар қандай сифат (фазилат) каби креативлик ҳам бирданига шаклланмайди. Креативлик муайян босқичларда изчил ривожлантирилиб борилади. Хўш, шахс фаолиятида креативлик хусусиятлари қачондан намоён бўлади? Одатда креативлик болаларнинг фаолиятида тез-тез кўзга ташлансада, бироқ, бу ҳолат болаларнинг келгусида ижодий ютуқ-

ларни қўлга киритишларини кафолатламайди. Фақатгина улар томонидан у ёки бу ижодий кўникма, малакаларни ўзлаштиришлари зарур деган эҳтимолни ифодамайди. Болаларда креативликни ривожлантиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш зарур:

1) улар томонидан кўп саволлар берилишини рағбатлантириш ва бу одатни қўллаб-қувватлаш;

2) болаларнинг мустақиллигини рағбатлантириш ва уларда жавобгарликни кучайтириш;

3) болалар томонидан мустақил фаолиятни ташкил этилиши учун имконият яратиш;

4) болаларнинг қизиқишларига эътибор қаратиш

Тадқиқотчи Н.Файзуллаева педагогик тафаккурга эга бўлиш учун таълим олувчилар педагогикага оид билимларни пухта ўрганиш асосида қуйидаги кўникма, малакаларни ўзлаштириш олишлари зарур деб ҳисоблайди: педагогиканинг асосий ғоялари, концепциялари, қонуниятларини ва педагогик ҳодисаларнинг ривожланиш қонуниятларини билиш; педагогиканинг энг муҳим назарий ғоялари, асосий категориялари ва тушунчаларини билиш; асосий педагогик фактларни билиш; таълим ва тарбиянинг умумий услуби ҳақидаги амалий билимларни эгаллаш [4].

Психологияда Э.П.Торренс томонидан шахс креативлигини аниқловчи тест ишлаб чиқилган. Э.П.Торренснинг фикрича, шахс креативлиги ўзида қуйидаги белгиларни намоён қилади:

а) саволлар, камчиликлар ва бир-бирига зид маълумотларга эътиборсиз бўлмаслик;

б) муаммоларни аниқлаш учун ҳаракат қилиш, илгари сурилган тахминлар асосида уларнинг ечимини топишга интилиш.

Кўпчилик олимларнинг фикрича, ўқувчиларда креатив фикрлаш кўникмасини шакллантиришдан аввал синфда қулай креатив муҳитни яратиш лозим. Креатив муҳитда таълим олаётган таълим олувчиларда аста-секин креатив вазифаларни бажаришга нисбатан қизиқиш, мотивация ортади, шунингдек, креатив тафаккурга эга ўқитувчини кузатиш натижасида креатив фикрлашга мойил бўлади. Креативлик характеридаги ўқув-билиш муҳити таълим олувчиларда таълим жараёнида катта аҳамиятга эга бўлган танқидий ва кретив фикрлаш кўникмасининг ривожланишига олиб келади [5].

Креатив қобилиятга эга бўлган таълим олувчиларга хос хусусиятлар қуйидагилар:

- улар бошқа таълим олувчиларнинг ҳаёлига келмаган ғояларни билдиради;

- ўзларини ифода этишнинг ўзига хос услубини танлайди; баъзан мавзу алоқаси йўқ ёки ғайриоддий саволлар беради;

- ечими очик қолган вазифалардан завқланади; ғояларни аниқ далиллар асосида муҳокама қилишни афзал кўради;

- муаммонинг ечимини топишда ноанъанавий ёндашуви танлайди.

Қуйидаги расмда шахсга хос креативлик сифатлари келтирилган [3]:

1-расм. Шахсга хос креативлик сифатлар

Юқорида айтилганидек, ўқувчиларда креативлик сифатлари ўз-ўзидан ривожланмайди. Шунга кўра тадқиқотларда шахсда креативлик сифатларини муваффақиятли ривожлантиришнинг бир қатор йўллари

ёритилади. Патти Дрепеау [5] томонидан шахсда креативлик сифатларини муваффақиятли ривожлантиришнинг тўртта йўли кўрсатилган (2-расм):

2-расм. Креативлик сифатларини шакллантириш йўллари

Шундай омишлар борки, ўқувчиларда креативлик сифатлари, малакаларини ривожлантиришга тўсқинлик қилади. Шу сабабли таълим-тарбия жараёнларида ўқитувчилар ушбу омишларни бартараф этишга эътибор қаратишлари керак.

Қуйидаги омишлар шахсда креативликни ривожлантиришга тўсқинлик қилади:

- 1) ўзини таваккалдан олиб қочиш;
- 2) фикрлаш ва хатти-ҳаракатларда қўполликка йўл қўйиш;
- 3) шахс фантазияси ва тасаввурининг юқори баҳоланмаслиги;
- 4) бошқаларга тобе бўлиш;
- 5) ҳар қандай ҳолатда ҳам фақат ютуқни ўйлаш.

Умумтаълим муассасаларида ҳам ўқитувчилар ўқувчиларда креатив фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришда уларнинг жамоа бўлиб, кичик ёки катта гуруҳларда ишлашлари учун зарур шарт-шароитни яратиб бера олишлари зарур. Зеро, катта ва кичик гуруҳларда ишлаш жараёнида билдирилган ҳар қандай фикрни креатив жиҳатдан ривожлантириш имконияти юзага келади.

Олишларнинг фикрича, ўқитувчи креативлик дарсларида жамоа туйғусининг аҳамиятини ангалаган ҳолда, доимий равишда гуруҳларни ўзгартириб, талабаларда жамоа бўлиб ишлаш, бошқалар қобилияти ва маҳоратини ҳурмат қилиш кўникмаси шакллантиради. Ваҳолаки,

якка тартибда ишлаш маълум вазиятларда самара берса, креативлик дарсларида кичик гуруҳларда ишлаш мақсадга мувофиқдир, чунки креативлик кўникмаси ижтимоий феномендир. Хусусан, Сойернинг фикрига кўра, креатив қарашлар жамоа бўлиб ишлаш жараёнида ва креатив ҳамкорлик натижасида шаклланади.

Таҳлил ва натижалар. Ўқувчиларни креатив фикрлашга ўргатиш, уларда креатив тафаккурни шакллантира олиш учун аввало ўқитувчининг ўзи креатив фикрга эга, ижодкор шахс бўлиши зарур. Борди-ю, унинг ўзи креативлик сифатларига эга бўлмаса, у ўқувчиларни креатив фикрлашга рағбатлантира олмайди. Дарсларда ўқитувчи “креативлик йўл харитаси”га кўра қуйидаги 4 та йўналиш бўйича ҳаракатланади ва улардаги ҳаракатлар педагогларнинг креативлигини ифодаловчи белгилар саналади:

- 1) ижодий фикрлаш кўникмаларини намоён этиш;
- 2) талабаларни ўқув фанларини қизиқиш билан ўзлаштиришга рағбатлантирувчи стратегиялардан фойдалана олиш;
- 3) инновацион ёндашув ва педагогик масалаларнинг ечимини топишга креатив ёндашиш;
- 4) қутиладиган натижа.

Педагогнинг креативлик потенциали кўп даражали жараён ва у қуйидаги тамойилларга таянади :

- 1.Муаммоли характерга эгалик
- 2.Имкониятларни ошириб бориш

3. Креативликнинг ёркин намоён бўлиши
4. Ижодий йўналтирилганлик
5. Индивидуалликка эришиш
6. Бир бутунлик, изчиллик, тизимлилик
7. Шахснинг индивидуал хусусиятлари ва ҳаётий фаолиятда орттирган сифатларининг ўзаро уйғунлиги [7].

Креативлик “турли вазиятларда таълим ва тарбияга оид масалалар юзасидан қарорларни қабул қилишда яққол намоён бўлиб, у педагогнинг ижодий фаоллигини тавсифлайди [9].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўқувчиларда креатив қобилиятларини аниқлаш, шакллантириш ва уни ривожлантириш уларнинг келажакда ҳар томонлама етук, кенг фикрли, денёқараши кенг инсонлар бўлиб етишишларига хизмат қилади. Бунинг учун ўқитувчининг ижодкор ва креатив бўлиши ёки бўлмаслиги эмас, балки дарсларни ижодкорлик, креативлик руҳида ташкил этиши, янги ғояларни таълим жараёнида синаб кўришга интилиши зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2020 й., 23-сентябр, 13-16-модда.
2. 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
3. М.Усмонбоева., А.Тўраев. “Креатив педагогика” модули бўйича ЎУМ. Тошкент-2016.
4. Файзуллаева Н. Педагогик билимлар – ўқитувчи касбий маҳоратининг назарий асоси //Uzluksiz ta’lim ж. – Т.: 2006. 6-сон. – 102-бет
5. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – p. 6-7.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармони. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 й.
7. Утёмов В.В., Зинковкина М.М., Горев П.М. Педагогика креативности: прикладной курс научного творчества / Учеб.пособие. – Киров: АНОО “Межрегиональный ЦИТО”, 2013. – 212 с.
8. Занина Л.В., Меньшикова Н.Л. Основы педагогического мастерства /Учеб.пособие для студ. пед. вузов. – Ростов-на-Дону, Феникс, 2003. – С. 238.
9. Турдиева М. Олий таълим муассасалари талабаларида педагогик тафаккурни шакллантириш. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2008. – 15-б.
10. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. Т.: 2016.

Хуришда АСКАРОВА,

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети эркин изланувчиси

E-mail: askarovah@mail.com

Халқаро Нордик университети доцент в.в.б., п.ф.б.ф.д. И.Б.Матякубов тақризи асосида

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF CULTURAL AND CREATIVE COMPETENCIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article emphasizes the role and importance of musical art in the improvement of the student's personality, the development of his feelings, worldview, spirituality, level of civilization. The essence of the methodological possibilities of the formation of cultural and creative competencies based on the reflections of our thinkers on the musical art, directions serving to transfer the rich cultural heritage of the people to subsequent generations is revealed. The theoretical foundations of the formation of the concepts of culture and creativity among primary school students of secondary schools are also described.

Key words: Culture, competence, creativity, student, music, science, theory, technology, macom, education.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНЫХ И ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье подчеркивается роль и значение музыкального искусства в совершенствовании личности учащегося, развитии его чувств, мировоззрения, духовности, уровня цивилизованности. Раскрыта сущность методологических возможностей формирования культурных и творческих компетенций на основе размышлений наших мыслителей о музыкальном искусстве, направлениях, служащих для передачи богатого культурного наследия народа последующим поколениям. Изложены также теоретические основы формирования понятий культуры и творчества у учащихся начальных классов средних общеобразовательных школ.

Ключевые слова: Культура, компетенция, творчество, учащийся, музыка, наука, теория, технология, маком, образование.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА МАДАНИЯТ ВА ИЖОДКОРЛИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўқувчи шахсини камол топтириш, унинг ҳис-туйғулари, дунёқараши, маънавияти, маданиятлилиги даражасини ривожлантиришда мусиқа санъатининг ўрни ва аҳамияти таъкидлаб ўтилган. Алломаларимизнинг мусиқа санъатига оид фикр-мулоҳазалари, халқнинг бой маданий меросини кейинги авлодларга етказиш йўлида хизмат қиладиган йўналишлар юзасидан маданият ва ижодкорлик компетенциялари шаклланишининг методологик имкониятлари моҳияти очиқ берилган. Шунингдек, бошланғич синф ўқувчиларида маданият ва ижодкорлик компетенцияларини шакллантиришнинг назарий асослари баён этилган.

Калит сўзлар: Маданият, компетенция, ижодкорлик, ўқувчи, мусиқа, фан, назария, технология, маком, таълим.

Кириш. Республикамізда халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси тасдиқланди[2], ёшлар таълим-тарбияси учун қўшимча шароитлар яратишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олган бешта ташаббус амалиётга тадбиқ этилди, ўрта умумтаълимнинг компетенциявий ёндашувга асосланган давлат таълим стандартлари ҳамда фан ўқув дастурлари ишлаб чиқилди, таълим сифатини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотларда иштирок этишнинг меъёрий асослари яратилди.

Мамлакатимизда соғлом ва ҳар жиҳатдан уйғун камол топган баркамол авлодни тарбиялаш бугунги куннинг долзарб, устувор вазифаларидан биридир. Шунинг учун барча ўқув масканларини модернизация қилиш, ДТСларини такомиллаштириш ва дастурларни янгилаш жараёни кенг авж олди. Янгиликларни яратиш, излаш, тўплаш, қўллаш ишлари жадаллашди. Таълим муассасаларининг барча турларида, жумладан, олий ўқув юртларида моддий-техник базани яхшилаш, ўқув-методик адабиётлар, профессор-ўқитувчилар таркиби сифат даражасини ошириш, мутахассислар тайёрлаш тизимини ёндашувлар ва уларнинг ривожланишига шароит яратиш амалга оширилди.

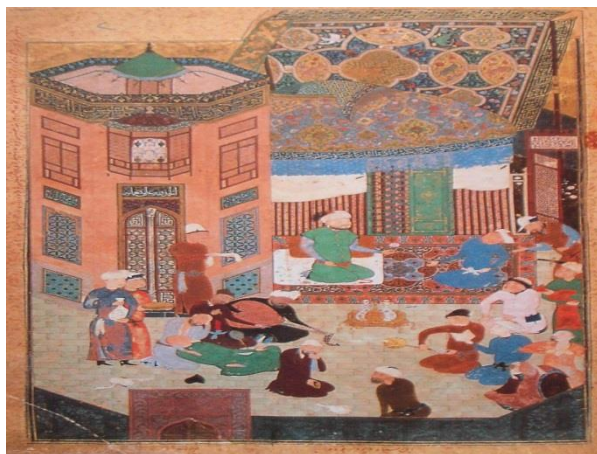
Ҳар бир халқнинг маорифида мусиқа тарбияси методикаси педагогиканинг дидактик қонуниятларига ва шу миллатнинг мусиқа маданияти, тили ва маданий анъаналарига асосланади. Шу билан бирга мусиқа тарбиясининг тузилиши, тизими ва илмий-методик ютуқлари бошқа миллатнинг маърифий маданиятига ҳам ижобий таъсир этади.

Ҳозирда таълим тизимида боланинг биринчи тажрибаси таълим олиш кучларини синаш жойи бўлиб қолиши керак. Ушбу босқичда фаоллиқни, мустақиллиқни ривожлантириш, идрок этиш фаоллигини сақлаб қолиш ва бола таълим дунёсига шахдам кириб бориши учун шароитлар яратиш, унинг саломатлигини ва эмоционал хусусиятларини мустаҳкамлаши, бошланғич синф ўқувчиларида маданият ва ижодкорлик компетенцияларини шакллантириш билан ривожланаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган Ўрта Осиёда яшаган халқлар жаҳон фани ва маданияти хазинасига салмоқли ҳисса қўшганлар. Улар мусиқа маданияти тарихига доир қадимий ёзма манбаалар ва археолог олимлар томонидан топишган ёдгорликлар бунинг далили бўлиб хизмат этади ҳамда бу халқларнинг қадимдан юксак маданият бўлганлигини тасдиқлайди. Араб

истилоси даврида (VII-IX асрлар) бошқа маданий ёдгорликлар каторида мусикага доир ёзма манбаалар ёқиб йўқотиб юборилган. Ўрта Осиё халқларининг сўнгги минг йиллик маданияти тарихига оид ёзма манбааларгина бизгача етиб келган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Хоразмий ва уларнинг давомчилари мусика назарияси (“Илми Мусиқий”) бўйича илмий асарлар яратдилар. Шарқ олимлари мусика фани тараққиёти тарихида бутун бир даврни очиб бердилар. Бу олимларнинг фаолияти Шарқ халқларида қўлланилган мусика назариясининг юзага келишида ҳал этувчи аҳамият касб этади. X-XV асрларда юзага келган мусиқий-назарий рисоаларда шарҳ этилган туб масалалардан бири мақомлар масаласи бўлиб, замонасида жорий бўлган жонли мусика бошланғич синф ўқувчиларида маданият ва ижодкорлик компетенцияларини шакллантиришда дастурул амал бўлиб хизмат қилади.

XV аср сарой мусикачилари [11].

Бугунги кунда мусика фидоийларининг асосий вазифаси улуғ аждодларимизнинг бой илмий меросини ўрганиш ва уларни ёш авлод қалбига жо этишдан иборатдир. Ўқувчи ёшларни мумтоз мусика мероси билан таништириш, ҳаваскорлик тўғрақлари, санъат саройларида ташкил этилган халқ чолғу асбоблар тўғрақлари фаолиятларини кенг ёйиш мусика санъати тараққиётини таъминлашга хизмат қилади. Мазкур тўғрақларда миллий кадриятимиз, анъаналаримизни, қолаверса, қардош халқлар санъати ва маданиятини тарғиб қилиш вазифаларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бунда ёшларнинг ватанпарварлик, байналминаллик туйғуларини ўстирамиз ва шакллантираемиз.

Ўрта Осиё халқларининг мусика маданияти тарихи ҳали етарли ўрганилмаган. Бу масалани мақомларнинг тарққийёт йўлини изчил ёритиб берадиган яхлит асарлар яратилмаган[3]. Бу материалларни тўплаб Ўрта Осиё халқларининг мусика маданияти тарихини яратиш жуда мураккабдир.

Мусика рисоаларининг катта қисми мақомларнинг назарий асосларини шарҳлаб беради. Дастлаб, бизгача етиб келган маълумотларга қараганда Ўрта Осиё халқларининг мусика назариясини асослаб берган буюк сиймолардан бири, буюк олим, фалсафа, мантиқ, математика ва бошқа фанлар бўйича илмий асарлар яратган замонасининг етакчи олимларидан - Абу Наср Фаробий эди.

Абу Наср Фаробий ўзининг мусикага бағишланган рисоаларида Шарқ мусика назариясини асослаб берди. Унинг мусика асарлари “Китаб-ул мусиқий ал-қабр” (“Мусикага доир катта китоб”), “Калам фил-мусика” (“Мусика ҳақида сўз”), “Китаб-ул мусика” (“Мусика китоби”), “Китабун фих-ихсабил-улум” (“Фанлар таснифига доир китоб”)нинг мусикага бағишланган

қисми), “Китабун фих-ихсабил-иқоъ” (“Мусика ритмлари-иқоъ таснифи ҳақида китоб”) ва бошқалар [4].

Фаробийнинг мусиқий асарлари орасида “Китабул мусиқий ал-қабр” алоҳида диққатга сазовордир. Бу китоб машҳур шарқшунос олим Д.Эрланже томонидан француз тилига таржима қилиниб “Араб мусикаси” туркумида нашр этилган [5].

Асар муқаддима ва уч бобдан иборат. Муаллиф куй таърифи, мусиканинг амалий ва назарий масалалари, куйнинг пайдо бўлиши, мусика жанрлари, чолғулар, куйларнинг таърифи, куйларнинг ижроси, интерваллар, товушқаторлар, консананслар ва диссонанслар ҳақида фикр юртади.

Абу Наср Фаробий ўзининг бу ўлмас асарида Шарқда нота ёзувининг вужудга келишида чуқур замин ҳозирлаб берган. Куйларнинг парда асоси билан бевосита боғлиқ бўлган лад (мақом) ёзув намуналарини ихтиро этди ва ҳарфий белгилар воситаси билан ёзиб қолдирди. Абу Наср Фаробийнинг мусика рисоаларида мақомлар масаласи илк бор шарҳлаб берилган. X-XI асрларда машҳур бўлган мақомларни ўрганишда унинг асарлари ягона манбаа бўлиб хизмат этади.[6].

Унинг ана шундай издошларидан бири Абу Али ибн Сино мусика назариясини атрофлича талқин этади. Бутун дунё тан олган қомусий аллома, тиб илмининг асосчиси Абу Али ибн Сино мусика ҳақида фикр билдирар экан, унга “руҳ озиғи” дея таъриф берган. Ибн Сино ўзининг “Тиб қонуни” китобида мусиканинг руҳий таъсир кучига баҳо бериб, гўдакнинг тарбиясидаги аҳамиятини оддийгина таърифлайди: “Гўдакнинг организм чиникиши учун икки нарсаси зарур: бири уни аста кимирлатиб тебратиш, иккинчиси онанинг қўшиғи (алласи). Биринчиси (боланинг) танасига, иккинчиси руҳига тегишлидир”. Яъни, “Бешик болани жисмоний камолотга етказса, она алласи уни маънавий камолотга етказди” дея таъриф берган [7].

Тадқиқот методологияси. Бошланғич синф ўқувчиларида маданият ва ижодкорлик компетенцияларини шакллантириш, мусиқий таълим-тарбиясини ташкил этишда таълим муассасалари етакчи омил ҳисобланади. Чунки, ўқувчиларнинг оммавий тарзда жалб этилиши мактабдаги мусика фанига қўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бунда хоҳ у мактабгача таълим муассасаси бўлсин, хоҳ умумтаълим мактаби бўлсин яратилаётган давлат таълим стандартлари (ДТС) ҳамда ўқув дастурларини тузишда ўқувчининг ёшга хос психологик хусусиятларини инобатга олиш лозим. Болани гўдаклигидан бошлаб мусиқий ҳиссиётини тарбиялаш лозим, бу унинг руҳий ҳолатини мустаҳкамлайди, деган ғояни илгари суради. Дарҳақиқат, мусика нафақат инсоннинг руҳиятига самарали таъсир этувчи восита, балки ўз моҳияти ва жамиятдаги мақсад ва вазифаларига кўра, тарбия воситаси ҳамдир. Ўсиб келаётган ёш авлоднинг ҳар томонлама қомил инсон бўлиб шаклланишида барча фанлар қатори мусиканинг ўрни нақадар катта эканлигини ҳамма жуда яхши билади. Мусика шахс маънавий баркамоллигининг таркибий ва ўз ўрнида ажралмас қисмларидан бири сифатида намоён бўлади. Мусика санъатининг ёш авлодга кучлироқ таъсир кўрсатиши фақат уни тинглаш ёки чуқур идрок этиш эмас, балки ўқувчиларнинг шу санъат бўйича мусика маданияти дарслари жараёнида ўрганилаётган куй-қўшиқларни уларнинг тафаккурида шакллантириш ва ривожлантиришнинг тақозо қилади. Мадомики шундай экан, умумтаълим мактабларида олиб борилаётган “Мусика маданияти” дарслари моҳиятини бугунги кунда мусика педагогикаси нуқтаи назардан ўзлаштириш, дарс машғулотларини замонавий педагогик технологиялар асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Бунинг учун авваламбор, ўқитувчи юқори даражадаги педагогик технологияларни яхши эгаллаган, замона-

вий ахборот технологияларидан чуқур тажриба ва малакага эга бўлиши, дарс ишланмаларини ўқув электрон модуль, силлабуслар асосида яратган бўлиши лозим. Чунки бугунги кун мусиқа таълимининг энг муҳим мақсадларидан бири назарий ва амалий жиҳатдан билимни, ижодкор, қобилиятли ёшларни тарбиялаб етиштиришдир.

Таҳлил ва натижалар. Ўқувчиларда юқорида келтирилган билим ва кўникмаларни шакллантиришда “Мусиқа маданияти” фанининг асосий назарий, таркибий қисмини ташкил этувчи “Мусиқа назарияси”, “Соль-феджио”, “Гармония”, “Муסיқий чолғуларни ўрганиш” фанларига алоҳида эътибор қаратиш муҳимдир. Бу фаолият ўқувчиларда нота ўқишни шакллантириш билан бир қаторда, мусиқани онгли равишда идрок этишни ҳам ривожлантиради. Бу ўқувчиларда мусиқа дарсларининг вокал, хор, жамоа бўлиб қўшиқ айтиш, мусиқа назарияси, мусиқа тинглаш каби бошқа қатор фаолиятларини осонлик билан ўзлаштиришларида жуда катта ёрдам беради.

Абу Наср Фаробий ва Ибн Сино ўзининг рисола-ларида Шарқ мусиқа назариясини шарҳлаб, мақом масалаларини назарий жиҳатдан асослаб бердилар ва уларнинг асарларида бу масала ўзининг классик масалаларининг ёритилишида, XIII-XV асрларда яшаб ижод этган мусиқа назариячилари асарлари мазмунини аниқлаб берди (Урмавий, Шерозий, Ҳусайний ва Жомий асарларида яққол қўзга ташланади). Бу даврларда мусиқа илим математика фанларининг бири сифатида қаралган. Бунга сабаб, мусиқани ташкил этган товушлар бир-бирига нисбатан маълум нисбатда бўлиб, математикадаги баъзи қонун-қоидалар воситаси билан тушунтирилган эди.

Мусиқа назарияси сўнгги даврларда яшаб ижод этган мусиқа олимлари - Сафиуддин Урмавий, Махмуд Шерозий (XIII-XIV аср), Абдулқодир Мароғий (XIV аср), Зайнулобиддин Ҳусайний, Абдурахмон Жомий (XV аср) ва бошқаларнинг асарларида янада ривожлантирилган эди.

Шуни алоҳида айтиш керакки, Урмавий ўз асарларида “Ўн икки мақом” (“Дуваздаҳмақом”), “Овоза” ва “Шўъба”лар масаласини биринчи бўлиб тизимлаштириб берди. Бинобарин, Шарқ нота ёзуви намуналарини ихтиро этди ва уларда мақом, бошқа тарзда яратилган куйларни ёзиб қолдирди [8].

XIV-XV асрларда Ўрта Осиё маданияти, ўрта аср адабиёти ва мусиқасининг энг юксалган даври улуг ўзбек

ғазалнавис шоири, мутафаккири Алишер Навоий ҳамда атоқли олим Абдурахмон Жомий яшаган давр эди. Бу вақтда темурийлар давлатининг иккинчи йирик маданият маркази Ҳиротда фан, адабиёт ва санъат ривожланиб борди.

Мавлоно Жомий замонасининг зўр созандаси ва бастакори бўлган. Унинг “Рисолаи муסיқий” асари XV асрда жорий бўлган мақомларнинг, замонасидаги мусиқанинг назарий ва амалий масалалари мусиқа маданиятининг тараккий этишида муҳим ўрин тутди [8].

Юқорида исмлари зикр этилган мусиқа назариячиларнинг келтирган назарий масалалари, уларнинг ўзлари томонидан яратилган мусиқани мустаҳкамловчи мактаб бўлди. Бу мактаб ўша замондан бошлаб, то бизнинг кунгача ижод этган созанда, бастакорлар учун уларнинг бадиий-эстетик қобилиятларини тарбиялашда ҳал этувчи аҳамият касб этди.

Хулоса ва тақлифлар. Бошланғич синф ўқувчиларида маданият ва ижодкорлик компетенцияларини шакллантиришда мусиқанинг тарбиявий таъсир кучи бугунги кунда бекиёсдир. Мусиқа санъати навқирон авлодимизнинг юксак маънавиятимиз руҳида камол топишида бошқа санъат турларига қараганда кучлироқ таъсир кўрсатмоқда. Инсоннинг буюк кашфиёти бўлмиш мусиқа битмас туганмас хазинадир.

Ҳозирги кунда ўрта умумтаълим мактабларида ўқиётган ўқувчиларни ҳар томонлама баркамол инсон бўлиб вояга етишлари учун Давлатимиз томонидан бир қанча ишлар олиб борилмоқда. Юқорида таъкидлаганимиздек:

1. Ўрта умумтаълим мактабларимизда “Мусиқа маданияти” фанларига бўлган моддий-техник базани таъминлаш;
2. Ўрта умумтаълим мактабларимизда “Мусиқа маданияти” фанлари дарс соатларини кўпайтириш ва тўғараклар ташкил этиш;
3. Ўрта умумтаълим мактабларимиздаги “Мусиқа маданияти” фани ўқитувчиларининг амалий ва касбий компетенцияларини ошириш каби масалалар Халқ таълими вазирлиги томонидан қайта қўриб чиқилса, Президентимизнинг 2022 йил 2 февралдаги 112-сонли “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ижроси таъминланган бўлар эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Тошкент: “Ўзбекистон”, НМИУ, 2016. – Б.56.
2. “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги ПФ-5538-сон .
3. Ражабов И. Мақомлар. Тошкент. 2006. 14-бет.
4. ЎзР ФАШИ, қўлёзма инв. №2751.
5. D.Erlanger, La musique arabe, V.III, 1930. - P.29.
6. ЎзР ФА Алишер Навоий Адабиёт музейи, қўлёзма инв №42.
7. Абу Али ибн Сино. “Қонуну фит-тиб”. 15-бет.
8. ЎзР ФАШИ, қўлёзма инв. №468/1.
9. Кавилова Д. А. Олий таълим муассасалари талабаларида муסיқий-ижодий қобилиятларни ривожлантириш. дис., 18-бет.
10. Айходжаева Ш., Ч.Эргашева, А.Зокиров. Ўзбек мусиқа тарихи. Тошкент. 2021. 199-бет.

Сунатилла АХАТЖОНОВ,
Наманган давлат университети тадқиқотчиси
E-mail: axatjonovsunnatilla93@mail.ru

Сиёсий фанлар доктори, профессор Р.Т. Жўраев тақризи асосида

THE ROLE OF NON-GOVERNMENT NON-PROFIT ORGANIZATIONS AND PUBLIC CONTROL IN THE DEVELOPMENT OF REPRESENTATIVE BODIES

Annotation

This article discusses the role and importance of representative bodies, non-governmental non-profit organizations and public control in the formation of civil society.

Key words: Civil society, public control, non-governmental non-profit organizations, public organizations, political parties, globalism.

РОЛЬ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ В РАЗВИТИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль и значение представительных органов, негосударственных некоммерческих организаций и общественного контроля в формировании гражданского общества.

Ключевые слова: Гражданское общество, общественный контроль, негосударственные некоммерческие организации, общественные организации, политические партии, глобализм.

ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИ РИВОЖИДА НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАР ВА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада фуқаролик жамиятининг шаклланишида вакиллик органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва жамоатчилик назоратининг ўрни ва аҳамияти тўғрисида фикр юритилган

Калит сўзлар: Фуқаролик жамияти, жамоатчилик назорати, нодавлат нотижорат ташкилотлар, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, глобализм.

Кириш. Фуқаролик жамиятида давлат ҳокимияти конституция ва қонунлар доирасида фаолият олиб боради, давлат ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслари фуқаролар олдида масъул бўлади. Зеро, давлат фуқаролик жамиятининг яшаши ва ривожланиши учун барча зарурий шарт-шароитларни яратиб беради. Бошқача айтганда, давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш фуқаролик жамияти яшашининг зарурий шартларидан биридир. Айниқса, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ этиш ҳамда модернизация қилиш, ҳаётимизнинг барча соҳаларида либераллаштириш жараёنларини жадаллаштириш, қонунлар ижросини таъминлашда давлат ҳокимияти органлари фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлик қилади ва бу жараёнларда бир-бирларини тўлдиради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистонда жамоатчилик назорати институти мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ шакллана бошлади. Ўтган давр мобайнида мамлакатимизни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик институтларининг жамоатчилик назоратини амалга оширишга оид қоидалар 40 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Уларга 70 дан ортиқ жамоатчилик назоратига оид нормалар киритилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ва Миллий қонунчилигимизда жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг устувор қоидалари мустаҳкамланган. Фуқаролик жамияти институтларининг давлат бошқаруви органлари устидан бевосита жамоатчилик назоратини юритиши лозимлигини бугунги даврнинг ўзи талаб этмоқда. Шу боис ҳам мамлакатимизда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунни яратиш зарурияти туғилди. Бунга қонуний асос яратилса, давлат

бошқаруви органлари билан мазкур институтларнинг ҳамкорлиги мустаҳкамланади, шунингдек, фаолият доираси кенгайди, масалаларга аниқлик киритилади ва ошқоралик туфайли ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг йўли тўсилади, пировардида эса, бу жараён тараққиётимизга хизмат қилади.

Ушбу қонун 2018 йил 12 апрелда ЎРҚ-474-сон билан қабул қилинди. Ушбу қонуннинг 1-моддасида қонуннинг мақсади акс этган бўлиб, “Ушбу Қонуннинг мақсади давлат органлари ва муассасалари (бундан буён матнда давлат органлари деб юритилади) фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат” – дея кўрсатиб ўтилган. Қонунга мувофиқ жамоатчилик назорати бевосита жамоатчилик назорати субъектлари ҳисобланмиш фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари ва ходимларнинг бошқа вакиллик органлари томонидан амалга оширилиши мумкин. Қонунда кўзда тутилган аҳамиятга молик моддалардан яна бири – бу жамоатчилик назорати субъектлари фаолиятининг мувофиқлаштирилиши билан боғлиқдир. Бунда ўз фаолиятини Низом асосида амалга оширувчи жамоатчилик назорати масалалари бўйича республика ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар жамоатчилик кенгашларини тузиш тақлифи берилмоқда.

Қонунда жамоатчилик назоратининг давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятини таҳлил қилиш, ушбу фаолият мониторингини юритиш, жамоатчилик текширувини, жамият манфаатларига тааллуқли масалалар юзасидан, шунингдек, ижтимоий сўровларни ўтказиш, мурожаатларни кўриб чиқиш, жамоатчилик

экспертизасини олиб бориш кўринишида амалга оширилиши белгилаб қўйилган [1].

Шунингдек, қонунда қўйидагилар белгиланган: “жамоатчилик назоратининг субъектлари – фуқаролик жамияти институтлари (нодавлат нотижорат ташкилотлари, халқаро ҳамда чет эл нодавлат нотижорат ташкилотларининг ваколатхоналари ва филиаллари бундан мустасно, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари), Ўзбекистон Республикасида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган ва фаолият юритаётган оммавий ахборот воситаларидир [2].

Айни пайтда, жамоатчилик назорати масаласини таҳлил қилишда, аввало, бу ижтимоий-сиёсий институтнинг тушунчасини, маъно – моҳиятини, мақсади ва функцияларини, принциплари, турлари ҳамда амал қилиш механизмининг аниқлаб олиш лозим бўлди. Илмий адабиётларда билдирилаётган фикрларни умумлаштириб, мухтасар тарзда жамоат назоратининг қўйидаги таърифини келтириш мумкин: “Жамоатчилик назорати фуқаролик жамиятининг ажралмас белгиларидан бўлиб, фуқаролик жамияти институтлари, кенг жамоатчилик томонидан давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятини қонунга мувофиқлик нуктаи назаридан мунтазам кузатиш ва текширишни англатади. Мазкур назорат, одатда, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятини таҳлил қилиш, бу борадаги жамоатчилик фикрини ўрганиш, шакллантириш ва тегишлича баён қилиш орқали амалга ошади”[3].

Муҳими шундаки, парламент назорати асосан давлат ҳокимияти органлари фаолиятини назорат этса, жамоатчилик назорати ҳам давлат, ҳам фуқаролик жамияти институтлари фаолияти устидан назорат олиб бориши мумкин. Парламент назорати ва жамоатчилик назорати бир-бирларини тўлдириб, фуқаролик жамияти ва давлат органларининг халқ олдидаги масъуллигини таъминлайди, қонунларнинг жамиятда ижро этилишини таъминлашга ҳисса қўшади, мансабдорларнинг ўз ваколатларини суистеъмол қилишининг ва коррупциянинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидот методологияси. Илмий манбаларда фуқаролик жамияти институтлари томонидан давлат хизмати соҳасида назоратни амалга оширишнинг учта йўналиши кўрсатилган:

фуқаролик жамияти институтлари бошқарув органлари вакилларининг давлат органлари томонидан шакллантирилаётган турли жамоавий-маслаҳат тузилмалари таркибига киритилиши ва улардаги фаолияти;

фуқаролик жамияти институтларини ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш босқичи жараёнида ва давлат хизмати соҳасига доир ташкилий – оммавий фаолиятни ислоҳ этишда, давлат бошқарувига оид масалаларни очик ва кенг муҳокама қилишда, уларни амалга оширишда, бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш жараёнида жалб этиш;

давлат бошқаруви тизимида кадрлар масалаларини ҳал этиш бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнида фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлик қилиш, уларнинг манфаатларини эътиборга олиш[4].

Ҳозирги даврга келиб фуқаролик жамиятининг асосий шартларидан бири бўлган давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш мунтазам равишда бу борадаги ҳуқуқий асосларни такомиллаштириб боришни тақозо этади. Юқорида кўрсатилган барча омиллар, албатта, жамиятда конституция ва қонунларнинг устуворлигини, ҳамжихатлик ва барқарорлиқни таъминлашга хизмат қилади. Жамоатчилик назоратининг предмети, объекти, принциплари, доираси, қафолатларини белгилаш баробарида фуқароларнинг ариза ва шикоятларига асосан ёки тегишли

мутасадди органларнинг ўз ташаббуси билан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилиши аниқланган тақдирда уларни бартараф этиш мақсадида жамоатчилик назоратини амалга оширувчи субъектларнинг қўйидаги мазмундаги ваколатларини ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатлари бузилиши рўй берган ҳолатлар ҳақидаги материалнинг тегишли юқори давлат органи ёки мансабдор шахсга қўриб чиқиш учун юбориш;

фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида давлат органи ёки мансабдор шахснинг ҳаракати ёки қарори юзасидан мустақил жамоатчилик экспертизаси ёки мониторингини ўтказиш;

тегишли давлат органига инсон ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлашни йўлга қўйиш мақсадида тақлиф ва тавсиялар юбориш;

тегишли давлат органи ёки мансабдор шахснинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш бўйича бошқарув фаолияти устидан жамоатчилик текширувини ўтказиш.

Жамоатчилик назоратининг энг асосий вазифаси жамият ижтимоий соҳасини ривожлантириш, фуқароларнинг эркинлигини таъминлаш ва уларнинг ижтимоий жараёнлардаги иштирокини таъминлаш, фуқаролар ижтимоий онгини ошириш, фуқароларни жамият ривожлантириш жараёнида кенгрок жалб этиш, фуқароларнинг жамиятга доир фалсафий тафаккурлаш ва баҳолашга доир фазилатларини ривожлантириш кабилардан иборатдир.

Фуқаролик жамиятининг турли институтлари – жамоат бирлашмалари, нодавлат, нотижорат ташкилотлари, сиёсий партиялар, оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари тегишли йўналишларда жамоатчилик назоратини амалга ошириш борасида муайян тажрибага эга бўлиб бормоқдалар. Масалан, касаба уюшмаларининг нодавлат ташкилот сифатидаги асосий мақсади – бу меҳнатқашларни ижтимоий ҳимоя қилиш, меҳнат жамоаларидаги ижтимоий ҳаётни ривожлантиришдир. Касаба уюшмаларининг вилоят, туман ва шаҳарлардаги бошланғич ташкилотлари, ҳудудий бўлинмалари аҳолини иш билан бандлиги ҳолати ва бу борада тегишли қонунчиликка риоя этиш ҳолати устидан, маъмурият ва иш берувчилар билан тузилган жамоавий шартномаларга риоя этилиши устидан, аҳолининг иқтисодий – ижтимоий ҳимоялаш чоратадбирларининг амалга оширилиши устидан назорат олиб боришни йўлга қўйганлар. Шундай бўлса-да, ҳозирда сиёсий партиялар фракциялари аъзолари томонидан ўз фаолиятини оммавий ахборот воситалари орқали мунтазам ёритиб бориш борасида камчиликларнинг мавжудлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан эътиборга олинди. Хусусан, “Сиёсий партиялар раҳбарларининг электоратни ўйлантираётган муҳим масалалар бўйича телевидение орқали аниқ-равшан ўз позициясини билдирганини ҳам эслай олмаيمиз. Нима, партия раҳбарлари матбуотда чиқишдан қўрқадими? Ёки халқ билан мулоқот қилишнинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини англаб етмайдиларми?”[6], – деб таъкидлади давлатимиз раҳбари.

Шу нуктаи назардан қараганда, ҳар қандай ташкилий тузилманинг моҳияти, мазмуни ва мақсади у олиб борадиган функциялар ва фаолият йўналишларида ифодаланади. Шу жумладан, жамоат ташкилотларининг функциялари ҳам уларнинг жамият ҳаётига нисбатан муайян фаолиятни амалга оширишлари орқали таъсир кўрсатишларида намоён бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Жамоат ташкилотларининг демократик ислохотларнинг самараси ва давомий-

лигини таъминлаш борасидаги фаолиятини куйидаги йўналишлар бўйича таҳлил этиш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, фуқаролик жамиятининг муҳим таркибий институти ҳисобланадиган жамоат ташкилотларининг бирламчи ва асосий функцияси, уларнинг давлат ҳокимиятини муайян даражада чегаралаш, яъни давлат ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш эканлигини эътироф этиш жоиз. Айтиш мумкинки, жамоат ташкилотларининг роли айнан демократик жараёнларнинг ривожланиш даврида уни қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлашда кўринади.

Иккинчидан, мамлакатимизда жамиятни демократлаштириш ва ислоҳ қилиш жараёнида сиёсий партиялар муҳим функцияларини амалга оширадilar. Сиёсий партияларнинг асосий функциялари алоҳида олинган фуқаролар, ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириб, уларни сиёсий манфаатлар мажмуаси даражасига кўтариш, шунингдек, бу уйғунлашган манфаатларнинг жамият учун бир хилда аҳамият касб этишини таъминлай олишдир.

Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партиялар мавжуд конституциявий ҳуқуқ меъёрлари доирасида, шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига дахл қилмаган ҳолда шаклланиб келаётган сиёсий жараёнлар ва муносабатлар таомиллари доирасида муқобил сиёсий йўللарни ифода этувчи восита сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Умуман, ҳар бир партиянинг ўз дастури ва мақсадларига мос равишда назарий, мафкуравий, сиёсий ва ташкилий функциялари бўлиб, улар партия фаолияти ва ички ҳаётининг ажралмас қисмидир.

Учинчидан, жамоат ташкилотларининг энг оммавий шаклларида бири ҳисобланган қасаба уюшмалари жамиятнинг ижтимоий тараққиётига сезиларли даражада таъсир ўтказдилар. Таъкидлаш жоизки, ушбу институтнинг ижтимоий жараёнларидаги таъсири фақатгина меҳнат муносабатлари билан чегараланиб қолмасдан, балки ундан ҳам кенгроқ доирага қаратилган.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш – маҳаллий аҳамиятга эга бўлган масалаларни аҳолининг манфаатлари, унинг тарихий, ижтимоий-этниқ ва бошқа хусусиятларидан келиб чиқиб, шу давлат конституцияси ва қонунлари асосида мустақил (масъулиятни зиммасига олиб) ҳал қилиш учун фуқаролар фаолиятини ташкил этиш тизими. Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни аҳоли ҳокимият вакиллик органлари (муниципал мажлис, кенгашлар, кўмиталар ва бошқалар), мувофиқ келувчи бошқарув органлари, маҳаллий референдумлар, фуқаролар кенгашлари, бевосита демократиянинг бошқа ҳудудий шакллари, шунингдек, аҳолининг ҳудудий ижтимоий ўзини ўзи бошқариш органлари орқали амалга оширади.

Ижтимоий тузилмаларнинг институционал хусусиятлари, мақсад ва вазифалари, ташкилий тузилмаси, жамиятдаги ўрни, ички белгилари каби жиҳатларига кўра куйидаги даражалар бўйича таснифланади:

1. Давлат, ҳокимият;
2. Сиёсий партиялар;
3. Жамоат, нодавлат ташкилотлари;
4. Иқтисодий институтлар;
5. Фуқароларнинг ижтимоий-маданий ва тарбиявий характердаги ихтиёрий уюшмалари;
6. Ҳуқуқ ва ҳуқуқий институтлар;
7. Оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари;
8. Халқаро (трансмиллий) нотижорат уюшмалар;
9. Диний бирлашма ва ташкилотлар.

Жамоат (нодавлат) ташкилотлари. Ижтимоий макон - фуқаролик жамияти сари борётган ҳар қандай жамиятда вақти келиб, сиёсат майдонига турли хил

партиявий муассасалар ўрнига маълум манфаатларнинг тарафдорлари бўлган сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланувчи ноҳукумат ва нопартиявий, сиёсий мавқеи баланд бўлган ташкилотлар кириб келиши табиийдир. Бундай ҳол рўй берганда эски партиялар, парламентдаги фракциялар ва уларни молиявий таъминлаб турган кучлар сиёсий рақобатга бардош бера оладиган жиддий рақибга дуч келади. Бу эса ўз навбатида партия машиналарини маблағ билан юргизиб турган гуруҳларнинг бир қисми ўз эътиборини мустақил секторга қаратишига олиб келади. Шу тариқа фуқаролик институтларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётда янада салмоқли ўрин эгаллаши таъминланади.

Фуқароларнинг ижтимоий-маданий ва тарбиявий характердаги ихтиёрий уюшмаларининг фаолияти аҳолини маданий бойликлардан баҳраманд қилиш, одамларнинг бўш вақтини мароқли ўтказиш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, ёш авлодни соғлом, баркамол, маънавий, бадий, ахлоқий томондан етук шахслар қилиб тарбиялаш каби вазифаларни бажаришга йўналтирилгандир. Ташкилий хусусиятларига кўра улар фуқароларнинг ихтиёрий уюшмалари саналади.

Фуқаролик жамиятининг шаклланишида оммавий ижтимоий ҳаракатлар ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий-тарихий тажриба шуни кўрсатдики, халқ ўз хоши-иродасини ифода этиб, оммавий ҳаракатларда қатнашади. Масалан, урушга, глобализмга, халқаро терроризмга, инсон ҳуқуқларининг бузилишига қарши халқ ҳаракатлари дунё давлатларида тез-тез содир бўлмоқда. Оммавий ҳаракатлар аниқ бир мақсадни (масалан, ўз вақтида маош берилишини талаб этиш, айрим давлатларнинг ноодил сиёсатини қоралаш) кўлаб уюштирилади. Улар баъзан ноқонуний ва вайронкор характерда ҳам бўлиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, нодавлат, нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни ўз қатнашчилари ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир.

Нодавлат, нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади.

Ҳозирги кунда деярли барча жамоат ташкилотлари мамлакатни демократик йўналишда ривожлантириш, муайян соҳалар юзасидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан самарали назорат ўрнатиш каби масалаларга ўзларининг асосий фаолият йўналишлари сифатида қарамқдалар. Жамоат ташкилотларига бирлашган фуқаролар улар орқали ўзларининг турли хил манфаатлари ва ҳуқуқларини амалга оширишни кўзлайдилар. Бундай шароитда жамоат ташкилотларининг олдига фуқароларнинг давлат ишларини амалга оширишда иштирокларини таъминлаш ҳамда уларнинг мавжуд қонуничликка нисбатан ижобий муносабатларини шакллантириш ва шу орқали уларни қонунга итоаткор шахс сифатида тарбиялаш каби янги вазифалар қўйилмоқда.

Умуман олганда, янги таҳрирдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ва ижтимоий ҳаётга татбиқ этилиши фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ролини кучайтириш, юртдошларимизнинг ташаббускорлиги, сиёсий онги ва ҳуқуқий маданиятини янада юксалтириш, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият

хаётида тутган ўрни ва ролини янада ошириш йўлидаги яна бир муҳим қадам дейиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Носиров У. Жамоатчилик назорати – тараққиётимиз асоси. 2014 й. 24 февраль. // <http://turkistonpress.uz/article/6262>.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонуни лойиҳаси.// Ишонч, 2015, 24 март.
3. Хакимов Р. Мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда жамоатчилик назоратини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари.//Фуқаролик жамияти”, 2010, № 3, –Б. 5.
4. Гришковац А.А.Государственная служба и гражданское общество:проблемы контроля.//Государство и право, 2003, № 11.-С. 21.
5. Мирзиёев Ш.М. Парламентимиз ҳақиқий демократия мактабига айланиши, ислохотларнинг ташаббускори ва асосий ижроچиси бўлиши керак.Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон Экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017 йил 13 июль.
6. Мирзиёев Ш.М. Парламентимиз ҳақиқий демократия мактабига айланиши, ислохотларнинг ташаббускори ва асосий ижроچиси бўлиши керак.Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон Экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017йил13июль.

UDK: 162.01(408.1)

Sevara BEGMATOVA,
Qarshi davlat universiteti pedagogika kafedrası o'qituvchisi
E-mail:sevara2525@mail.ru

Qarshi DU o'qituvchisi Ochilova Nigora Mallayevna taqrizi asosida

LEGAL BASIS FOR DEVELOPING INFORMATION AND TECHNOLOGICAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS

Abstract

The article provides an in-depth analysis of the regulatory framework for the formation of information technology competence of future teachers. The study conducted by the author substantiates the relevance of this problem today. The implementation of such efforts will further accelerate the widespread use of modern pedagogical and information technologies in the educational process, equip professors and teachers with advanced pedagogical knowledge and technologies, improve their skills, learn from the experience of foreign universities. in-depth study and the introduction of effective methods and tools in them into our national education system.

Key words: Information, technology, information technology, information technology competence, information globalization, mediaresource, digital technologies in education, competence, competence-based approach, Bologna declaration.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье проводится углубленный анализ нормативно-правовой базы формирования информационно-технологической компетентности будущих учителей. Проведенное автором исследование обосновывает актуальность данной проблемы на сегодняшний день. Реализация таких усилий позволит еще больше ускорить широкое использование современных педагогических и информационных технологий в образовательном процессе, вооружить профессорско-преподавательский состав передовыми педагогическими знаниями и технологиями, повысить их квалификацию, перенять опыт зарубежных вузов. углубленное их изучение и внедрение эффективных методов и средств в нашу национальную систему образования.

Ключевые слова: Информация, технология, информационные технологии, информационно-технологическая компетентность, информационная глобализация, медиаресурс, цифровые технологии в образовании, компетенция, компетентностный подход, Болонская декларация

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA AXBOROT-TEKNOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada bo'lajak o'qituvchilarda axborot-texnologik kompetentlikni shakllantirishning huquqiy meyoriy asoslari chuqur tahlil qilingan. Muallif tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar mazkur muammoni bugungi kunda dolzarbligini asoslaydi. Ayni shunday sa'y-harakatlar amalga oshirilishi ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tadbqiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o'qituvchilarni ilg'or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta'lim muassasalari tajribasini chuqur o'rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta'lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Kalit so'zlar: Axborot, texnologiya, axborot texnologiyalari, axborot – texnologik kompetentlik, axborotlar globalashuvi, mediarekurs, ta'limda raqamli texnologiyalar, kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, Bolonya deklaratsiyasi.

Kirish. Jahon mehnat bozori talablariga javob beradigan yuqori malakali va raqobatbardosh bo'lgan kadrlarni tayyorlash – oliy ta'limning asosiy maqsadidir. Bunda eng asosiy masala - ehtiyoj va talabdan kelib chiqqan holda xalqaro me'yorlar, standartlar asosida kadrlar bazasini shakllantirish hisoblanadi. Bu o'z navbatida sohada yangi zamonaviy tendensiyalarni joriy qilishni talab qiladi.

1999 yilning 19 iyunida 29 mamlakat vakillari ishtirokida yagona Yevropa oliy ta'limi makonini yaratish, Yevropa mamlakatlari oliy ta'lim tizimining bir-biriga yaqinlashishi va o'zaro uyg'unlashuvi jarayoni natijasi sifatida tashkil topgan, Bolonya deklaratsiyasi imzolandi. oliy ta'limining sifati va samaradorligini istiqbolli oshirish, talabalar hamda o'qituvchilarning harakatchanligi, faolligini rivojlantirish, shuningdek, akademik daraja va boshqa kasbiy malakalarni yuksaltirish eng dolzarb masala sifatida qaraldi va ta'lim islohatlarining konseptual asoslari sifatida ta'limga kompetentli yondashuvni belgilashdi.

Yagona ta'lim muhiti va yagona ta'lim makonini yaratish ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari muammolarini hal qilish, kasbiy ta'lim sifatini oshirish imkonini beradi[12]. Shu munosabat bilan ta'lim tizimining asosiy bo'g'ini sifatida professional ta'limni xalqaro standartlar asosida tashkil etish, uning asosiy qatnashchilari hisoblangan pedagog kadrlarning ham xalqaro talablar asosida o'z kasbiy va shaxsiy sifatlarini yuksak darajada takomillashtirishni tizimli yo'lga qo'yishni talab etadi.

Ayni shunday sa'y-harakatlar amalga oshirilishi ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tadbqiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o'qituvchilarni ilg'or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta'lim muassasalari tajribasini chuqur o'rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta'lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Yuqori darajada rivojlangan axborot-ta'lim muhitini yaratish, o'qituvchilarning axborot-texnologik kompetensiyalarini shakllantirishga ehtiyojni oshiradi. Mazkur muammoni hal qilish zamonaviy sharoitda alohida tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. Shuningdek, xalqlar o'rtasida madaniyat, til, san'at, ta'limning jadal globallashtirish kechayotgan bir davrda bo'lajak mutaxassis kadrlarni zamonaviy axborotlar olamida, qolayversa, virtual olamda aylanayotgan axborotlar oqimi orasidan eng to'g'ri va ishonchlarini ajratib olish, saralash ularni qayta ishlash va taqdim qila olish malakalarini rivojlantirish, bir so'z bilan aytganda axborot – texnologik kompetentlikka ega kadrlar avlodini shakllantirish ta'limni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi bu esa ko'plab muhim omillar bilan belgilanadi.

Birinchidan, ta'limda axborot – texnologik kompetentlikka ega kadrlar avlodini shakllantirish insoniyatning katta avlod vakillarining to'plagan boy ijtimoiy tajribasini keyingi avlodga o'tkazish usullarining takomillashishiga imkon beradi. Ikkinchidan, ta'limda axborot – texnologik kompetentlikka ega kadrlarning faoliyatini olib borishlari ta'lim sifatini yaxshilash bilan birga, ta'lim oluvchi shaxsda jamiyatda aylanayotgan har qanday informatsiyalarga nisbatan tanqidiy-tahliliy munosabatni va iste'mol madaniyatini shakllantirishga imkon beradi. Uchinchidan, ta'limda axborot – texnologik kompetentlikka ega kadrlar bazasini yaratish sohada zamonaviy axborot texnologiyalarining faol va samarali qo'llanilishi, zamonaviy axborotlashgan jamiyatni qurish modernizatsiyalashni amalga oshirishning nazariy asoslarini yaratishga qodir kadrlarni yetishib chiqishida muhim omil hisoblanadi.

Yuqorida aytib o'tilgan fikrlarimizning bugungi kun uchun naqadar dolzarbligi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida ham huquqiy asoslar bilan ko'rsatib berilgan. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 23 maydagi 230-sonli «2001-2005 yillarda kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirish», shuningdek, «Internet»ning xalqaro axborot tizimlariga keng kirib borishini ta'minlash dasturini ishlab chiqishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori [10] qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2002-yil 30-maydagi «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmoni va uning ijrosini amalga oshirish yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 6 iyundagi «2002-2010 yillarda kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish dasturi» to'g'risidagi Qarori e'lon qilindi.

“O'zbekiston Respublikasi axborot resurslarini tayyorlash va ularni ma'lumotlarni uzatish tarmoqlarida, shu jumladan, Internetda tarqatish tartibi to'g'risida»gi Nizom [11] shuningdek, O'zbekiston Respublikasining 2016 yil 14 sentabrdagi “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida»gi Qonuni [1]da ta'limni davlat tomonidan boshqarish organlarining va ta'lim muassasalarining yoshlarga oid davlat siyosati sohasidagi vakolatlaridan biri sifatida yoshlarning ta'limi va tarbiyasi sifatini oshirish, o'quv jarayoniga ta'limning zamonaviy shakllari va usullarini joriy etish chora-tadbirlarini ko'rish deb belgilab berildi. Ushbu qonunga ko'ra OTM ning yoshlarga oid davlat siyosati sohasidagi vakolatlaridan biri bu – ta'lim sifatini xalqaro standartlarga to'la javob bera oladigan darajaga chiqarish, ta'lim jarayoniga o'qitishning zamonaviy shakllari va usullarini joriy etishdir. Bu vazifalarni amalga oshirishda eng asosiy masala bu pedagog kadrlarning yuqori darajada ilmiy salohiyatga egaligi, kasbiy bilim va malakalarini zamonaviy talablar doirasida qo'llay olishi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi PF-4947 sonli Farmoni [2] ning 4.4. Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish bandida uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish,

sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish; ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish deb nomlangan 4.5 bandida jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlanadi.

2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-son O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori[3]da Oliy ta'lim tizimini kelgusida yanada takomillashtirish va kompleks rivojlantirish bo'yicha eng muhim vazifalari qatoriga oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashning maqsadli parametrlarini shakllantirish, ta'lim jarayonini, oliy ta'limning o'quv reja va dasturlarini yangi pedagogik texnologiyalar va o'qitish usullarini keng joriy etish, yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratish va ularni oliy ta'lim muassasalarining ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish, pedagog kadrlarning kasb mahorati sifati va saviyasini uzluksiz yuksaltirish vazifalari kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi “Umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida»gi 187-son Qarori[4] shuningdek, “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF – 5847 – son Farmoni [5]da yuqori malakali kadrlar tayyorlash borasida oliy ta'lim tizimi oldida bugungi kunda o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammo va kamchiliklar sifatida professor-o'qituvchilarning xorijiy tillar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'zlashtirish darajasi pastligi sababli ularning kasbiy mahorati bugungi kun talablaridan ortda qolayotganligi ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5349-son Qarori,[6] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF- 6108-son Farmoni[7] da ham yuqoridagi fikrlarimizning qonuniy asoslanganligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi “Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» PQ-4623-sonli Qarorida [8] zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo'shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun professional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg'or ta'lim texnologiyalarini joriy qilish maqsadida-tarbiya va o'qitish usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda xorijiy tillarni puxta o'zlashtirgan, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega professional pedagog kadrlar tayyorlash; -oliy pedagogik ta'limga raqamli texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya va ta'lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta'minlash pirovardida pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun qo'shimcha sharoitlar yaratish pedagogika ta'lim sohasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari etib belgilandi.

Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni [9] da: pedagog kadrlar tomonidan «o'quv mashg'ulotlarini sifatli o'tkazishi; axborot-

kommunikatsiya texnologiyalaridan, o'qitish va tarbiyaning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi" lozimligi belgilab berilgan. Ushbu hujjat talablarini bajarish uchun bo'lajak o'qituvchilarning axborotlar bilan ishlash, uni tarbiyalanuvchilarga yetkazib berishning takomillashgan usul va vositalaridan samarali foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirish muhim hisoblanadi.

Dunyoda axborot va bilimlar bozorining jadal rivojlanishi sharoitida uning ishlab chiqaruvchilari hamda iste'molchilari sifatida ta'lim jarayonining faol qatnashchilari – pedagoglar va talabalarda axborotlar olami imkoniyatlaridan oqilona foydalanish malakasini shakllantirishda ularda axborot iste'moli madaniyatini tarbiyalash hayotiy ahamiyatga egadir.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog'lom raqobat hamda umummadaniy ko'nikmalarini shakllantiradi

Bo'lajak o'qituvchilarda axborot texnologik kompetentlikni rivojlantirish ma'lumotlarni to'plash, saqlash, qayta ishlash va tarqatish bilan bog'liq, ning yangi jarayonlariga nisbatan innovatsion qarashlarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, ularni raqobatbardosh kadrlar sifatida tayyorlashning muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

Xulosa. kasbiy kompetensiyalarni tarkib toptirish nuqtai nazaridan kompetensiyaviy yondashuv talabalar va pedagoglarning kasbiy kompetentligi kasbiy va shaxsiy o'sishining asosi sifatida talqin qilinishi; kasbga oid kompetensiyalarni ularning maxsus tashkil etilgan tarbiya jarayonida muvaffaqiyatli shakllantirilayotgan kompetensiyalarning boshqa guruhlar bilan o'zaro aloqasi, bir-biriga bog'liqligi, bir-birini to'ldirishi va boyitishi orqali aniqlanishidir. Talabalarda kasbga oid kompetensiyalarning shakllanishi asosini oliy ta'lim didaktik tizimining axborot kommunikatsion texnologiyalari bilan integratsiasini maksimal darajada ta'minlash orqali ko'rib chiqish lozim, degan xulosaga kelish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining Qonuni Toshkent sh., 2016-yil 14-sentabr, O'RQ-406-son Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887 – son.
2. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-4947 07.02.2017 Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887 – son.
3. "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori PQ-2909-20.04.2017 Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887 – son.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son Qarori. / O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 14-son, 230-modda.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF – 5847 – son Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887 – son.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5349-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 20.02.2018 y., 06/18/5349/0792-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF- 6108-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.11.2020 y., 06/20/6108/1483-son.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida qarori, PQ-4623-son 27.02.2020//Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.02.2020-y., 07/20/4623/0220-son, 13.06.2020-y., 07/20/4749/0758-son)
9. O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Ta'lim To'g'risida" O'RQ-637-son Toshkent, 23.09.2020./ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son
10. Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 23 maydagi 230-sonli «2001-2005 yillarda kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirish», shuningdek, «Internet»ning xalqaro axborot tizimlariga keng kirib borishini ta'minlash dasturini ishlab chiqishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori/ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.11.2020 y., 06/20/6108/1483-son.
11. O'zbekiston Respublikasi axborot resurslarini tayyorlash va ularni ma'lumotlarni uzatish tarmoqlarida, shu jumladan, Internetda tarqatish tartibi to'g'risida»gi Nizom // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2004 y., 19-son, 220-modda.
12. Abakumova N.N., Malkova I.Y. Kompetentnostniy podxod v obrazovanii: organizatsiya i diagnostika. -- Tomsk: Tomskiy gosudarstvenniy universitet, 2007. - 368 s.
13. Baydenko, V.I. Standarti v neprerivnom obrazovanii: konseptualniye, teoreticheskiye i metodologicheskiye problemi. M.: Issledovatel'skiy sentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. 1999 g. – 296 s.
14. Baydenko, V.I. Standarti v neprerivnom obrazovanii: konseptualniye, teoreticheskiye i metodologicheskiye problemi. M.: Issledovatel'skiy sentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. 1999 g. – 296 s.

УДК: 378.6+371.315.7

Азиза ҒОҒУРОВА,

Жиззах давлат педагогика университети ассистенти

E-mail: gafurova.sojida@mail.ru

ЖизПИ профессори, педагогика фанлар доктори Ж.А.Хамидов тақризи остида

Олий таълим муассасаларида кийимларни конструкциялаш фанини ўқитишда 3D технологиясини қўллаш

Аннотация

Мазкур мақолада олий таълимда дизайн йўналиш талабаларига кийимларни конструкциялаш ва моделлаштириш фанларини ўқитишда 3D технологиясининг махсус дастурларидан фойдаланишнинг имкониятлари очиб берилган. Шунингдек ҳозирги кунда ишлаб чиқариш корхоналарида кийимларни конструкциялаш, моделлаштириш ва андазаларини тайёрлаш жараёнида қўлланиладиган САПР дастурларининг турлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Конструкция, 3D технологияси, дастур, компьютер, ўқитиш, инновация, таълим, техник воситалар, компьютер графикаси, анимация, дизайнер, моделлаштириш.

ПРИМЕНЕНИЕ 3D ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ДИСЦИПЛИНЕ КОНСТРУИРОВАНИЕ ОДЕЖДЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье раскрываются возможности использования специальных программ 3D-технологий в обучении по предметам конструирования и моделирования одежды студентов-дизайнеров в высших учебных заведениях. Также дана информация о типах программ САПР, используемых в процессе проектирования, моделирования и подготовки лекал одежды в производственных предприятиях на сегодняшний день.

Ключевые слова: Конструкция, 3D технологии, программное обеспечение, компьютер, обучение, инновации, образование, технические средства, компьютерная графика, анимация, конструктор, моделирование.

APPLICATION OF 3D TECHNOLOGY IN TEACHING THE SCIENCE OF CONSTRUCTION OF CLOTHES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation

This article reveals the possibilities of using special programs of 3D technologies in teaching designing and modeling clothes for design students in higher educational institutions. Information is also given on the types of CAD programs used in the process of designing, modeling and preparing clothing patterns in manufacturing enterprises today.

Key words: Construction, 3D technologies, software, computer, training, innovation, education, technical means, computer graphics, animation, constructor, modeling

Кирриш. Жаҳон миқёсидаги технологик тараққиётларнинг тез ўсиб бориши, ижтимоий-иқтисодий ва ишлаб чиқариш соҳаларида рўй бераётган ўзгаришлар билан олий таълим муассасаларида ўқитилаётган ихтисослик фанларининг илмий-методик, педагогик ва моддий-техник жиҳатдан мажмуавий таъминланишининг номутоносиблиги шунингдек, мутахассисларни тайёрлаш жараёнида дастурий таълим воситаларини самарали қўллаш орқали уларнинг имкониятлари тўлиқ очиб берилмаганлиги олий таълимда дизайн йўналиши талабаларига умумқасбий ва ихтисослик фанларини ўқитишни такомиллаштириш заруратини келтириб чиқаради. Бундай заруратлар олий таълим тизимида мутахассисларни тайёрлашда ноанъанавий ўқитиш усуллари ҳамда ўқитишнинг инновацион технологияларидан фойдаланиш ва янги самарали ўқитиш усуллари ишлаб чиқиш вазифаларини юклайди. Ушбу вазифаларни амалга ошириш, ўқитишнинг анъанавий ва замонавий усуллари интеграциялаш, ўқитишнинг техник воситалари ва ахборот-коммуникация технологияларининг имкониятлари ҳамда афзалликларидан фойдаланиш талабаларга компьютер технологиясининг махсус дастурлари орқали кийимларни конструкциялаш ва моделлаштириш компетенциясини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш, таълим жараёнида 3D дастурининг имкониятларидан самарали фойдаланиш методларини аниқлаш ва таълим жараёнига жорий этишни талаб қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бугунги кунда компьютер технологияси барча соҳаларда шунингдек,

Олий таълим тизимида ҳам фаол қўлланилмоқда. Компьютерда ўқитишнинг изчил тизимини ишлаб чиқиш бўйича биринчи уринишлар хорижда амалга оширилган бўлиб Республикамізда АКТларини таълим жараёнига жорий этиш бўйича тадқиқотлар М.Арипов, У.Ш.Бегимкулов, Қ.Олимов, Н.И.Тайлаков, Л.Н. Шибаршова, С.Қ.Турсунов, Д.Н.Маматов, Ф.Умаровалар, томонидан амалга оширилган. Дизайн йўналишида мутахассислар тайёрлашда компьютер махсус дастурларидан фойдаланиш бўйича М.М.Расулмухамедов, З.Расулова Н.А. Саблиналар ўз илмий мақолаларида маълумотлар келтирган. Шунингдек олий таълимнинг дизайн йўналишида компьютер технологияларидан фойдаланишнинг турли жиҳатлари бўйича илмий тадқиқот ишларининг натижалари конференцияларида мунтазам равишда қўриб чиқилмоқда. Олий таълимда компьютер технологияларини таълим жараёнида қўлланилиши табиий-илмий, техникавий, ижтимоий, гуманитар фанлар ва санъат орасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлаб талабаларнинг индивидуал ишлаш қobiliятларини ривожланишига, ўзини ўзи камолотга етказишга интилишни шакллантиришга шунингдек бўлажак мутахассисларга ахборот технологиялари билан ишлаш олиш малакаларини шакллантиришга хизмат қилади[1]. Компьютер дастурлари мустақил йўналишга асосланган бўлиб, компьютер графикаси, WEB-саҳифалар билан визуал ишлаш имконини беради. Конструкциялаш ва моделлаштириш амалиёти шуни кўрсатадики, кийимларни конструкциялаш жараёнининг такомиллаштиришдаги асосий йўналиш уни автоматлаш-

тириш ва 3D дастурларидан фойдаланишдан иборатдир. 3D-моделлаштириш дастурлари таълим, саноат, темир йўл транспорти, машинасозлик, архитектура ва интерьер дизайн, либос дизайн моделлари ишлаб чиқариш натижаларига қисқа вақт ичида эришиш, бир мунча аниқликда бажариш имконини берувчи инновацион технологиядир. 3D нинг қўллаб кучли ва ихтисослаштирилган усуллари мавжуд бўлиб улар конструкциялаш ва моделлаштириш учун махсус ишлаб чиқилган, турли ёндашувли дастурдир. Шундай қилиб 3D-моделлаштириш - бу объектнинг 3 ўлчамли моделини яратиш жараёни деб ҳисобланади ва унинг ёрдамида керакли объектнинг визуал, ҳажмли кўриниши яратилади. Олий таълимда дизайн йўналиши талабаларига либосларни конструкциялаш, моделлаштириш жараёнида бу дастурларда ишлаш амалий ёрдам беради.

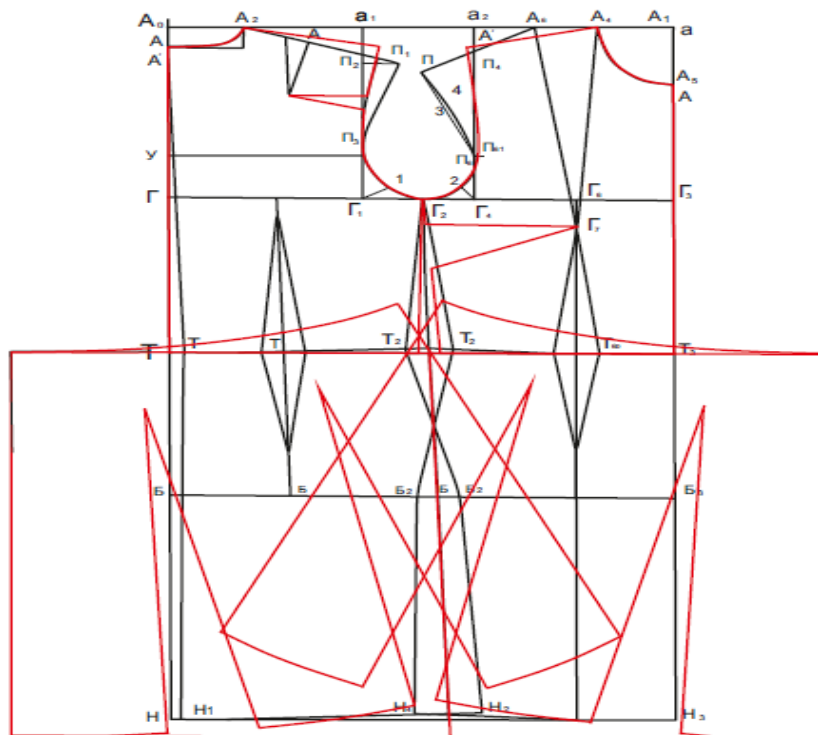
Таъқиқот методологияси. Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш корхоналарида кийимларни конструкциялаш, моделлаштириш ва андазаларини тайёрлаш жараёни САПР асосида амалга оширилади. Бу тизим ишлаб чиқариш жараёнлари бўйича бир бирини тўлдирувчи бер нечта дастурлардан иборат бўлиб уларга SAPR "Grace" Gemini CAD, Gerber, AutoCAD дастурлари қиради. Бу дастурлар 2D ўлчамли бўлиб яратилган конструкциянинг мукаммалигини билиш учун либосни макетлари ва наъмуналарини қайта-қайта тикиш, сифат кўрсаткичлари бўйича синовдан ўтказишни талаб қилади. Шундан келиб чиқиб Олий таълимда дизайн йўналиши талабаларига либосларни конструкциялаш, моделлаштиришни ўргатишда 3D технологиясининг "NanoCAD", "Marvelous Designer" Assyst CAD, CLO3D, компьютер дастурларидан фойдаланиш ўқитиш жараёнини такомиллаштириш амалиётини жорий этишни талаб этади. Бу дастурлар моданинг тез ўзгаришига мосланувчанлиги, дизайн объектини (аватар) фигурали тизимда кўриб чиқиш заруратининг мавжудлиги, турли хоссаларга эга тикув материалларининг хилма-хиллиги, ижодий характердаги асарлар панелининг мавжудлиги билан фарқ қилади. Бошқа дастурлар эса бундай имкониятни бермайди[2].

"Marvelous Designer", Assyst CAD, CLO 3D, DressingSim LookStailorX дастурларида ишлаш принциплари

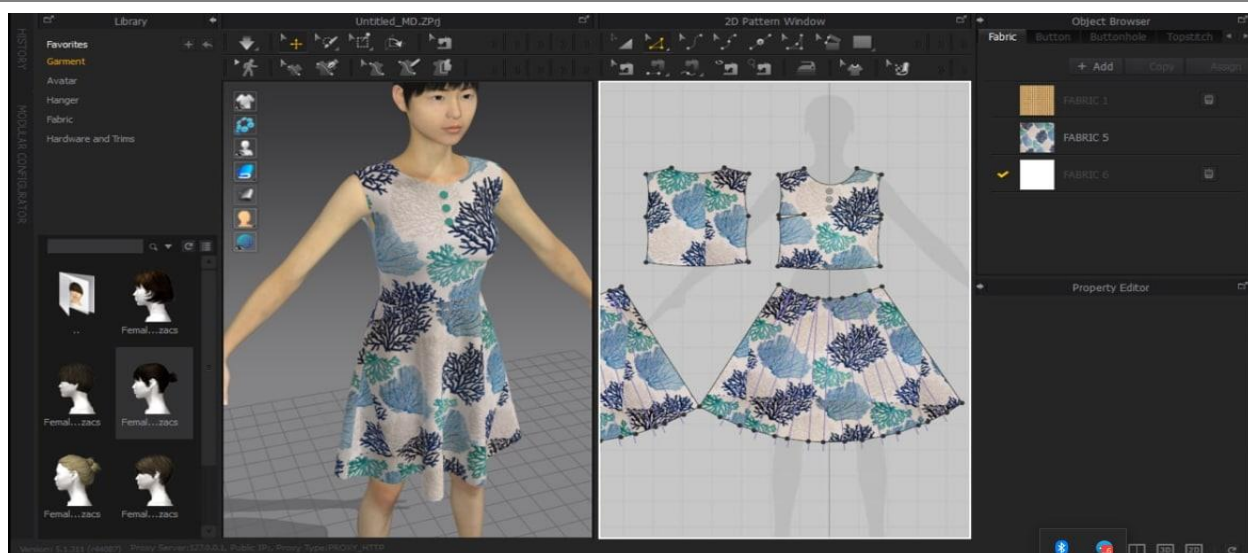
бир бирига яқин. DressingSim LookStailorX дастурлари дизайн ва кийимларни моделлаштириш учун мўлжалланган бўлиб кийимларни конструкциялашда қўлланиладиган амалдаги "МУЛЯЖ" усулининг дастурлаштирилган вариантыдир. Бу дастур конструкциялаш ва дизайн техникасини биламаганлар учун ҳам моделларни яратиш имконини беради. Лекин бу усулда ишлаш газламани ташкил этувчи танда ва арқоқ ипларининг нисбий ҳолатини модел шаклига таъсир этишини ва гавданинг антропометрик нуқталарини мукаммал даражада билишни талаб этади. DressingSim LookStailorX дастурида бичилмаларни бириктириб тикиш учун сарфланган вақт сезиларли даражада қисқаради.

Таҳлил ва натижалар. Assyst CAD дастурида либос яратиш, яратилган либосларни деталларини бириктириб тикиш, конструкциялаш, моделлаштириш, андазаларини тайёрлаш, андазаларни қўпайтириш, андазаларни ўзгартириш, газлама сарфини аниқлаш босқичлари амалга оширилади. Assyst CAD дастурида яна битта ёрдамчи мослама дастурга киритилган ва экран менюси ҳамда клавиатурадага жойлаштирилган "иссик" тугмачалардир. Улар қўйидагича "М" - элементни ўлчаш (измерение элемента), "В" - вертикал чизиклар қуриш (построение вертикали), "К" - қисмини нусхалаш (копирование детали) тугмачалари бўлиб, улар бажарадиган функциясини қисман иззоҳлаб туради. Assyst CAD конструкция қуришнинг автоматик алгоритми "Мюллер ы сын" методологияси асосида ишлайди. Бу дастурларнинг барчасида кийимларини визуализация қилиш учун моделни 3D ойнасига тақдим этилади. Унинг ёрдамида махсулотни нуқсонлари текширилади, бартараф этиш эса 2D ойнада амалга оширилади.

САПР AutoCAD дастурида эса кийимларни лойихалаш формулалар асосида амалга оширилади. Бунда лойихалаш жараёнинг конструктив чизиклар асосий ойнада намаён бўлади. Махсулотнинг андазаси тайёрлангач буюм наъмунаси тикиб тайёрланади ва ундаги барча нуқсонлар урганилади, конструктив нуқсонларни бартараф этиш учун конструкциялаш жараён қайтадан кўриб чиқиш зарурати туғилади. Бу учун бир қанча мутахассисларни бир мунча вақти сарф бўлади.

1-расм. САПР AutoCAD дастурида аёллар кўйлагини яратилган конструкцияси

2-расм. 3Д технологиясида аёллар кўйлагининг дизайн лойихаси ва конструкцияси

3D технологиясидан фойдаланиб кийимларни конструкциялаш ва моделлаштириш компетентлигини ривожлантириш самарадорлигига эришиш учун ахборот технологияларининг техник имкониятларидан фойда-

ланибгина қолмай, таълимнинг мавжуд инновацион технологиялари асосида тизимлаштириб таълим жараёнида тўғри қўллаш ва услубий принципларнинг тизimini ишлаб чиқишдан иборат.

ХУЛОСАЛАР

1. Амалий ва лаборатория машғулотларида 3D дастурларидан фойдаланиб кийимларни лойихалаш ва моделлаштириш жараёнларини ташкиллаштириш Олий таълимда дизайнерларнинг ижодий фикрлаш, мустақил қарор қабул қилиб таҳлил қилиш, мулоқот ва ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш ҳамда мустақил ишлаш кўникмаларини оширишга хизмат қилади.
2. Олий таълимда дизайн йўналиши талабаларида кийимларни конструкциялаш ва моделлаштириш компетентлигини ривожлантириш самарадорлигини ошириш мақсадида кийимларни 3D технологиясида конструкциялаш ва моделлаштиришнинг самарадорлиги таълим амалиётида синовдан ўтказилди ва жорий этилди.
3. Бундан кўриниб турибдики олий таълимда дизайнерларни тайёрлашда 3D дастурларидан фойдаланиш орқали амалий ва лаборатория дарсларини жорий этиш, таълим самарадорлиги ошишига асос бўлади.
4. Фойдаланилган адабиётлар
5. Расулова З. Бўлажак технология фани ўқитувчиларининг креативлигини ривожлантиришда дастурий таълим воситаларидан фойдаланиш *Pedagogik Mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal* 2-son , 2021-yil, aprel.
6. Раббизода С. Д. Моделирование конструкции одежды по технологии 3Д //
7. *Universum: Технические : электрон. научн. журн.* 2019. № 1(58).
8. Умарова Ф.А. Талабаларга кийимларни лойихалаш ва моделлаштиришни ўргатишда ахборот-коммуникация технология воситаларидан фойдаланиш орқали таълим самарадорлигига эришиш. *Замонавий таълим илмий-услубий журнал.* 6-сон 2021й.

Мафтуна ДАМИНОВА,
Тошкент давлат педагогика университети таянч докторанти
E-mail: maftuna-3556@mail.ru

ТДПУ доценти, п.ф.н М. Хамидова тақризи асосида

SOCIAL AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE PROBLEM OF PROVISION OF PROFESSIONAL AND METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE SPEECH PATHOLOGISTS

Abstract

This article is dedicated to the substantiation of the social and pedagogical significance of the problem of supply of professional and methodological training of future speech pathologists. From this point of view, scientific literature on the research of professional and methodological activity of special pedagogues and active legislative documents on regulating of educational system are analyzed.

Key words: future speech pathologist, professional and methodological training, inclusive education, competence approach, methodological competence.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ДЕФЕКТОЛОГОВ

Аннотация

Статья посвящена обоснованию социально-педагогической значимости проблемы обеспечения профессионально-методической подготовки будущих педагогов-дефектологов. С этой точки зрения, проведен анализ действующих законодательных актов, регулирующих систему образования, а также научной литературы по исследованию профессиональной и профессионально-методической деятельности специальных педагогов.

Ключевые слова: будущий дефектолог, профессионально-методическая подготовка, инклюзивное образование, компетентностный подход, методическая компетентность.

БЎЛАЖАК ДЕФЕКТОЛОГЛАРНИНГ КАСБИЙ-МЕТОДИК ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАСИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақола бўлажак педагог-дефектологларнинг касбий-методик тайёргарлигини таъминлаш масаласининг ижтимоий-педагогик аҳамиятини асослашга бағишланган. Шу нуқтаи назардан, таълим тизимини тартибга соладиган амалдаги қонунчилик ҳужжатлари ҳамда махсус педагоглар касбий ва касбий-методик фаолиятини тадқиқ қилиш борасидаги илмий адабиётлар таҳлилдан ўтказилган.

Калит сўзлар: бўлажак дефектолог, касбий-методик тайёргарлик, инклюзив таълим, компетенциявий ёндашув, методик компетентлик.

Кирриш. Замонавий жамият олдида турган энг долзарб вазифалардан бири инсон капиталини ривожлантириш, ҳар томонлама ривожланган, соғлом ва баркамол, ички ва ташқи меҳнат бозорида рақобатбардош кадрларнинг янги авлодини тарбиялашдан иборат. Мазкур вазифани муваффақиятли бажаришда пировард мақсади юқори даражадаги касбий тайёргарликка эга бўлган, ижодий тафаккури ривожланган, ўзини мустақил ва эркин ҳис қиладиган етуқ шахсларни камол топтиришга йўналтирилган замонавий таълим тизимини барпо этиш масаласи ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли қонунининг 4-моддасига мувофиқ таълим соҳасида камситишларга йўл қўйилмаслиги ҳамда таълим олишга доир тенг имкониятларнинг таъминланиши каби тамойилларнинг мазкур соҳадаги асосий принциплар қаторига киритилгани, айниқса қонуннинг 15-моддасига кўра инклюзив таълим алоҳида таълим олиш шакли сифатида қайд этилиб, 20-моддада мазкур таълимнинг “... алоҳида таълим эҳтиёжлари ва индивидуал имкониятларнинг хилма-хиллигини ҳисобга олган ҳолда барча таълим олувчилар учун таълим ташкилотларида таълим олишга бўлган тенг имкониятларни таъминлашга қаратилган”лигидан иборат батафсил таснифи келтирилиши мамлакатимизда инклюзив таълимни ривожлантиришнинг янги босқичини бошлаб берди. Қонунда, шунингдек,

инклюзив таълим жисмоний, ақлий, сенсор (сезги) ёки руҳий нуқсонлари бўлган болалар (шахслар) учун таълим ташкилотларида ташкил этилиши, мазкур шахсларни ўқитиш махсус ўқув дастурлари асосида амалга оширилиши, улар таълим ташкилотларида вақтинча яшаш жойидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлашдан озод қилиниши белгилаб қўйилган[1].

Табиийки, инклюзив таълимнинг реал амалиётга татбиғи билан боғлиқ масалаларнинг муваффақиятли ечимини кўп жиҳатдан ёш авлодга таълим-тарбия беришдек шарафли масъулият йўлини танлаган бўлажак педагогларнинг олий таълим тизимида олган билим, малака ва кўникмалари, уларнинг умумқасбий тайёргарлик даражаси ҳамда мазкур тайёргарликнинг узвий ажралмас қисми сифатида касбий-методик тайёргарлиги белгилаб беради. Юқори даражадаги касбий ва методик тайёргарликни таъминлаш масаласи, айниқса, бевосита махсус ва инклюзив таълим тизимида фаолият кўрсатадиган мутахассислар – ўқитувчи-дефектологларни тайёрлайдиган олий махсус педагогика соҳасида муҳим ўрин тутди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Маълумки, ўқитувчининг касбий-методик тайёргарлиги умумий педагогиканинг етарли даражада ўрганиб келинаётган масалалари қаторига қиради. Айни пайтда, таҳлиллар махсус ва инклюзив таълим шароитида олиб борилиши тақозо этиладиган касбий фаолиятнинг бир қатор ўзига

хосликлари туфайли олий таълим шароитида бўлажак дефектологларнинг касбий-методик тайёргарлигини таъминлаш масаласи педагогика назарияси ва амалиётида ҳали тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги ва ҳозирга қадар энг долзарб муаммолардан бири сифатида ўзининг асосланган ечимларини кутаётганлигини кўрсатди.

Дефектолог фаолияти ўзининг серкира ва мураккаб жиҳатлари ҳамда юқори ижтимоий аҳамияти билан кўплаб бошқа касбларга хос фаолият турларидан яққол ажралиб туриши хориж ҳамда республикаимиз олимларининг махсус педагогика соҳасидаги аксарият тадқиқотларида ҳам алоҳида таъкидлаб келинади. Шу билан бирга, бу борадаги изланишлар кўпроқ педагог-дефектологларнинг касбий тайёргарлиги масаласини ўрганишга йўналтирилган бўлиб, методик тайёргарлик борасидаги тадқиқотлар асосан уларнинг тор мутахассис – сурдо-, тифло- ва олигофренопедагог ҳамда логопед сифатидаги фаолиятини қамраб олиш билан чекланган.

Тадқиқот методологияси. Таълим олишдаги тенг ҳуқуқлилини таъминлашга қаратилган қонуний нормаларнинг мактабгача таълим тизимидаги амалий таъбиғи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 майдаги “Мактабгача таълим ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 391-сонли қарорида ўз аксини топган. Мазкур қарор билан тасдиқланган “Кўп тармоқли ихтисослаштирилган мактабгача таълим ташкилотлари ва қўшма типдаги мактабгача таълим ташкилотлари тўғрисида низом”га мувофиқ жисмоний ёки психик ривожланишида нуқсонлари бўлган болаларни мактабгача таълим олиши, уларни тарбиялаш ва реабилитация қилиш ихтисослашган мактабгача ташкилотда амалга оширилиши белгиланган.

Инклюзив таълимни ривожлантириш масаласига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Ҳужжатда инсон капитални меҳнат бозорида ва умуман мамлакатда ўқувчининг рақобатбардошлик даражасини белгилловчи асосий омил сифатида ривожлантириш халқ таълими тизимининг стратегик мақсадларидан бири эканлигини таъкидлаган ҳолда, имконияти чекланган болаларга кўрсатиладиган таълим хизматлари сифатини яхшилаш доирасида уларни ўқитиш учун инклюзив таълим тизимини ташкил этиш, имконияти чекланган ҳар бир боланинг инклюзив таълим олишига бўлган ҳуқуқини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш вазифаси қўйилган[2].

Шундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 13 октябрдаги “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим-тарбия бериш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4860-сонли қарори билан “2020-2025 йилларда халқ таълими тизимида инклюзив таълимни ривожлантириш концепцияси” қабул қилинди. Концепция икки босқичда амалга оширилиши назарда тутилган бўлиб, биринчи босқич – 2020-2022 йиллар давомида инклюзив таълим тизими соҳасининг норматив базасини такомиллаштириш, тизим учун малакали педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, тегишли таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаган ҳолда уларни зарур адабиётлар, методик қўлланмалар, турли касбларга ўқитиш учун ускуна ва жиҳозлар билан таъминлаш каби чораларни ўз ичига олади.

Концепциянинг иккинчи босқичи 2023-2025 йилларни ўз ичига олган бўлиб, ушбу даврда инклюзив таълим тизими босқичма-босқич бошқа умумий ўрта таълим муассасаларида ҳам жорий қилиниши, алоҳида

таълим эҳтиёжлари бўлган ҳар бир боланинг инклюзив таълим олиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилиши, инклюзив таълимда ўқитиш усуллари такомиллаштирилган ҳолда таълим жараёнига индивидуаллаштириш тамойиллари босқичма-босқич жорий этилиши, ҳамда мазкур таълим жараёнида ўқувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашга, уларнинг жисмонан соғлом ва бақувват шаклланишига йўналтирилган чоралар кўрилиши кўзда тутилган[3].

Ўз навбатида, юқоридаги қарор ижроси ва концепциянинг амалий таъбиғини таъминлаш мақсадида алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим беришга оид бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 12 октябрдаги 638-сонли қарори билан тасдиқланди. Улардан, хусусан, “Умумий ўрта таълим ташкилотларида инклюзив таълимни ташкил этиш тартиби тўғрисидаги низом” билан инклюзив таълимнинг аниқ мақсад ва вазифалари белгилаб берилди. Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болалар учун мактабларда инклюзив таълим ва бошланғич таянч коррекцион синфлар фаолиятини йўлга қўйиш ҳамда ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш, ўқувчиларни мазкур синфларга қабул қилиш, улардаги таълим сифатини назорат қилиш ва бошқариш тартиблари ўрнатилди.

Олий таълим соҳасида ҳам замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини янги босқичга кўтариш масалаларига қатъият билан қаратилган. Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да соҳани ривожлантиришнинг стратегик мақсадлари аниқ белгилаб берилган.

Концепцияда, жумладан, гуманитар ва педагогик йўналишларда кадрлар тайёрлаш сифатига эътиборни кучайтириш, педагогик таълим йўналишлари ва мутахассисликлари бўйича ўқув режа ва дастурларини илғор хорижий тажриба асосида қайта қўриб чиқиш ва такомиллаштириш, мазкур йўналишларда таҳсил олаётган талабаларда таълим жараёнида замонавий педагогик технологияларни қўллаш кўникмаларини шакллантириш, педагогик таълим инфратузилмасини яхшилаш тадбирларини амалга ошириш назарда тутилган. Олий таълимда инклюзив жараёнларни ривожлантириш, имконияти чекланган талабаларга кўрсатиладиган таълим хизматлари турларини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш, уларнинг ижтимоий мослашуви учун кенг шароитлар яратиш каби ҳар бир тадбирлар жумласидандир.

Таҳлил ва натижалар. Шу тариқа, мамлакатимизда узлуксиз таълимнинг ажралмас таркибий қисми ва қонунда белгиланган шакли сифатида инклюзив таълимнинг замонавий асосдаги яхлит тизими яратилиб, унинг мустаҳкам ҳуқуқий-меъёрий пойдевори шакллантирилди. Энг муҳими, узлуксиз таълим муҳитида ҳар кимнинг билим олишдан иборат фундаментал конституциявий ҳуқуқини мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг юқори суръатлари белгилаб берадиган талабалар даражасида рўёбга чиқаришга хизмат қиладиган махсус ва инклюзив таълимнинг замонавий механизмлари ишлаб чиқилди ва йўлга қўйилди.

Жамиятимизда инклюзив таълимнинг бундай жадал суръатларда ривожланиб бораётгани педагог-дефектологнинг касбий-методик фаолияти аҳамиятини янада оширади. Реал таълим шароитида тўлақонли касбий фаолият юрита олиши учун дефектологдан алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларда шахсни шакллантириш ва ривожланишдаги жисмоний ёки психик нуқсонларни коррекциялаш, уларнинг ёши ва мавжуд

имкониятларига, қобилиятлари ва эҳтиёжларига мос ҳолда билимга оид қизиқишлари ва қобилиятларини ривожлантириш, ижтимоий тажриба орттиришларини, жамиятга мослашуви ва интеграциялашувини таъминлаш каби муҳим таълим-тарбия ишларини амалга оширишга йўналтирилган қатор махсус технологияларни амалиётда қўллаш билиш талаб этилади.

Бундан ташқари, махсус педагог бир нечта фан методикаларини яхши ўзлаштирган бўлиши лозимлиги ҳам дефектолог касбий фаолиятининг алоҳида ўзига хосликлари мавжудлигидан далолат беради. Табиийки, махсус педагог касбий фаолиятининг юқорида қисман санаб ўтилган серкирра жиҳатларидан келиб чиқадиган ўзига хос сифатлари бўлажак дефектологларнинг касбий-методик тайёргарлигини таъминлаш жараёнининг мазмун-моҳиятини шакллантириш, мазкур жараёни амалга ошириш йўналишлари ва тамойилларини ишлаб чиқиш асосларини белгилашда муҳим омил сифатида хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар. Умумлаштирган ҳолда, таълим тизими ва унинг ўзига хос тармоқларидан бири сифатида махсус педагогика соҳасини тартибга соладиган амалдаги қонунчилик ҳужжатларини ўрганиш ҳамда бўлажак дефектологнинг касбий ва касбий-методик фаолиятини тадқиқ қилишга бағишланган илмий адабиётларни қисқача таҳлилдан ўтказиш асосида қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин. Педагог-дефектологнинг касбий фаолиятини унинг шакллари, воситалари ва услубларининг хилма-хиллиги, таълим жараёни иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мураккаблиги, мазкур жараёндаги инсон фаоллиги кўринишларининг серкир-

ралиги жиҳатидан энг сермазмун фаолият турларидан бири сифатида баҳолаш мумкин. Мазкур фаолият ва у билан қамраб олинган касбий вазифалар алоҳида ижтимоий аҳамияти билан оддий ўқитувчининг анъанавий фаолияти доирасидан кенгрок қўламда намоён бўлади.

Айни пайтда, мамлакатимизда замонавий таълим тизimini барпо этиш, хусусан, махсус таълимнинг янги қиёфасини шакллантириш борасида амалга оширилаётган ислохотлар махсус педагогнинг билими, малакаси ва кўникмасига қўйиладиган талабларни янада кучайтирмоқда. Айниқса, узлуксиз таълим тизимида инклюзив таълим муҳитини яратиш йўлидаги кенг қўламли амалий ишлар натижасида педагогик шароитнинг тубдан ўзгариши, соғлом ҳамда турли даражадаги алоҳида таълим эҳтиёжлари мавжуд бўлган болалардаги хилма-хилликни борича қабул қилиш заруриятининг янада кучайиши табиий равишда дефектолог-ўқитувчи фаолиятида янги жиҳатлар очилишига олиб келмоқда.

Ўз навбатида, буларнинг барчаси бўлажак дефектологларнинг касбий-методик тайёргарлигини таъминлаш масаласининг ижтимоий-педагогик аҳамиятини янада оширади. Мустақил педагогик жараён сифатида касбий-методик тайёргарлик ташкил қиладиган ўзига хос тизимнинг бир-бири билан ўзаро доимий таъсирда бўладиган ва чамбарчас боғлиқ элементлари, унинг муайян функционал ва структуравий кўрсаткичларини қайта кўриб чиқишни тақозо қилади. Бундай тайёргарлик натижасида шакллантирилиши лозим бўлган махсус педагогнинг компетенциялари таркиби ва даражаларини замонавий талаблар асосида янгилаш заруриятини юзага келтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси [Электрон ресурс]. URL: [https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%9898zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_\(2020_yil_24_yanvar\)](https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%9898zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_(2020_yil_24_yanvar)).
2. Ўша ерда.
3. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармонида 1-илова) [Электрон ресурс]. URL: <http://www.lex.uz/docs/3107042>.
4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси [Электрон ресурс]. URL: <http://www.lex.uz/acts/20596>.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли қонуни, 2020 йил 23 сентябрь [Электрон ресурс]. URL: <http://www.lex.uz/docs/5013007>.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” [Электрон ресурс]. URL: <http://www.lex.uz/docs/4312785>.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 13 октябрдаги “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим-тарбия бериш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4860-сонли қарори билан тасдиқланган “2020-2025 йилларда халқ таълими тизимида инклюзив таълимни ривожлантириш концепцияси” [Электрон ресурс]. URL: <http://www.lex.uz/docs/5044711>.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” [Электрон ресурс]. URL: <http://www.lex.uz/docs/4545884>.

Фарход ДЖЎРАЕВ,
Тадқиқотчи

Фалсафа фанлари доктори Ў.Ф.Тилавовнинг тақризи асосида

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE FORMATION OF THE MORAL, ETHICAL AND IDEOLOGICAL OUTLOOK OF MILITARY PERSONNEL

Abstract

The article puts forward historical and philosophical views and recommendations for ensuring national security in the context of global conflicts and hostility in the world, increasing the moral, ethical and ideological potential of the national army.

Key words: Wars, history of military operations, Armed Forces, military personnel, moral and ideological thinking of military personnel.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОГО И ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Аннотация

В статье выдвигаются историко-философские взгляды и рекомендации по обеспечению национальной безопасности в условиях глобальных конфликтов и вражд в мире, повышению морально-этического и идеологического потенциала национальной армии.

Ключевые слова: Войны, история военных действий, Вооруженные Силы, военнослужащие, морально-идеологическое мышление военнослужащих.

ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАР МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ВА МАФКУРАВИЙ ДУНЁҚАРАШНИИ ШАҚЛЛАНТИРИШНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақолада, дунёда кечаётган глобал зиддиятлар, ихтилофлар шароитида миллий хавфсизликни таъминлаш, миллий армиянинг маънавий-ахлоқий ва мафкуравий салоҳиятини оширишга доир тарихий-фалсафий қарашлар ва тавсиялар илгари сурилган.

Калит сўзлар: Урушлар, ҳарбий ҳаракатлар тарихи, Қуролли Кучлар, ҳарбий хизматчилар, маънавий-ахлоқий ва мафкуравий тафаккур.

Кириш. Дунё тарихи урушлар, миллий ва глобал низолар, қарама-қаршиликлар, ихтилофлар тарихидир. Кишилик жамиятининг барча давларида ер сайёрасининг у ёки бу минтақасида зиддиятлар, қуролли тўқнашувлар содир бўлиб келган. Афсуски, ҳозирги давр ҳам бундай воқеа ва ҳодисалардан мустасно эмас. Турли сабабларга кўра муайян давлатлар, сиёсий кучлар, радикал ва экстремистик ташкилотлар томонидан аниқ мақсадларни кўзлаб олиб борилаётган қуролли ҳаракатлар янги асрда ҳам фаол давом этмоқда. Бошқача айтганда, урушлар инсоният ҳаётининг бир қисмига айланиб улгурган.

Урушлар – давлатлар, сиёсат субъектлари ўртасида турли ваз, сабабларни кўрсатган ҳолда моддий ва маънавий ресурслар, миллий армия имкониятларидан фойдаланган ҳолда олиб бориладиган қуролли қарама-қаршилик, ҳарбий ҳаракатлар мажмуидир. Ижтимоий-сиёсий ва фалсафий талқинга кўра урушлар сиёсий мақсадларга эришиш, муайян суверен мамлакатнинг хавфсизлиги ва тинчлигига тажовуз қилиш, моддий ва маънавий ресурсларига эгалик қилишга қаратилган зўравонликнинг фаол кўриниши сифатида қаралади. Бироқ, муайян мамлакат ичида содир бўладиган “ички ихтилофлар”, “фуқаролик урушлари” ҳам мавжудки, ўз навбатида улар ҳам амалдаги барқарорлик ва тинчликка путур етказди. Иқтисодий фаровонликка салбий таъсир кўрсатади. Энг ачинарлиси, урушлар оқибатида тинч аҳоли зарар кўради, қурбонлар берилади. Википедия манбасида урушларнинг қуйидаги турлари кўрсатиб берилган:

- “Ҳаво уруши
- Денгиз уруши
- Маҳаллий уруш

- Ядро уруши
- Мустамлака уруши
- Кичик уруш
- Ахборот уруши
- Совуқ уруш
- Тармоққа асосланган уруш”[1].

Ҳозирги даврга келиб, юқорида келтирилган урушларнинг тури бирмунча кенгайган. Масалан, ахборот-психологик урушлар, гибрид урушлар анъанавий урушларга нисбатан кенгрок қабул қилинмоқда.

Қўпчилик олим ва назарийчилар тинчлик даври – бу урушга тайёргарлик қўринаётган давр деб ҳисоблашган. Қизиқ томони шундаки, урушларни табиий ва содир бўлиши керак бўлган жараён сифатида эътироф этувчи олимлар ҳам мавжуд. Масалан, Гегель “урушнинг юксак аҳамияти сифатида шуни кўрадики, унинг шарофати билан халқларнинг маънавий саломатлиги сақланиб қолади, уруш халқларни парчаланишдан сақлайди”[2] деб тушунтирган. Бироқ, аксарият олимлар урушларнинг инсоният тамаддуни учун очикдан-очик таҳдид сифатида кўришгани манбалардан маълум.

Марк Тулий Цицероннинг замондоши, қадимги Рим тархисчиси Корнелия Непот томонидан бир неча минг йиллар олдин айтилган “Si vis pacem, para bellum” (лотинча) – “тинчлик истасанг урушга тайёрлан” ибораси ўзининг мазмун-моҳиятини ўзгартиргани йўқ. Фақат, урушларнинг қиёфаси, таъсир қўламини оширишга қаратилган янги ва замонавий технологиялар сиёсий субъектлар томонидан яратилиб амалиётга жорий этилмоқда. Бу эса нафақат қуролли тўқнашувларга дахлдор урушлар балки, сиёсий, ғоявий-мафкуравий, иқтисодий урушларнинг мақсади, таъсир қўламини

англаш, таҳлил қилиш ва мазкур урушлардан ҳимояланиш заруратини пайдо қилади.

Барча даврларда ҳам душманга зарар етказишнинг нафақат қуроли воситаси билан балки, рақибнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини издан чиқариш орқали ҳам ғалабага эришиш урушининг бир қисми сифатида қаралган. Бу борада тарихий манбалардаги маълумотлар шунчалик кўпки, урушлар тарихини бемалол ғоявий-мафкуравий курашлар тарихи деб ҳам аташ мумкин. Бу ҳақида йирик асарлар, тарихчиларнинг мемуарлари ҳозиргача етиб келган. “Қадимги Хитой стратегемалари”, Сунь-цзининг “Уруш санъати”, тарихчи Полиэннинг “Ҳарбий ҳийлалар” асари, Н Макиавеллининг “Ҳарбий санъат ҳақида”, К. Клаузевицнинг “Уруш ҳақида” ва бошқа жуда кўп манбаларда ҳарбий қудратни турли мафкуравий таъсир воситалари ёрдамида қўллаб-қувватлангани келтирилган. Жумладан, қадимги Хитой стратегемаларида қуйидаги жумлалар учрайди: “Қудратли лашкар ва доно саркардага очик қаршилиқ кўрсатиб бўлмайди. Вазиятни тўғри қабул қилиш ва уларга риоя қилишингиз керак. Душманга ўз ерларини бериш фақат унинг кучини оширишни англатади. Душманга қуйма олтин ёки ипак матолари билан товон тўлаш фақат унинг бойлигини оширишни англатади. Душманни тинчлантирадиган ягона инъом - бу гўзал кизлар, чунки бундай совға унинг иродасини заифлаштиради, соғлиғига зарар етказиши ва қўл остидагилар орасида норозиликни келтириб чиқаради” [3]. Қадимги хитой донишманди Сунь-Цзининг қуйидаги қарашлари эътиборга молик: “Урушнинг қоидаси душман бостириб келиш ёки келмаслигига бўлган ишончда эмас, балки, бостириб келганда қандай кутиб олиш ҳақида қайғуриш, душманнинг ҳужум қила олиш ёки олмаслик лаёқатини аниқлаш эмас балки, ҳужум қилганда қандай ҳимояланиш ҳақида ўйлашдан иборат” [4].

Полиэн ўзининг стратегемаларида дунёни ҳайратга солган ҳарбий ҳийлалар ҳақида маълумотлар қолдирган. Ушбу маълумотлар орасида “Скиф” қабилаларининг душманга қарши олиб борган мардонавор ҳаракатлари ҳам ҳикоя қилинган. Айниқса, Доро I қўшинига қарши бир ўзи курашган ва енгиб чиққан чўпон Широқ ҳикояси бугунги кунда ҳам аксарият замонавий ҳарбий таълим муассасаларида мотивацион қаҳрамон сифатида эътироф этилади. Малика Тўмарис ҳақидаги тарихий ривоятларда унинг кичик қўшини бутун бошли Кир II нинг йирик армиясини мардонавор мағлуб этгани, бунга асосий сабаб сифатида Тўмариснинг ўз қўшинини руҳлантира олгани билан боғлианиши ва бошқа кўпгина тарихий манбаларга асослаган маълумотларни учратиш мумкин.

Машҳур “Троя оти” ҳақидаги ривоят бугунги кунда ҳам ҳарбий дарсликлар, қўлланмаларда акс этган. Саркарда Одиссей ўзининг ўттиз кишилиқ қўшини ёрдамида минглаб Троя қўшинларининг қаршилигини синдира олган. Таникли журналист Ж Сафоев ўзининг “Мангу хамроҳлар” асарида мазкур воқеани қуйидагича таърифлайди: Данайлар Трояни узоқ вақт камал қилиб, уни қўлга кирита олмаганларидан кейин, айёрлик ишлатадилар. Шаҳар дарвозаси олдида ёғочдан улкан от бунёд этишади ва ўзларини қайиқларга тушиб қирғоқдан чекинаётгандек кўрсатишади. Қоронғи тушгач, ёғоч от ичида яшириниб олган данайлар ундан чиқишиб, дарвозаларда турган қоровулларни ўлдириб, шаҳар дарвозаларини очишади ва асосий қўшин шаҳарга кириб троайликлари тор-мор қилади” [5].

Ҳарбий жанг санъати, унда қўшинни руҳлантириш Полиэн стратегемаларида ҳам батафсил баён қилинган. Шу ўринда стратегемалардан бирини келтиришни жоиз деб ҳисоблаймиз. “Ликург айтади: душманларингиз жанг қилиш санъатини ўзлаштириб олмасликларини учун мунтазам бир рақиб билан кураш олиб борманг.

Қочаётган душманни ўлдирманг, токи душман қочишдан кўра қилиш афзал деган хулосага келмасин” [6].

Тарихчилар томонидан қолдирилган солномалар, турли миллат вакилларининг жанглардаги қаҳрамонликлари замирида жангчиларни ғоявий руҳлантириш муҳим аҳамият касб этганлиги ҳақида қўллаб-қувватловчи мавжуд. Жангда ғалабага эришиш нафақат қўшин сони ва қуролининг кўпчилиги билан балки, ғоявий-маънавий тайёргарлик эвазига қўлга киритилишини ўз фаолиятида исботлаган аждодимиз Жалолоддин Мангубердидир. Султон Жалолоддин ўз аскарларини руҳлантиришнинг энг мақбул йўли – бу шахсий намуна кўрсатиш эканлигини англаган ҳолда доим қўшин олдида юрган ва жанг майдонига қўшинни ўзи бошлаб борган. Бундан руҳланган қўшин эса ҳар қандай рақибни мағлуб этишни уддалаган. Тарихий манбаларда келтирилишича, “Чингизхон ҳаёт пайтида бирорта мамлакатнинг қўшини унинг лашкарларини мағлуб эта олмаган. Жалолоддин ва унинг лашкарлари эса Чингизхон қўшини устидан бир эмас, бир неча марта ғалабага эришган. Саркарда ҳар бир жангда бошқаларга мардлик, қаҳрамонлик борасида ибрат, ўрнатқуч кўрсатган. Жалолоддиннинг оз сонли лашкарлар билан душманнинг кўп сонли қўшинлари устидан доимо ғалаба қилиш сирларидан бири ҳам ана шунда бўлган” [7].

Қўшиннинг маънавий-мафкуравий қиёфасига алоҳида эътибор билан қараш ғалабанинг муҳим воситаси эканлиги буюк саркарда, донишманд ва енгилмас соҳибқирон Амир Темур жанговар фаолияти ва ҳаёт фалсафасининг ажралмас қисмидир. Соҳибқирон энг аввало, жангчиларни саралаш, улар орасидан энг мард ва жасурларини йўлбошчи сифатида тайинлаш масалаларига алоҳида эътибор билан қараганлиги манбалардан маълум. Амир Темур аскарларни танлашда уларнинг дини, миллати ва бошқа ижтимоий хусусиятларидан фарқи равишда ҳарбий маҳорати, ғоявий руҳи, маънавий етуклигига эътибор қаратган.

Муаллиф Ж Раҳмоналиевнинг келтиришича, “Жаҳонгир ҳар доим, ҳар қандай вазиятда ўз жангчилари қаторида жанг майдонида бирга бўлган. Уларнинг истақлари, қайғу ва машаққатли қунарларини бирга баҳам кўрган. Унинг армиясида мусулмон дағрий билан, христиан буддист билан, кўчманчи туркий мўғуллар ва эронийлар билан ёнма-ён сафда юрганлар. Қайсидир маънода, у буюк Амир иродаси билан ҳосил бўлган Вавилон давлатига ўхшаб кетади” [8]. Профессор Т. Алимардоновнинг ёзишича, “Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тафсилотлари кўп бора тилга олинган, аммо, сипоҳлар танлаш, тайёрлаш, унинг иерархияси, жанговар руҳи, тезкорлик ва шайлиқ интизоми, бетакрор маҳорати назардан четда қолади. Бинобарин, қудратли армия нафақат мавжуд қурол-аслаҳалардан, балки, биринчи галда, сипоҳнинг ғоявий руҳи ва ҳарбий маҳоратидан ташкил топади” [9].

Бир неча юз минг кишилиқ қўшинни нафақат моддий таъминоти, балки, аскарларни ғоявий-руҳий барқарорлигини ушлаб туриш, ривожлантириш энг аввало йўлбошчининг ўзидан улкан маънавий салоҳиятни талаб этиши шубҳасиз. Соҳибқирон бундай масъулиятни англаган ҳолда ўзининг маънавий тақомилини юксалтириш асносида қўл остидаги қўшиннинг ҳам маънавий-мафкуравий тафаккурини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратган. Муаллифлар Ш Аҳадов ва Т Эгамовларнинг қайд этишига кўра, “Қўшинда машҳур уламолар, саййидлар, хожалар, шайхлар, имомлар, қозилар, миршаблар, турли илмлардан дарс берувчи мударрислар, муҳаддис, ҳофиз Қуръон қабила ҳам бўлган. Улар ҳар бир аскар бўлими, қисмида мавжуд бўлиб, низоҳатда билимдон, тажрибали сўз устаси – нотик, бағоят хушсухан, ширинсўз, серлағофат сўзлари билан

армияни ўзига жалб этувчи мафкура намоёндалари бўлиб, ҳар бирларининг олиб борган тарғибот ишлари ислом этикоди, тасаввуф руҳияти ва Амир Темур давлатчилиги фаолиятини уйғунлаштириб, илоҳийлаштириб, жангчиларнинг этикодини Соҳибқирон ғояларига мувофиқлаштирилишига хизмат қилар эди [10].

Кўриниб турибдики, Амир Темур ҳарбий хизматчиларни ғоявий-маънавий руҳлантириш, уларнинг мафкурвий тақомилини юксалтириш масаласига устувор вазифа сифатида қараган. Соҳибқироннинг эришган ҳарбий натижалари ҳарбий ислохотларнинг тўғри ва мақсадли олиб борилганининг ҳосиласи деб бемалол айтиш мумкин. Масалага Т. Алимардонов қуйидагича ёндашади: “Амир Темур инсон фаолияти ва манфаатларини рағбатлантиришнинг ўзига хос қондаларини яратган. Бундай уйғун мезонлар шунчаки яратилмаган, балки адолат мувозанатини таъминлашга хизмат қилган. Моддий неъматларнинг тақсимоли ҳамда уни ташкил этишнинг маданий тизими сипоҳлардан тортиб то амирларгача бўлган муносабатларни нафақат моддий жиҳатдан, балки сиёсий ва ахлоқий асосининг ҳам мустаҳкамланишига олиб келган. Натижада баҳодир бўлиш, жангда жасурлик кўрсатиш бурчдан ёхуд вазифадан шарафли этикодга айланган. Бу эса бутун қўшинни ягона ғоя атрофида бирлаштиришга хизмат қилган” [9].

Соҳибқирон армиясининг куч-қудрати ва салоҳиятидаги эътиборли жиҳатлардан бири – бу қўшиннинг маънавий-мафкуравий савиясини оширишда диний этикод ва тасаввуфлардан оқилона фойдаланишда кўринади. Аскар танлашда унинг миллати, этикодидаги жиддий аҳамият берилмагани қўшинда диний ритуаллар умуман бўлмаганлигини аниқлатмайди. Аксинча, Амир Темур қўшини эришган ғалабаларда диний арбобларнинг, айниқса, ислом дини уламоларининг ўрнини эътироф этмаслик нотўғри бўлади. Бу ҳақда Соҳибқироннинг ўзи ҳам “Темур тузуклари”да бир неча марба баён қилганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, тузукларнинг “Дину шариат тузуги” бобида “Ўз тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину-тартиб асосида қурилмас, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшайдики, кўрган ҳар кимса (ундан) нигоҳини олиб қочади” [11] деб келтирилади.

Тажрибадан маълумки, ҳар қандай маънавий рағбатлантириш аскарларга ўзига хос мотивация беради. Бироқ, жангчи учун маънавий рағбатнинг ўзи фидоийлик кўрсатишга, керак бўлса ўз жонини қурбон қилишга етарли асос бўлмаслиги мумкин. Фикримизча, моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ҳам армиянинг барқарорлигига ижобий таъсир кўрсатади. Бу борада Соҳибқирон ўз тузукларида қуйидагича баён қилган: “Ўн икки амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса, уни тақдирлаб, агар биринчи (даражали) амир бўлса, иккинчи (даражали), иккинчи бўлса учинчи (даражали), учинчи бўлса тўртинчи (даражали) амир мартабасини берсинлар” [11].

Қўшинга маънавий мотивация бериш, унинг мафкуравий-руҳий қувватини ошириш Амир Темур фаолиятининг асосини ташкил қилган десак янглишмаган бўламиз. Ҳар бир жангчи билан индивидуал мулоқот, аскарларнинг шахсий-ҳаётий, оилавий муаммолари билан кизиқиш, уларнинг исмини ёддан билиш каби хусусиятлар

Соҳибқирон қўшинининг янада қудратли бўлишини таъминлаган. Француз ёзувчиси Марсель Брион ўзининг “Менким соҳибқирон-жаҳонгир Темур” тарихий романида Амир Темур номидан қуйидаги жумлаларни келтиради: “Мен ҳар бир жангчининг исмини айтиб қақирганимда, мен уни танишимни англайди. Назаримда эканидан мағрурланади. Уни жангчим сифатида қадрлашимни ҳис этади. Бунга жавобан у жангда жасорат кўрсатиб, менга ғалабалар олиб келади. Яхши жанг қилса, жасорат намуналарини кўрсатса – тақдирланишини, акс ҳолда жазоланишини ҳам билади” [12].

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур яратган марказлашган давлат, қудратли армия, ундаги бошқарув тизими, аскарларни моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг мукамал тажрибаси “Темур тузуклари”да батафсил кўрсатиб берилган бўлиб, ушбу асар ҳозирги кунда ҳам замонавий армияни яратиш бобида муҳим илмий-амалий асос бўлиб хизмат қилади.

Барча даврларда аждоқларимиз орасидан етишиб чиққан етук ҳарбий саркардалар мавжуд бўлган. Бунга сабаб эса, тарихнинг ҳамма даврида етарлича хом-ашёга, бой табиий иқлимга эга бўлган ҳудудга бўлган кизиқишлар ва унинг ортидан содир этилган босқинларга қарши кураш билан боғлиқдир. Содир бўлган босқинчиликларга қарши курашиш ҳамда марказлашган давлат барпо этишга бўлган интилиш ҳарбий салоҳиятни юксалтириш, ҳарбийларнинг Ватан ҳимоячиси сифатида бошқа инсонларга нисбатан масъулиятли, маънавий-мафкуравий жиҳатдан юксак инсонлар бўлиши зарурати келтириб чиқарган. Бошқача айтганда, йўлбошчи бўлиш учун зарур бўлган барча инсоний талабларни ўзида жамлаш орқали саркардалар фуқароларни, қўшинни руҳлантириб, ўз ортидан эргаштира олган. Бунинг учун эса улардаги ахлоқий кўникмалар бошқаларга нисбатан юқори бўлиши талаб этилган. Ушбу тенденция ҳозир ҳам ўз кучини йўқотмаган.

Ҳарбийларнинг ахлоқий нормаларига қўйиладиган талаблар барча даврларда ҳам ўзаро умумийлик касб этган. Фикримизча улар қуйидаги талаблардир:

Ўзи яшайдиган жамият, муҳитнинг умумий ахлоқий ва маънавий меъёр талабларини билиш ва унга риоя қилиш;

Мустақил фикрлаш, фикрини баён қилиш, ички руҳий барқарорлиқнинг мавжудлиги;

Ўзига юклатилган вазифаларга нисбатан виждонан муносабатда бўлиш, турли топшириқ ва кўрсатмаларни бажаришда ақлга таянган ҳатти-ҳаракатларни намоён қилиш;

Кучли иродага эга бўлиш, турли қийинчиликлар, синовларга бардошлилиқ, ўзини-ўзи бошқариш ва назорат қила олиш лаёқати;

Касбий кўникмалар ва миллий хусусиятларни ўзида жамлаган маънавий-мафкуравий тафаккур эгаси бўлиш.

Хулоса ва таклифлар. Ҳарбий хизматчиларнинг маънавий-руҳий тайёргарлиги жамиятда мавжуд бўлиши лозим бўлган энг муҳим жиҳат – тинчлик ва барқарорлиқнинг асосий кафолати бўлиб хизмат қилади. Шу жиҳатдан, маънавий камолот ҳарбийлар фаолиятида муҳим ўринга эга. Маънавий камолотга эга касб вакилларида мафкуравий иммунитет кучли бўлиши илмий манбаларда исботланган. Шундай экан, маънавий-руҳий камолот мафкуравий савиянинг ортиб боришини таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
2. Караяна А.Г. Психология и война. -М.: Военный университет. 2003. С-153.

3. Мрдуляш П.Б. Китайские стратегемы. (Упражнения в схематизации). http://berezkin.info/wpcontent/uploads/2015/09/mrdulyash_p_b_kitaiskie_stratagemy.pdf.
4. Сунь-Цзы Искусство войны. М.: АСТ, 2012.
5. Сафоев Ж. Мангу ҳамроҳлар. Т.: Шарқ, 2008. Б-10
6. Полиэн Стратегемы. Под общей редакцией А. К. Нефёдкина. ЕВРАЗИЯ Санкт-Петербург 2002. С-69
7. Матёкубов К. Аждодларимиз ҳарбий қудрати. Адолат газетаси. 2020 йил 18-сон.
8. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М.:Рипол, 2009 г. С-493.
9. Алимардонов Т. “Амир Темур империяси” Т.: “Янги аср авлоди” 2021 йил. Б-146.
10. Аҳадов Ш., Эгамов Т. “Амир Темур ва темурийлар даврининг интеллектуал салоҳияти”. Ўқув қўлланма. СамДАҚИ, 2004. 53-бет.
11. Темур тузуқлари. «Shodlik» nashriyoti. 2018. Б-75.
12. Марсель Брион Менким соҳибқирон-жаҳонгир Темур. (Таржимонлар:Ф.Рўзиев, Ф.Тиловатов). Т.: “Янги аср авлоди” 2012. – Б-285.

Исмоил ЖАББОРОВ,

ҚарДУ доц. в/б, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail:ismoiljabborov@mail.ru

ҚарДУ доценти, псих.ф.ф.д (PhD). З.Файзиев тақризи асосида

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PROVIDING EQUALITY IN HUSBAND-WIFE RELATIONSHIPS

Abstract

This article talks about the content of socio-psychological features of ensuring equality in a couple's relationship. In particular, it has been shown that politeness, compassion, unselfishness, trustworthiness, selflessness, obedience, thrift, compromise, independence, imagination, good manners, and morals are important aspects in order to ensure equality in a couple's relationship.

Key words: Family, spouse, suspicion, jealousy, jealousy, role, weakness, dissatisfaction, antipathy, slowness, stability, interpersonal relationship.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАВЕНСТВА В МУЖ-ЖЕНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье говорится о содержании социально-психологических особенностей обеспечения равноправия в супружеских отношениях. В частности, было показано, что вежливость, сострадание, бескорыстие, надежность, самоотверженность, послушание, бережливость, компромисс, независимость, воображение, хорошие манеры и нравственность являются важными аспектами для обеспечения равенства в отношениях пары.

Ключевые слова: Семья, супруг, подозрительность, ревность, ревность, роль, слабость, неудовлетворенность, антипатия, медлительность, стабильность, межличностные отношения.

ЭР-ХОТИН МУНОСАБАТЛАРИДА ТЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада эр-хотин муносабатларида тенгликни таъминлашнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари мазмуни ҳақида сўз юритилган. Хусусан, эр-хотин муносабатларида тенгликни таъминлаш учун хушмуомалалик, раҳмдиллик, бегаразлик, ишонувчанлик, фидокорлик, итоаткорлик, тежамкорлик, муросакорлик, мустақиллик, ўзаро муносабат ва ҳатти-ҳаракатлари ифодасида ҳаёли, ибодли, ахлоқ-одобли бўлиши муҳим жиҳатлар эканлиги кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Оила, эр-хотин, шубҳаланиш, рашк, жиззакилик, рол, ожизлик, норозилик, антипатия, сустлик, барқарорлик, шахслараро муносабат.

Бугунги кунда оилаларда қутилаётган психологик инкирозлар, шахс камолоти, шахслараро муносабатлар улардаги ижтимоий муҳит қадриятлар бузилиши ва зиддиятчи вазиятларга боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорлиқни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусидаги анжуманда оиланинг муқаддаслиги ҳақида тўхталиб, “Барчамизга аёнки, юртимиздаги ҳар қайси инсон, ҳар қайси оиланинг энг эзгу орзу-мақсадлари, ҳаётий манфаатлари авваламбор унинг фарзандлари тимсолида намоён бўлади, рўёбга чиқади. Албатта, бу борада юртимизда улкан ишлар қилинмоқда ва улар амалда ўзининг ижобий натижасини бермоқда. Биз учун муқаддас бўлган оила асосларини янада мустаҳкамлаш, хонадонларда тинчлик – хотиржамлик, аҳиллик ва ўзаро ҳурмат муҳитини яратиш, маънавий – маърифий ишларни аниқ мазмун билан тўлдиришдан иборат бўлмоғи зарур” деб алоҳида таъкидлаб ўтдилар[1].

Оилада эр-хотин муносабатлари мувофиқлигини аниқлашда ота-она билан фарзандлар, келин билан қайнона-қайнота, келин билан қайн ака, қайн ука, қайн опа, қайн сингил, дўстлар ва бошқа яқин қариндошлар ўртасидаги муносабат жараёнларини кузатиш мумкин.

Оила мустаҳкамлиги ва низоли вазиятлардан холи бўлиши, унинг аъзолари ўртасидаги ўзаро ҳурмат ва эъзознинг шаклланиши қандай омилларга боғлиқ?

Биз юқоридаги саволга жавоб излаш маъносида Ю.Э.Алешина ва Л.Я.Гозманларнинг турмуш ўртоқларининг табиати ва қарама-қаршиликларидagi ўзаро таъсири сўровномасидан фойдаланишни лозим топдик.

Методика ёрдамида оиладаги эр-хотинлар, қариндош ва дўстлар ҳамда болалар тарбияси билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилишни маъқул деб ҳисобладик.

Оилада эр-хотин муносабатларида тенгликни таъминлаш учун ҳам низоли вазиятлар таҳлилини ёритиб ўтиш жоиз. Эр-хотин муносабатларининг турмуш шароитида меъёрга эгаллиги ҳам аҳамиятга молик ҳисобланса-да, аммо оила аъзоларининг “Мен” билан “биз” ўртасида умумий қарашларида, масалларида, эҳтиёж ва йўналганлигида уйғунлик ва изчиллик шаклланмаслиги, шахсларнинг идентификациялашуви ва ижтимоийлашуви-нинг меъёрида бўлмаслиги анча аянчли ҳолат саналади. Бундай ҳолатга аниқлик киритиш учун Ю.Э.Алешина ва Л.Я.Гозманларнинг методикасини татбиқ этишдан олинган натижаларга психологик шарҳ беришни лозим топдик. Натижалар 1-жадвалда келтириб ўтилган.

**Турмуш ўртоқларнинг табиати ва қарама-қаршиликларини
оилавий муносабатлардаги ўзаро таъсири**

Ишлов бериш натижалари		X	σ	t
Қариндошлар ва дўстлар билан муносабатларда муаммолар	Эр	0,17	0,55	0,280
	Хотин	0,14	0,43	
Болалар тарбияси билан боғлиқ масалалар	Эр	0,08	0,66	1,005
	Хотин	-2,61	1,19	
Ролни кутиш қоидаларини бузиш	Эр	0,28	0,57	0,661
	Хотин	0,18	0,45	
Хулқ-атвор меъёрларига мос келмаслиги	Эр	0,23	0,42	0,736
	Хотин	0,15	0,41	

Изоҳ: * $p \leq 0,05$

Оилада эр-хотинлар психологик табиати ва оила юмушлари билан боғлиқ зиддиятлар оилавий муносабатларнинг турли хил томонларини ўзида акс эттирди. Ушбу йўналишдаги изланишлар эр-хотинларнинг муносабатларига таъиниб, қатор хусусиятларни баҳолашга эришилди. “Қариндошлар ва дўстлар билан муносабатларда муаммолар” (0,17 ва 0,14), “болалар тарбияси билан боғлиқ масалалар” (0,08 ва -2,61), “масъулиятни ўз зиммасига олиш истагини пайдо бўлиши” (0,12 ва -0,84), “ролни кутиш қоидалари” (0,28 ва 0,18), “хулқ-атвор меъёрларига мос келмаслиги” (0,23 ва 0,15), “Турмуш ўртоғининг ҳукмронлигини намоён қилиш” шкаллари бўйича ҳеч қандай статистик тафовут аниқланмади.

Методика хусусидаги батафсил маълумотлар диссертациямизнинг 2.1 параграфида берилганлиги сабабли уларга тўхтамаймиз.

1-жиҳат. Қариндошлар ва дўстлар билан муносабатларда муаммолар. Ушбу жиҳат бўйича натижалар эр-хотинларнинг зиддиятли вазиятлардаги келишув (ёки келишмовчилик) даражаси доирасида $0,17 \pm 0,55$ балл ва $0,14 \pm 0,43$ балл билан қаноатланди. Айтиш жоизки, оилада қулай микроиклимни яратиш учун кучли оила ришталари ва мустаҳкам алоқаларни ўрнатиш учун оиланинг барча аъзолари ва яқинлар бир йўналишда ҳаракат қилишлари керак. Кўпинча, турмуш ўртоғи билан бўлган муносабатларда пайдо бўладиган муаммоли жиҳатлар ва низолар зарур вазиятларда оилада соғлом муносабатларни шакллантира олмаслиқ сабабли пайдо бўлади, чунки ҳеч ким бундан олдин эр ёки хотинга соғлом муносабатларни қандай қилиб тўғри тарзда тузиш, тўқнашувлардан воз кечиш ва тўғри мулоқот қилишни ўргатмаганлигини ифодаламакда. Шунингдек, оилавий муносабатлардаги маънавий-ахлоқий муҳит, оиланинг ижтимоий фаолияти ва тузилмаси нафақат эр-хотиннинг ўзларига, балки умумий қонунлар ҳисобланган ижтимоий меъёрларга ҳам боғлиқ бўлиб, оиланинг юзага келишига ва унинг кейинги фаолиятига таъсир кўрсатадиган ўзига хос шароитларга боғлиқлигини тақозо этмокда.

Эр-хотинлар оиладаги қариндошлар ва дўстлар билан муносабатда лидерлик ёки доминантлик позицияларини роллари бўйича амалга ошира олиш мақсадга мувофиқ. Акс ҳолда, у эр-хотин ўртасида низо чиқишига сўзсиз сабаб бўлади.

2. Болалар тарбияси билан боғлиқ масалалар. Бу жиҳат - ота-оналар ва болалар ўртасида бўладиган муносабатлардаги муаммолар оиладаги носоғлом иқлим туфайли юзага келиши мумкин. Мунозалар, ноқулайликлар, низолар ва бир-бирининг манфаатларига бепарво қарайдиган оилалар болаларни тарбиялаш учун идеал трамплин деб ҳисобланмайди. Афсуски, низоли оилаларда ўсаётган болаларнинг тарбияси ва хатти-ҳаракатларида одатий қийинчиликлар мавжуд. Ушбу жиҳат бўйича синалувчилар иккинчи даражали натижаларни намоён қилдилар, яъни улар: эрлар болалар тарбияси билан боғлиқ масалалар бўйича ($0,08 \pm 0,66$), хотинлар (-

$2,61 \pm 1,19$ балл) кўрсаткич билан чекландилар. Бу воқелик оилада болалар билан муомала қилишда муаммоларни ҳал қилиш кераклиги, катталар ўртасида низоларни ва хатти-ҳаракатларнинг ҳалокатли шакллари йўқ қилишдан бошлаш зарурлигини этироф этади. Айрим низоли оилаларда ўсаётган болаларнинг хатти-ҳаракатларида одатий қийинчиликлар мавжудлигини, бундай болалар тез-тез касалликларга чалинганлигини, улар янада агрессив, асабий, тажовузкор ҳолатларга тушаётганлигини кузатишимиз мумкин. Улар осонликча катталарнинг ёмон ишларидан нусха кўчиришади ва дўстлари ёки тенгдошлари даврасида ғайринисоний муносабатда бўлишади. Бундай оилада эр-хотин фарзандининг ижтимоий муҳитга мослашуви билан катта қийинчиликларга дуч келаётганини кўришимиз мумкин. Бу эса эр ва хотиннинг болалар тарбияси билан боғлиқ масалалар натижаларига, бола тарбиясида кўпроқ эътиборли бўлишни тақозо этганлигини этироф этади.

3. Ролни кутиш қоидаларини бузиш. Бу жиҳатга эр-хотинларнинг билиш ёки ақлий даражаси ва уларнинг турмуш тарзидаги мавжуд маданияти, моддий аҳволи, белгиланган қадриятлари ва ҳаёт йўриқномалари, ижтимоий мақоми, ахлоқий эътиқодлари таъсир кўрсатилади. Ушбу жиҳатнинг меъёрдан юқори натижалари оилани бирлаштириш ва мустаҳкамлаш, зиддиятли вазиятларни конструктив равишда ҳал қилишни намоён қилади.

Натижаларимиз ҳам ролни кутиш қоидаларини бузиш бўйича учинчи даражали кўрсаткичлар мақсадга мувофиқ эмаслигини тасдиқлади. Эркаклар ролни кутиш қоидаларини бузиш бўйича $0,28 \pm 0,57$ балл, аёллар $0,18 \pm 0,45$ баллни намоён қилдилар ($t = 0,66$ $p < 0,05$ га тенг бўлди). Бу эса, аёлларнинг оилада эркакнинг талабчанлиги ва шунга мувофиқ аёлни, унинг талабларига нисбатан сабр-тоқатли бўлишини талаб этар экан. Талабчанликнинг ҳам меъёрдалиги учун эр ҳам оиланинг моддий жиҳатдан таъминлаши, тарбия жараёнида хотини билан ҳамфикр бўлиши ёки фаолиятда акс таъсир ҳосил қилиши кутилади. Тадқиқот натижаларининг акси бўлса, яъни аёлда талабчанлик ёки мурасасизлик юқори кўрсаткичлиги, унинг оқибатини изоҳлаш ҳам анча мураккаб психологик тавсифга сабабдир. А.Маслоу таъкидлаганидек, ҳар бир инсонни маиший эҳтиёжлар безовта қилишини (яна бир бора такрорлаймиз) эсга оладиган бўлсак, оила билан боғлиқ эҳтиёжларнинг чексизлиги эр-хотин ва унинг аъзолари ўртасидаги келишмовчиликларнинг манбаи ҳисобланади.

Аёллар ҳам эркакларни талабчан бўлиш ва хотинларни эса нисбатан бўлса-да турмуш ўртоқларини тингловчан, бўйсунувчан шериги бўлиб қолиш тарафдоридирлар, аёлларнинг бундай натижаларини ўзбек халқининг этногенезидан излашга тўғри келади. Чунки кизни турмушга узатаётганда кексалар хотиннинг эрига нисбатан садоқати ва унга тобе бўлиши оилани мустаҳкамлашнинг энг муҳим шартларидан бири

сифатидаги установкалар натижаси эканлигини эътироф этадилар.

Аёлнинг юқори даражада талабчан бўлиши ёки эркакда фаолликнинг етишмаслиги ҳамда унинг мурасизлиги билан аёлнинг эрига тобелигининг оқибатида кучли асаб бузилиши, тундликнинг ортишига, ожизлик, норозилик, антипатия, сустлик, қўполлик ва кўрселикка олиб келади. Оилага, фарзандларга, ота-онага, қариндош-уруғлар ва қўни-қўшниларга нисбатан ҳам норозилигини намоён қилиш, унинг бундай ҳолатга тушишига атрофдагиларнинг ҳам таъсири борлигини англаш бошланади. Мурувват кутиш ва фақирликка йўйиш ётакчи фаолиятга айланиб, сиқилишнинг олдини олиш учун низо чиқариш, аффектив ҳолатни намоён этиш, спиртлик ичимлик ичишга мойиллик, наркотроп моддалар истеъмол қилишга хоҳиш ортиб боради.

4. Хулқ-атвор меъёрларига мос келмаслик жиҳати. Мазкур жиҳат ишончсизлик, шубҳаланиш, рашк, жиззакилик, гина сақловчанликни аниқлашга ёрдам беради.

Оилада эр-хотин муносабатларида ишончсизлик, шубҳаланиш, рашк ва жиззакилик бузувчи омиллар сифатида иштирок этиши табиийдир. Мазкур муносабатларда тенгликни таъминлашда таъкидлаб ўтилган хусусиятлардан холи бўлган эр-хотин муносабатларидаги ижтимоий-психологик муҳитни шакллантириш маъқулдир. Натижаларга мурожаат қиладиган бўлсак, эрлар ҳам аёллар ҳам иккинчи даражали натижаларга эга (хулқ-

атвор меъёрларига мос келмаслик бўйича $0,23 \pm 0,42$ балл ва $0,15 \pm 0,41$ баллга тенг)дир. Бу эр-хотинларда рашк қилиш, шубҳаланиш ва қайсарликка мойиллик ҳукм суришини тасдиқлайди. (Албатта, оилаларнинг ҳаёт тажрибасига кўра, ўзгариб боради, иловалардаги жадваллар бундан далолат беради).

Эр-хотинлар ва атрофдагиларнинг оила барқарорлиги учун ўз хатти-ҳаракат ва хулқ-атворларини доимий назоратда ушлашлари, фаолиятда субъектив, яъни интериаллашган механизм юзага келгани маъқул.

Биз натижаларни таҳлиллашга оила аъзоларидан, яъни эр-хотин томонидан берилган жавобларга таянишга ҳаракат қилдик. Чунки оилавий муносабатларда эр-хотин, қариндош ва дўстлар, фарзандлар марказий тимсол ҳисобланади. Шунингдек, методика натижаларини синалувчиларнинг никоҳ муносабатларидаги энг зиддият-ли вазиятларда қелишув (ёки қелишмовчилик) даражасини, жуфтликдаги зиддият даражасини аниқлаш бўйича баҳолаш мўлжалланди.

Оилада эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий-психологик аспект-ларига эр-хотинларда хушмуомалалик, раҳмдиллик, беғаразлик, ишонувчанлик, фидокорлик, итоаткорлик, тежамкорлик, мурасакорлик, мустақиллик, ўзаро муносабат ва хатти-ҳаракатлари ифодасида ҳаёли, иболи, ахлоқ-одобли бўлиши муҳим жиҳатлар эканлиги тасдиқланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. 2017йил 15июнь.
2. Жабборов И.А. "Оилада эр-хотин муносабатларини мувофиқлаштиришнинг ижтимоий психологик механизмлари: Психолог. фан. бўй. фал. док. ...дис. автореф. -Тошкент.: ЎзМУ, 2021. -57 б

Zheng HUI,

School of Geography and Natural Resources NUUz

ORCID code: 0000-0003-2482-4429

Zhao YONG-FENG,

School of Geography and Planning, Jining Normal University, China

E-mail: 467980853@qq.com

ORCID code: 0000-0003-0389-2959

Under the review ADUz i.f.n., associate professor D.N.Nurmatov

STUDY ON THE COUPLING AND COORDINATED DEVELOPMENT RELATIONSHIP BETWEEN HIGHER EDUCATION AND REGIONAL ECONOMY IN INNER MONGOLIA

Abstract

Based on a comprehensive evaluation index system of higher education and regional economy, the coupling coordination model and obstacle factor diagnostic model were used to evaluate the evolution characteristics and obstacle factors of the coupling relationship between higher education and regional economy in Inner Mongolia Autonomous Region from 2000 to 2019. The findings suggest that: (1) the comprehensive index of higher education and regional economy exhibits a fluctuating and staggered increasing trend, with advanced development higher education capable of dominating; (2) The coupling degree of higher education and regional economy is constantly at the high-quality coupling stage, and the coupling coordination degree displays a consistent increasing trend, with structure in order accomplished in 2017.

Key words: Higher education, regional economy, coupling coordination, obstacle degree, inner Mongolia.

ICHKI MO'G'OLISTONNING OLIY TA'LIM VA MINTAQAVIY IQTISODIYOT O'RTASIDAGI MUVOFIQLIK VA RIVOJLANISH ALOQALARINI O'RGANISH

Annotatsiya

Oliy ta'lim va mintaqaviy iqtisodiyotni kompleks baholash indeksi tizimiga asoslanib, 2000 yildan boshlab Ichki Mo'g'uliston avtonom viloyatida oliy ta'lim va mintaqaviy iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlik munosabatlarining evolyutsiya xususiyatlarini va to'siq omillarini baholash uchun ulanishni muvofiqlashtirish modeli va to'siq omillar diagnostikasi modeli ishlatilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki: (1) oliy ta'lim va mintaqaviy iqtisodiyotning keng qamrovli indeksi o'zgaruvchan va bosqichma-bosqich o'sish tendentsiyasini namoyon etadi, oliy ta'limning ilg'or rivojlanishi ustunlik qiladi; (2) Oliy ta'lim va mintaqaviy iqtisodiyotning o'zaro bog'liqlik darajasi doimo yuqori sifatli bog'lanish bosqichida va bog'lanishni muvofiqlashtirish darajasi 2017 yilda tuzilma tartibida amalga oshirilgan izchil o'sish tendentsiyasini namoyish etadi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, mintaqaviy iqtisodiyot, bog'lanishni muvofiqlashtirish, to'siqlik darajasi, ichki Mo'g'uliston.

ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯЗИ И КООРДИНИРОВАННОГО РАЗВИТИЯ МЕЖДУ ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ И РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКОЙ ВО ВНУТРЕННЕЙ МОНГОЛИИ

Аннотация

На основе комплексной системы индексов оценки высшего образования и региональной экономики модель координации связи и модель диагностики факторов препятствий использовались для оценки эволюционных характеристик и факторов препятствий взаимосвязи между высшим образованием и региональной экономикой в автономном районе Внутренняя Монголия с 2000 г. до 2019 г. Полученные данные свидетельствуют о том, что: (1) комплексный индекс высшего образования и региональной экономики демонстрирует изменчивую и ступенчатую тенденцию к увеличению, при этом высшее образование опережающего развития способно доминировать; (2) Степень сопряжения высшего образования и региональной экономики постоянно находится на стадии качественного сопряжения, а степень согласованности сопряжения демонстрирует устойчивую тенденцию к увеличению, при этом структура по порядку завершена в 2017 г.

Ключевые слова: Высшее образование, региональная экономика, координация сопряжения, степень препятствия, внутренняя Монголия.

Introduction. It is a key requirement for national higher education to adhere to a social and economic service orientation, as well as to take the initiative to adjust to and lead the present economic growth normal. Higher education is critical to regional economic development because it ensures skills and knowledge, and regional economic development provides software and hardware support for higher education. Higher education and the regional economy interact in an ever-changing way, influencing, promoting, depending on and restricting one another. Only when the growth of higher education and the regional economy is in a state of dynamic macro-coordination can they promote and develop in a healthy way. Create a higher education training paradigm centered on the regional economy, as well as a beneficial interaction mechanism between universities and regional economic

growth. In-depth analysis of higher education and regional economic development, strengthening support for higher education system's regional economic development, efficient allocation of higher education resources, scientific regulation, and promoting coordinated development of higher education and regional economy, has become the development of regional higher education quality, understanding the regional sustainable healthy development of important topics.

Inner Mongolia is located in western China, where the overall strength of broad regional economic growth is weak, and the contradiction between higher education and regional economic development is more visible. It is an essential and certain prerequisite for the formation of a higher education system adapted to regional economic growth. To promote the development of higher education quality in Inner Mongolia,

promote high-tech high-quality professional talent training ability, recognize regional economic competitiveness in a mostly way, and the region economy's soft power development, and accelerate the development of a new form of Inner Mongolia, while the study of higher education and regional economy in Inner Mongolia is the research topic, Using a quantitative analysis model of coupling coordination, based on theoretical analyses of higher education and the coupling mechanism of the coordinated development of Inner Mongolia's regional economy, to explore and rich interaction multi-system coupling theory and coupling coordination evolution law, using the main factors that influence the obstacle factor diagnosis model.

Literature review. Schultz (1960) [1-2] was the first to establish the analysis method of "economic growth surplus," which created a new field of human capital research, and conducted a quantitative study on the relationship between educational investment and economic growth in the United States from 1929 to 1957, among the external studies on the relationship between higher education and regional economy. Investing in higher education contributes to economic growth in the United States. Denison (1962) [3] used historical statistics to measure various factors of economic growth, categorizing the improvement of education level as an increase in human capital input, and considering it as a promotion of human capital quality improvement, which was the main factor influencing the economy. According to the study, education accounted for nearly one-fifth of America's economic growth between 1922 and 1957. Jorgenson, Fraumeni (1992) [4], Mankiw, Roman, Weil (1992) [5], Krueger (1998) [6], Hall, Jones (1999) [7], and other researchers studied human capital at various levels of economic growth.

In China, research on the link between higher education and regional economies focuses particularly on their interaction and coordination. Liu Jian, Li Zhonghong, and Liang Hong (1999) investigated the link between higher education and regional economic development. Jia Yandong and Zhang Hongxing (2006), Zheng Ming and Zhu Huaizhen (2007), Yang Zuxian and Li Donghang (2009), Zhao Yonghui (2012), Liu Qing (2012), Liu Lin, Guo Li, Li Jianbo, DING Sanqing (2013), Fu Ming and QI Xiao (2015), He Dan, Cheng Wei, Zhou Guangli (2014), Li Jing, Xie Shuqing (2015), Yin Dewei, Qin Xiaoyun (2015), Wu Dandan, Ma Haiquan (2018), Chi Jingming, Li Qifeng, He Shengsheng (2019), Hao Qian (2021), Peng Shaolong, Wu Mingyang (2021) et al introduced the coupling model in physics to analyze the interaction between higher education and regional economy.

Research methodology. The deviation standardized data processing technique was used to normalize the original data of higher education and regional economy in Inner Mongolia autonomous Region in order to eliminate the unit difference and order of magnitude difference between data indicators. The following formulae were developed to estimate various indicators of varying qualities.

When the index is positive indicators, standardization formula :

$$X'_{ij} = (X_{ij} - \min X_j) / (\max X_j - \min X_j) ;$$

When the index for the reverse index, standardization formula :

$$X'_{ij} = (\max X_j - X_{ij}) / (\max X_j - \min X_j)$$

Among them: X'_{ij} for standardized processing parameter values; X_{ij} for standardized processing before the original index; $\min X_j$ and $\max X_j$ respectively for the first j indicators of minimum and maximum.

Each subsystem and the index factor weight is calculated by using the entropy value method to measure and calculate the formula:

$$P_{ij} = Y_{ij} / \sum_{i=1}^n Y_{ij} ,$$

$$E_j = -\ln(n)^{-1} \sum_{i=1}^n P_{ij} \ln P_{ij} , \quad w_i = \frac{1 - E_i}{n - \sum E_i}$$

Where, W_i is the weight of the index, E_j is the information entropy of index j , and P_{ij} is the proportion of index j in the i th city.

$U(x), E(y)$ represent the development of higher education and regional economic comprehensive index, is calculated by subsystem of integrated linear weighted sum; Among them, n and m represent respectively the concrete index in higher education and the regional economic subsystem respectively.

$$U(x) = \sum_{i=1}^n w_i x_{ij} , E(y) = \sum_{i=1}^m w_i y_{ij}$$

3.4.2 The coupling model

The coupling degree model of higher education and regional economy is constructed based on coupling theory, and the calculation formula is as follows :

$$C = \sqrt{\frac{U(X) \cdot E(Y)}{\left(\frac{U(X) + E(Y)}{2}\right)^2}}$$

The coupling level is divided into five levels based on the size of the coupling value C characterization system related influence degree, the change of C value between 0-1 indicator system between the internal elements from disorderly to orderly benign resonance, and reference to related research results.

Analysis and results. The function of this study was to investigate the interaction between higher education and the regional economy of Inner Mongolia by using the coupling model. The obstacle factor diagnosis model of the coupling relationship between higher education and the regional economy was analyzed, as well as the main obstacle factor analysis, for further validation of higher education and the regional economy with a strong coupling effect, namely the stage of social and economic development in the Inner Mongolia autonomous region. To achieve coordinated development of higher education and regional economy at various phases of development, specialized development strategies and methods to promote high-quality sustainable development of higher education and regional economy are required. Inner Mongolia's higher education and regional economy have generated a benign resonance of synergistic development from 2000 to 2019. Higher education has played a vital role in supporting and encouraging regional economic growth, which is compatible with the Inner Mongolia Autonomous Region's recent social and economic development trend. At the same time, there are certain limitations to this study. The coordinated growth of higher education and the regional economic complex system is a complicated systematic endeavor with stage evolution features that is heavily impacted by national regional policy. This research solely looks at the coupling and coordinated evolution of higher education and regional economy in the Inner Mongolia Autonomous Region; it does not look at data from each league city in Inner Mongolia. Therefore, in order to increase the academic quality of study, it is required to undertake in-depth horizontal and vertical comparative comparison between cities.

Over the past 20 years, the Inner Mongolia autonomous region's economic growth pattern has gradually evolved into a comprehensive pattern of economic development, ecological priority, green development to a new type of urbanization direction for change, and high-level human is the core of regional economic development of high quality human resources support, higher education is important to promote the development of regional economy

coordinated sustainable high quality talent training. During the new development period of the "14th Five-Year Plan," the Inner Mongolia Autonomous Region should continue to promote the transformation and upgrading of the regional economic and industrial structure, as well as enhance regional innovation and development capability. Pay more attention to higher education's "connotative development," such as optimizing higher education's resource distribution and regional layout and structure of education, in order to strengthen teacher construction and the cause of higher education development, increase education funds investment, improve education level, and fully utilize higher education in talent cultivation, scientific research, and social service functions. Encourage the interactive development of higher education and the regional economy, establish a powerful and perfect university scientific research innovation system, promote development through innovation, increase the transformation of industry-university-research achievements, and better promote high-quality regional economic development.

Conclusion. In this study, a comprehensive assessment index system for higher education and regional economy was developed. The entropy weight method, coupling coordination degree, and obstacle factor diagnosis models were used to analyze the comprehensive development level, coupling coordination evolution process, and main obstacle

factors affecting coordinated development in the Inner Mongolia Autonomous Region from 2000 to 2019. The following are the key findings:

(1) From 2000 to 2019, the Inner Mongolia Autonomous Region's higher education and regional economic comprehensive development indexes showed a constant increasing trend in terms of system comprehensive development level. For a long time, the comprehensive index of higher education has been higher than the comprehensive index of the regional economy, and the regional economy's ability to retain expansion has to be reinforced.

(2) The higher education and regional economy coupling evolution process is always in the high-quality coupling stage, and the advanced development type of higher education is dominant, which comprehensively reflects that the higher education and regional economy have been in the collaborative and interactive development stage of benign resonance for a long time.

(3) In terms of the evolution process of the coupling coordination degree types, the coupling coordination degree between higher education and regional economy demonstrates a gradual evolution trend from low to high, and the coupling coordination types experience all five types of coupling coordination evolution process from low to high, and achieve high-quality coordination in 2017.

REFERENCES

1. Schultz T.W. The Value of the Ability to Deal with Disequilibria [J]. *Journal of Economic Literature*, 1975, (13):823-838.
2. Schultz T.W. Capital Formation by Education [J]. *Journal of Political Economy*, 1960, 68(12):571-583.
3. Denson E.F. The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives before Us [R], New York: Committee for Economic Development, 1962.
4. Jorgenson D. W and Fraumeni B. M. Investment in Education and U. S. Economic Growth, Scandinavian [J]. *Journal of Economics*, 1992, 94: 51-70.
5. Mankiw, Roman and Weil. A Contribution to the Empirics of Economic Growth [J], *Quarterly Journal of Economics*, 1992, vol 107 (2):407-437.
6. David, Lawrence Katz, and Alan Krueger. Computing Inequality Have Computers Changed the Labor Market [J]. *Quarterly Journal of Economics*, 1998(4):1169-1213.
7. Hall R. E. and Jones C. I. Why do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others? [J]. *Quarterly Journal of Economics*, 1999, 114, 83-116.
8. Liu Jian, Li Zhong-hong, LIANG Hong. The relationship between the theory of higher education and regional economic development [J]. *Education & Economy*, 1999, (04):20-21.
9. Jia Yandong, ZHANG Hongxing. Regional Education and Coordinated Economic Development: An Empirical Study [J]. *Finance & Economics*. 2006, (03): 94-101.
10. Zheng Ming, Zhu Huaizhen. Higher Education and Regional Economic Growth Empirical Study Based on Cross - Province Panel Data [J]. *Tsinghua Journal of Education*. 2007, (04): 76-81.

Yulduz ISMOILOVA,
QDU pedagogika kafedrası o'qituvchisi
E-mail: yulduzismoilova12345@gmail.com

O'zMU dotsenti, p.f.n., F.A.Babashev taqrizi asosida

BO'LAJAK TARIYACHILARDA PEDAGOGLIK ODOBI FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak tarbiyachilarda pedagoglik odob fazilatlarini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari ko'p jihatdan uning saviyasi, tayyorgarligi, fidoyiligi, yosh avlodni tarbiyalash va o'rgatish ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liqligi ilmiy dalillar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar : Bo'lajak tarbiyachi, yosh avlod, pedagogik jarayon, pedagogik odob, axloq, kasbiy odob, axloqiy sifatlar, shakllantirish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭТИКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧИТЕЛЕЙ

Абстракт

В данной статье на основе научных данных объясняется, что педагогические особенности формирования педагогических нравственных качеств у будущих учителей зависят от их уровня, подготовки, целеустремленности, отношения к работе по воспитанию и обучению подрастающего поколения.

Ключевые слова: Будущий воспитатель, молодое поколение, педагогический процесс, педагогическая этика, этика, профессиональная этика, нравственные качества, формирование.

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMING PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE EDUCATORS

Annotation

This article describes the pedagogical features of the formation of pedagogical etiquette among future educators, based on scientific data, on which its level, preparedness, purposefulness, attitude to work on the upbringing and education of the younger generation largely depend.

Key words: Future educator, young generation, pedagogical process, pedagogical ethics, ethics, professional ethics, moral qualities, formation.

Kirish. Mamlakatimiz o'z mustaqilligini yil sayin barqarorlashtirib borar ekan, uning istiqboli bugungi avlodning har tomonlama bilimdon, ma'naviy jismoniy jihatdan barkamol insonlar bo'lib yetishishlariga bog'liqdir. Eng avvalo, yosh avlodning ilmiy-dunyoviy bilimlar asoslarini puxta egallashi, ularda kengdunyoqarash hamda tafakkur ko'lamining hosil bo'lishi va ma'naviy-axloqiy sifatlarining shakllanishi uchun ta'lim-tarbiya ishlarini samarali tashkil etilishiga erishish lozim. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jaxonga keng yoyish, ulug' ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosimizni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish, O'zbekiston Respublikasini rivojlangan mamlakatlar qatoridan joy egallashini ta'minlash, yosh avlodning komil inson bo'lib kamol topishiga bevosita bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev rahbarligida 2017 yil 16 avgust kuni bo'lib o'tgan yig'ilishda maktabgacha ta'lim tizimini tarkibiy jihatdan tubdan isloh qilish, mazkur muassasalarga bolalarni to'la qamrab olish bo'yicha muhim vazifalar qo'yildi. Bu boradagi tahlillar natijasida qisqa vaqtda uchta yirik hujjat-O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli Qarori, 30 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari"gi PF-5198-sonli Farmoni hamda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi – faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3305-sonli qarori qabul qilindi.

Prezidentimiz tomonidan mazkur sohadagi islohotlar izchil davom ettirilib, maktabgacha ta'lim muassasalari

tarmog'ini hozirgi zamon talablari va standartlari asosida rivojlantirish, ularni rekonstruksiya va modernizatsiya qilishga qaratilgan e'tibor zamirida ham kelajagimiz egalarining hech kimdan kam bo'lmay ulg'ayishlari hamda buyuk ajdodlarga munosib voris bo'lib yetishlarini ta'minlashdek ezgu maqsad mujassam.

Insonni shakllantirish muammosi nihoyatda murakkab va ko'p qirralidir. Bu muammoning quyidagi jihatlari hozirgi zamon pedagogika fanida anchagina samarali tadqiq etilmoqda:

- pedagogik jarayon yo'naltirilgan ta'lim-tarbiyaning istiqbolli modeli, kasbiy, ma'naviy-axloqiy shakllanganlikning nisbatan ideal holati kabi muammolar ustida tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Chunki bola xulqining u yoki bu darajadagi tavsifi, ularda shaxsiy sifatlar shakllanganligining mavjud darajasi aniqlanib, mo'ljaldagi ideal darajasini loyihalashtirish nazarda tutiladi;
- ta'lim-tarbiyaning samarali vositalari, shakl, usullari tizimini yaratish; belgilangan maqsadga erishish uchun zarur bilimlarni tanlash va tadbirlar tizimini ishlab chiqish;
- shaxsda shakllantirish talab etiladigan zaruriy sifatlar, xulq-odatlarini shakllantirish jarayonining xususiyatlarini psixologik, pedagogik jihatdan o'rganish;
- ta'lim-tarbiya jarayoniga jalb etiladigan bolalar tarkibining o'ziga xos xususiyatlarini sotsiologik-psixologik jihatdan tahlil qilish;
- bolalarda ma'lum sifatlar va xususiyatlar shakllanganligini baholash mezonlari, ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;

- ta'lim-tarbiya jarayonining borishini nazorat qilishning samarali tizimini – ta'lim jarayoni monitoringini yaratish kabilar.

Yuqorida keltirilgan masalalardan har birining ko'lamini aniqlash, ularni yaxlit bir tizimga birlashtirish – ta'lim-tarbiya ishlari samarali boshqarish muammosi doirasida hal etiladi. Tarbiya jarayonini samarali boshqarishning mohiyati shundaki, tarbiyalashning qulay vosita va usullarini qo'llash orqali mo'ljallangan natijaga erishishdan iborat. Ta'lim-tarbiya ishlari muayyan izchillik asosida tizimli tashkil etilsagina ko'zlangan natijaga erishish mumkin bo'ladi. Bizning asosiy g'oyamiz shundan iboratki, pedagogika o'quv yurtlarining talabalarida pedagog odobi fazilatlarini shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonining asosini tashkil etishi lozim. Kasbiy-axloqiy tarbiyani bunday tashkil etish talabalarda atrof-borliqqa tarbiyachiga xos faol hayotiy nuqtai nazar, namunali odob meyorlarini egallash ko'nikmasini shakllantiradi.

Kasbiy-axloqiy ta'lim-tarbiyani samarali tashkil etish uchun:

1) kasbiy-axloqiy shakllanganlikning talab etiladigan ideal holatini aniq tasvirlash, asoslab ifodalash;

2) talabalar kasbiy-axloqiy shakllanganlik darajasining mavjud holatini aniqlash;

3) mavjud holatni istalgan ideal sari o'zgartira oladigan aniq yo'llar, vositalar, ish usullari, shakllarini belgilash;

4) ta'lim-tarbiya ta'sirida vujudga keladigan o'zgarishlarni nazorat qilish, taqqoslash, zarur bo'lganda tuzatishlar kiritish lozim.

Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya jarayonini samarali boshqarish muammoning uchta jihati: talabalarining kasbiy-axloqiy shakllanganlik darajasi qanday bo'lishi kerak?, mavjud holati qanday? degan savollarga javob topgan holda uni istalgan ideal tomon qanday o'zgartirish mumkinligiga e'tibor berishni talab etadi.

Pedagog odobi tarbiyalanuvchi hamda tarbiyachilarning o'zaro munosabatlarida namoyon bo'ladi. Bunday yondashuv bir qadar cheklangan nuqtai nazar ekanligini ta'kidlash lozim. Zero tarbiyachining kasbiy axloqi bolalar bilan mulohaza jarayonidagina namoyon bo'lmaydi, balki uning butun faoliyati davomida birinchi darajali ehtiyoj sifatida ifodalanadi. Axloqiy tarbiya bilan pedagogik odob tarbiyasi o'rtasida murakkab aloqadorlik munosabatlari mavjud.

Pedagog odobi tushunchasi tarbiyachi dunyoqarashining hayotiy tizimini anglatadi. Unda insonning kasbiy barkamolligi ijtimoiy taraqqiyotning oliy ne'mati va mezonini hisoblanadi. Pedagog odobi tushunchasining mazmuni axloqiylik bilan birga iqtisodiy, siyosiy, huquqiy jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, pedagog odobi tushunchasi demokratik fuqarolik jamiyati sharoitida: ijtimoiy insoniy munosabatlarni siyosiy sohada - demokratik munosabatlari; O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida [5] belgilangan shaxsning qadr-qimmatini hurmatlash, uning daxlsizligi, o'z qobiliyatlarini erkin rivojlantirish, namoyon etish kabilarini o'zida mujassamlashtiradi. Axloqning boshqa toifalariga nisbatan pedagog odobi tushunchasining qo'llanilish doirasi juda keng.

Bo'lajak tarbiyachilarda pedagog odobi fazilatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari kasbiy-axloqiy ta'lim-tarbiya zaminini tashkil etadigan ijtimoiy munosabatlar - jamiyatning shaxsga va shaxsning jamiyatga munosabatlari bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy-axloqiy shakllanganligini o'rganish dasturiga asos bo'lib xizmat qiladi. Shu dastur bo'lajak tarbiyachilarda pedagog odobi fazilatlarini shakllantirish amaliyoti uchun ham asos qilib olindi. Shaxsning jamiyatga munosabatini tashkil etadigan uch xil asosiy munosabatlar: atrof-borliq, boshqa odamlar va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar; shuningdek, ularning shakl-korinishlari: Vatan, xalqimizning tarixi, madaniy merosi,

tug'ilgan joyi, tabiatga munosabat; yaqin kishilari, do'stlari, kursdoshlari, hamkasblariga munosabat; tarbiyachining bolalarga, ota-onalar; o'z-o'ziga munosabati bajarilgan amaliy ta'lim-tarbiyaviy ishlarga asos bo'ldi.

Shu bilan bir qatorda talabalarining ijtimoiy-gumanitar, kasbiy pedagogik va psixologik axloqiy bilimlarini oshirishga yordam beradigan qator tadbirlar belgilandi va amalga oshirildi. Bo'lajak tarbiyachilar ma'ruzalar jarayonida o'zlashtirgan axborotlar, bilimlarni qo'shimcha ravishda birinchi manbalar ustida mustaqil ishlash bilan boyitib bordilar. Turkum mashg'ulotlari tugashi bilan talabalar taklif etilgan uchta mavzudan birini tanlab, yakuniy nazorat ishi yozdilar. Yakuniy ishlarning tanlovi o'tkazilib, g'oliblar "maqtov yorliq"lari bilan taqdirlandi. Juda yaxshi deb topilgan yozma ishlar talabalarining an'anaviy ilmiy-nazariy konferensiyasiga tavsiya etildi.

Bo'lajak tarbiyachilarning ijtimoiy foydali mehnati ma'lum shart-sharoitlarga rioya qilgan taqdirdagina xilma-xil ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarni bajarishi, kasbiy-axloqiy ta'lim-tarbiyaviy qimmatga ega bo'lishi mumkin. Talabalarining ijtimoiy foydali mehnati, avvalo, ular kelajakda bajaradigan kasblari bilan uzviy bog'liq bo'lishi maqsadga muvofiq. Talaba bajaradigan ijtimoiy ishlar kasbiy pedagogik ta'limiy va axloqiy tarbiyaviy xarakterda bo'lishi kerak.

Talabalarni ijtimoiy foydali mehnat jarayonida kasbiy-axloqiy shakllantirish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Bo'lajak tarbiyachilarda pedagog odobi fazilatlarini shakllantirish shaxsga ta'sir o'tkazadigan bir qancha obyektiv omillar, jamoada shakllangan an'analar, urf-odatlar, shuningdek, subyektiv omillar: shaxsning qiziqish va ehtiyojlari, imkoniyatlari, unda ijtimoiy ehtiyojlarning o'sish darajasi kabilar orqali ham amalga oshiriladi. Talabalarining mehnat faoliyatini tashkil etishda jamoada shakllangan o'zaro munosabatlarning xarakteri, boshqaruvchi va bajaruvchilarning mas'uliyatni anglash darajasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ko'p narsa mehnatning mazmuni, yo'nalishi va qanday tashkil etilishiga bog'liq. Jamiyat, jamoaning manfaatlarini qondirish, yuksak ijtimoiy maqsadlar, shaxs manfaatdorligiga qaratilgan ijtimoiy foydali mehnatgina yuksak insoniylik, kasbiy-axloqiy sifatlarini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Demak, talabalar ya'ni bo'lajak tarbiyachilar bajaradigan ijtimoiy foydali mehnatning mazmuni, yo'nalishlari ma'lum pedagogik talablarga javob berishi, pedagogik qonuniyatlarga mos bo'lishi kerak. Ijtimoiy foydali mehnat jarayonida har bir talaba talabalar jamoasi bilan muayyan o'zaro ta'sir va aloqaga kirishadi. Bu har bir talabani boshqalarning manfaatlarini hurmat qilish, lozim bo'lsa yon berish, shu bilan bir qatorda o'z qadru qimmatini ham saqlay olishga o'rgatadi. Shaxs bilan jamoa o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarning murakkab shakli talaba yoshlarda xulq, kasb odobi sifatlarini shakllantiradi.

Ta'lim muassasalarida amaliyotida kengroq qo'llanilayotgan ijtimoiy foydali mehnat turlariga quyidagilar kiradi: o'quv auditoriyalari, o'quv binolari va talabalar turar joylarida o'z-o'ziga xizmat qilish, shanbaliklarda qatnashish; shahar ko'chalari, istirohat bog'lari, bolalar maydonchalarini obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish, badiiy havaskorlik ishlari qatnashish; talabalar turar joyida kengash a'zosi; yoshlar ittifoqi, talabalar kasaba uyushmasi kengashi a'zosi; sport jamoasi ishlari tashkil etish; ta'lim-tarbiya muassalariga ko'maklashish kabilar.

Xulosa. Biz o'tkazgan tajribalar, kuzatishlarimiz shundan dalolat beradiki, talabalar bajarayotgan ijtimoiy foydali ishlarning yuqorida keltirilgan xilma-xil turlaridan pedagogik talablar va pedagogik qonuniyatlarga amal qilgan holda, aniq bir ta'lim-tarbiyaviy maqsadni ko'zlab foydalanilsa, bo'lajak tarbiyachilarda pedagog odobi fazilatlarini shakllantirishning samaradorligi ortadi.

Ularda yuksak axloqiy munosabatlarni shakllantiradi; ijtimoiy foydali ishlarni to'g'ri tashkil etish va o'tkazish

amaliyoti bo'lajak mutaxassisning madaniy-ma'naviy rivojlanishi, o'z-o'zini takomillashtirishi uchun muhim omil

bo'lib xizmat qiladi. Bular o'z navbatida talabalarda pedagog odobi sifatleri, fazilatleri rivojlanishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 29 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 47 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70 modda.
4. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonunni – T.: O'zbekiston, 2020. – 46 b.
5. Bondyeva S.K., Kolesov D.V. Morality - M., 2008
6. Emmons R. Psychology of higher aspirations: motivation and spirituality of a person / trans. from English; under the editorship of YES. Leontiev. - M.: Sense, 2004.
7. 5. Ochilov M. Ochilova N.M. O'qituvchi odobi. Toshkent, "O'qituvchi", 1997, 136 b.
8. Education and the 21 st century: Information and Communication Technologies. Moscow, 1999; 21.
9. Ismoilova Yu.T., & Mamatova, U. Z. (2021). Pedagogical features of the formation of pedagogical ethics in future teachers. Bulletin of Science and Practice, 7(5), 503-508. (in Russian).
10. Ismoilova Y.T. Morality as a component of the image of the modern teacher. European journal of Research and Reflection in Educational Sciences /www.idpublications.org /Volume 8 Number 2, 2020 Part II ISSN 2056-5852 II ISSN 2056-5852 European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 2, 2020 Part II ISSN 2056-
11. Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 2, 2020 Part II ISSN 2056-5852

Farxod KARIMOV,
O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi dotsenti, siyosiy fanlar doktori (DSc)
E-mail: farxodkarimov1987@gmail.com

O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi dotsenti M.Xo'jaev taqrizi asosida

YAMANDAGI INQILOB VA NIZOLARNING TARIXIY ILDIZLARI VA BUGUNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yaqin Sharq mintaqasidagi uzoq yillardan beri hal etilmay kelayotgan, mintaq davlatlarining yetakchilik uchun kurashi aks etayotgan Yamandagi siyosiy muammolarning kelib chiqish tarixi, mojalaroldagi asosiy sub'ektlar va ularning maqsadlari, muammoning bugungi holati o'rganilgan. Shuningdek, Yamandagi ichki siyosiy-ijtimoiy muhit va ziddiyatli vaziyat tahlil qilingan. Bunda, davlat ichidagi musulmonlarning ikki yo'nalishi vakillari, ya'ni salafiylar hamda xusiy-zaydilarning hokimiyat uchun kurashi, hududiy tortishuvlari va bir davlatning ikki qismga bo'linib ketishi sabablari atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Zaydiylar, xusiylar, salafiylar, Shimoliy va Janubiy Yaman, "Umumiy xalq qurultoyi, Yaman Sotsialistik partiyasi

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ РЕВОЛЮЦИИ И КОНФЛИКТА В ЙЕМЕНЕ И СЕГОДНЯ

Аннотация

В данной статье история зарождения политических проблем Йемена, многие годы не решавшихся в ближневосточном регионе, отражающая борьбу за лидерство стран региона, основные субъекты в конфликтах и их цели и современное состояние проблемы. Также анализируются внутренняя политическая и социальная среда и конфликтная ситуация в Йемене. При этом были подробно изучены причины борьбы за власть, территориальные споры и раздел одной страны на две части представителями двух ветвей мусульман в стране, то есть салафитов и хусий-зайдитов. .

Ключевые слова: Зайдиты, хуситы, салафиты, Северный и Южный Йемен, Всеобщий народный конгресс, Социалистическая партия Йемена.

HISTORICAL ROOTS OF REVOLUTION AND CONFLICT IN YEMEN AND TODAY

Annotation

In this article, the history of the emergence of Yemen's political problems, which have not been resolved in the Middle East region for many years, reflects the struggle for leadership of the countries of the region, the main actors in the conflicts and their goals, and the current state of the problem. It also analyzes the internal political and social environment and the conflict situation in Yemen. At the same time, the reasons for the struggle for power, territorial disputes and the division of one country into two parts of the representatives of the two branches of Muslims in the country, that is, the Salafis and Khushi Zaidis, were studied in detail.

Key words: Zaydis, Houthis, Salafis, North and South Yemen, General People's Congress, Socialist Party of Yemen.

Kirish. Yaman aholisi nisbatan zich yashaydigan arab davlatidir. 1971-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatda 27 millionga yaqin odam yashaydi. Musulmon aholisining qariyb uchdan bir qismi (10 million kishigacha) zaydiy shialar bo'lib, asosan Shimoliy Yaman hududida - sobiq Yaman Arab Respublikasi va hozirgi poytaxti Sanada joylashgan. G'arbda marksistik deb atalgan sobiq Janubiy Yaman hududida istiqomat qiluvchi shofe'iy va hanafiy mazhabidagi sunniylar ko'pchilikni tashkil qiladi[19]. Mazhablarning qabilalar hayotida muhim ahamiyatga egaligi, Yamandagi ichki nizolarda, qabilalar o'rtasida resurs va hokimiyat uchun kurashlarda mazhab ayrimining kuchayishi yoki mazhablarning siyosiylashuvi, oxir-oqibat davlat xavfsizligini izdan chiqaradigan urushlarga olib keldi.

Asosiy qism. Bir paytlar mintaqaning eng baxtli va gullab-yashnagan mamlakati bo'lgan va rimliklar bosib olgandan keyin farovon va unumdor degan ma'noni anglatuvchi "Arabia Feliks" (Baxtli Arabiston) deb atagan Yaman ko'p yillar davomida ichki nizolar va inqiloblarni kurashmoqda[16]. Ummun va Saudiya Arabistoni o'rtasida joylashgan Yaman, dengizga va dengiz savdosiga ochilgan ko'rfazdagi Arabiston yarim orolining yuzi bo'lsa, Bob al-Mandeb bo'g'ozini nafaqat Yamanni, balki Eritreya, Sudan, Misr, Isroil, Iordaniya, shuningdek, Saudiya Arabistoni kabi mamlakatlarni Hind okeaniga va shu tariqa jahon savdosiga bog'laydi[2]. Shuningdek, Bosfor dengiz yo'llari ichida neft tashish bo'yicha dunyodagi to'rtinchi eng muhim nuqta

hisoblanadi va faqat 2013 yilda Bab'ul Mandep bo'g'ozini yordamida kuniga 3,8 milliard barrel neft tashilgan[15]. Yamanning ushbu strategik joylashuvi mamlakat ichidagi tarixiy nizolar va mojalar, jumladan, mintaqaviy-xalqaro istirokchilar bilan bog'liq bo'lgan global tus olgan mojaro va fuqarolar urushi jarayonini tushinishda muhim nuqtani tashkil etadi.

Yamanning qisqacha tarixi: Arabiston yarim orolining janubi-sharqida joylashgan Yaman 75 000 kvadrat metr maydonga ega va Qizil dengizning Hind okeaniga kirish eshigi hisoblanadi. Yaman ana shunday strategik joylashuvi bilan butun dunyo tarixida hamisha buyuk davlatlarning e'tiborini tortgan, biroq hech bir xorijiy davlat bu davlat ustidan muvaffaqiyatli boshqaruv o'rnatolmadi.

Qadimgi kitoblarda Yaman al-Maymun, Arabiyetus'-saide, l'Arabie heureuse, Arabia Felix deb atalib, Yamanning baxtli va farovon mamlakat ekanligi ta'kidlangan. Buning sababi shundaki, u Qizil dengizni Hind okeani bilan bog'laydigan joy bo'lgani uchun savdo markazidir. Biroq mamlakatning hozirgi ahvoli bu gaplardan yiroq.

Miloddan oldin Seba malikasi Belkis (Белкис до Христа) bilan tanilgan, mamlakat uzoq yillar Habash podsholigi ta'sirida bo'lgan, uzoq yillar Rim va Forslar tomonidan bosib olingan va Hz. Ali tomonidan 632 yilda islomni qabul qilingan. Muhammad (A.S) vafotidan keyin Yaman qabilalari qo'zg'olon ko'tardilar ammo birinchi xalifa Hz. Abu Bakr Yamanni nazorat ostiga oldi va Arabiston yarim

orolining yaxlitligini tiklaydi. Yaman xalqi Hz/ Alini juda yaxshi ko'rganlari uchun shialikni qabul qiladilar. Shialik dinining bir tarmog'i bo'lgan Zaydiylik IX asrda Yamanda sulola tuzadi[4].

Salahaddin Eyyubiyning ukasi Turxonshoh 1173-yilda Yamanni bosib oladi, keyin ularni vorislari dep qaraluvchi Mamluklar davlatiga o'tadi. Yavuz Sulton Salimning Misr yurishi chog'ida Mamluklar davlati tugatilgach, mamluklarning Yaman hokimi 1517-yilda Yamanni Usmonlilar qo'lga topshiradi. Biroq 1536 yildan boshlab Buyuk Qosim boshchiligidagi Zaydiy qabilalari isyon ko'taradi va u bir to'xtab bir boshlanib 1676 yilgacha davom etadi. 1676-yil Imom Ismoil vafotidan keyin Yaman yana turklar hukmronligi ostiga o'tadi. Ammo, Usmonli davlati Yaman ustidan to'liq hukmronlik qilgan deb bo'lmaydi. Chunki, Usmonlilar Zaydiy qabilalari bilan murosqa qilishga majbur edi va boshqa davlatlar bilan to'g'ridan aloqalardan tashqari Zaydiy qabilasi ichki ishlarida mustaqil edi[4].

Janubiy va Shimoliy Yaman davlatlarining tashkil etilishi: Janubiy Yaman 1967-yilgacha inglizlar qo'l ostida ekan, shimoliy Yaman 1918-yil Birinchi Jahon urushi tugashi arafasida Hamiduddinlar oilasidan Zaydi Imom Yahyo boshchiligidagi mustaqilligini e'lon qiladi. Shia Zaydiylarining e'tiqodiga ko'ra, xalqqa shia imomlari rahbarlik qilishlari kerak, chunki hukmronlik huquqi Payg'ambar avlodlaridan bo'lgan imomlarning huquqidir. Imom Yahyo asos solgan tuzum shialikka asoslangan monarxiya bo'lib, bu tuzum davlat amaliyoti sifatida 1948 yilgacha davom etdi. 1948 yil avgust oyida saroy to'ntarishi natijasida Imom Yahyo o'g'li Ahmad tomonidan lavozimidan chetlashtiriladi va ko'plab ichki tartibsizliklardan so'ng Imom Ahmad mamlakatni nazoratga oladi. Ba'zi manbalarga ko'ra, Imom Yahyo Al-Ahrror inqilobi natijasida ag'dariladi[1]. Al-Ahrror inqilobi bilan Shimoliy Yamanda Milliy majlis quriladi va paralamantar boshqaruv o'rnatiladi. Ammo ko'p o'tmay Imom Ahmad yana monarxiya tizimini qayta tiklaydi.

Imom Ahmad ingliz ta'sirini muvozanatlash maqsadida sovuq urush davri qutblaridan biri bo'lgan Sovet va Xitoy blokiga yaqinlashdi va mintaqada Misr bilan yaqin aloqada bo'ldi. Bu yo'nalishda Shimoliy Yaman 1958-yilda Misr va Suriya ittifoqchiligidagi qurilgan "Birlashgan Arab davlati"ga 1961-yilda a'zo bo'ldi, biroq o'sha yili ittifoq tarqatib yuborildi. 1962-yilda vafot etgan Imom Ahmadning o'rniga uning o'g'li Imom Bedr o'tgan bo'lsa-da, polkovnik Sallal Misrning kuchli dastaklari bilan mamlakatda harbiy to'ntarish amalga oshirib, "Shimoliy Yaman Respublikasi"ni tuzdi[6].

Inglizlarning qo'l ostida bo'lgan Janubiy Yamanda dastlab Sharq, G'arb va Adan ko'rinishidagi uch boshqaruv tuziladi va shu tariqa shimoldagi Zaydiylar bilan janubdagi sunniylar o'rtasida muvozanatni saqlashni maqsad qiladi. 1952-yilgi Misrdagi davlat to'ntarishi bilan arab millatchiligi asoschisi Jamal Abdul Nosirni hokimiyatga kelishi va 1956-yilgi Suvaysh inqirozi Yamanga ta'sir qilmay qolmasdi. Buni sezgan inglizlar Janubiy Yamanni qattiqroq nazorat ostiga olish maqsadida bu yerda protektoratlarni birlashtirishga qaror qiladi va 1959 yil 11 fevralda Janubiy Arab Amirliklari Federatsiyasini tuzadi. Bu federatsiya 1963-yil Janubiy Arabiston Federatsiyasi nomini oldi[5].

1967-yilda Janubiy Yaman Xalq Respublikasi tashkil topdi. 1969-yilda Milliy ozodlik frontining sovetparast qanoti hokimiyatni qo'lga kiritgach, al-Shaabi ag'darildi, marksistik rejim o'rnatildi va davlat nomi 1970-yil 30-noyabrda Janubiy Yaman Xalq Demokratik Respublikasiga o'zgartirildi[3].

Har ikki Yaman davlatida tinchlik bo'lmadi. Shimolda polkovnik Sallalning hukumatini birinchi Misr va keyin Sovet Ittifoqi tan oldi, ammo monarxiyaning ag'darilishiga qarshi reaksiyalar AQSh, Buyuk Britaniya, Saudiya Arabistoni va Erondan keldi. Natijada Sallal respublikasiga qarshi Saudiya Arabistoni o'z chegarasiga yaqin hududlarda Shia Zaydiylariga harbiy texnika va qurol-yaroq bilan yordam bera

boshladi. Bu Shimoliy Yamanni uzoq davom etgan ichki nizoga, ya'ni fuqarolar urushiga sabab bo'ldi.

Fuqarolar urushida respublikachilarni g'alabasi ham Shimoliy Yamanga tinchlik olib kelmadi. 1974-yil boshqa bir Misrparast polkovnik al-Hamdiy harbiy to'ntarish qilib hokimiyatni egallasa, 1977-yilda polkovnik al-Hamdiy o'ldirilib, uning o'rinbosari al-Gasmi hokimiyatga keladi, ammo, 8 oydan keyin u ham xuddi shunday o'ldiriladi. Faqat 1978 yilda Shimoliy Yaman Arab Respublikasining rahbari bo'lgan Ali Abdulloh Solih vaziyatni bir muncha tinchlantirishga erishdi. Solih hokimiyatga kelganidan keyin mamlakatda kommunistlar bilan ziddiyatlar kuchaysa-da, bu tartibsizlikni tinchlantirish uchun 1980 yilda hukumat tomonidan milliy dialog boshlanadi, unda barcha siyosiy guruhlar (musulmon birodarlar, baaschilar, marksistlar, liberallar, mustaqillar) hukumat tomonidan taklif qilinadi. Ikki yil o'tgach, bu guruhlarning barchasini o'z ichiga olgan "Umumiy xalq qurultoyi" tashkil etiladi[8].

Janubiy Yamanda ham hokimiyat uchun kurash to'xtamadi. 1978 yili davlat to'ntarishi bilan hokimiyatga kelgan Abdulfattah Ismoil, Milliy ozodlik fronti nomini Yaman Sotsialistik partiyasiga o'zgartirdi. Bu jarayonning davomi sifatida 1980-yilda ichki to'ntarish natijasida hokimiyatdan ag'darilgan va Sovet Ittifoqiga surgun qilingan Ismoil 1985-yili surgundan qaytadi va mamlakatda jiddiy ichki urush boshlanadi. Qonli fuqarolar urushi natijasida minglab insonlar hayotdan ko'z yumgan bo'lsa, Ismoil vafot etdi va hokimiyat tepasida bo'lgan uning raqibi Ali Nosir Muhammad Shimoliy Yamandan panohtopadi[9]. Shimoliy Yaman bilan birlashish g'oyasiga nisbatan mo'tadilroq va iliqroq bo'lgan Yaman Sotsialistik partiyasining bosh kotibi Ali Salim al-Beyd 1986 yilda hokimiyat tepasiga keladi va shu tariqa 1990 yilda tashkil etilgan Yaman Respublikasiga yo'l ochiladi.

Birlashgan Yaman, ammo tugamagan ichki nizolar: Yamanning birlashish g'oyasi har doim bo'lgan. Janubiy Yamanda inglizlarning hokimiyati sal kam 1970-yilgacha davom etishi bu g'oyani amalga oshirish imkonini bermagan. Shunga qaramay, Janubdagi Adan, shimoldagi Sano va Taiz birlashish tarafdori millatchilar to'plangan shaharlarga aylandi. Britaniya mustamlakasi janubdan chiqib ketib, shimolda respublika tashkil etilgach, yamanlik ziyolilar va millatchilar birlashish o'z-o'zidan bo'lishini ta'kidladilar. Biroq, hech qancha vaqt o'tmay shimolda boshlangan ichki nizo va janubdagi hokimiyat uchun kurash birlashish g'oyasini orqaga surib keldi.

1972-yil 28-noyabrda tomonlar Tripolida poytaxti Sana bo'lgan Yaman davlatini birlashtirish to'g'risida shartnoma imzoladilar. Biroq, bu kelishuvni amalga oshirishning iloji bo'lmadi. 1979 yilda ikki Yaman o'rtasida chegara hududlar uchun urush boshlandi, bu urushda AQSh va Sovet Ittifoqi ham ishtirok etdi. Janubiy Yaman Sovetlar va Kuba ko'magida Shimoliy Yaman hududiga hujum qilganda, AQSh va Saudiya Arabistoni Shimoliy Yamanga qurol-yarog' va harbiy yordam berdi. Urush Arab Ligasi imzolagan sulh bitimi bilan yakunlandi. O't ochishni to'xtatishdan 14 kun o'tib Yamanning ikki davlat rahbari qo'shilish bitimini imzoladi, ammo bu kelishuvni ham amalga oshirishning imkoni bo'lmadi[11]. Birlashish yo'lida bo'lgan ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar bu holat bilan yana keskinlashgan bo'lsada, muammo Quvayt va Liviya vositachiligidagi tez va yuqori darajada hal qilinadi. Bu jarayon oxirida umumiy konstitutsiya loyihasi kelishib olinadi va 1990 yil 22 mayda poytaxti Sana bo'lgan Yaman Respublikasi tashkil etiladi[11].

Birlashgan Yamanda ham nizo va to'qnashuvlar tugamadi. Shimoliy Yaman rahbari Solih mamlakat prezidenti, janub rahbari Al-Bayd esa prezident o'rinbosari (vice prezident) bo'ldi. Mamlakat bosh vaziri janubdan Haydar al-Attas bo'ldi. Hukumatning asosiy organi 5 nafar, shimoldan 3 nafar va janubdan 2 nafar yamanlikdan iborat bo'lsa-da,

birlashishdan so'ng yangi tashkil etilgan tizimda hokimiyatning asosiy kuchi shimol yetakchisi Solih egallab turdi[11].

Aslida urush va nizolardan boshi tinmagan har ikki Yaman birlashgandan oldin ham birlashgandan keyin ham iqtisodi juda nochor ahvolda qolgandi. Bir tarafdan ishsizlik va kambag'allikning oshib borishi boshqa tomondan resurslar uchun elitalar o'rtasidagi kurash mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tarang ahvolga olib kelgandi.

Bu paytda bir zamonlar shimoliy Yamandan Saudiya Arabistoniga qochgan Zaydiylar etakchilari Yaman birlashganidan keyin mamlakatga qaytib siyosiy harakatlar tuza boshlagandi. Shulardan biri Shayx Husayn Badraddin al-Huti boshchiligidagi 1991-yilda tashkil etilgan Mo'min yoshlar harakati bo'lib keyinchalik u Al-Haqq partiyasiga aylanadi. Maqsadlari Yamanda shialik va hususan Zaydilikni saqlanib qolishini himoya qilish bilan birga, Amerika, Isroil va Yahudiylikka qarshi kurashuvchi ushbu harakat namoyondalari Hutilar yoki Husiylar dep nomlanadi[3].

Al-Huti va uning tarafdorlari 90-yillarda siyosatga kirib kelib, Solih hukumatiga qarshi fikirlarini ilgari surib kelgan bo'lsa-da, Husiylar va Solih hukumati bilan jiddiy qarama-qarshilik 2003-yil AQShning Iroqqa bostirib kirishi va 2004-yil Al-Qoidaga qarshi kurash maqsadida Yamanni AQSh harbiylari tomonidan bombalashi bilan boshlandi. Husiylar Solih hukumatini AQShga yordam berganlikda aybladi, Solihga qarshi kurashda Husiylarga hukumatdan norozi bo'lib yurgan janubiy yamanliklar yordam bera boshladi. Keyinchalik urush Shimoliy Yamanda kuchaydi. Sababi Zaydiylarning aksaryati shimolda yashardi. Husiylarga qarshi Yaman armiyasining harbiy amaliyoti natijasida 2004-yilda husiylar yetakchisi Husayn al-Huti o'ldiriladi, uning o'rni 2006-yil boshida otasi Badraddin al-Husi, keyin esa ukasi Abdulmalik al-Husi keladi[17].

2011-yilda butun Arab Mag'ribini qamrab olgan keyin Yaqin Sharqqa kirib kelgan Arab bahori paytida Yamanda vaziyat yanada yomonlashdi. Solih ikki muhim kuch bilan koalitsiya tuzib o'z hokimiyatini mustahkamladi: 1-zirhli brigada qo'mondoni general Ali Muhsin va shimoldagi ikki yirik qabiladan biri bo'lgan Hoshid konfederatsiyasi yetakchisi va "Musulmon birodarlar"ning Yamandagi bo'limi Islah partiyasi rahbari Hamid Al Ahmar[18]. Namoyishlar to'g'ridan-to'g'ri o'ttiz yildan ortiq hokimiyatda bo'lgan Solih va uning koalitsiyaga asoslangan hokimiyatini nishonga oldi va hukumat armiyasi namoyishchilarni zo'ravonlik bilan bostirilishiga harakat qildi[7].

Uzoq davom etgan norozilik namoyishlaridan so'ng prezident Ali Abdulla Solih 2011-yil 23-noyabrda rasman iste'foga chiqdi. Fors Ko'rfazi hamkorlik kengashining sa'y-harakatlari bilan Solihning vakolatlari uning yordamchisi Abid Rabbu Mansur Hadiyga o'tdi[10]. Hadiyning prezident bo'lishidan keyin ham Yamanda barqarorlikka erishib bo'lmadi.

2015-yilgi Husiylar bilan jangda Hadiy Saudiyaga qochib ketadi va u Saudiya Arabistonidan Fors ko'rfazi davlatlari, Arab Ligasi va xalqaro hamjamiyatni mamlakatdagi vaziyatni to'g'irlash uchun hutiyarning harakatini to'xtatish uchun harbiy aralashuvga chaqirdi. Saudiya Arabistoni boshchiligidagi o'nta davlat, jumladan Ummondan tashqari Fors ko'rfazi davlatlari bu chaqiruvga 2015-yil 26-martda boshlangan "Hal qiluvchi bo'ron" operatsiyasi bilan javob berdi va Hadiyni hokimiyati yana qayta tikladi[13].

2015-yildan beri Yamanga koalitsiya tomonidan amalga oshirilgan harbiy aralashuv dengiz blokadasida, havo operatsiyalari va Yaman hukumati harbiy kuchlarini logistika bilan ta'minlashni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, operatsiyadan ko'zlangan asosiy maqsad husiylarning olg'a siljishining oldini olish va mamlakatda barqarorlikni ta'minlash edi. Ammo bu harbiy harakatlardan mamlakat gumanitar inqirozga uchradi. 2015-2021 yillarda Yamanda vafot etganlar soni 145.000 dan ortiq kishini tashkil qildi[14].

Hadiy hukumati Saudiya Arabistoni va uning ittifoqchilaridan yordam olgan bo'lsa, Husiylar Eron dan iqtisodiy yordam ola boshladilar[12]. Eron uchun ham mazhab ham Yamanning dengiz yo'llari bo'yicha geosiyosiy maqsadlarida Saudiya Arabistoni bilan raqobat qilishida husiylar bilan hamkorlik juda muhimdir.

So'ngi paytlarda, ISHID terror tashkilotining faolligi Yamanda xavfsizlikni yanada izdan chiqarmoqda[18]. Bir tomondan qabilachilik va mazhab urushlari boshqa tomondan tashqi kuchlarning geosiyosiy to'qnashuvlari maydoniga aylangan Yamanda tinchlikni o'rnatish juda murakkab bo'lib bormoqda. "Sovuq urush" davrida AQSh va Sovet Ittifoqining ideologik va harbiy to'qnashuvlarining ta'sirida qolgan Yaman hokimiyat uchun kurash, qabilalar va mazhab orasidagi murosasizlik bir paytlar barakatli yerlar dep ta'riflangan mamlakat bugun juda harob holatga kelib qolgan. Bundan shuni hulosasi qilish mumkinki, har bir davlat va har bir millat o'z taqdirini, o'zining ichki muammosini tinch va murosali yo'li bilan hal qilishdek oliy ne'mat yoqdur. Zero, tinchlikni qadriga yetmaslik, murosasizlik, mazhabchilik va qabilachilik tashqi kuchlar uchun o'zlarining siyosiy maqsadlari uchun katta o'lja bo'lib xizmat qiladi xolos.

ADABIYOTLAR

1. Al-Abdin A. Z., The Free Yemeni Movement (1940-48) and Its Ideas on Reform. Middle Eastern Studies, Vol. 15, No. 1 Jan., 1979, pp. 36-48, <https://www.jstor.org/stable/4282728>
2. Alain G., Les damnés de la mer: les pirates somaliens en mer Rouge et dans l'océan Indien, Diplomatie, 40, 2009, http://archives-fig-st-die.cndp.fr/actes/actes_2009/gascon/article.html, Ma'lumotga erishilgan tarix: 19.09.2022.
3. Al-Deen S. M., Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future, The Sana'a Center for Strategic Studies, 2019, http://sanaacenter.org/files/Federalism_in_Yemen.pdf
4. Armaoglu F., Filistin Meselesi ve Arap İsraill Savaşları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 174.
5. Carapico S., The Economic Dimension of Yemeni Unity, Middle East Report 184 23, 5(9), 1993, p. 11.
6. Clark V., Yemen: Dancing on the Heads of Snakes. London: Yale University Press, 2010.
7. Cole S. The Economic Disaster Behind the Yemen Civil War. The Foreign Analyst, 2019. <http://theforeignanalyst.com/the-economic-disaster-behind-the-yemen-civil-war>,
8. Corcoran M., Timeline: A Century of Conflict in Yemen, ABC News, 2015.
9. Day S., The Political Challenge of Yemen's Southern Movement, Carnegie Endowment, 108. 2010.
10. Finn Tom, "Yemen President Quits After Deal in Saudi Arabia", The Guardian, November 23, 2011.
11. Katz M., Yemeni Unity and Saudi Security, Middle East Policy, 1. 1992.
12. Kendall E., Iran's fingerprints in Yemen: Real or Imagined? The Atlantic Council, 2017. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/10/Irans_Fingerprints_in_Yemen_web_1019.pdf, pp. 2-3.
13. Niaz Ahmed, Yemeni Civil War: Causes, Consequences and Prospects, Jurnal Dinamika Pemerintahan Vol.2, No. 2, Agustus 2019, pp. 82-91.

14. Sharp M. J., Yemen: Civil War and Regional Intervention. Congressional Research Service, 2021. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R43960.pdf>
15. U.S. Energy Information Administration, World Oil Transit Chokepoints, Overview, 2014 https://www.eia.doe.gov/sites/default/files/2014/07/world_oil_transit_chokepoints.pdf
16. YEMEN: A Brief Background, <https://unfoundation.org/what-we-do/issues/peace-human-rights-and-humanitarian-response/yemen-a-brief-background/>.
17. Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 8, с. 78-88.
18. Фролов А.В. Йемен: маргинальная война? – Обозреватель-Observer. – 2017. – № 12. – С. 31-43.
19. Nazirov M., & Mukhammadsidiqov, M. (2020). Central Asia: Involvement of Afghanistan in Regional Development Processes. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(12), 266-272.
20. Erkinovich K. F. (2020, June). Theoretical Views and Conceptual Approaches to Overcoming Ethnic Problems. In Proceedings of International Multidisciplinary Scientific-Remote Online Conference on Innovative Solutions and Advanced Experiments (p. 70).

Zarnigor QARSHIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail: zarnigorqarshiyeva05@gmail.com
Dilfuza BEGMATOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti

Professor, p.f.d. M.Qurbonov taqrizi asosida

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПОВ НАНОФИЗИКИ В ОБУЧЕНИИ ОБЩЕЙ ФИЗИКЕ

Аннотация

Как известно, что одним из достижений науки и техники на сегодняшний день являются наноразмерные материалы, технологии их производства, различные электронные устройства, созданные на их основе. Материалы такого размера приводят к быстрому развитию многих отраслей промышленности. В результате родственные области, связанные с термином «нано», возникли как наука. В статье раскрываются методические основы применения принципов нанофизики в обучении общей физике студентов-нефизиков.

Ключевые слова: Нано, крошечные, неделимые частицы, нанофизика, нанотехнология, наноматериалы, наномедицина, наносенсоры, наноматология, наномедицина.

METHODOLOGICAL BASIS OF APPLYING THE PRINCIPLES OF NANOPHYSICS IN TEACHING GENERAL PHYSICS

Annotation

It is known that one of the achievements of science and technology today is nano-sized materials, their production technologies, various electronic devices created on their basis. Materials of this size are leading to the rapid development of many industries. As a result, related fields related to the term "nano" have emerged as a science. The article reveals the methodical basis of applying the principles of nanophysics in the teaching of general physics for non-physics students.

Key words: Nano, tiny, indivisible particles, nanophysics, nanotechnology, nanomaterials, nanomedicine, nanosensors, nanomatology, nanomedicine.

НАНОФИЗИКА ASOSLARINI UMUMIY FIZIKANI O'QITISHDA QO'LLASHNING METODIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ma'lumki, bugungi kunda fan va texnika yutuqlaridan biri nanoo'lchamli materiallar, ularni olish texnologiyalari, ular asosida yaratilayotgan turli elektron qurilmalar hisoblanadi. Bunday o'lchamdagi materiallar ko'plab sohalarining shiddat bilan rivojlanishiga olib kelmoqda. Buning natijasida "nano" atamasi bilan bog'liq tegishli sohalar ham fan sifatida maydonga keldi. Maqolada nofizik talabalar uchun nanofizika asoslarini umumiy fizikani o'qitishda qo'llashning metodik asoslari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Nano, mitti, bo'linmas zarralar, nanofizika, nanotexnologiya, nanomateriallar, nanomeditsina, nanosensorlar, nanomatologiya, nanomedikinlar.

Kirish. Umumiy fizikaning asosiy maqsadi va vazifasi shundaki, o'qitishning asosiy qonuniyatlarini ochish, fanning mazmunini o'rganish usullarini aniqlash, fizikaviy bilimlarni mutaxassisliklarga moslab tadqiq qilish hamda talabalarga uzatishdan, ya'ni har bir mavzuning mazmuni, materialni o'rganishning ketma-ketligi, tushunchalarni shakllantirish usullarini, qonun va nazariyaning mazmunini ochish usullarini, fizik eksperimentni qo'llash, o'quv va mahoratlarini o'stirishdan iborat.

Ta'lim o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish, ularning amaliy ko'nikma, malakalari va dunyo qarashini shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, ushbu tushuncha negizida talabani mutaxassis sifatida tanqidiy fikrlashi, yaratishi, borliqda sodir bo'layotgan hodisalarni o'zining mutaxassisligiga mosligini, yani o'zaro aloqadorlik nuqtai nazaridan baholay olishi ham aks etadi.

Ta'lim jarayonida talabalarda ular tomonidan o'zlashtirilgan nazariy bilimlar asosida hosil qilingan amaliy ko'nikma va malakalarning shakllanishi ham alohida ahamiyatga ega. Ma'lumki, tabiat haqidagi fanlar ichida texnika taraqqiyoti uchun fizika eng katta ahamiyatga ega. Fizika texnikaning asosidir, chunki fizika qonunlari texnikada ko'p qo'llaniladi. Fizika sohasidagi yangi kashfiyotlar mavjud texnikaning yaxshilanishi yoki yangi texnikaning paydo

bo'lishiga sabab bo'ldi. Texnikaning taraqqiyoti o'z navbatida fanning yanada rivojlanishiga olib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nanofizikaning taraqqiyoti qanchalik rivojlansa uni fan sifatida o'qitishga bo'lgan talab shunchalik ortadi. Xususan, respublikamizda bu soha K. Muqimov, S. S. Kurbanov, Z. Sh. Shaymardanov, M. A. Kasymdzhanov, E. A. Zakhidov, P. K. Khabibullaev, M. Qurbonov va Lutfiddin Olimovlar kitoblarida keng ochib berilgan. Yangi tushuncha bo'lgan nanofizika asoslari va uni o'qitish bo'yicha yangi bilimlar yuqorida keltirilgan ustozlarning kitoblarida keltirilgan. Xorijlik olimlardan M. Рыбалкина, Ч. Пул, Ф. Оуэнс, Р.А. Андриевский, А. В. Рагуля, Н.В. Меньшутина va b. Nanofizika va nanotexnologiyalarning qo'llanilishi borasida ilmiy ishlar olib borgan. Ta'lim jarayoniga nanofizikani o'qitish uchun turli metodlarni qo'llash orqali talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularni kelgusida ushbu fandani olgan bilimlarini amaliyotda qo'llay olish malaka va ko'nikmalarini shakllantirish har bir pedagogning vazifasidir [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Keyingi yillarda "nano", "nanotexnologiya", "nanomateriallar" kabi atamalar, shu atamalarga bog'liq qurilmalar yoki yangi yaratilayotgan materiallar fan-texnika yangiliklarida ko'p ishlatila boshlandi.

Elektron manbalarda keltirilishicha, «nano» 1960-yildan muomalaga kiritilgan bo'lib, yunoncha «mitti»

ma'nosini bildiradi. Boshqacha aytganda, nano qo'shimchasi metning milliarddan (10⁹) bir bo'lagini anglatadi. Oldiniga nanometr, nanosekund, aniqrog'i, birliklarning eng kichiklarini aks ettirishga xizmat qilgan «mitti» so'zi asta-sekinlik bilan "bo'linmas zarralar", ya'ni, atomlar ustida tadqiqot olib boruvchi sohalarida keng qo'llanila boshlandi.

Nanometrni ko'z oldiga keltirishimiz uchun quyidagi soishtirishlarni keltiramiz: o'nta vodorod atomi (diametri 0,1 nm) bir chiziqli bo'yicha ketma-ket joylashtirilsa, hosil bo'lgan masofa 1 nanometrni tashkil qiladi. Ko'pchilik atomlarning diametrlari 0,1 dan 0,3 nm oralig'ida. Masalan, oltin atomining diametri 0,28 nm ga teng bo'lsa, metan (CH₄) kabi kichik molekullarning chiziqli o'lchamlari yarim nm atrofida, DNK (dezoksiribonuklein kislotasi) spiralining qalinligi 2 nm, eritrositlar 7000 nm va odam sochining qalinligi 80 000 nm atrofida. Yana bir misol: Odam barmog'ining diametrik Yer shari diametridan qancha kichik bo'lsa, nanometer metrdan shuncha kichik bo'ladi. Bu sohada izlanishlar ancha oldindan olib borilganiga qaramay, "nano" qo'shimchasi ilk bor 1974-yili texnologiya atamasi bilan birga qo'llaniladi. Bu esa, o'z navbatida, ilg'or texnologiyalarning yangi yo'nalishini belgilab berdi. Katta o'lchamli qurilma yoki asbob-uskunalar ko'z bilan ko'rish, ularning ishlashi jarayonida yuz beradigan fizik jarayonlarni tahlil qilish mumkin. Biroq nanometrik o'lchamdagi qurilmani nafaqat ko'z bilan ko'rib, balki ularda yuz beradigan fizik jarayonlarni tasavvur qilib bo'lmaydi. Bundan tashqari, nanoo'lchamli qurilmalarni yaratish juda murakkab texnologik jarayonlardan iborat. Ular yordamida olingan nanotuzilmalar bir necha atom yoki molekullardan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Bu ularda yuz beradigan fizik jarayonlarni tahlil qilish imkoniyatini chegaralaydi.

Kishilik jamiyati rivojlanishiga nazar tashlasak, insonlar o'z ehtiyojlarini qondirish uchun turli asbob-uskunalar, texnikalarni yaratishdi. Dastlabki yaratilgan asbob-uskunalar yoki qurilmalar insonlar tomonidan ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik ularni avtomatik boshqarish usullari ishlab chiqildi. Bu fan-texnika rivojlanishiga olib keldi. XXI asrga kelib fan-texnikada shunday katta yutuqlarga erishildiki, bu insonlar uchun zarur bo'lgan yangi ehtiyojlar paydo bo'lishiga olib keldi. Ehtiyojlarni qondirishda, avvalo, xomashyo ta'minoti va unga sarflanadigan mablag'lar, bu xomashyo asosida yaratilgan asbob-uskunalarining o'ta aniqlik bilan ishlashi davr talabiga aylandi. Hozirgi kunda bunday qurilmalar qatoriga sensorli telefonlar, kompyuterlar yoki boshqa turdagi qurilmalarni kiritishimiz mumkin. Yaqinda ingliz olimlari chumolilarning hayoti va yashash sharoitini o'rganish uchun maxsus nanoo'lchamdagi video yozish qurilmasini yaratishdi. Dastlabki tadqiqot natijalariga ko'ra, ikki qo'shni uyda yashaydigan chumolilar qo'shni bo'lishiga qaramay, hech qachon bir-birlari bilan aloqa qilmasligi aniqlangan. Chumolining bosh o'lchamini hamda unga o'rnatilgan videoyozuv qurilmasining o'lchamini tasavvur qilib ko'ring. Bu juda mitti qurilma ekanligini anglash qiyin emas.

Ilm-fan taraqqiyotida nanotexnologiya va nanofizika fan sifatida eng yosh yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Uning rivojlanish tarixi haqida aniq bir fikr bildirish qiyin. Biroq hozirgi kunda nanotexnologiyalarning bobosi grek faylasufi Demokrit hisoblanadi. U 2400 yil oldin moddaning eng mayda zarrachasini ta'riflash uchun birinchi bo'lib "atom" so'zidan foydalangan. Keyinchalik, 1861-yili irlandiyalik Robert Boyle Yer shari suv, o't, yer va havodan iborat bo'lib, ular ham mayda zarrachalardan tashkil topganligini ta'kidlagan. Hozirgi kunda Demokrit va Boyle g'oyalari fanda qo'llanib kelinmoqda. Shuningdek, bir necha faylasuf va olimlar ham moddalarning mayda zarrachalardan tashkil topganligi haqida o'z g'oyalarini ilgari surishgan. 1883-yili amerikalik ixtirochi Jorj Istmen tomonidan fotoplyonkaning yaratilishi nanotexnologiyada kashfiyot bo'lib qabul qilindi. Uning ixtirosi

nanotuzilmali materiallar olish imkoniyatini oshirdi. Shveysariyalik fizik Albert Eynshteyn nanometr birlikini ishlatib, 1905-yilda nashr qilingan ishida qand (shakar) molekulasining o'lchami taxminan 1 nanometrga teng ekanligini nazariy jihatdan ko'rsatib bergan. 1931-yilda nemis fiziklari Maks Knoll va Ernst Ruskalar birinchi marta nanoobyektlarni o'rganish mumkin bo'lgan elektron mikroskop yaratdilar. 1932-yilda esa gollandiyalik professor Frits Sernik optik mikroskopni yaratdi. U bu mikroskop yordamida tirik hujayralarni o'rganishga harakat qilgan. Hozirda bu mikroskop tibbiyotda keng qo'llaniladi. Shuningdek, 1939-yili "Siemens" kompaniyasi birinchi marta aniqlash imkoniyati 10 nanometr bo'lgan elektron mikroskop ishlab chiqarishga erishgan. 1959-yilda amerikalik fizik Richard Feynman Amerika fiziklari hamjamiyatining yillik yig'ilishida miniatyuralash kelajagini baholay olgan ishlarini e'lon qildi. Nanotexnologiyalarning asosiy holatlari uning "Bir kovakda ming kovak" ("There's Plenty of room at the Bottom") deb nomlangan Kaliforniya Texnologiya institutida o'qigan ma'ruzasida keltirilgan edi. Ma'ruzaning asosiy postulati shundan iborat ediki, fizikaning fundamental qonunlari nuqtayi nazaridan barcha narsalarni to'g'ridan-to'g'ri atomlardan hosil qilish mumkin. Feynman maxsus qurilmalar yordamida juda kichik o'lchamli qurilmalar, xatto atom darajasidagi qurilmalarni yaratish imkonligini aytib o'tgan. O'sha vaqtda uning bu so'zlari fantastikaga o'xshab ketar edi: ayrim atomlar bilan o'tkazish mumkin bo'lgan texnologiyalar hali yo'q edi (ya'ni, atomni aniqlab olish, uni olib boshqa joyga qo'yish va boshqalar). Bu sohaga qiziqishni kuchaytirish uchun kim birinchi bo'lib kitobning bir betini igna uchiga yozib bersa, unga 1000 dollar berishni e'lon qilgan.

Umumiy fizikani o'qitishda yuqorida keltirilgan ilmiy-nazariy kashfiyotlar fizika fanini ilmiy-nazariy o'quv fani ekanligini tasdiqlaydi. Buning natijasida adabiyotlarni yangi avlodini yaratishda zamonaviy bilimlarni, fan-texnikani yutuqlari asosida boyitish va uning o'qitish metodikasini takomillashtirishga olib keldi. Hozirgi kunda umumiy fizikani o'qitish jarayonida nomutaxassis yo'nalishi talabalari uchun nanofizikaning qo'llanilishi sohalarini haqida umumiy ma'lumotlar berilishi va bu ma'lumotlar tahlil qilish orqali o'zlarining yo'nalishlariga qay darajada qo'llay olishlari o'rganiladi. Nanofizikaning qo'llanilishi sohalarini:

Biologiya fanlari gen yorliqlari texnologiyasini ishlab chiqarishni, implantlar uchun yuzalar, yo'naltirishlar, derali giyohvandlik, to'qimachilik, to'qimachilik, onkologik terapiya;

Oddiy tolalar qog'oz texnologiyasini, arzon qurilish materiallari, engil plitalar, avtoullov qismlari, superstuk materiallari ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi;

Naloklips yangi matolar ishlab chiqarishni, tormozlar, "aqli" qum, qog'oz, uglerod tolalarini ishlab chiqarishni taklif qiladi;

Mis, alyuminiy, magniy, po'latdan yasalgan mislar uchun korroziya usullaridan himoya qilish;

Kataliziya qishloq xo'jaligida, deodorizatsiya, shuningdek oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni taklif qiladi.

Qattiq qulay materiallar kundalik hayot, arxitektura, sut va oziq-ovqat sanoati, transport sanoatida qo'llaniladi. Bu o'z-o'zini tozalash oynasi, kasalxona inventarizatsiyasi va asboblari, Antipulbele qoplamalari, keramikali keramika ishlab chiqarish.

Sport inventarizatsiyasi va podshiplarida bioochereyalar qo'llaniladi.

Optika, nanotexnologiyani qo'llash ko'lamini, elektromagnit, optik linzalar ishlab chiqarish yo'nalishlarini o'z ichiga oladi.

Nanotexnologiyani qo'llashdagi kulolchilik electrolumchilik va fotolumlar, bosma pastalar, pigmentlar,

nanopowders, mikrofirma va membranalarini olish imkonini beradi.

Kompyuter texnikasi va elektronika Nanotexnologiyani qo'llash ko'lamini sifatida elektronika, nanosensors, ichki (o'rnatilgan) mikrokompyuterlar, vizualizatsiya vositalari va energiya konvertorlarini rivojlantirishga yordam beradi. Keyin global tarmoqlar, simsiz aloqa, kvant va DNK kompyuterlarining rivojlanishida yordam beradi.

Nanomedikin, nanotexnologiyani qo'llash sohasi sifatida, bu nanomatika, aqlli protezlar, diagnostikalar, diagnostikalar, diagnostika, dravalictusds, diskvalifikatsiyachilar, dravalicalits, diniy va aniq asboblari, farmatsevtika vositalari, aqlli va aniq vositalar, farmatsevtik vositalar, farmatsevtika vositalarining maqsadi.

Kosmos nanotexnologiyani qo'llash doirasi sifatida, kosmik dastur uchun nanomatologiyani mexanik elektr transpiruvchilari uchun istiqbolni ochadi.

Nanotexnologiyani qo'llash sohasi sifatida ekologiya ozon qatlamini tiklash, ob-havo nazorati ham kiradi.

Xulosa va takliflar. Demak, nanotexnologiya metodik tadqiqot ishlarining muhim ob'yekti va eng tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan ilmiy yo'nalishlardan biri sanaladi. Hozirgi kunda ta'lim-tarbiyaga qo'yilayotgan talablar ko'lamini ilmi-

fanga murakkab vazifalarni yechishga, nanotexnologiyalarni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganligi nanotexnologiyani rivojlanishi bilan belgilanadi. Shunday qilib, rivojlanib kelayotgan texnika va fan darajasi, jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar umumiy fizikani o'qitishda nanotexnologiyalardan foydalanishga sabab bo'lmoqda.

Tadqiqotimiz davomida biz quyidagi xulosalarni qilamiz:

1. Fanlarni o'qitishda nomutaxassisliklarga moslashtirishni ta'minlash, darslik va o'quv qo'llanmalarini takomillashtirish, ilm-fan sohasidagi yangiliklarni ularda aks ettirish, bugungi va istiqboldagi vazifalarni yoritish, mustaqil ta'lim, o'qitish jarayonida mutaxassisliklarga moslashtirilgan holda, nanotexnologiya asoslaridan foydalanilgan holda umumiy fizikani qisqa vaqt ichida talabalarga yetkazish davr talabidir.

2. Nanotexnologiyalar turli xil yo'llar bilan o'zini namoyon qilsada, fan sohasining barcha yo'nalishlarida qo'llaniladi.

3. Nanofizikaning qo'llanilish sohalari juda keng bo'lib, ular o'z navbatida yangi zamonaviy nanoqurilmalar ishlab chiqarilishiga asos bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Nanofizika asoslari/Lutfiddin Olimov-Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2014.140-bet
2. Fizika o'qitish metodikasi/ D.A.Begmatova, M.Qurbonov, Sh.Sodiqova, N.Q.Abdullayev, O.D.Suyunova/O'quv qo'llanma.-Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021. 300 b
3. Mitti buyodkorlar yohud nanotexnologiyalar nima?/Komil Muqimov/ Toshkent- 2017.
4. Kurbanov S. S., Shaymardanov Z. Sh., Kasymdzhanov M. A., Zakhidov E. A., Khabibullaev P. K., Kang T. W., Physica B: Physics of Condensed Matter, 403, 1916 (2008).
5. М. Рыбалкина. Нанотехнологии для всех, Москва, 2005 г.
6. Пул Ч. , Оуэнс Ф. Нанотехнологии, 2- наشري, Москва, 2006 й.
7. Андриевский Р.А., Рагуля А. В. Наноструктурные материалы, Москва,2005 г.
8. Меньшутина Н.В. Введение в нанотехнологию, Калуга, 2006 г.
9. Наноматериалы. Нанотехнологии. Наносистемная техника. Мировые достижения за 2005 г., Сборник под редакцией д.т.н., профессора П.П. Мальцева, Москва, 2006 г.
10. www.google.com
11. www.ziynet.uz

Sherali QO'ZIBOYEV,
Farg'ona davlat Universiteti Fizika fakulteti maqsadli doktoranti
E-mail: sheralikuziboev1986gmail.com

O'zMU professori f-m.f.d. Abduraxmonov U. taqrizi asosida.

TECHNOLOGIES FOR ORGANIZING VIRTUAL LABORATORY COURSES IN TEACHING PHYSICS

Abstract

The article discusses the methods of using electronic animation laboratories in physics in the educational process and their effective use for schoolchildren, as well as the animated organization of virtual laboratory work using ICT tools in teaching physics in secondary schools. the algorithm is presented.

Key words: Technology, laboratory, animation, software, multimedia, educational process, software and pedagogical tool, information technology, 3D model, electronic board, speed, distance.

ТЕХНОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ КУРСОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются методы применения электронно-анимационных лабораторий по физике в учебном процессе и их эффективное использование для школьников, а также анимированная организация виртуальных лабораторных работ с использованием средств ИКТ в обучении физике в общеобразовательных средних школах. представлен алгоритм.

Ключевые слова: Технология, лаборатория, анимация, программное обеспечение, мультимедиа, учебный процесс, программно-педагогический инструмент, информационные технологии, 3D-модель, электронная доска, скорость, расстояние.

FIZIKA FANINI O'QITISHDA VIRTUAL LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEKNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Maqolada maktab o'quvchilari uchun fizika fanidan elektron-animatsiyali laboratoriyalarni ta'lim jarayoniga tadbqiq qilish va ulardan samarali foydalanish uslublari ko'rib o'tilgan, hamda umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishda AKT vositalaridan foydalanib virtual laboratoriya ishlarini animatsiyali tashkil etishga doir masalalar yoritilgan va algoritmi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Texnologiya, laboratoriya, animatsiya, dasturiy ta'minot, multimedia, ta'lim jarayoni, dasturiy pedagogik vosita, axborot texnologiyasi, 3D model, elektron doska, tezlik, masofa.

Kirish. Mamlakatimizni 2022-2026 yillarda rivojlantirishning yettita ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asoslangan Davlat dasturi ishlab chiqildi. Unda maktablarda ta'lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqishga ham e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-sonli qaroriga asosan 2021 – 2023 yillarda fizika fanni bo'yicha ta'lim sifatini oshirish va fizika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning natijadorligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi[2].

Yuqoridagi talablardan kelib chiqqan holda, umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilariga fizika fanidan integrallashgan bilimlar asosida ta'lim berish hamda o'quv eksperimentini takomillashtirishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kompyuter texnologiyalaridan (axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan) foydalanib o'qitishning afzalliklari: o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaradi; mashq qilindigan topshiriqlar soni oshadi; o'quvchilarning ishlash sur'ati jadallashadi; axborot kommunikatsiya texnologiyalarida faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanadi; o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil bo'ladi; kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda darsni uzoqdagi manbalar bilan ta'minlash imkoniyati hosil bo'ladi; axborot

kommunikatsiyalari bilan muloqot didaktik o'yin xarakterini oladi va bu bilan o'quvchilarda o'quv faoliyatiga motivatsiya kuchayadi va hokazo.

Shu sababli ta'limni kompyuterlashtirish muammolarini hal qilish bo'yicha barcha rivojlangan mamlakatlarda, ular bilan bir qatorda respublikamizda ham turli yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlari o'tkazilmoqda[1].

Ta'limga axborot texnologiyalarini jadal tadbqiq etish, ta'lim jarayonini kompyuterlashtirish yetakchi pedagogik - uslubiy g'oyaga aylangan. Navbatdagi asosiy vazifa axborot texnologiyalari va kompyuterlashtirish bo'yicha erishilgan natijalarni umumlashtirish yo'li bilan yaxlit pedagogik - uslubiy nazariyani asoslashdan iborat[3].

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika fanidan bilimlarni takomillashtirishda va laboratoriya darslarini tashkil etishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish samarali natija beradi. Masalan; laboratoriya xonalarining yetishmasligi, laboratoriya jihozlarining mavjud emasligi, mavjud laboratoriya jihozlarining ishga yaroqli emasligi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun eng ma'qul yo'l laboratoriya ishlarining virtual variantini ishlab chiqish hisoblanadi. O'quvchi virtual laboratoriya ishlarini bajarishda fizika fanini chuqurroq o'rganish bilan bir qatorda AKT savodhonligini ham oshirib boradi[4-7].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ana'naviy statistik vizual va dinamik ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi ma'lumot turi. Shunday qilib «multimedia» terminini keng ma'noda shunday ta'riflash mumkin, u foydalanuvchiga effektiv ta'sir ko'rsatish maqsadidagi har xil dasturiy va texnik vositalaridan iborat bo'lgan axborot texnologiyalarining bir

turi. R.Mayer o'zining «Multimedia learning» kitobida multimediani qo'llash asosida ta'lim sifatini oshirishning asosiy tamoyillari taklif qilingan: Multimedia Principle (multimedia tamoyillari) – faqat matnli ma'lumotlardan foydalanmasdan uning o'rniga matn, rasmlarni harakatlari, o'quvchilar bu laboratoriyalarni o'z ko'zlari bilan ko'rgan holda bajarishlari va natijada bilim va ko'nikmalari oshishi barobarida ta'lim jarayoni sifati oshadi; Spatial Contiguity Principle (muhitdagi yaqinlik tamoyili) – ma'no jihatidan bog'liq bo'lgan matn yoki rasmlar bir-biriga yaqin turishi lozim; Temporal Contiguity Principle (vaqtinchalik yaqinlik tamoyili) – ma'no jihatidan bog'liq bo'lgan matn yoki rasmlar harakatlari bir vaqtda taqdim qilinadi; Coherence Principle (moslik tamoyili) – multimedia bilan o'qitish jarayonida barcha ortiqcha tovush va rasmlar olib tashlanadi; Modality Principle (moddallik tamoyili) – ekrandagi matn va rasm xarakatlari orqali o'qitishga qaraganda rasmni nutq orqali olib borgan samaradorli hisoblanadi; Redundancy Principle (ortiqchalik tamoyili) – o'qitish jarayonida animatsiyani nutq bilan olib borish lozim. Individual Differences Principles (individuallik tamoyili) – bilimlarni har bir talabaga to'liq yetkazib berish uchun o'qitishni formal shakl o'rniga dialog shaklida olib borgan ma'qul. Ta'limda multimedia texnologiyalarini qo'llashning asosiy afzalliklari [5-10]:

1. Ma'lumotlarni aniq va obrazli taqdim qilish;
2. Interaktiv dialoglar yordamida o'qitish jarayonida individuallikni ta'minlash;
3. O'quvchilarning idrok qilish va anglash xususiyatlarini rivojlantirish;
4. Jahon axborot muhitida o'quvchilarning mustaqil ishlashini ta'minlash.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim jarayonida ayniqsa fizika fanini o'qitish jarayonida axborot kommunikatsion

texnologiyalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. AKT dan foydalanishning o'ziga xos muhim tomonlari shundaki, unda turli xil fizik qurilma va asboblarda tayyorlash shart yemas, hodisalarni jonli va tabiiy ko'rinishda tasvirlash, tajribani oz fursat ichida istalgan marta takrorlash, kuzatish qiyin bo'lgan va umuman kuzatilishi mumkin bo'lmagan jarayonlarni ham namoyish qila olish imkoniyatiga ega. Ushbu maqolamizda fizika faniga doir virtual laboratoriya ishini va undan foydalanish jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashni maqsad qildik.

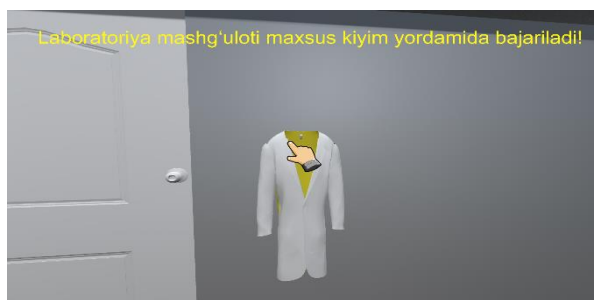
“First person” texnologiyasi asosida yaratilgan mazkur virtual laboratoriya tarkibida “Notekis harakatning o'rtacha tezligini aniqlash” jarayonlari virtual holatda foydalanuvchiga taqdim etiladi. Ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish zamon talabi bo'lib turgan davrda virtual laboratoriyalar mazkur talabni to'laqonli qamrab olishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ishning maqsadi: maktab darsliklarida virtual laboratoriyalar bilan ishlash.

Kerakli jihoz va texnik vositalar: namoyish tajribasini tashkil etish va bajarish uchun ishlab chiqilgan pedagogik dasturiy vosita: namoyish tajribalari o'tkaziladigan stol, qiya tekislik, chizg'ich, xarhil massali sharlar va sekundomerning 3D modellari joylashgan bo'lib, bu jihozlar virtual boshqarilish xususiyatiga ega.

Virtual laboratoriyani bajarish algoritmi va metodikasi:

1 - qadam. Ushbu virtual laboratoriya ishini yaratishda o'quvchilar o'zlarini real fizika laboratoriya hanasida yurganday his qilishi xisobga olindi. O'quvchi laboratoriya honasiga kirishda laboratoriya xalatini kiyishi haqida ogohlantiriladi. Xonaga kirish vaqtida xalat kiyilmasa keyingi bosqichga o'tkazilmaydi.

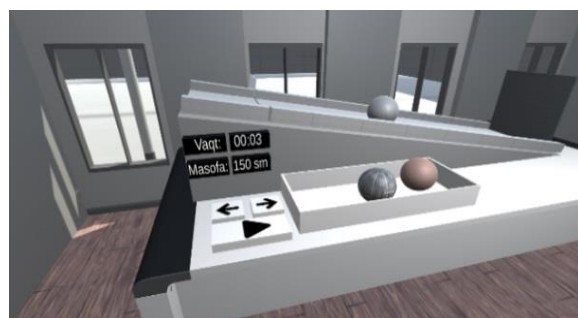

1(a,b)-rasm. Maxsus kiyim kiyish xonasining modeli.

Tajribani bajarish uchun ruxsat olish:

2 - qadam. Laboratoriya xonasiga kirgan o'quvchi stol yoniga borib kompyuterni faol holatga keltiradi va laboratoriya ishining nazariy qismi bilan tanishib test savollariga javob beradi.

3 - qadam. Nazariy qisim va ish bajarish tartibi bilan tanishgan o'quvchi laboratoriya jixozlari yoniga borib ish bajarish ketma-ketligi bo'yicha natija olib daftariga yozib boradi.

2(a,b)-rasm. Tajribani bajarish modeli.

1 - vazifa. Ish bajarish jarayonida ixtiyoriy sharlardan birini qiyalikdan dumalatish orqali sharning tushish vaqti va masofani belgilagan holda sharning tezligi (v) aniqlanadi.

2 - vazifa. Mazkur virtual laboratoriya mashg'uloti imkoniyatlarini sharning og'irligini (2g; 4g; 6g; ...)dan biri tanlanadi.

3 - vazifa. Qiya tekislik materialini tanlash (temir, taxta, ...).

4 - vazifa. Qiya tekislikning uzunligi (l)ni o'zgartirish, tushish vaqtini avtomatik aniqlash, mavzu bo'yicha test savollarini shakllantirish, foydalanuvchi bilimni baholash

hamda mavzuning nazariy qismini batafsil taqdim etish tashkil etadi.

5 - vazifa. Olingan natijalar va hisoblashlardan kelib chiqib, jadval to'ldiriladi va tahlil hamda xulosa qilinadi.

1-jadval

	$l, (m)$	$t, (s)$	$v(m/s)$
1			
2			
3			
4			

Kutilayotgan natija:

O'qituvchida: o'quvchilarni baholashdagi shffoflikka erishadi, ularni tez va bir vaqtda baholaydi.

O'quvchida: fizik bilimlarni egallashga bo'lga qiziqishi ortadi, ijodiy (yaratuvchanlik) qobiliyati rivojlanadi.

O'quv mashg'ulotlarida interfaol texnologiyalarni qo'llash bilan biz o'quvchilarning nafaqat bilimni oshiramiz, balki ularning ijodkorlik faoliyatining rivojlanishiga ham olib kelamiz. Bundan tashqari o'quvchilarning barchasini qisqa vaqt davomida baholashga ham erishamiz.

Hozirgi kunda, o'qitishning texnik vositalari ichida eng samaralisi bu elektron doskadir. Chunki kompyuterlar, mobil telefonlar, televideniya, internet muhitida o'sgan bugungi yoshlar jo'shqin ko'rinishi ma'lumotlarga hamda rag'batlantiruvchi omillarga juda chanqoq. Elektron doska proyeksion texnologiyalar sensorli qurilmalar bilan

mujassamlashganligi sababli, unda talaba faqat kompyuterda ko'rganini ko'ribgina qolmasdan, balki u jarayonga aktiv aralasha oladi: orqaga - ildinga harakat qildira olishi va hatto tasvirni to'xtatib qo'yishi, ko'rilaotgan materialga qo'shimchalar kiritishi, o'zgartirishi, tahrir qilishi, har xil ranglar bilan belgilashi, unga izoh berishi mumkin bo'ladi. Demak, elektron doska ham o'zaro faollikni oshiruvchi omillardan biri ekan.

Xulosa va takliflar. Demak, Html5, javascript dasturdan foydalanish o'qitishda virtual laboratoriyalardan foydalangan holda, animatsiyali turda mashg'ulotlar olib borish o'qituvchiga qulaylik yaratilib qolmasdan, balki fizik tajriba ishlarini bajarish mexanizmlari va bosqichlarini tushunib yetishda yaxshi samara berishi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 6 oktyabr 1997 y. Farmoni // Ta'lim tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risida Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. -T.: Sh arq. 1997.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5032-сон қарорига 1-илова, 17-банд. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси 19.03.2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining axborotnomasi / Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. 4 - maxsus son - T.: Sh arq. 1999.
4. O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni //Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: Sh arq. 1991.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining //O'rta maxsus kasb-hunar ta'limining umumta'lim fanlari davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari. T.: Sh arq. 2001.
6. Аксенов А.А. и др. Системно-комплексное построение фронтальных лабораторных работ в курсе физики // Темат.сб.науч.тр. Челабинск. политехн. ин-т. 1981, № 34, с. 86-87.
7. Begmatova D.A. Fizika praktikumi ish larini miqdoriy baholash ning didaktik asoslari. PFN ilmiy darajasini oliSh uchun yozilgan dis. Avtoref. -T.: TDP. 2004. -22 b.
8. Begmatova D.A. Fizika eksperimenti xususida. // J. Xalq ta'limi. 2004. № 1. b.124-127.
9. Билалов И.У. Методика проведения лабораторных занятий в процессы обучения физики с применением персональных ЭВМ: Автореф. дис... канд. пед. наук. -T.: ^ДИУ. 1997. -22 с.
10. Boltayeva M.L. Fizika ta'limi jarayonida talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini rivojlantirish. PFN ilmiy darajasini oliSh uchun yozilgan dis. Avtoref. T.: TDP. 2004. -22 b.
11. <http://www.fizika.uz>
12. <http://Yenka.com>
13. <http://phet.colorado.edu/>
14. <https://iwant2study.org/lookangejss/>
15. <https://www.radian.com>

UDK: 372.891

Maxmuda QO'LDASHEVA,
NamDU katta o'qituvchisi, (PhD)
E-mail-kuldasha80@bk.ru

Namdu dotsenti, p.f.n. B.Sattorov taqrizi asosida

MECHANISMS FOR ORGANIZING UNIVERSAL EDUCATION BASED ON A COMPETENCY APPROACH

Annotation

In this article, the reforms carried out in the system of higher education in our country. On an integrated approach as one of the foundations of the methodology of geography, the universalization of the content of the higher education system. Modeling the geographical space using figurative and symbolic models is a special universal language of communication, which is considered the most important means of scientific knowledge in geography and other sciences about the Earth and society, issues of transforming information into a means of communication, which is a means of fixation and transmission. Methods for creating, applying and changing signs, models and schemes for solving educational and cognitive tasks. The mechanisms for organizing universal educational activities based on a competency approach from economic and social geography are covered.

Key words: Economic and social geography, methodology, education, model, geographical modeling, universal education, competence, competency approach, object, process, geographical content, creative approach.

МЕХАНИЗМЫ ОРГАНИЗАЦИИ УНИВЕРСАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье описываются реформы, проводимые в системе высшего образования в нашей стране. О комплексном подходе как одной из основ методологии географической науки, универсализации содержания системы высшего образования. Моделирование географического пространства с помощью образных и символических моделей вопросы превращения его в средство коммуникации, являющееся особым универсальным языком общения, средством фиксации и передачи информации, считающимся важнейшим средством научного познания в географии и других науках о земле и обществе. Методы создания, применения и преобразования знаков, моделей и схем для решения учебно-познавательных задач. Освещены механизмы организации универсальной образовательной деятельности на основе компетентностного подхода из экономической и социальной географии.

Ключевые слова: Экономическая и социальная география, методология, образование, модель, географическое моделирование, универсальное образование, компетенция, компетентностный подход, объект, процесс, географическое содержание, креативный подход.

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA UNIVERSAL TA'LIMNI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada mamlakatimizda oliy ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar. Geografiya fani metodologiyasining asoslaridan biri sifatida kompleks yondashuv haqida, Oliy ta'lim tizimi mazmunini universalizatsiya qilish. Geografik makonni majoziy va ramziy modellar yordamida modellashirish uni geografiya va yer hamda jamiyat haqidagi boshqa fanlarda ilmiy bilimlarning eng muhim vositasi hisoblangan maxsus universal aloqa tili, axborotni fiksatsiya qilish va uzatish vositasi bo'lgan aloqa vositasiga aylantirish masalalari. Ta'lim va kognitiv vazifalarni hal qilish uchun belgilar, modellar va sxemalarni yaratish, qo'llash va o'zgartirish usullari. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyadan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan universal ta'lim faoliyatini tashkil etish mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, metodologiya, ta'lim, model, geografik modellashirish, universal ta'lim, kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, obyekt, jarayon, geografik mazmun, kreativ yondashuv.

Kirish. Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar ta'lim jarayonlarida axborot kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash, amaliy xorijiy til, tizimli tahlil asosida ilmiy amaliy tadqiqotlar olib borish, texnologik taraqqiyot va o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy metodikasi bo'yicha so'nggi yutuqlar va tajribalar, talabada kasbiy kompetentligi va kreativligini shakllantirish, global Internet tarmog'I, multimedia tizimlari va masofadan o'qitish usullarini o'zlashtirishni shakllantirish dolzarb vazifa qilib qo'yilgan.

Hozirgi vaqtda geografik bilimlarning juda chuqur farqlanishi uning tobora ortib borayotgan integratsiyasi bilan birga keladi, uning mustahkam asosi geografiyaning tarixiy xususiyati hisoblanadi jarayonlar va hodisalarni o'rganishga kompleks yondashuv, o'rganish obyekti sifatida yagona yetarli joy. Geografiya fani metodologiyasining asoslaridan biri sifatida kompleks yondashuv dunyoga insoniy qarashni, yaxlit tasavvurlarni, obyektlar, hodisalarning barcha murakkabligi,

parchalanishi va xilma-xilligini yaratishga doimiy ichki munosabatni shakllantiradi, shuning uchun har qanday fan va fan sohalarida kyelajakdagi faoliyati uchun zarurdir.

Geografik bilimlar tabiiy va ijtimoiy birlashishga intiladi, bu ham uning maktab o'quvchilarining dunyo-qarashini shakllantirishdagi noyob ahamiyatini byelgilaydi (1-rasm).

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. A. M. Berlyantning so'zlariga ko'ra, geografik bilimlarning o'ziga xos tabiati, uning sivilizatsiya rivojlanishidagi katta ahamiyati, har bir inson va umuman insoniyatning hayoti va faoliyati hududning fazoviy-vaqtinchalik o'xshashligi, ko'lami, yuqori ko'rinishi bilan haqiqatning geografik majoziy-ramziy modelini yaratishni rag'batlantirdi va ko'rinishini ishlab chiqdi. O'rta ta'lim geografiyasida modellardan foydalanish bo'yicha dissertatsiya tadqiqotida S. I. Necheporyenko ta'kidlaganidek, "Barcha ishlarning sifati ko'p jihatdan ulardan foydalanish samaradorligiga bog'liq. Hozirgi

bosqichda nafaqat ta'lim mazmunini takomillashtirish, balki "inson-tabiati-jamiat" tizimida sodir bo'layotgan o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarning mohiyatini ongli tushunishga qaratilgan usul va vositalarni izlab topish alohida ahamiyat kasb etadi" deb ta'kidlaydi. Bu holat ko'plab rus olimlari va o'qituvchilari zamonaviy ta'limda doimo markaziydardan biri deb hisoblagan ijodkorlik prinsipida aks etadi (A. A. Lyeontiyev, A. E. Simanovskiy, V. D. Simonyenko va boshqalar). Bu esa shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, individual yondashuv, ta'limda subyektivlik o'qitishda talabalarning faol, mustaqil ish faoliyatini shakllantiradigan bunday yondashuvlarni talab qiladi. Ularning ijodiy salohiyatini o'z-o'zini anglash va bo'lajak ijodiy faoliyatga tayyorgarlikni shakllantirishga hissa qo'shdi hamda ularda loyihaviy, refleksiv, o'z-o'zini baholash ko'nikma va malakalari, o'quvchilarning kognitiv qiziqishlari rivojlanadi. Talabalarda axborot va kommunikativ kompetensiyalar shakllanadi deb e'tirof etadi.

Shunday qilib, geografik makonni majoziy va ramziy modellar yordamida modellashtirish uni geografiya va yer va jamiat haqidagi boshqa fanlarda ilmiy bilimlarning eng muhim vositasi, maxsus universal aloqa tili, axborotni fiksatsiya qilish va uzatish vositasi - aloqa vositasiga aylantirdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Geografiya ta'limi hozirgi kunda modernizatsiya bosqichida bo'lib, bu mavzu mazmunini qurish uchun yangi tushuncha va ma'lumotlarni, o'quv natijalarini tashxislash, talabalarni o'qitish va rivojlantirishga yangi yondashuvlarni ilgari surish bilan belgilanadi. Ta'lim tizimining kredit asosida modulli o'qitishga o'tilishi fan mavzularini o'qitish metodikasida sezilarli o'zgarishlarni taqozo etadi.

Oliy ta'lim tizimi mazmunini universalizatsiya qilish, ilm-fan va madaniyatning eng muhim g'oyalaridan tashqari, dasturlashtirilgan ta'limni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi, bu esa jamiyatning ta'lim tizimiga bo'lgan asosiy talablarini amalga oshirishga imkoniyat yaratadi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda talabalar tomonidan o'zlashtirilgan fanlararo tushunchalar va universal ta'lim harakatlarini (tartibga soluvchi, kognitiv, kommunikativ), ularni o'quv, kognitiv va ijtimoiy amaliyotda qo'llash qobiliyatini, ta'lim faoliyatini rejalashtirish va amalga oshirishda mustaqillikni va o'qituvchilar hamda tengdoshlar bilan ta'lim hamkorligini tashkil etishni, shaxsni shakllantirishni qabul qiladi.

Quyida keltirilgan qoidalar geografik modellashtirish, AKT kompetensiyasi, o'quv, ilmiy-tadqiqot va loyiha faoliyati, ekologik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga qo'yiladigan talablarni umumlashtiradi. Shuningdek ular quyidagilar:

- ularni o'rganish maqsadlarini mustaqil ravishda belgilaydi, o'rganish va kognitiv faoliyatda o'zlari uchun yangi vazifalarni ishlab chiqadi va shakllantiradi. Ularning bilim faoliyati motivlari va qiziqishlarini rivojlantiradi;

- maqsadlarga, shu jumladan alternativ maqsadlarga erishish yo'llarini mustaqil ravishda rejalashtirish, ongli ravishda ta'lim va kognitiv vazifalarni hal qilishning eng samarali usullarini tanlash;

- o'z harakatlarini rejalashtirilgan natijalar bilan bog'lash, natijalarga erishish jarayonida ularning faoliyatini nazorat qilish, taklif qilingan shartlar va talablar doirasida harakat qilish usullarini aniqlash, o'z harakatlarini o'zgaruvchan vaziyatga muvofiq sozlash;

- tarbiyaviy vazifani amalga oshirishning to'g'riligini, uni hal qilishning o'z imkoniyatlarini baholash;

- o'quv-biluv faoliyatida o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash, qaror qabul qilish va ongli tanlov qilish asoslarini bilish;

- tushunchalarni aniqlash, umumlasmalar yaratish, o'xshashliklarni o'rnatish, tasniflash uchun asos va mezonlarni mustaqil tanlash, sababiy munosabatlarni o'rnatish, mantiqiy fikrlash, xulosa chiqarish (induktiv, deduktiv va o'xshashlik bo'yicha) va xulosalar chiqarish;

- ta'lim va kognitiv vazifalarni hal qilish uchun belgilar, modellar va sxemalarni yaratish, qo'llash va o'zgartirish;

- o'qituvchilar va tengdoshlar bilan ta'lim hamkorligi va birgalikdagi faoliyatni tashkil etish;

- individual va guruhda ishlash, pozitsiyalarni muvofiqlashtirish va manfaatlarni hisobga olish asosida umumiy yechim topish va nizolarni hal qilish, o'z fikrini shakllantirish, bahslashish va himoya qilish;

- o'z his-tuyg'ulari, fikrlari va ehtiyojlarini ifodalash uchun muloqot vazifasiga muvofiq nutq vositalaridan ongli ravishda foydalanish;

- faoliyatini rejalashtirish va tartibga solish, og'zaki va yozma nutqni, monologik kontekstli nutqni egallash;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish (bundan keyin AKT kompetensiyasi);

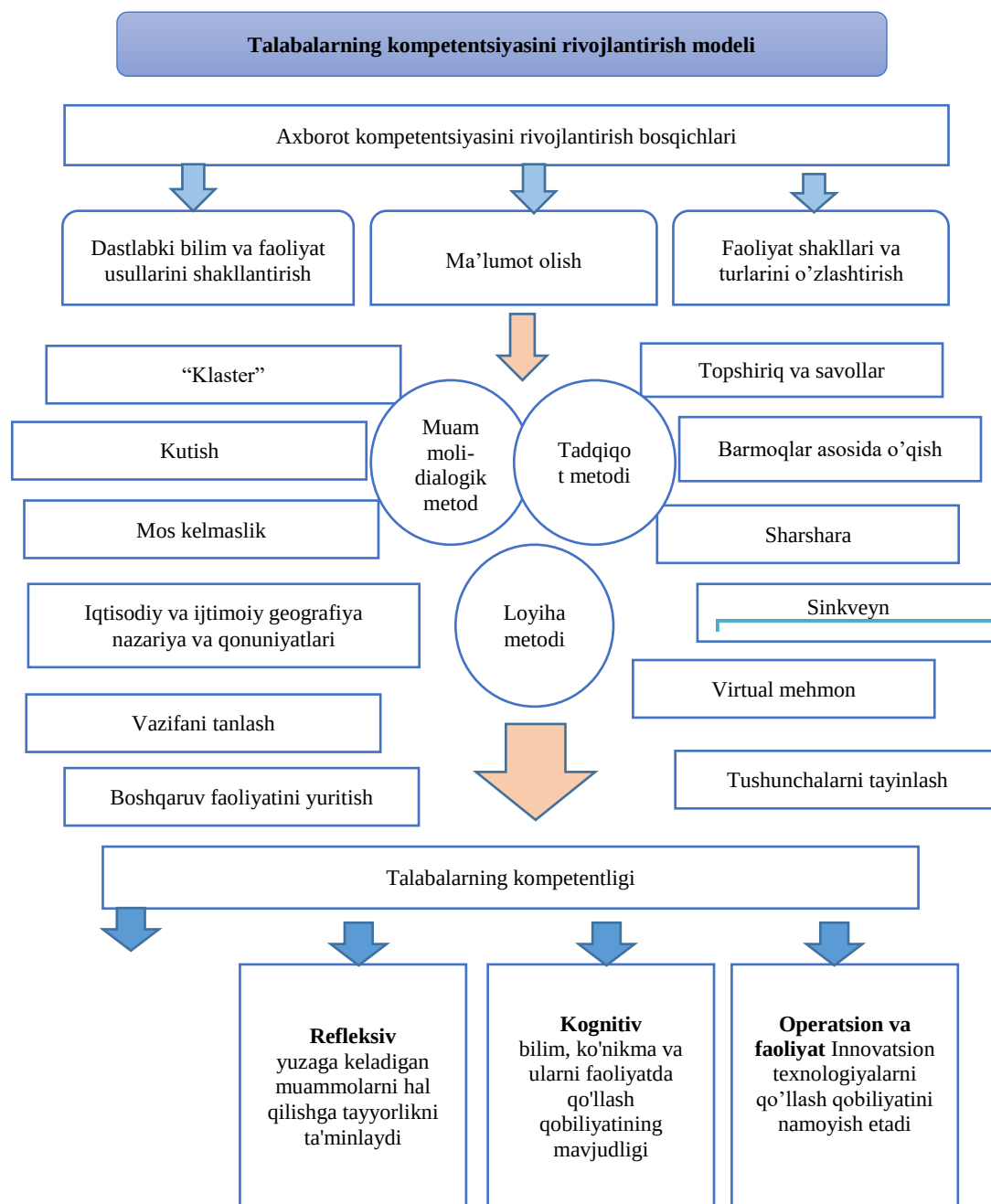
- ekologik tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, uni kognitiv, kommunikativ, ijtimoiy amaliyotda va kasbga yo'naltirishda qo'llay olish [Примерная программа для основной школы по географии. 5-9 классы. / [Текст] / Стандарты второго поколения. // А.А. Кузнецов, М.В. Рыжаков, А.М. Кондаков. М.: Просвещение, 2010. 71 с].

Standart matnidagi Universal ta'lim harakatlari subyektning yangi ijtimoiy tajribani ongli va faol o'zlashtirish orqali o'zini rivojlantirish hamda o'zini takomillashtirish qobiliyati sifatida tavsiflanadi. Uning madaniy o'ziga xosligini, ijtimoiy kompetensiyasini, bag'rikengligini, yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda o'zlashtirish qobiliyatini ta'minlaydigan talabalar harakatlari to'plami, shu jumladan, bu jarayonni tashkil etish muhim sanaladi.

Ta'lim tizimiga "Universal ta'lim harakatlari" tushunchasi kiritilishidan oldin o'quv jarayonida ma'no jihatidan quyidagilar o'xshash bo'lgan: "umumiy akademik ko'nikmalar", "umumiy tan olish harakatlari", "faoliyatning umumiy usullari", "ortiqcha mavzu bo'yicha harakatlar". Ilmiy pedagogikada bunday obyektiv harakatlar turini shakllantirish har doim ham amaliyotga to'g'ri kelmaydigan ta'limni universalashtirishning ishonchli usuli sifatida ko'rib chiqilgan (1-chizma).

Iqtisodiy geografiyani o'qitishda shakllangan tushunchalar uch guruhga bo'lib taqdim etildi:

1. Normativ universal ta'lim harakatlari:

1-chizma. Talabalarning kompetentsiyasini rivojlantirish modeli

- faoliyatini tashkil etish, maqsad va vazifalarini aniqlash, maqsadga erishish vositalarini tanlash va ularni amalda qo'llash, erishilgan natijalarni baholash;

- maqsadlarga erishish yo'llarini mustaqil ravishda rejalashtirish, o'quv va kognitiv vazifalarni hal qilishning eng samarali usullarini ongli ravishda tanlash;

- tarbiyaviy vazifani amalga oshirishning to'g'riligini, uni hal etishning o'z imkoniyatlarini baholash;

- texnik vositalar va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda mustaqil qidirish, axborotni tanlash, uni o'zgartirish, saqlash, uzatish va taqdim etish;

- o'z-o'zini boshqarish asoslarini bilish, o'z-o'zini hurmat qilish, o'z harakatlarini va boshqa odamlarning harakatlarini ijtimoiy me'yorlar nuqtai nazaridan baholash qobiliyati;

- ta'lim va kognitiv faoliyatda qarorlar qabul qilish va ongli tanlov qilish;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanida geografik modellash va ijobiy dinamika orqali universal ta'lim harakatlarini shakllantirish metodologiyasining samaradorligini quyidagi parametrlarga muvofiq ko'rsatdi:

- o'rganishga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish, talabalar o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorligi va qobiliyatini shakllantirish;

- o'rganish va bilish motivatsiyasi asosida, o'quv va bilim vazifalarini hal qilishning eng samarali usullarini ongli ravishda tanlay olish;

- o'quv vazifasining to'g'riligini, uni hal qilishning o'z imkoniyatlarini baholay olish;

- sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish, mantiqiy fikrlash, xulosa chiqarish va xulosalar chiqarish, o'qituvchilar

va tengdoshlar bilan o'quv hamkorligi va birgalikdagi faoliyatni tashkil etish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'qitishda universal ta'lim asosida talabalar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati, ular bir-birlarini va o'zlarini yaxshiroq tushunishni boshlaydilar. Ularda o'z-o'zini tanqid qilish, tengdoshlari bilan birgalikda ishlash tajribasiga ega

bo'lish, ularning imkoniyatlarini aniqroq baholaydigan, o'zlarini yaxshiroq nazorat qiladigan talaba shakllanadi. Shuningdek, muloqotni tashkil qilish qobiliyati, suhbatdoshni tinglash qobiliyati, hissiyotga hamdardlik qobiliyati, ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati, guruhda ishlash qobiliyati rivojlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. "Yangi O'zbekiston strategiyasi" Toshkent. 2021 yil
2. Bent B. Andresen and Katja van den Brink. Multimedia in Education. UNESCO Institute for Information Technology in Education. 2013. ISBN 978-5-7777-0556-3, p.3
3. Давыдов, В.В., Учебная деятельность и моделирование. / [Текст] / В.В. Давыдов, А.У. Варданян - Ереван: Луйс, 1981. - 219с.
4. Cecilia Sik Lányi. VIRTUAL REALITY AND ENVIRONMENTS. First published April, 2012. Printed in Croatia. Published by InTech. ISBN 978-953-51-0579-4, p.31
5. Вахобов Х., Тиллабоева М. Иқтисодий география асослари. (Ўқитувчи китоби) – Тошкент. Ўқитувчи, 2001. Б. 4-5
6. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – P. 4.
7. Komilova N., Jumaxonov Sh. "Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi". Darslik. "Universitet" 2020 yil. 46-bet
8. Чорли Р. Дж. П. Модели в географии. М.: Прогресс, 1971. 78-с
9. <https://hadoop.apache.org/>
10. <http://spatialhadoop.cs.umn.edu/>
11. <https://registry.opendata.aws>

УДК: 741/744

Рустамбек ЛАТИПОВ,
Ўрганч давлат университети катта ўқитувчиси
E-mail: rustlatipov1980@gmail.com

УрДПИИ кафедра мудири, Phd. Д.Нафасов тақризи асосида

PROBLEMS OF IMPROVING THE EFFICIENCY OF GRAPHIC EDUCATION IN THE GENERAL SECONDARY EDUCATION SYSTEM

Abstract

The article deals with the issues of increasing the efficiency of drawing (graphic) training in general education secondary schools, bringing into unity the system of requirements for educational tools created from drawing.

Key words: Graphic education, effectiveness of educational tools, graphic literacy, polytechnic knowledge, graphic practice, graphic culture

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности чертёжного (графического) обучения в общеобразовательных средних учебных заведениях, приведения в единую систему требований к образовательным средствам, созданным из черчения.

Ключевые слова: Графическое образование, эффективность средств обучения, графическая грамотность, политехнические знания, графическая практика, графическая культура

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ГРАФИК ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МУАММОЛАРИ

Аннотация

Мақолада умумий ўрта таълим муассасаларидаги чизмачилик (график) таълим самарадорлигини ошириш, чизмачиликдан яратиладиган таълим воситаларига қўйиладиган талабларни бир тизимга келтириш масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: График таълим, ўқув воситалари самарадорлиги, график саводхонлик, политехник билим, график машқ, график маданият.

Кириш. Бугунги кунда мактабгача, умумий ўрта, профессионал ва олий таълим тизимларида таълим олаётган ўқувчиларда юқори даражада таълим олиши, фан соҳасида етарли билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш долзарб масалага айланиб бормоқда.

Ишлаб чиқариш соҳасида кутилаётган янги ўзгаришлар шароитида умумий ўрта, профессионал таълим тизимларида чизмачилик билимлари ўқувчи ёшларда ижодкорлик қобилияти ва меҳнат кўникмаларини ривожлантириш, уларда олий таълим босқичида ёки мустақил ҳаётга қадам қўйишда зарур бўладиган базавий компетенциялар ва илмий дунёқарашларни шакллантиришда асосий ечим бўлиб хизмат қилади.

Чизмачилик билимларини ўзлаштирган битирувчилар ишлаб чиқариш соҳасида ва таълим соҳасининг барча тармоқларида таълим олишда мукаммал маълумот узатиш ва маълумот олишнинг қулай ва тушунарли воситаси сифатида “график тил” вазифасини бажаради.

Таълим тизими жараёнлари юқори даражада ривожланган Буюк Британия, Франция, Германия, АКШ, Исроил, Япония, Жанубий Корея, Хитой Халқ Республикаси ва бошқа ривожланган давлатлар таълим тизимида ҳам график таълим ишлаб чиқаришнинг асосий бўғини ҳисобланиб, жаҳон меҳнат бозорига малакали мутахассислар тайёрлашнинг муҳим босқичлари ва ташкил этувчиларидан бири деб қаралади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон таълим тизимида графика бўйича кейинги йилларда нашр қилинган ўқув адабиётларини таҳлили уларнинг аксарият қисми муҳандислик графикасининг назарий маълумотларини ёритиш билан чекланиб, амалий

аҳамияти ҳамда ўқувчи ва талаба шахсини ривожлантирувчи жиҳатларга кам эътибор қаратилганини кўрсатади.

А. Умронхўжаевнинг 7 ва 8-синфлар учун чизмачиликдан иш дафтарига 146 та машқ киритилган бўлиб, уларнинг мазмуни ривожлантирувчи таълимнинг вазифаларига бирмунча мос келади. Иш дафтарига киритилган машқларнинг 20 фоизга яқини чизманинг етишмайдиган чизиқларини тўлдириш машқларидан иборат. 15 фоиздан ортиқ машқлар тасвирларни солиштириш фаолияти билан боғлиқ. Умумий масалалар сонининг учдан бир қисми чизма бўйича модел ясаш ва амалий топшириқлар бажаришга қаратилган.

Шу давр ичида нашр қилинган барча методик адабиётларнинг йўналишлари турлича. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фақат айрим адабиётларда таълим жараёнида ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш фаолиятини ривожлантиришга эътибор берилган. Бундай йўналиш Э.И.Рўзиев, Р.А.Латиповлар томонидан нашр қилинган “Чизмачиликдан иш дафтари методик қўлланмалари”.Т.-2018.(1-4 қисмлар)да ўз аксини топган бўлиб, унда график машқ ва топшириқлар ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш фаолиятини ривожлантиришга йўналтирилган [12,-13,14,15].

Қўлланмалар умумий ўрта таълим мактабларининг 8-9-синф ўқувчилари учун мўлжалланган. Улардан дарс жараёнида “Чизмачилик” дарслиги билан биргаликда фойдаланиш, фан дастурида кўзда тутилган назарий маълумотларни ўқувчиларга кенгроқ ёритиб бериш, ўқувчилар бажариши режалаштирилган график машқлар

ва топшириқларга вақт сарфини камайитиришга хизмат қилади.

Тадқиқот методологияси. Ҳозирги вақтда умумий ўрта таълим мактабларида чизмачилик фанини ўқитишнинг амалдаги ҳолати таҳлил қилинганда қуйидагилар маълум бўлди. Жумладан:

Ҳозирги кунда умумий ўрта таълим мактабларидаги чизмачилик фанини ўқитишда кўп ҳолларда ўқувчиларнинг ижодкорликни ривожлантирмайдиган, уларда ахборот билан ишлаш ва ундаги асосий мазмунни аниқлаш, таҳлил қилиш ва бир тизимга келтириш малакалари шаклланишига қўмаклашмайдиган таълимнинг репродуктив методларидан кенг фойдаланилмоқда. Ўқувчиларнинг касб танлаши ва бирор соҳадан малакали мутахассис бўлиб шаклланишида эса фақат ўз соҳасининг билимдони ва шу йўналишдаги ахборотларни эгаллаганлик билан бир қаторда, улардан ҳар хил касбий вазиятлар юзага келганда ўринли фойдалана билиш ҳам талаб қилинади.

Умумтаълим мактабларидаги технология дарслари билан бир қаторда чизмачилик фани ҳам ўқувчиларни касбга йўналтириш, конструкциялаш ва ижодкорлик қобилиятларини ҳамда уларнинг политехник билимларини шакллантириш ва ривожлантиришда жуда катта имкониятларга эга. Чизмачилик дарсларида ушбу имкониятлардан унумли фойдаланиш учун, биринчи навбатда, фanning мазмунини ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда улар учун қизиқарли тарзда тузилишига алоҳида эътибор қаратиш керак. Буларни амалга ошириш учун мавзуларни ёритишда, ўқувчилар бажарадиган график машқлар ва топшириқларни тузишда ҳозиргача шаклланиб, доғматик кўринишга келиб қолган қолиплардан воз кечиб, ноанъанавий усуллардан фойдаланиш, ўқувчиларнинг қизиқишлари ва ижодкорликларини оширадиган услубларни излашга тўғри келади. Чизмачилик фанининг хусусиятига кўра бундай услублардан, график машқ ва топшириқлардан фойдаланиш учун катта имкониятлар майдони мавжуд. Лекин шуларга қарамадан ҳозиргача нашрдан чиқариб турилган дарсликлардаги маълумотлар асосан конструкторлик ҳужжатларининг ягона тизими (ЕСКД) даги маълумотларнинг қисқача мазмунини ёритиш ҳамда чизма бажаришнинг содда усулларини баён қилиш билан чекланиб қолмоқда.

Маълумки, чизмачилик фан сифатида шаклланиш ва ривожланиш борасида узок тарихга эга. Шу боис айрим тарихий материаллардан замонавий талкинда фойдаланиш, биринчидан, чизмачилик ўқув фанининг мазмунини бойитишда. Иккинчидан, унинг миллий-тарихий негизини мустаҳкамлайди. Бироқ, амалдаги, шунингдек бундан олдинги даврларда яратилган дарсликларда ҳам чизмачиликнинг ривожланиш тарихи, жумладан Ўзбекистон ҳудудида чизма бажаришлар (айниқса, амалий санъат намуналари мисолида) соҳасидаги ютуқлар дарсликларда ўзининг тўлиқ ифодасини топмаган. Аслида эса миллий меъморий ёдгорликларнинг композицион ечимлари, дунё санъатшунослари томонидан эътироф этилган гириҳлар ва ислимий нақшларнинг қуриш услублари, замонавий талабларни бажаришга йўналтирилган ижодий характердаги топшириқларни ўқув жараёнига киритилиши чизмачилик дарсларида ўқувчиларнинг график саводхонлигини оширишга хизмат қилади.

Умумий ўрта таълим мактабларидаги чизмачилик фанини ўқитишнинг ва уларнинг мазмунларини ўрганиб, таҳлил қилишимиз жараёнида биз мактаб ўқувчиларининг фанини ўзлаштиришларига салбий таъсир қиладиган қатор омилларни аниқладик. Уларга қуйидагилар киради:

-умумтаълим мактабларида таҳсил олаётган аксарият ўқувчиларнинг мактаб чизмачилик курсига қизиқишларининг пастлиги;

-турли сабабларга кўра мактаблардаги чизмачилик дарсларини баъзи ҳолларда мутахассис бўлмаган ўқитувчиларнинг ўқитиши;

-мактаб маъмурияти ва ўқитувчиларнинг чизмачилик фанига жиддий муносабатда бўлмасликлари натижада ўқувчиларнинг мазкур фан асосларини ўзлаштириш даражаларининг пастлиги;

- чизмачилик фанини ўрганиш ўқувчилардан махсус қобилият ва малакалар (фазовий тасаввур, масала ечимига ижодий ёндашиш, мустақил ишлаш кўникмалари, таҳлил қила билиш ва ҳ.к.) ни эгаллаганликни талаб қилади. Агар фан ўқитувчиси уларни шакллантириш методларини эгалламаган бўлса (номутахассис ўқитувчи) чизма бажаришнинг оддий усулларига ўқувчиларни ўргатишнинг ўзи катта муаммога айланади.

Таҳлил ва натижалар. Чизмачилик фанидан амалдаги фан дастури, дарслик ҳамда кам сонли методик таъминот воситалари асосан чизма стандартларининг баёни ва уларга тегишли мисолларни ёритиш шаклига келиб қолган. Дарсликдаги мавзулар қисқа ёритилган бўлиб, уларнинг амалий қўлланилишига оид маълумотлар ниҳоятда кам берилган. Бу ахвол ўқувчиларнинг фанини ўрганишга бўлган қизиқишларининг пасайишига асосий сабаблардан бири сифатида қаралиши мумкин. Юқорида айтилганларни эътиборга олиб эндиликда чизмачилик фанидан дастур ва дарсликлардаги мавжуд ҳолатни мазмун жиҳатидан қайта кўриб чиқиш зарур бўлади. Биринчидан, чизмачилик фани ўзининг хусусиятига кўра, ўқувчиларнинг политехник билим ва кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган бўлиб, дарс машғулотларининг асосий қисми амалий машғулотлар шаклида ташкил қилиниши ҳамда ўқувчиларнинг график иш бажаришлари орқали уларда шу фан асосларини ўзлаштириб боришлари кўзда тутилади. Назарий маълумотларнинг асосий қисми, одатда, амалий машғулотларнинг бошланишида берилиб, улар график ишларни бажариш орқали мустаҳкамлаб борилади. Бу тартиб кўп йиллик педагогик тажрибалар орқали умумэътироф этилган аксиома ҳисобланади.

Энди Россия Федерацияси мактабларида қўлланилиб келинаётган “Чизмачилик” дарсликларидан айримларини кўриб чиқамиз. Ҳозирги кунда чизмачилик курси бўйича РФ да кўплаб альтернатив дарсликлар амалда қўлланилаётганига қарамадан А.Д.Ботвинниковнинг “Чизмачилик” дарслиги кенг фойдаланиб келинмоқда [1]. Ушбу дарслик МДХ давлатлардаги умумтаълим мактаблари чизмачилик фани учун асос, “классик” кўринишга келиб қолган. Дарсликни мактабларда қўлланилиб бошланганига 30 йилдан ошиб қолди. Ушбу дарслик Россия Федерацияси таълим ва фан вазирлиги томонидан тасдиқланган амалдаги дастурга мос бўлиб, чизмачилик фани бўйича асосий ўқув қўлланма ҳисобланади. Дарсликка назарий маълумотлар билан бир қаторда ўрганилган материални мустаҳкамлаш ва такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар, график ва амалий ишлар ҳам киритилган. Китобдаги иллюстрациялар ўқувчиларнинг мавзунини тушунишларини осонлаштиришга қўмаклашишга йўналтирилган ва етарлича юқори сифатда бажарилган.

Графика ўқитиш методикаси бўйича ўтказилган тадқиқотларда юқоридаги тамойилларнинг айримлари алоҳида ўрганилиб, уларни ўқув жараёнига тадбиқ қилиш зарурлиги ҳақида тўхталиб ўтилган. В.И.Вышнепольский мактаб чизмачилик курсининг вазифаси ва мазмунини, чизмачилик ўқитиш методикасининг айрим умумий масаларига тўхталиб, сўнги йилларда график тасвирларнинг ахборот узатувчанлиги кескин ортганлиги муносабати билан чизмачиликда компьютер графикаси етакчи позицияга чиқиб келаётганини қайд этади. Шу муносабат билан мактаб график таълимининг 5 та

таркибий қисмларини ажратиб кўрсатади [1]. Бунда график таълимнинг анъанавий тамойиллари билан бир қаторда ўқувчиларни ишлаб чиқариш ва замонавий технологиялар асослари билан таништириш, техник ва политехник билимларини ривожлантиришга катта аҳамият қаратилади. Профессор В.А.Гервер ишларида чизмачилик ўқитиш методикасини такомиллаштириш билан бир қаторда ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Чизмачиликдан ижодий масалаларнинг моҳияти, ўқувчиларнинг ижодий график фаолиятларини ривожлантириш мазмуни ва методларини таҳлил қилиб, муаллиф томонидан турли нашрлардан тўпланган ижодий график масалалар таклиф қилинган [2]. Бевоқита ўқувчиларнинг график компетенцияларини ривожлантириш билан бир қаторда бу масалаларнинг катта қисми конструкциялаш, ишлаб чиқариш ва амалиёт билан боғлиқ. Ю.Э.Шарикян талабаларни машинасозлик чизмачилигидан компетенцияларини ривожлантириш масалаларини батафсил таҳлил қилиш билан бир қаторда график таълимда талабаларнинг қўлда чизма бажариш малакалари ва график саводхонлиги юқори бўлиши зарурлигини таъкидлайди [3]. Чизмачилик ўқитишда гуманитар, эстетик ва амалий йўналишлар А.А.Павлова [4, 5], ўқувчиларнинг политехник билимлари ва конструкциялаш қобилиятларини ривожлантириш В.В.Степакова [6] ва И.А.Ройтманларнинг [7] дарслик ва ўқув қўлланмаларида кенг ёритилган.

Г.Ф.Хакимов ва бошқалар томонидан 9-синф ўқувчилари учун яратилган “Чизмачилик. Амалий курс” дарслиги [7] ўзига хослиги билан ажралиб туради. Дарслик чизмачилик фанидан ўқув дартурига мос тайёрланган бўлиб, ҳудудий компонентларга эга. Дарсликда чизмачилик фанининг айрим бўлимларини чуқур ўрганиш ҳамда технология ва меҳнат таълими дарсларида бажариладиган лойиҳаларнинг график қисмларини тахт қилишга тегишли қўшимча маълумотлар ҳам келтирилган. Дарслик таълимга фаолиятли ёндашувга асосланган оригинал методика асосида тайёрланган. Унга ўқувчиларнинг ижодий фазовий тасаввурлари ва образли фикрлашларини ривожлантиришга йўналтирилган ҳар хил график топшириқлар киритилган.

Ўзбекистонда графика фанларини ўқитиш методикаси бўйича Ш.Абдурахмонов, К.Зоиров, Ж.Ёдгоров, Э.Рўзиев, А.Қаҳхаров, С.Саидалиев, А.Умрон-хўжаев, Д.Саидахмедова, А.Ҳамроқулов каби олимлар тадқиқот ишларини олиб боришган. Д.Саидахмедова [9] касб-хунар коллежларида техник чизмачилик фанини компьютер технологияларидан фойдаланиб ўқитиш ва таълим жараёнида ўйин технологияларидан фойдаланиш бўйича тадқиқотлар олиб борган. Э.Рўзиевнинг илмий-тадқиқот ишларида индустриаль педагогика факультетларида ўрганиладиган қурилиш чизмачилиги бўлими бўйича ўқув-методик комплекс яратилиб, уни таълим жараёнига киритиш методикаси ишлаб чиқилган [10]. Шунингдек, графика ўқитувчилари тайёрлашнинг психолого-педагогик асослари ўрганилиб, чизмачилик ва тасвирий санъат ўқитувчилари график таълими мазмуни ва ўқитиш методлари ишлаб чиқилган [11].

Умумий ўрта таълим мактабларида чизмачилик ўқитиш сифатини ошириш учун, биринчи навбатда, намунавий фан дастури мазмунини чизмачиликнинг амалий йўналишлари билан бойитиб, дарсликдаги

материалларни шунга мослаштириш зарур. Бу ишларга ҳамоҳанг тарзда соҳага оид замонавий методик таъминот комплексини яратиш график таълим самарадорлигининг юқори бўлишини таъминлайди.

Методик таъминот чизмачилик ўқитувчилари учун зарур бўлган асосий маълумотларни ўз ичига олиб қуйидаги таркибий қисмларга эга бўлиши мақсадга мувофиқ:

- чизмачилик фани бўйича унинг амалий аҳамияти, шаклланиш тарихи, чизмачиликда миллийлик компонентлари, Ўзбекистон ҳудудидаги ўзига хос график тасвирлар каби маълумотлар ўқувчиларга тушунарли, содда баён қилинган янги назарий маълумотлар базаси;

- ўқувчиларнинг қизиқишлари ва ёш хусусиятлари ҳисобга олиниб, амалий аҳамиятга эга янги турдаги машқлар ва график топшириқ вариантлари;

- чизмачиликдан ўқувчиларнинг билимини назорат қилиш, шунингдек ўқувчиларнинг ўзлари билимларини назорат қилишга хизмат қиладиган дастурий ишланмалар.

Чизмачилик фани ҳақиқи равишда политехник билимларнинг асоси ҳисоблаб келинади. Ҳар қандай замонавий конструктор, архитектор, турли соҳаларда фаолият кўрсатадиган муҳандисларнинг фаолияти бевоқита чизмалар билан иш қўришига тўғри келади ва уларга боғлиқ бўлади. Фаолияти бу касблардан узоқ бўлган инсонлардан ҳам минимал даражадаги график маданиятни эгаллаганлик талаб қилинади. Шу боис ўқувчилар ҳам, турли касб эгалари ҳам маълум даражада график саводхонликка эга бўлишлари керак.

Умумий ўрта таълим мактабларидаги чизмачилик фанидан таклиф қилинаётган янги ўқув-методик комплекснинг ўзига хос жиҳатлари:

- мавзуларни ёритишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини эътиборга олиб мустақил ўзлаштиришлари имконият яратиш, ўрганиладиган материалларнинг амалий қўлланилиш соҳаларини тушунтириб бориш;

- ўқувчиларнинг политехник билимларини ривожлантиришга йўналтирилганлик;

- ўқувчиларда конструкциялаш ва ижодкорлик қўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилганлик;

- ўқувчилар учун графика тарихи, ривожланиши ва замонавий ахволига оид материаллар билан бойитилган “ИШ ДАФТАРЛАРИ”нинг таклиф қилиниши. Бу иш дафтарларининг таълим жараёнига киритилиши график тасвирларни бажаришга сарфланадиган вақтнинг кескин камайишига хизмат қиладиган таълим самарадорлигига қўмаклашади.

- ўқувчиларнинг фазовий тасаввурларини ривожлантиришга қўмаклашувчи “Чизмачилик” электрон дарслигини яратиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Ушбу қўлланмалар ўқувчиларнинг график саводхонлигини ошириш, уларда график маданият асосларини шакллантириш, графика бўйича назарий билимлари ва амалий қўникмаларини мустаҳкамлаш ҳамда графика воситалари ёрдамида ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга мўлжалланган. Ушбу қўлланмаларда ўқувчиларнинг чизмачилик фанига қизиқишларини ҳамда чизмаларни сифатли бажаришга интилишларини ривожлантиришга йўналтирилган материалларга алоҳида эътибор қаратилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ботвинников А.Д., Виноградов В.Н., Вышнепольский И.С., Вышнепольский В.И. Методическое пособие к учебнику А.Д.Ботвинникова, В.Н.Виноградова, И.С.Вышнепольского “Черчение” 7-8 классы. – М.: ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 159 с.
2. Гервер В.А. Творчество на уроках черчения. Книга для учителя. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 144 с.

3. Шарикян Ю.Э. методика преподавания курса “Машиностроительное черчение”. – М.: Высш. шк., 1990. – 127 с.
4. Павлова А.А., Жуков С.В. Методика обучения черчению и графике. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 96 с.
5. Павлова А.А., Корзинова Е.И. Черчение и графика. 8-9 классы: Учебник для общеобразовательных учреждений. М.: Мнемозина, 2007. – 268 с.
6. Черчение : учебник для учащихся общеобразоват. учреждений. под. ред. В.В.Степаковой. М.: Просвещение, 2005. – 208 с.
7. Ройтман И.А., и др. Черчение: учеб. пособие для учащихся 9кл. Обще-образоват. учреждений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.2000. – 328 с.
8. Хакимов Г.Ф., и др. Черчение. Практическая графика: учебник для 9 класса средней общеобразовательной школы. УФА «КИТАП». 2001. –228 с.
9. Саидахмедова Д. Касб-хунар коллежларида техник чизмачилик фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш. Дисс.... пед.фан.ном. – Т.: 2011. – 154 б.
10. Рузиев Э.И. Методические основы преподавания строительного черчения на ИПФ педвузов. Дисс. Канд.пед.наук. М.: 1990. – 136 с.
11. Рузиев Э.И. Научно-методические основы подготовки учителей графики в высших учебных заведениях. Дисс.док.пед.наук. Т.: 2005. – 309 с.
12. Рўзиев Э.И., Латипов Р.А. Чизма стандартлари ва геометрик чизмачилик: умумтаълим мактаблари учун методик қўлланма. – Т.: 2018. – 61 б.
13. Рўзиев Э.И., Латипов Р.А. Проекцион чизмачилик: умумтаълим мактаблари учун методик қўлланма. – Т.: 2018. – 71 б.
14. Рўзиев Э.И., Латипов Р.А. Машинасозлик чизмачилиги: умумтаълим мактаблари учун методик қўлланма. – Т.: 2018. – 61 б.
15. Рўзиев Э.И., Латипов Р.А. Архитектура-қурилиш чизмачилиги. Схемалар. : умумтаълим мактаблари учун методик қўлланма. – Т.: 2018. – 46 б.

УДК: 377.1: 37.047 (575.1)

Наби МАЖИДОВ,

доцент Национальный университет Узбекистана

E-mail: guzmanelchapo017@gmail.com

Феруз МАЖИДОВ,

Магистрант Московский Государственный Университет Филиал г.Ташкент

Под редакцией доктора педагогических наук, профессора ЎзНИИПН Ш.Қ.Мардонова

THE PLACE OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL KNOWLEDGE IN THE THEORETICAL AND PRACTICAL TRAINING OF THE FUTURE TEACHER

Annotation

In this work, we drew attention to the pre-university preparation of students for the teaching profession. One of the important problems associated with the training of highly qualified teachers is the correct and timely orientation of students of a comprehensive school to pedagogical professions.

Key words: Profession, career guidance, pedagogical activity, training, education.

МЕСТО ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ И ПРАКТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Аннотация

В этой работе мы обратили внимание на довузовскую подготовку учащихся к профессии учителя. Одной из важных проблем, связанных с подготовкой высококвалифицированных учителей является правильная и своевременная ориентация учащихся общеобразовательной школы на педагогические профессии.

Ключевые слова: Профессия, профориентация, педагогическая деятельность, обучения, воспитания.

БЎЎҒУСИ ЎҚИТУВЧИЛАРНИ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ТАЙЁРЛАШДА ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК БИЛИМЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу ишда ўқувчиларни ўқувчилик мактаб йилларида ўқитувчилик касбини танлашга йўналтириш ишларини таҳлил қилдик. Юқори малакали ўқитувчиларни тайёрлаш билан боғлиқ муҳим муаммолардан бири удумталиш мактаблари ўқувчиларини педагог касбларга тоғри ва ўз вақтида йўналтиришдир.

Калит сўзлар: Касб, касбга йўналтириш, педагогик фаолият, ўқитиш, таълим.

Введение. Современный специалист любой отрасли сможет успешно выполнять свои функции, если он получит глубокую теоретическую и практическую подготовку, которая даст ему возможность не только успешно решать конкретные практические задачи, но и непрерывно повышать профессиональное мастерство, обновлять и пополнять свои знания.

Важную роль здесь играет единство всех трех этапов его подготовки: до вузовского, вузовского и послевузовского, хотя каждый из них имеет свои особые задачи. Практическая подготовка учителя и развитие его мотивационно-ценностной сферы - единая основа, обеспечивающая преемственность всех трех этапов.

Одной из форм, реализующих задачу ориентации учащихся на педагогические профессии, служит педагогические классы. Анализ работы этих классов показал, что основной контингент подклассов (77,7%) составляют учащиеся с устойчивым интересом к профессии учителя. Ведущими мотивами такого выбора являются, как писали сами ученики, чувство любви (27,7%), потребность в общении с ними (21,7%), осознание общественной значимости педагогической деятельности (11,7%). Большую роль в выборе учительской профессии играл и личный пример родителей (2,6%) учащихся, а также деятельность учителей школы (4,3%).

Методология и методика исследования. Исследования построено на базе социальной методологии психологической науки. Теоретической и методологической основы исследования явились работы В.Крутецкого,

М.Давлетшина, Э.Газиева, Г.Шоумарова, В.Каримовой, Д.Мухамедовой, Н.Мажидова и др.

Для изучения психологических характеристик деятельности учащихся и её зависимости от социально - психологических факторов был разработан комплекс методик: интервью, беседа, анкетирование, наблюдение, анализ документов.

Результаты исследования. Опыт работы с учащимися педагогических классов показал, что решающую роль в профессиональном самоопределении имеет специальная двухгодичная педагогическая подготовка. В процессе этой подготовки происходило, во-первых, ознакомление учащихся с психолого-педагогическими знаниями, во-вторых, углубление знаний по предметам, развитие самостоятельности, формирование организаторских умений.

О развитии и формировании педагогических интересов и склонностей, и в целом теоретической подготовке учащихся педагогических классов к профессии учителя, можно судить по анализу действующей учебно-методической документации. На теоретические и практические занятия по курсу отводятся четыре часа в неделю.

Теоретические занятия по педагогике и психологии отличаются от вузовских содержанием, как это видно из учебного плана, формами преподнесения материала. Так, например, для подготовки занятий по психологии мы использовали "Занимательную психологию" К.К.Платонова, книгу Я.П.Коломинского "Человек: психология", книгу В.А.Крутецкого "Основы педагогической психологии", и передача знаний

происходила с помощью проблемного изложения, что способствовало формированию не только педагогической, но и познавательной направленности. Этому также способствовали практические занятия по педагогике и психологии, на которых школьники учились проводить психологические исследования, решали педагогические и психологические задачи, разыгрывали сюжеты из повседневной педагогической деятельности, проводили ролевые игры.

В системе теоретической и практической подготовки учителя первым психолого-педагогическим курсом, с которым познакомились будущие учителя, являлись "Введение в учительскую специальность". Согласно объяснительной записке и программе, задачи этого курса:

раскрыть роль учительского труда, показать его значимость;

дать учащимся представление о специфике труда учителя, о требованиях, предъявляемых к людям этой профессии;

ознакомить учащихся с различными видами профессионально педагогического труда;

выявить и изучить школьников, обладающих объективными данными для успешной педагогической деятельности, воспитать у них интерес к педагогическому труду и конкретным педагогическим профессиям;

создать условия для формирования устойчивого и глубокого интереса к избранной профессии;

воспитать у учащихся, проявивших склонность к педагогическому труду, необходимые для успешной педагогической деятельности черты характера, свойства личности, элементарные педагогические умения, развить педагогические способности;

подготовить школьников, обладающих устойчивым и глубоким интересом к педагогической профессии, активно и успешно участвующих в деятельности с элементами педагогического труда, к поступлению в педагогические учебные заведения, пробудить желание приобрести уже в школьные годы начальные психолого-педагогические знания и некоторые умения и навыки.

Мы проводили уроки-лекции по этому плану:

На первой лекции "Введение в учительскую специальность" на тему: "Педагогическая профессия и ее роль в обществе, говоря об учительской профессии, требованиях, предъявляемых к учителю, ученикам сообщается о том, что учитель должен постоянно заниматься самообразованием, что только с помощью можно совершенствовать педагогическое мастерство, обогащаясь новыми методами воспитания и обучения подрастающего поколения и расширять общекультурный кругозор.

Приводимые высказывания великих мыслителей о значении самообразования и самовоспитания и примеры из практической жизни убеждают учеников в том, что, уже обучаясь в педагогическом классе, надо сочетать учебную работу с самообразовательной и с ее помощью,

расширять и пополнять знания. Сбритая внимание учеников на то, что им, будущим педагогам, предстоит на практике решать задачи подготовки подрастающего поколения к жизни, выбору профессии, воспитания у учащихся интерес к знаниям и потребности в них, необходимо формировать рациональные приемы самообразовательной работы.

В теме "Характеристика профессиональной деятельности учителя школы" при характеристике профессионально-педагогической деятельности учителя рассматриваются функции, выполняемые учителем. В вопросе о психолого-педагогической подготовке учителя кратко раскрываются общие и специальные педагогические способности.

Курсы "Введение в специальность", "Методика воспитательной работы" знакомят учеников с важнейшими теоретическими и практическими проблемами воспитания, возрастными ролями школы и учителя в обществе.

Углубление знаний основных вопросов способствуют семинарским и практическим занятиям по педагогике и методике воспитательной работы. В план семинарского занятия по педагогике мы включали вопрос о руководстве педагогической деятельности школьников в свободное время.

На занятиях по курсу методики воспитательной работы продолжается углубление знаний учеников, совершенствование практических

В вооружении учеников педагогического класса, педагогическим навыкам, большую роль играет коллективный обзор трудов классиков педагогики и психологии.

Жизнь и деятельность выдающихся ученых, связавших свою судьбу с педагогической практикой, представляет особо ценный материал для убеждения школьников в том, что педагогическое дело - самое важное, благородное, творческое.

"Мы изучали биографию многих педагогов. Но больше всего меня потрясла биография А.Авлоний. Я хочу стать учителем, но мне далеко до такого характера. По-моему, после рассказа о А.Авлоний я стала даже немного усидчивее" (Умид И.).

При изучении раздела "Основы психолого-педагогических знаний" учащиеся получили сведения из области психологии по следующим темам: "Психологическая характеристика личности", "Общая характеристика деятельности личности", "Психологические особенности детей различного возраста", "Межличностные отношения в коллективе" и т.д.

Сам исследователь выступал в роли куратора педагогических классов и преподавателя специальных психолого-педагогических дисциплин: "Основы общей психологии", "Психология самовоспитания" и "Возрастная психология".

Таблица – 1

Не занятиях, ученики учились понимать сложную и противоречивую личность ребенка, устанавливать с ним правильные взаимоотношения, знакомились с методами и приемами работы с родителями.

Так, в процессе изучения основ педагогики и психологии у учащихся наблюдается развитие межличностного взаимодействия, рост интереса к проблемам формирования личности, становление их мировоззренческой позиции и одновременно творческого отношения к решению педагогических задач.

Анализ эффективности самостоятельных работ в аспекте исследуемой проблемы приводит к выводу о том, что задания, включенные в самостоятельную работу по психолого-педагогической проблематике, дают большую возможность ученикам активно познавать сущность педагогической деятельности учителя, знакомиться с основами педагогического мастерства. Все вопросы теоретического курса тесно связывались с практической деятельностью школьников по оказанию помощи педагогическому коллективу школы в учебно-воспитательной работе. При изучении первой теоретической части школьники узнали о конкретных путях и формах непосредственного участия в практической деятельности школы. При изучении многих тем, связанных с психолого-педагогическими знаниями, содержанием и деятельностью учителя, ученикам педагогического класса давались самостоятельные индивидуальные и коллективные педагогические задания: определить причины низкой успеваемости конкретного ученика, выявить проблемы и типичные ошибки в его знаниях по тому или иному предмету. Практиковалось прикрепление членов класса к слабым учащимся с определенным педагогическим заданием, например, вести наблюдение за учеником с целью выяснения причин его плохой успеваемости, отставания; составить психолого-педагогическую характеристику отстающего (или передового) ученика, анализируя его интерес к учебе и к тем предметам, по которым у него положение благополучно, устойчивость внимания на уроках, состояние памяти, наличие умений и навыков самостоятельного выполнения заданий учителя в классе и дома; определить возможные пути преодоления отставания в учебе. У учащихся такой подход к раскрытию педагогических проблем вызвал особый интерес. Учащиеся десятого педагогического класса выступали в роли учителей. Они выступали на уроках с докладами, с демонстрацией изготовленных приборов, пособий или собранных коллекций; комментировали устные ответы своих товарищей; проверяли письменные работы; выборочно проверяли отдельные виды письменных работ, проводили пробные уроки. И мы пришли к выводу, что, если не придать всем этим видам труда педагогическую направленность, процесс формирования интереса к педагогической профессии не произойдет.

Основным условием формирования у старшеклассников отношения к педагогическому труду как делу творческому являлась организация их самостоятельной поисковой работы с детьми. Поисковые задания помогали старшеклассникам наиболее полно и глубоко почувствовать творческий характер педагогической деятельности.

Работе, имеющей характер поиска, сопровождалась не только интеллектуальным, но и значительным волевым и эмоциональным напряжением. Повышающиеся в связи с этим активность и самостоятельность учащихся способствовали формированию и проявлению их педагогических способностей. Учащиеся вернее и глубже понимали своеобразие трудностей в работе учителя.

Создание в процессе пробы сил проблемных ситуаций, придание работе старшеклассников поискового

характера - этим значительно эффективнее можно убедить учащихся в том, что работа учителя - работа творческая.

Деятельность учителя в какой бы форме она ни протекала, - это сложный по-своему психологическому содержанию труд, требующий от человека высокой идейности, четко выраженной профессиональной направленности, прочных знаний и устойчивых интересов, знаний законов детства, теории и практики обучения и воспитания.

Но, деятельность учащихся педагогических классов отличается от профессиональной деятельности и является своеобразной по своим целям, задачам, содержанию и способам осуществления. Деятельность учащихся профессионально направлена, она является формой его социальной и познавательной активности, выражения стремлений к жизненному самоопределению и самоутверждению.

Во время "пассивной" педагогической практики ученики не принимали участия непосредственно в учебном процессе, а занимались в основном внеклассной работой в качестве помощников классных руководителей, воспитателей групп продленного дня старост. Подобная форма, не ограниченная рамками учебного плана и структурой классного урока, позволяла расширить важности приобщения учеников к воспитательной работе. Кроме того, пассивная практика учеников педагогического класса решила ряд задач формирования общественной активности будущих учителей, расширения сферы их политического и педагогического общения с людьми, обогащения психолого-педагогическими знаниями, вооружения умениями и навыками воспитательной работы с детьми, воспитания устойчивого интереса и любви к избранной профессии, потребности в самобразовании. Через систематические упражнения в различных видах деятельности ведущий учитель постоянно переходил к деятельности самостоятельной, обогащенной осознанием своей роли как педагога.

Включение учеников в реальную педагогическую работу с детьми позволяло решить конкретные задачи профессиональной подготовки учащихся подготовить их психологически и практически к педагогической деятельности; сформировать конкретное представление о современной школе, педагогическом процессе и функциях учителя в нем.

Участие в данных видах работ, во-первых, развивает у учащихся организаторские способности, заключающиеся в выработке навыков и умений по организации детского коллектива и проведения воспитательной работы; во-вторых, вырабатывается умение устанавливать правильные взаимоотношения с коллективом с отдельными учащимися, умение психологического изучения детей; в-третьих, вступая в качестве воспитателей во взаимоотношения с коллективом, отдельными учащимися и воспитывая других, эти ученики учатся на их недостатках; в-четвертых, повышают общественную сознательность, критичность, творчество, развивают чувство коллективизма, товарищества.

Следующим видом практической проверки себя на учительской работе является шефство над школьниками младших классов, работа с отстающими учащимися.

При выполнении этих работ вырабатываются навыки и умения в преподавательской деятельности, в частности, умение преподнести объяснимый материал.

"Я, наверно, и не пришел бы к выбранному решению, если бы не имел своего рода практики, не был в роли учителя. Но такая возможность была. Во-первых, у меня есть брат, сейчас он учится в 6 классе. И для меня всегда было большим удовольствием объяснять ему что-либо, суметь найти доходчивые образы, выражения,

ответить на его вопросы. Во-вторых, вступив в союз молодежи, я выбрал себе общественную работу с неуспевающими, был ответственным за них" (Бекзод.М).

Практика работы показывает, что все эти виды работ дисциплинирует учащихся, повышают успеваемость и укрепляют профессиональный интерес.

Развитие и формирование профессиональных умений и учеников, процесс непрерывный.

Заключение. Анализ результатов проведенного исследования позволяют сделать следующие выводы:

На теоретическую и практическую подготовку будущего учителя, оказывает определенное влияние изучение цикла общественно-политических, психолого-педагогических и специальных дисциплин. В процессе усвоения фактического материала ученики учатся пра-

вильно объяснять научные факты и явления с позицией диалектического материализма, творчески подходить к изучению различных вопросов. Изучение специальных дисциплин формирует научное мировоззрение, развивает мыслительные способности учеников.

В теоретической подготовке будущих учителей важную роль занимает психология. Слушая этот курс, будущие учителя знакомятся научными основами работы, с детьми, которые необходимы для, организации учебно-воспитательной работы в школе с учетом возрастных и индивидуальных особенностей детей.

На теоретическую и практическую подготовку будущих учителей оказывают влияние на включение учеников в различные виды работы с элементами педагогического труда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Базаров Т.Ю. Управление персоналом развивающейся организации. - .,1996
2. Зеер Э.Ф. Психология профессии. - ., Екатеринбург, 1997.
3. Ғозиев Э. Ғ. Социал психология. – Тошкент., 2017.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. – Тошкент, 2017.
5. Мажидов Н. Факторы, влияющие на креативный выбор профессии учителя./ Педагогическое образование и наука. Научно-методический журнал № 6, 2021. Ст. 103-107
6. Мажидов Н. Самостоятельные изучения профессии учащихся. Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке». Выпуск №20 (том 2) (ноябрь, 2021). Дата выхода в свет: 30.11.2021. Ст. 877-882
7. Мажидов Н. Роль профессиографической беседы в выборе профессии. "o'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar" jurnali «best publication» Ilm-ma'rifat markazi © materiallari to'plami 10-oktyabr, 2021-yil 2-son, 2-qism. Ст. 165-168
8. Худойкулов Х.Ж., Жуманова. Ф.У. Касбий педагогика. Тошкент 2021 Сочинение учеников.

УДК: 377:316.16 (575.1)

Феруз МАЖИДОВ,

Магистрант Московский государственный университет Филиал г.Ташкент

Наби МАЖИДОВ,

Доцент Национальный Университет Узбекистана

E-mail: guzmanelchapo017@gmail.com

Под редакции доктора педагогических наук, профессора ЎзНИИПН Ш.Қ.Мардонова

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF CHOOSING A PROFESSION

Аннотация

This article discusses the socio-psychological foundations of choosing a profession. The conscious choice of a profession by students is always motivated by something. Only motivated activity is a source of a creative attitude to the work performed, gives a person the desire and strength to deal with difficulties. In the motive of a person, his purposefulness, life perspective is manifested.

Key words: Motive, profession, personality, interest, choice, activity.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ

Аннотация

В данной статье рассмотрено социально-психологические основы выбора профессии. Сознательный выбор профессии учениками всегда чем-то мотивирован. Только мотивированная деятельность является источником творческого отношения к выполняемой работе, даёт человеку желание и силы бороться с трудностями. В мотиве человека проявляется его целеустремлённость, жизненная перспектива.

Ключевые слова: Мотив, профессия, личность, интерес, выбор, деятельность.

КАСБ ТАНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада касб танлашнинг ижтимоий-психологик асослари муҳокама қилинади. Талабаларнинг онгли равишда касб танлашига доимо нимадир тўртки бўлади. Фақат ғайратли фаолият бажарилган ишга ижодий муносабатнинг манбаи бўлиб, одамга қийинчиликларни енгиш истаги ва кучини беради. Шахс мотивида унинг мақсадлилиги, ҳаётий истикболи намоён бўлади.

Калит сўзлар: Мотив, касб, шахс, қизиқиш, танлов, фаолият.

Введение. В работе по профориентации далеко не второстепенное место занимает изучение мотивов выбора профессии. На современном этапе общественное развитие проблемы мотивизации привлекает внимание и социологов и юристов, и психологов, и педагогов. И это не случайно: понять проявление личности, ее внутренних, психологический облик нельзя без анализа мотивов.

Мотив в психологии рассматривается как побуждение к действию. "Мотив как побуждение - это источник действия" /С.А.Рубинштейн/, "Мотив - это побуждение к деятельности, связанное с удовлетворением определенных потребностей" /А. В.Петровский/. "Под мотивом мы будем понимать те психологические условия, которые определяют целенаправленный характер действий" /В.С.Мерлин/.

Доминирующие мотивы деятельности человека как движущие силы определяют характер его поведения. Действенная сила мотива зависит от степени осознанности общественной и личной жизненной важности мотивируемых целей.

Мотивы человеческой деятельности и поведения бывают самые разнообразные. Они вытекают из различных потребностей и интересов, которые формируются у человека в процессе общественной жизни, говорил С.Л.Рубинштейн.

"В качестве мотивов, - пишет Л.И.Божович, - могут выступать предметы внешнего мира, представления, идеи, чувства и переживания, - все это, в чем нашла свое воплощение потребность".

Сознательный выбор профессии учениками всегда чем-то мотивирован. Только мотивированная

деятельность является источником активного, творческого отношения к выполняемой работе, дает человеку желание и силы бороться с трудностями /Б.Ф.Ломов/. В мотивах человека проявляется его целеустремленность, жизненная перспектива. В этом отношении характер мотивов свидетельствует об уровне индивидуальных качеств личности.

Методы исследования. Мы поставили задачу раскрыть содержание мотивов выбора педагогической профессии, выявить источники мотивации, выявить отношение учеников педагогического класса к проблеме самоопределения и уровень их профессиональной ориентированности. В исследовании участвовали 182 учащихся старших классов школ Джизакской области. Учащимся были розданы анкеты, в которых ставились следующие вопросы:

Когда у Вас появился интерес к педагогической профессии? Что этому способствовало?

Какую общественную работу Вы выполняли в школе? Насколько успешно была Ваша деятельность в этом плане?

Замечали ли у себя устойчивую склонность к педагогической деятельности? В чем эта склонность проявилась?

Какова роль учителей в том, что Вы избрали профессию педагога?

Какие качества личности учителей, на Ваш взгляд, способствовали развитию интереса и склонности к педагогической профессии?

Что Вас привлекало в профессии учителя? Учащиеся написали сочинения на тему "Почему я хочу стать учителем", "Каким я представляю современного

учителя?" Наряду с анализом письменных ответов, проводились индивидуальные беседы с учащимися, а также с учителями-предметниками.

Результаты исследования. Анализ полученных материалов показывает, что желание выбрать педагогическую специальность может складываться под воздействием различных мотивов. 26,4% опрошенных в выборе профессии руководствовались интересом к учебному предмету.

"Я очень хочу стать учительницей математики. Для меня войти в класс и начать урок... - это, наверное, самое интересное" (Озода Н.):

"Я выбрала эту специальность потому что, химия - это наука чудес. Именно химия в наше время играет ведущую роль в развитии других наук (Дилноза М.);

11,7% учеников мотивируют выбор педагогической профессии стремлением расширить свой кругозор. Общественное значение профессии они соотносят с воспитанием нового человека. Любовь к предмету может вызывать также специфическими сторонами данного предмета, как-то: точные математические выкладки, исторические события, престиж какой-либо отрасли науки в данное время и т.п.

"Откуда я узнала об этой специальности? Это было, наверное, с тех пор, когда я впервые поняла всю глубину поэзии Пушкина, Лермонтова, Есенина, А.Арипова, Э.Вахидова, когда плакала над романом Абдуллы Кадыри "Минувшие дни". Я восхищалась мастерством этих людей. Хотелось узнать побольше, увидеть весь мир, а потом рассказать людям. И я стала мечтать о том, когда я узнаю жизнь, людей, а потом научу этому моих ребят (Гузаль К.).

Мотив - интерес к предмету может пониматься о разными отннками: любят предмет и хотят знать его; любят предмет и хотят научить других. Индивидуальные беседы с учениками показывают, что многие из них руководствовались только интересами к предмету и уважением к своему учителю.

11,7% учащихся, зная историю профессии, задачи учителя в обществе, требования, предъявляемые к учителю; содержание деятельности учителя; условий учительского труда; трудности профессии учителя, выбрали профессию учителя. Знания учащихся об особенностях профессии учителя и определили их выбор.

"Учитель в любом обществе - это одна из самых трудных и нужных профессий. От него во многом зависит будущее нашей страны. Учитель формирует нового человека, всесторонне и гармонично развитого. Особое значение приобретает профессия учителя в эпоху НТР, когда происходит стремительное развитие науки и техники. Учитель призван давать своим учащимся знания, которые бы способствовали его активному включению в жизнь" (Элеонора Н.).

"Сейчас, когда во всем мире напряженная обстановка, нашему обществу необходимы воспитанные, политически зрелые люди, а ведь главной задачей учителя является именно воспитание" (Оля Р.).

"Я считаю, что профессия учителя сейчас важна, поэтому учитель много общается с детьми" (Гайрат Б.).

12,2% учащихся отмечает, что предмет помогает им разобраться в сложных жизненных вопросах, лучше познать мир.

Например: "Я очень люблю литературу. Она открывает много нового, ранее не ведомого, рассказывает о судьбах людей, учит любить и ненавидеть, понимать зло и добро. Все эти мои знания наблюдала за работой учителя и полюбила эту профессию" (Карима Р.).

"Зная этот предмет, мы узнаем многовековую историю развития человеческого общества. Он помогает осмыслить жизнь, окружающий мир, глубоко познать

прошлое и настоящее человечества, расцветав и трагедии государств" (Лола И.).

21,7% учащихся руководствуются мотивом выбора - любовью к детям. Этот мотив часто дополняется мотивом любви к учителю, особенно первому. Обычно такие ученики помогали отстающим, были пионервожатыми, им приходилось дома воспитывать младших детей. Не случайно этот мотив преобладает у девушек: как правило, семьи здесь многодетные, и тяжесть воспитания младших детей чаще ложится на их плечи. Приведем примеры, которыми руководствуются ученики:

"Я люблю проводить время с малышами. Мои младшие братья постоянно обращаются ко мне за помощью, и я с радостью помогаю им в школьных делах" (Аида Ю.).

"Я выбрала профессию учителя потому что люблю детей. Как мне не хотелось расставаться с теми годами, когда я носила алый галстук на груди. Эта была самая счастливая пора моей жизни. Тогда я уже задумывалась над тем, какую выбрать профессию, чтобы навсегда остаться в школе" (Раяно Н.).

Отношение к профессии учителя складывается также под влиянием чтения художественной литературы, просмотра фильмов, спектаклей о школе, об учителях. Но это указали 2,4% учащихся:

"Стоило мне прочитать книгу про хорошего учителя, и сразу же захотелось стать именно учителем и именно таким же, как тот, из книги" (Раяно С.).

"С детства моими любимыми книгами были книги про школу, я их читывала по несколько раз" (Неля К.).

Большое влияние на формирование отношения к профессии учителя имеют книги, "Я уже несколько раз читала "Педагогическую поэму", Макаренко для меня - идеал воспитателя. Если я раньше читала эту книгу просто как художественное произведение, то теперь мне стали более интересны приемы Антона Семеновича" (Гуля К.).

Например: "В школе на уроках узбекского языка и литературы я жадно ловила каждое слово учителя. Был у нас учитель Хусан Фазилов. Его уроки завораживали нас. Умел он найти ключ к нашим сердцам. Даже самые непоседливые замирали на своих местах и слушали, боясь пропустить хотя бы слово. Это он помог укрепиться моей мечте. И если я достигну своего, то буду всегда рассказывать детям о своем первом учителе" (Нигора Ю.).

Благодаря Т.В., я люблю этот предмет, стал читать много исторических книг. Она - одна из тех, кто повлиял на выбранный мной жизненный путь" (Камил С.).

Как показал анализ полученных материалов у 2,7% испытуемых выбор профессии учителя решающее влияние оказали воспитатели.

"Я понимала, что, только учеба в пединституте принесет мне удовлетворение. Может быть, это наивно, но уже со школьной скамьи я мечтала о педагогической работе, как-то по-своему готовилась к ней. В большей степени этому способствовало то, что моя мама работает в детсаде. В свободное время я часто бегала к ней, любила хоть чем-то помочь воспитателям. Как интересны эти малыши, требующие к себе такого большого внимания. Те чуткое к себе внимание они платят добром" (Дилором И.).

У 2,3% учащихся интерес к педагогическому труду развивается и под влиянием общественной деятельности школьников. Любимый ученик может занять позицию воспитателя.

"Желание стать учительницей появилось у меня рано. Ещё до того, как я пошла учиться в школу, - вспоминает Марлон М., - Наши соседи по квартире, уходя на работу, оставляли мне своих детей для присмотра. Я с радостью оставалась с ними, за старшую сестренку. Усаживала их на стульчики и начинала играть в школу. И

до того было интересно, что я даже сейчас с удовольствием вспоминаю о том далеком времени".

"Желание стать учительницей появилось у меня рано. В. я решила проверить, могу ли работать учительницей. Мы с подругой стали вожатыми в подшефном классе. Водили малышей в кино, цирк, читали им книги, проводили с ними беседы. Они радовались каждому нашему приходу. На их восторженных лицах сияли счастливые улыбки. Мы очень полюбили своих подшефных. Эта любовь к детям крепла с каждым годом. Мы постепенно познакомились с будущей нашей профессией, с трудностями, которые встречаются в работе учителя" (Манзура С.).

Положительное отношение к учительской профессии в семье является благоприятствующим фактором выбора данной профессии. 2,6% учащихся пришли в педкласс, намереваясь в будущем продолжить семейную традицию. Поскольку интерес, возникший под влиянием родителей или учителей, бывает наиболее глубоким и стойким, то в этом случае пединституты получают весьма ценное пополнение.

Моя мама, - пишет в сочинении Дилфуза М., - учительница начальных классов. Она часто приносила ученические тетради.

Я с интересом наблюдала, как она их проверяла, писала замечания, выставляла оценки. Я знала всех ее учеников по фамилии и именам, знала, кто как учится, ведет себя".

"У меня отец учитель. С детства я наблюдала за ним: как он готовился к урокам, как проверяет тетради и ставит оценки. Он много рассказывает о своей работе, о своих успехах и неудачах. Профессия учителя близка мне. Я знаю лучше, - чем кто-нибудь другой, все ее трудности, но все-таки не представляю себя ни в какой другой роли. Хочу продолжать дело отца и посвятить свою жизнь этой трудной, но благородной профессии" (Гульмира Х.).

Наряду с вышеуказанными на выбор учащимися педагогической профессии оказывают влияние и некоторые другие факторы. К важнейшим из них мы относим влияние и пример друзей, участие в общественных делах, отношение окружающих к учителю и его труду.

"Нравится профессия учителя. Очень она привлекательна на селе, почетная, самая уважаемая, люди, здороваясь с учителями, склоняют головы и прикладывают руку к сердцу" (Али. А.),

Мотив такого типа у учащихся старших классов составляет 2,6%. Тем не менее, при общем положительном отношении к профессии учителя ориентация на профессию учителя у учащихся старшего класса оказалась недостаточно четко выражена: знания об особенностях учительской профессии были у большинства из них фрагментарными; не было достаточного опыта общественно-педагогической работы; не все старшеклассники свой приход в педкласс связывали с выбором учительской профессии.

Заклучение. Раскрывая перед учащимися благородную и почетную миссию учителя, роль, которая отводится учителям в строительстве общества, суть воспитания и обучения детей знакомы с мастерами педагогического труда, нужно возбудить больший интерес к профессии учителя, а через него и уважение к людям педагогического труда, выработать склонность к нему.

Психологически готовя юношей и девушек к педагогической деятельности, нужно приблизить их к жизни школы, включать их к жизни школы, включать в практическую педагогическую деятельность, где только возможно. Это возбудит интерес, сформирует склонность и любовь к воспитанию и обучению детей, привлечет внимание к педагогическим действиям учителя.

Однако наблюдение показало, что в школах в этом направлении делается ещё не все возможное и необходимое. Недостаточно изучаются мотивы выбора профессии, характерные для разных возрастных периодов, не определены даже основные мотивообразующие факторы. А без этого нельзя гарантировать правильность формирования у учеников интересов и склонностей, психологическую готовность к выбору профессии.

Поэтому наша задача и состояла в ознакомлении учащихся с профессией учителя, включением их в общественно-педагогическую деятельность, это способствовало бы формированию у них профессионально-педагогических мотивов, осознанию социальной и личностной значимости учительской профессии, ведущих к выбору (или по выбору) данной профессии.

Анализ мотивации выбора педагогической деятельности еще не может способствовать подготовке высококачественной армии педагогического труда. Встает необходимость поиска путей и средств улучшения педагогической профориентации учащихся и подготовки их к поступлению в педагогические вузы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Базаров Т.Ю Управление персоналом развивающейся организации. - .,1996
2. Зеер Э.Ф. Психология профессии. - ., Екатеринбург, 1997.
3. Ғозиев Э. Ғ. Социал психология. – Тошкент., 2017.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. – Тошкент, 2017.
5. Мажидов Н. Факторы, влияющие на креативный выбор профессии учителя./ педагогическое образование и наука. Научно-методический журнал № 6, 2021. Ст. 103-107
6. Мажидов Н. Самостоятельные изучения профессии учащихся. Международный научно-образовательный электронный журнал «образование и наука в XXI веке». Выпуск №20 (том 2) (ноябрь, 2021). Дата выхода в свет: 30.11.2021. Ст. 877-882
7. Мажидов Н. Роль профессиографической беседы в выборе профессии. "O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar" jurnali «best publication» ilm-ma'rifat markazi © materiallari to'plami 10-oktyabr, 2021-yil 2-son, 2-qism. st. 165-168
8. Худойкулов Х.Ж., Жуманова Ф.У. Касбий педагогика. Тошкент 2021
9. Сочинение учеников.

Ҳилола МАКСУДОВА,
ЎзМУ катта ўқитувчиси, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: hilola-19833@mail.ru

ЎзМУ доценти И.Ўсаров тақризи асосида

ТИББИЁТ ЙЎНАЛИШИДА МАХСУС МАҚСАДЛАРГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЛИНГВОДИДАКТИК МУАММОЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада фармацевт-талабаларга инглиз тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари, касбий лингводидактика тамойиллари ва вазифалари ёритилган. Шунингдек, бўлажак фармацевтларнинг касбий компетенцияларини инглиз тилини ўқитиш асосида ривожлантириш масалалари муҳокама қилинган.

Калит сўзлар: Касбий лингводидактика, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, фанларaro интеграция, мутахассислик.

LINGVODIDACTIC ISSUES OF TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES IN THE FIELD OF MEDICINE ANNOTATION

This article describes the specific features of teaching English to pharmacist students, the principles and tasks of professional linguodidactics. Also, issues of developing professional competencies of future pharmacists based on English language teaching were discussed.

Key words: Professional linguodidactics, English for special purposes, interdisciplinary integration, specialization.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ В ОБЛАСТИ МЕДИЦИНЫ

Аннотация

В данной статье описаны особенности обучения английскому языку студентов-фармацевтов, принципы и задачи профессиональной лингводидактики. Также обсуждались вопросы развития профессиональных компетенций будущих фармацевтов на основе обучения английскому языку.

Ключевые слова: Профессиональная лингводидактика, английский для специальных целей, междисциплинарная интеграция, специализация.

Introduction. Today, when the process of information and integration has intensified, the further expansion of socio-economic and cultural relations between countries has made learning foreign languages a vital necessity. Therefore, in our republic, foreign languages, in particular, English, are taught at all levels, in all areas and specializations of the continuous education system, from pre-school education to post-higher education systems. In this case, students are taught English on the basis of one basic program until higher education, while at the stage of higher education, there are two directions - teaching a foreign language for philological purposes, that is, training future foreign language teachers and teaching a language for specific purposes and professions in a non-philological direction (Language for Specific Purposes, LSP) differs.

Literature review. On the basis of Decree No. PF-5229 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically improve the management system of the pharmaceutical network" No. 993 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 18, 2017 "On the Agency for the Development of the Pharmaceutical Network" under the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan In the Regulation on the development of the pharmaceutical industry in our country adopted by decision:

assistance to local manufacturers of drugs, medical products and medical equipment in establishing cooperation with leading foreign pharmaceutical companies;

organization of cooperation between local manufacturers and leading foreign companies;

ensuring the participation of representatives of local organizations in international pharmaceutical exhibitions,

forums, conferences, seminars and national exhibitions held in foreign countries;

participation in the work of international organizations, intergovernmental commissions (groups) and business forums is defined as the main tasks of the agency [2].

These tasks clearly show how important it is for pharmacists to have professional competence in a foreign language in providing quality medicines to the population. In the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 10, 2019 "On measures for the rapid development of the pharmaceutical industry of the Republic in 2019-2021" stimulation of the creation of pharmaceutical products, expansion of production volumes and export potential of local manufacturers is emphasized [1].

Learning a foreign language, especially English, of pharmacists in ensuring the implementation of these decisions and decrees is of great practical importance in their foreign relations and internal activities in our country.

Currently, more than 100 pharmaceutical enterprises are operating in our country. Foreign investments directed to the industry are increasing year by year, large-scale measures are being implemented to provide our people with high-quality medicine and to further develop the pharmaceutical industry. This requires the development of knowledge, skills, and abilities of pharmacist students in English. It seems that teaching pharmaceutical students to communicate freely in English is of great practical importance in the formation of their professional competences and helps to further strengthen scientific, professional knowledge of future pharmacists and cooperation with foreign countries. It should be noted that today the pharmaceutical industry has developed tremendously. However, most of the literature on laboratory

equipment used in drug production is published in English. All the news about biotechnology, pharmacognosy, drug production technologies are mainly published in English.

Analysis and results. It is known that nowadays the English language is not the language of any foreign country, but it is a tool that connects people in the economic, social and cultural spheres and organizes mutual communication. It is this aspect that led to the emergence of the direction of professional linguo-didactics, arising from the need of foreign languages for professional purposes of specialists in various fields.

Linguistics, considered a general theory of language education, is a theoretical science that develops methods and tools for teaching a certain language, as well as studies the problems that arise in language teaching. This term was first used by N. Shansky in 1969. Vocational linguodidactics emerged as a branch of linguodidactics in the 20th-21st centuries due to the theoretical and methodological need to teach foreign languages depending on the profession and field.

A.K. Krupchenko said that professional linguodidactics arose on the basis of an objective social demand, that is, on the basis of the needs of the owners of various fields to acquire foreign languages as a tool for international exchange of information and experience, this field was established long ago by T. Hutchinson and A. Walters states that teaching English for specific purposes is promoted as "English for Specific Purposes" [12]. Basic and additional principles of professional linguodidactics A.N. Kuznetsova, as the main principles of which are the creation of a socio-professional environment, the requirements of the competence approach, integrativeness, consideration of interdisciplinarity, as well as the comprehensive formation of professional competences in a foreign language. As additional principles, it is noted that a number of principles should be taken into account, such as the age of the language learner, learning problems, modularity, ensuring consistency in language teaching, originality and authenticity of materials [12].

Based on the specified tasks and principles of professional linguodidactics, professional linguodidactics can be interpreted as a science that studies the theoretical foundations of professional language teaching, its methodical, didactic, linguistic features. It is known that there are different views on professional competence, V. N. Zimin considered that the professional process includes knowledge, skills and abilities along with personal qualities and effective functioning in society [25], while J. Chitham calls professional competence professional knowledge [6].

Due to the reforms carried out in the field of education in our republic, the implementation of the competence approach in the teaching of subjects at all stages of continuous education increased the attention to professional competence at the stages of secondary vocational education and higher education. Some research works were conducted in this direction, and different views began to emerge. In particular, M.A. Berdieva, in her research work on the formation of professional competence of legal students, came to the opinion that professional competence is the last goal that a student should achieve, that he acquires new knowledge and professional skills as he acquires new skills [5].

In our opinion, business competence is a structural integral part of professional competence, and it is the acquisition of professional knowledge, skills and abilities to successfully perform a given task in professional activity.

G.Asilova, who conducted research on the development of professional communication competence in Uzbek (second language) of students of Russian groups of customs and tax departments. Asilova believes that the concept of professional competence in practice means the ability of a specialist to perform his tasks based on the established requirements, and requires the presence of a number of qualities that determine his professional competence [3]. A description of the views on the components of professional competence can be seen in the table below (see Table 1):

Views on the components of professional competence

Yu.V. Lopatina (2005)	competence in the specialty (complete mastery of the field); creative approach to work; clear setting of goals; ensuring that the product is of high quality; resistance to stress, ability to take risks; having leadership skills and being able to manage a team; continuous professional development [14].
K.V.Makarayan(2007)	social competence (professional communication); special competence (ability to solve professional tasks); personal competence (professional self-development); auto-competence (ability to use technologies) [17].
Y.N.Bakurova (2016)	cognitive component (knowledge); motivational component; axiological component (personal orientation to the profession); practical component (knowledge, skills, abilities); ability; emotional component (self-control) [4].
G.A. Asilova (2017)	professional qualities: knowledge, skills, qualifications, experience. personal qualities: independence, initiative, responsibility, creativity [3].
I.V. Kuznesova (2018)	cognitive competence; task competence; personal competence; cultural competence [11].

Personal orientation to the profession in the given perspectives, self-management, having leadership skills and being able to manage a team; personal competences related to the profession, such as continuous professional development, are also highlighted as a separate component, but they are relegated to the next positions in terms of importance. In

professional competence, along with the acquired knowledge, skills, and abilities in performing the tasks set in the professional activity, the existence of certain personal qualities that serve to achieve the result quickly and easily has a great place. In particular, human qualities such as knowledge of the art of management, possession of the culture of dealing,

accuracy, punctuality, promptness, thoroughness, vigilance, attentiveness, ability to keep secrets occupy different positions in terms of importance in professional activities among different professions. Based on this, we, as components of professional competence:

- practical component: professional knowledge, skills and qualifications;
- social component: ability to use foreign language and information technologies in professional activities;
- motivational component: self-professional development;
- auto-competence: ability to use technologies;
- axiological: personal orientation to the profession;
- emotional component: we promote a set of qualities such as simplicity, promptness, alertness, speed.

K.V. Markaryan emphasizes that professional communicative competence of pharmacists includes socio-cultural, pragmatic and interactive components of communication. In his opinion, conceptual competence, mastering the theoretical foundations of the profession (technical competence) (integrative competence), critical thinking, effective communication, cultural, professional ethics, and professional leadership are also required [17; p. 11]. Therefore, we believe that filling the components of personal competence in the above-mentioned opinions as one of the important components, determining exactly which personal qualities are needed in each professional education process and teaching them to future specialists should be taken into account.

Conclusion and recommendations. Internationally, the following are noted as components of professional competencies of pharmacists:

- the competence of attentive and gentle treatment of the patient (the ability of a care-giver, that is, a pharmacist to provide high-quality service to clients is meant);
- competence of medical communication, question-and-answer, decision-making appropriate to the situation (decision-maker, i.e. the pharmacist's ability to analyze and evaluate) when recommending the drug to the patient;

- competence to communicate verbally, non-verbally, verbally and in writing with patients and medical staff (communicator);

- to be progressive and proactive in the workplace, leadership competence (leader);

- competence to manage workers, financial affairs (manager);

- competence of independent research (life-long learner, i.e. increasing independent additional knowledge during the profession);

- teacher-apprenticeship (teacher) competence, teaching knowledge in the field of pharmaceuticals and medicine to young employees [21].

In the conditions of our republic, among these things, it is necessary to recognize that future pharmacists have a good knowledge of modern information technologies and the ability to use foreign languages.

Based on the current perspectives, we believe that the professional competence of pharmacists is the knowledge, skills and abilities of pharmaceutical and medical specialties, as well as the possession of personal qualities necessary for pharmacists, as well as the ability to use modern information technologies and professional communicative competence in foreign languages. Also, practical (knowledge, skills, skills), axiological (personal orientation to the profession), emotional (self-management), auto-competence (ability to use technologies), special competence (ability to solve professional tasks) components that develop professional competence characteristics of future pharmacists are their communicative are the primary factors in the formation of competences. As a branch of language didactics, one of the main principles of professional language didactics, which arose due to the theoretical and methodological need for teaching foreign languages depending on the profession and field, is the teaching of a foreign language in connection with specialized subjects, in particular, interdisciplinary communication in the teaching of foreign languages in non-philological areas is the enrichment of specialized knowledge, related to the field it leads to keeping up with the latest news and helps to increase the motivation of students, to form practical, axiological and special competences in them.

LITERATURE

1. Decree No. PF-5707 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 10, 2019 "On measures for further rapid development of the pharmaceutical industry of the republic in 2019-2021" <https://lex.uz/ru/docs/4280358> [Application date: 14.12.2019].
2. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On the organization of the activities of the pharmaceutical network development agency under the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan" / - UzAQHT, 2017. VMQ - No. 993.
3. Asilova G.A. Development of competence of professional communication in the state language of customs and tax students (in Russian groups): Ped. science.... Ph.D. diss. (DSc) - T., 2017. - 291 p.
4. Bakurova E.N. Formirovanie professionalnoy zhykovoy kompetentnosti spetsialistov sfery turizma sredstami inostrannogo zhyzika // J. Nauchnye izvestiya 2016. - No. 1 (2). - S. 101-105.
5. Berdieva M.A. Formation of the professional competence of law students by means of the Russian language (on the material of oral speech): Diss - T., 2009.- 168 p.
6. Cheetham, G. The Acquisition of Professional Competence Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Sheffield, Division of Adult Continuing Education, England. 1999. R.-380.
7. Dadamirzaev G., Faizullaev Q.M. The role of interdisciplinary connection in engineering education // J. Pedagogical science. - M., 2016. - No. 1. B.34-36.
8. Gretskeya T.V. Semantization of Professional-Oriented Foreign Language Vocabulary of Students of Medical Universities (on the Material of the German Language): - St. Petersburg, 2005. - 18 p.
9. Hashimova D.U. Linguistic and didactic foundations for the study of gaps in the context of the modern functioning of the Russian language and interlingual interactions: Diss. ... doc. ped. science - T., 2007. - 209 p.
10. Israilova M.N. Improvement of the didactic basis of the intellectual and cultural development of students of a higher medical institution during the teaching of the Latin language: Ped. science... philosophy Ph.D. diss. (PhD) - T., 2018. - 121 p.
11. Kobeleva E.P. Formation of professional foreign language competence of future economic specialists // Vestnik. TGPU. 2010. - No. 12. - C. 56-60.

12. Krupchenko A.K., Kuznetsov A.N. Beginnings of professional linguodidactics: Monograph. Lambert Academic Publishing. - M., 2011. – 215 p
13. Kopus O.A. Content characteristics of the professional linguodidactic comet of the future masters of philology // Concept. 2012.- #12. - S. 1-7.
14. Lopatina Yu.V. Teaching students of a non-linguistic university professionally oriented communication in English: Diss. ...candidate of ped.sciences. - Yaroslavl, 2005. - 15 p.
15. Maletina L., Karmanova Yu. Implication of interdisciplinary team teaching of an ESP course/Mediterranean Journal of Social sciences MCSER publishing, Rome-Italy vol 6 #5 R. 556-561.
16. Markaryan K. V. Obuchenie inoyazychnomu pragmaticheskomu obshcheniyu studentov neyazykovogo vouza (English language, pharmaceutical vouz): Diss. ... sugar. ped. science - Pyatigorsk, 2007. - 183 p.
17. Markaryan K. V. Teaching foreign language pragmatic communication to students of a non-linguistic university (English language, pharmaceutical vouz): Diss. ... ped. science - Pyatigorsk, 2007. - 183 p.
18. Matienko A.V. Foreign Language Professional Communicative Competence: the Definition of the Concept in the Logic of Polylingual and Multicultural Identity Formation//Setevoy magazine "Nauchnyy rezultat". The series "Voprosy teoreticheskoy i praktanoy lingvistiki". - M., 2016. - #2. - C. 73-77.
19. Norma W. Goldman English grammar for students of Latin. 1993. R. 178.
20. Radushko R.V. Latin in English//VSMU. 2010. P-128.
21. Safe effective pharmacy practice competency standards for the pharmacy profession, FIP: Fédération Internationale Pharmaceutique (International Pharmacy Federation R. 43.
22. Shchubin E.T. Basic principles of foreign language teaching methodology. - M., 1963. - S. 23.
23. Shirokikh A.Yu., Ganina E., Balandina L.A., Shvechkova L.A., Malugina N.M. Interdisciplinary approach to teaching ESP: Problem-based assignment and students' feedback. Eurasian Journal of analytical chemistry 2017,12. R. 1582-1589.
24. Slastenin V.A Pedagogy. (textbook for teachers of pedagogical educational institutions).– M.: Shkola Akademiya, 2013.- 576 p.
25. Zimin V.N. Innovative activity in the system of advanced training as a factor in the growth of professional competence of Engineering Pedagogical Workers: Diss....cand. ped. science - Ulan-Ude, 2005. - 200 p.

Махмуд МАМАТОВ,
Шаҳрисабз давлат педагогика институти доценти в.б, ф.ф.н
E-mail: mamatovmahmud51@gmail.com

ТИҚХМИ профессори, ф.ф.д Қ.Н.Назаров тақризи асосида

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF ISLAMIC SOURCES IN THE FORMATION OF THE SPIRITUALITY OF THE YOUTH OF NEW UZBEKISTAN

Abstract

This article shows that the use of Islamic sources in the formation of the spirituality of the youth of New Uzbekistan is of strategic importance in educational practice. Methods of using the divine program and authoritative teachings and hadiths on the sources of Islam for the formation of a perfect generation. The article analyzes the processes of development of the field of spirituality. Its practical importance in the modern development of society is justified. Detailed recommendations are given about the criteria for creating models for the future development of spirituality through the sources of the Islamic religion.

Key words: Spirituality, Islam, Islamic sources, strategy, social processes, innovative development, development, perspective, problem, scientific research.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСЛАМСКИХ ИСТОЧНИКОВ В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНОСТИ МОЛОДЕЖИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье показано, что использование исламских источников в формировании духовности молодежи Нового Узбекистана имеет стратегическое значение в образовательной практике. Методы использования божественной программы и авторитетных учений и хадисов об источниках ислама для формирования совершенного поколения. В статье анализируются процессы развития области духовности. Обосновано его практическое значение в современном развитии общества. Даны подробные рекомендации о критериях создания моделей будущего развития духовности через истоки исламской религии.

Ключевые слова: Духовность, ислам, исламские истоки, стратегия, социальные процессы, инновационное развитие, развитие, перспектива, проблема, научное исследование.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАРИ МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ИСЛОМ МАНБАЛАРИНИНГ СТАТЕГИК АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада Янги Ўзбекистон ёшлари маънавиятини шакллантиришда ислом манбаларидан фойдаланиш таълим амалиётида стратегик аҳамиятга эга эканлиги кўрсатиб ўтилган. Баркамол авлодни шакллантириш учун Ислом дини манбаларига доир илоҳий дастур ва нуфузли таълимоту-хадислардан фойдаланиш усуллари Мақолада маънавият соҳасини ривожлантириш жараёнлари таҳлил этилган. Унинг жамият замонавий тараққиётида амалий аҳамияти асослаб берилган. Ислом дини манбалари орқали маънавиятни истикболдаги ривожини таъминлаш моделларини яратиш мезонлари ҳақида батафсил тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Маънавият, ислом, ислом манбалари, стратегия, ижтимоий жараёнлар, инновацион ривожланиш, тараққиёт, истикбол, муаммо, илмий тадқиқот.

Кирриш. Ўзбекистон республикаси мустақилликка эришгандан буён иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий соҳаларда халқ ҳаётини фаровон қилиш йўлида ўлкан ўзгаришлар амалга оширилди; унинг ҳар бир йили сермахсул, сермазмунлиги билан яққол кўзга ташланиб турибди. Айниқса, маданий меросимизни тиклаш давлат сиёсатидан муносиб ўрин олиб, ота-боболаримиз яратган бойликлардан халқимизни, жумладан ёш авлодни баҳраманд қилиш, маънавиятини юксалтириш йўлида давлатимиз кўрсатаётган ғамхўрлик доимо сезилиб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев табири билан айтганда „Жаҳолатга қарши маърифат ва таълимни кучайтириш орқали курашиш, шу асосда башарият фаровонлигини тарғиб қилиб, инсонларни эзгуликка дават этиш йўлида бу марказлар муҳим аҳамият касб этишлари муқаррар. Муқаддас ислом динимиз бизга айнан шуни ўргатади ва ўйлайманки, бундай ёндошув бугунги давр талаба бўлиб қолади“[1].

Халқнинг, хусусан ёшларнинг маънавияти, бир қанча объектив шарт-шароит ва субъектив омилларга боғлиқ. Буларнинг орасида умуман динлар, айниқса

ислом, унинг манбалари, дунёвий, реал кадриятлари муҳим субъектив омил сифатида ёшлар маънавиятини шакллантиришга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Янги Ўзбекистон ёшлари маънавиятини шакллантиришда ислом манбаларининг стратегик аҳамияти катадир.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. Исломда унинг жаҳон дини мақомига мос келадиган ғоят катта ҳажмли, теран мазмунли, кенг қамровли мўътабар манбалар мавжуд. Булар, энг аввало, хижрий I асрда, милодий VII асрда мусаф этилган Қуръони Каримдир. Бу муқаддас ёзув жаҳоннинг энг йирик тилларидан барчасига таржима қилинган ва миллионлаб нусхаларда чоп этилган, ханузгача нашр этилмоқда. Бу мўътабар манбани атоқли исломшунос Алоуддин Мансур ўзбек тилига изоҳли таржима қилиб, шарҳлаб, биринчи марта 1992 йил нашр этган.

Исломнинг яна бир муқаддас манбаи хадислардир. Уларнинг тўплами - суннатдир. Юзлаб араб мухаддислари ва ўнлаб Марказий Осиёлик мухаддислар тўплаган, дунёдаги энг йирик халқлар тилларига таржима қилинган хадислар исломнинг ғоят бой, кўп қиррали манбаи ҳисобланади.

Бизнинг республикаимизда энг кўп тарқалган ва ўзбек тилига таржима қилинган ҳадислар ҳозирча фақат Исмоил Бухорийнинг 4 жилдли «Саҳиҳи ал-Бухорий» тўпламлари, Исо Термизийнинг «Саҳимҳд Термизий» деган номда 1993 йил чоп этган мажмуасидир. Яна Аловуддин Мансурнинг «Муҳаммад пайғамбарнинг қиссаси. 5 Ҳадислар» номли китоби ҳам «Қамалак» нашриётида 1991 йилда ўзбек тилида босиб чиқарилган. Исломининг бутун оламга машҳур бўлган яна бир манбаи шариат меъёрларидир. Мазкур мақолада ана шу манбалардан ёшлар маънавиятини шакллантириш муаммоларига доир илоҳий дастур ва нуфузли таълимоту-ўғитлардан фойдаланимиз.

Ушбу мақолада ислом манбалари бўйича диний ва илмий асарлар яратган аллома-олимлар, диний манбалардаги ахлоқ-одоб, умуман маънавиятга хос уламоларнинг фикрларини таҳлил қилишимизнинг сабаби шундаки, ёшлар ўз маънавиятлари, илмий-фалсафий дунёқарашлари учун керакли хулосаларни бу манбалардан мустақил ўргана олинган. Масалан, Ш.Бобохонов, А. Ирисовнинг «Ҳадис илмининг пешволари» рисолида ислом дунёсининг атоқли уламолари ан-Насомий, Довуд Сулаймон, Исмоил ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, ибн Можжа, ал-Казвиний, Ҳаким ат-Термизий ва бошқа муҳаддислар, уларнинг ҳадис тўплаш бўйича олиб борган изланишлари натижасида қимматли материаллар берилган [6]. Республикаимизнинг кўзга кўринган таникли шарқшунос, тарихчи, файласуф, адабиётшунос, тилшунос олимлари иштирокида тайёрланган «Буюк сиймолар, алломалар» китобида Марказий Осиёнинг IX-XII асрлардаги маданияти ва унинг энг йирик ҳамда машҳур вакиллари Хоразмий, Бухорий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Замахшарий, Ясавий, Кубро каби олим ва уламолари ҳақида қимматли маълумотлар берилган [2]. Муаллифларнинг ушбу китобининг қиммати шундаки, шу вақтгача кенг халқ оммасига яхши таниш бўлмаган ёки шурулар мафкурасига тўғри келмагани учун ўрганилмай қолган мутафаккирлар, илоҳиётчи ва муҳаддислар Марғилоний, Бухорий, Термизий, Замахшарий, Ясавий, Кубро, Накшбанднинг ҳаёти ва ижодлари ҳақида материаллар берилган [3]. Ислому ва бу диннинг тарихига оид тадқиқотлар олиб борган Ҳузурийнинг «Нур ул-Яқин» асари пайғамбарнинг ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумотлар берган [4]. Мазкур асар ислом олий билим масканида ислом тарихини ўрганишда энг мўтабар дарслик сифатида фойдаланилмоқда. Рабғузий «Қиссаи Рабғузий» [5] асарида пайғамбарлар ҳақида турли қиссалар келтирилган. Унда пайғамбарлаштирилган шахслар (Довуд, Сулаймон, Зулкарайн) ҳақида ҳам қиссалар бор. Бу асарнинг ёшлар маънавиятини юксалтиришда ўйнайдиган роли шундаки, китобда инсонларнинг ўзаро тўғри муносабатларда бўлишга, бир-бирларига нисбатан жабрўзул қилмасликка, ноҳақ қон тўқмасликка, ҳаром-хариш ишларга берилмасликка, шарм-хаёни йўқотмасликка ундовчи ўғитлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Исо Термизийнинг «Сакики Термизий» ва «Шамоили Муҳаммадия» асарлари пайғамбарнинг қилган ишлари, хулқ-одоблари ва юриш-туришларига оид ҳадисларни ўз ичига олган. Ушбу ҳадислар кишиларни гуноҳлардан, ёмон одатлардан сақланишга ва ўзида яхши фазилатларни шакллантиришга даъват этади. Термизийнинг «Сакики Термизий» китоби ҳақида яна шуни айтиш лозимки, бу асарни узоқ йиллардан бери диний соҳада хизмат қилиб келаётган, ислом муаммоларини яхши биладиган, таникли дин арбоби Абдуғани Абдулло араб тилидан ўзбек тилига таржима қилган [6].

Тадқиқот методологияси. Демократик ва ҳуқуқий давлат қуришга киришилган Ўзбекистонда бугунги ва келгуси ёшларнинг қандай дунёқарашга эга бўлишлугига асло бефарқ қарай олмаимиз. Агар бу ёшларнинг диний

манбалар мазмуни ва таҳлилидан четлатиб, хабардор қилмасак унда улар диний тарғиботга берилиб, диний дунёқараш мавқеига ўтиб, унга берилиб кетишлари ёки турли чалкашликларга йўл қўйишлари мумкин. Шунинг учун биз ушбу мақолада юқоридаги масалаларни ёшларга қай усулда, қандай етказиш ва улар маънавиятини шакллантиришга хизмат қилдириш хусусида фикр юритамиз.

Республикаимиз мустақиллигига қадар диннинг, жумладан исломнинг ўрни ва унга тааллуқли манбаларнинг кишилар ҳаётидаги ролига бир томонлама ёндашилган, унга фақат салбий баҳо берилиб келинган эди. Мустақиллигимиз шарофатигуфайли динга давлатимизнинг адолатли муносабатининг ўрнатилиши халқимиз истагини рўёбга чиқарди. «Мустақил давлатимизнинг сиёсатини белгилаб олар эканмиз, - деган эди И. Каримов, - ислом динимизни албатта назарда тутишимиз керак. Негаки, дин турмуш тарзимизга, маънавий қадриятларимизга, кишилар онгига ўзининг ўчмас муҳрини босган.... Динга нисбатан ижобий муносабат ташқи сиёсатимизда, айниқса мусулмон давлатлари билан ўзаро алоқаларимизни кенгайтиришда катта аҳамиятга эга...» [7]. Бу собиқ Президентимизни кишилар ҳаётида диннинг ўрни маънавиятимизни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ҳақида адолатли равишда айтган фикрлари эди.

Дарҳақиқат, «Дин одамзотни ёмон йўлга бошламайди. Янадин бу дунёнинг ўткинчи эканини охиратини эслатиб туради. Одам боласини хушёр бўлишга, ҳаром йўللardan узоқ юришга, яхши бўлишга, яхши из қолдиришга ундаб туради» [8]. Агар биз динлар тарихига назар ташласак, исломнинг маънавиятдаги ўрнини билмоқчи бўлсак, у ҳолда буюк аллома-олимлар ҳаёти билан танишсак, фикримиз янада ойдинлашади. Энди аввалги 70 йиллик даврда динга қарши тарғибот тугатилиб, мустақиллик шарофати билан диний эътиқод ва амалларга кенг йўл очилди; бундай бир вақтда ёшлар учун исломалломаларининг ҳаёт тарзини, уларнинг ёзган асрларини ўрганиш ғоят қизиқарли ва бутунлай янгилик бўлиб туюлади.

Ислом алломалари деганда, биз аввало Муҳаммад пайғамбардан кейин бу динни мустаҳкамлашда Набийнинг оғаларини амалга оширишда, жумладан унинг ҳадисларини тўплашда фаол иштирок этган шахслар, ислом уламоларини назарда тутаямиз. Булар ҳақида кейинги йиллар ораллигида бир қанча рисоалар, маъмуалар нашр этилди [9].

Таҳлил ва натижалар. Бу китобга фақат танланган ҳадислар киритилган. Асар «Абу Исо Термизий»нинг фаолиятига бағишланган мақола билан бошланган. Унда ёшларнинг дунёқарашларини шакллантириш учун ибратли ривоятлар, жумладан имом Термизий йигирма ёшга етганида Хуросон шайхларидан Марвазийдан ва бошқалардан билим олгани, сўнг 25-26 ёшларида Ироққа бориб, - бу ердаги уламолардан сабоқ олгани, сўнг узоқ йиллар ҳадис тўплаш билан банд бўлгани ва энг муҳими, унинг ҳаётида имом Бухорий билан бўлган учрашув, у билан бирга бўлган даврларида ҳадисларнинг матни, ҳикмати, фалсафаси ҳақида анчагина билимлар олгани баён этилган. Улуғ муҳаддис Имом Бухорий ўз шогирди Имом Термизийни мактаб камтарлик билан: «Сен мендан баҳра топганингдан кўра мен сендан кўпроқ баҳра топдим», - дейди. Бу Термизийга берилган катта баҳо эди [10].

Маълумки, йирик илоҳиётчи, муҳаддис Ал-Бухорий ҳадисларни тўплашда ва тартибга солишда жуда катта ишлар бажарилган. 600 мингга яқин ҳадис тўплаб, ундан 7250 тасини саҳа, яъни ишончли деб топган [11].

Исмоил Бухорийнинг маънавий томондан ёшларга намуна бўладиган фаолият кечирганлигини қайд қилиш лозимдир. У ёшлик чоғиданоқ билимга чанқоқлиги, ўн

ёшларида араб тилини, диний манбаларни ўрганишга ва ҳадис китобларини ўқишга, ёдлашга кунт билан киришгани, Бухоролик муҳаддислар ал-Пойкандий (777-839), ал-Жуфий (вафоти -843) ва бошқалардан ҳадис ҳақидаги билимларни ўрганиб, кўп ҳадисларни ёд олгани диққатга моликдир.

Бухорий 16 ёшларида ҳаж сафарига чиққан. Сафар даврида Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Дамашк, Мисф, Макка, Мадина каби кўплаб шаҳарларда бўлиб, машҳур муҳаддислардан ҳадисларнинг сиру-асорларини ўрганган. У ғоят истеъдодли, зийрак, мулоҳазалари ўткир уламо бўлган. Ривоят қилишларича, у қайси бир китобни қўлига олиб, бир марта мутлоа қилса, ҳаммаси ёд бўлиб қолаверар экан. Ундан ташқари унинг ўзи ҳадисшунослик пешвоси бўла туриб, асрдошлари, ҳаммаслақлари, вақти келганда, ҳатто шогирдларидан ҳам тортинмай билим олганлиги тарихий манбалардан маълум.

Бухорий 20 ёшларидан эътиборан китоб ёза бошлаган. Унинг «Ал-жоме ас-Саҳих» ва «Ал-адаб ал-муфрад» дан ташқари йигирмага яқин китоблари бўлиб, кўплари бизгача етиб келмаган [12]. У ёзган асарларнинг бир қисми ахлоқ одоб масалаларига бағишланган бўлиб, ёшларнинг маънавиятини юксалтиришда, имонли, эътиқодли бўлиб етишлари учун ғоят муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, ислом алломалари ёзган асар, эсдалик ва кўрсатмалар ёшларнинг маънавиятини шакллантиришда, уларнинг илмли,

ахлоқ-одоб, имон-эътиқодли, ватанга садоқатлик, ота-онага ҳурматли, камтарин ва ақлли бўлиб етишларида муҳим омиллардан бири бўлиб,

Янги Ўзбекистон ёшлари маънавиятини шакллантиришда стратегик аҳамиятга эга.

Ёшлари маънавиятини ривожлантиришда уларга ислом манбалари ҳақида қисқача маълумот бериш билан кифояланиб, асосан ахлоқ-одоб, жамиятда ўзини тутиш тартиб-қоидалари, маънавиятга тегишли томонлари билан таништириш мақсадга мувофиқдир.

Ислом манбалари Қуръон, Сунна, шариат ҳисобланиб, улар ҳақида ёзилган шарзу тафсир, диний адабиётлар, ислом илоҳиётига, таълимоти ва амалиётига доир асарлар ҳам ислом манбалари қаторига қиради. Ислом ва унинг таълимоти ҳақида мусулмон мамлакатларида, Марказий Осиёда илоҳиётчилар ўтган тарихий даврларда қанчадан-қанча китоблар ёзишганки, улар ҳам ислом манбаларини тўлдирувчи асарлар қаторига қиради.

Ислом уломулари кейинги йиллар давомида бу динга тегишли бўлган бир қанча асарлар яратдилар.

Уларнинг мазмуни ҳақида гапирадиган бўлсак, бу асарларда ёритилган мавзулар диний йўналишда ёзилган бўлиб, улар ислом таълимоти ва унинг амалий талаб-ларига жавоб беради.

Мазкур китобларда турли ривоятлар, Оллоҳнинг марҳамати, ягоналиги, қудрати, имон, эътиқод, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар ўрин олган. Масалан, «ас-Саих, ал-Бухорий» нинг 1-чи жилдида имон масалалари, ва исломда намоз, ҳаж, рўза ва бошқа маросимлар ҳамда болалар тарбияси ҳақида фикр юритилган. Келтирилган ҳадисларнинг бирида илм ҳақидажумладан бундай дейилган: «илмга эътиборсизлик, нодонлик, ароқхурлик ва зино корликнинг оммавий тус олмоғи қиёмат аломатидандир» [13].

Булар орасида «Диншунослик асослари» дарслиги ҳам салмоқли ва нуфузли ўрин олган. Академик Бурибой Ахмедов Қуръоннинг ўзбек тилига таржима қилиниши муносабати билан бундай деб ёзган эди: «... мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб бурилиш бошланди. Кўпдан орзу қилганимиз яхши замонлар келди. Йўқотиб қўйган кадрларимизни бирин-кетин қайтариб олаёلمиз. Шулар қаторида жаҳондаги барча мусулмонларнинг, умуман яхши ниятли одамларнинг ихлос қўйган китоби Қуръон ҳам қайтарилаяпти. Қайтарилганда ҳам ўз она тилимизга ўгирилган ҳолда қайтарилаяпти. Ақлу-инсоф, поклик ва тўғрилиқ ғояларини тарғиб этувчи бу улў китобнинг ўзбек тилига таржима қилиниши кўп адолатли, савобли иш бўлди. Ушбу хайрли юмуш тепасида турган ёзувчилар уюшмаси, «Шарқ юлдузи» журналига, таҳрир хайъатига чуқур миннатдорчилик билдираман» [14].

Ушбу мақолада баён этилган фикрларнинг таҳлилидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Ёшларининг маънавий дунёқарабини шакллантиришда ислом манбаларидан ҳозирда оқилона фойдаланиш мумкин ва зарур;

2. Ёшлар маънавиятини шакллантиришда фақат диний маънодагина эмас, балки дунёвий фанлар, умумбашарий кадрлар асосида тарбиявий, мафкуравий ишлар амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир;

3. Ҳозирги фан-техника тараққиёти даврида жамиятимиз ҳаётига радио, видео, аудио-техника қурилмалари кириб келаяптики, натижада ёшларда турли видео фильмлар кўриш имконияти кенгаймоқда. Айниқса шарқона ҳаётга мос келмайдиган ғарб мамлакатларининг жангари тасма ва ёзувлари, беҳаёлик, зино кирдикорларини акс эттирувчи видео филмларни кўришга ёшлар яширинча жалб қилиниш ҳоллари учраб туради. Ислом манбаларида эса ҳалолни ҳаромдан, яхшини ёмондан фарқлашни талаб этувчи фикрларбор, жумладан, «Ким бирон чиройли амал қилса, унга ўн баробар қилиб (қайтарилур)», «Ким бирон ёмон иш қилса, фақат ўшанинг баробарида жазоланур» /6-160/ каби насихатлар уларни ёмон йўлдан сақлашда қўл келади. Булардан ёшлар орасида ўтказиладиган тадбирларда фойдаланиш катта аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. „Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз“ „Ўзбекистон“ 1 қисм НМИУ, 2019й. 418 бет.
2. Шамсиддин Бобохонов, Абдусодиқ Ирисов. «Ҳадис илмининг пешволари» Тошкент; «НУР» 1992 йил;
3. Буюк сиймолар, алломалар. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т., 1995;
4. Муҳаммад Хузурий «Нур-ал-Яқин» Т., Чулпон-Камалак, 1992;
5. Носируддин Бурхониддин Рабғузӣ. «Қиссаи Рабғузӣ» Т., Ёзувчи. 1990
6. Имом ат-Термизий. «Шамоиلى Муҳаммадия» Т., «Мехнат», 1991;
7. Каримов И. «Истиқлол ва маънавият». Т., «Ўзбекистон», 1994, 15-бет.
8. Алишер Навоӣ, Арбаин Ҳадис (қирқ ҳадис шарҳи). Т., Ёзувчи, 1991.
9. Абу Исо Термизий. «Саии Термизий» Т., Р.Рулом, 1993.
10. Ислом. Справочник. Т., 78-бет.
11. Имом Исмоил Ал-Бухорий. «Ал-адаб ал-муфрад» Т., «Ўзбекистон», 1990,
12. Ҳадис, 1 том Т., Комуслар бош таҳририяти, 1991йил, 36-бет.
13. Абдусамадов А. «Диншунослик асослари» Т., «Ўзбекистон» 1995 йил,

УДК: 327.7

Муродулла МИРЗАЕВ,

Тошкент давлат шарқишунослик университети профессори в.б., ф.ф.д

E-mail: muradullamirzayev@inbox.ru

Улугбек МУХАММАДИЕВ,

Тошкент давлат шарқишунослик университети мустақил тадқиқотчиси, Сиёс.ф.н

E-mail: ulugbekmuhammad2022@gmail.com

Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, сиёс.фд С.Т.Саидолимов тақризи асосида

МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ – ТУРКИЙ БИРЛИКНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Аннотация

СССР парчалангач, Марказий Осиё мамлакатларида ўзининг асл идентив ҳолатига қайтиш тенденцияси бошланди. Бу тенденция туркий мамлакатлар бирлашувида акс этади. Бунда таълим муҳим ўрин тутди. 1992 йилдан ҳозирги кунгача Туркия Республикаси Марказий Осиёдан минглаб талабаларни қабул қилди. Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистонда ҳам Туркия университетларининг филиаллари очилган.

Турк дунёсини ривожлантириш ғоялари, албатта, Марказий Осиё тараққиёти истикболларида муҳим ўрин тутди, Туркиянинг Марказий Осиё давлатлари билан фаол алоқалари минтақа халқлари манфаатларига хизмат қилади.

Калит сўзлар: СССР, Туркия, Россия, қурултой, мафкура, таълим, талаба, сиёсат, этногенез, TÜRKSOY.

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ТЮРКСКОГО ЕДИНСТВА

Аннотация

После распада СССР в странах Центральной Азии началась тенденция к возвращению к своей изначальной идентичности. Эта тенденция нашла отражение в объединении тюркских стран. Важную роль в этом играет образование. С 1992 года по настоящее время Турецкая Республика приняла тысячи студентов из Центральной Азии. Филиалы турецких вузов открыты также в Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане и Туркменистане.

Идеи развития тюркского мира, безусловно, занимают важное место в перспективах развития Центральной Азии, активные связи Турции со странами Центральной Азии служат интересам народов региона.

Ключевые слова: СССР, Турция, Россия, конгресс, идеология, образование, студенчество, политика, этногенез, ТЮРКСОЙ.

DEVELOPMENT OF CULTURAL RELATIONS IS AN IMPORTANT FACTOR OF TURKIC UNITY

Abstract

After the collapse of the USSR, the countries of Central Asia began to move towards a return to their original identity. This trend was reflected in the unification of the Turkic countries. Education plays an important role in this. From 1992 to the present, the Republic of Turkey has hosted thousands of students from Central Asia. Branches of Turkish universities are also open in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan.

The ideas of the development of the Turkic world, of course, occupy an important place in the prospects for the development of Central Asia, Turkey's active ties with the countries of Central Asia serve the interests of the peoples of the region.

Key words: USSR, Turkey, Russia, congress, ideology, education, students, politics, ethnogenesis, TÜRKSOY.

Кириш. Турк дунёсида бирликни мустаҳкамлаш муҳимлигини бундан кўп йиллар аввал Озарбайжон халқининг етакчиси Ҳайдар Алиев қайта-қайта таъкидлаб, “замонавий туркий дунё халқлари ўз бошидан ривожланиш даврини кечирмоқда ва янги дунёнинг муҳим омилларида бирига айланиб бормоқда. Бу жараёнга кўплаб суверен туркий республикаларнинг қўшилиши туркий дунёнинг келажигага нисбатан ёрқин умид уйғотади. Ҳозирданоқ амалга ошаётган бу умидлар келажакка нисбатан катта ишонч туғдиради”, деган эди [1].

Маданият ва сиёсат соҳасида биргаликдаги саъй-ҳаракатларнинг дастлабки объекти – халқаро туркий қурултойларни ўтказиш бўлиб, уларнинг биринчиси 1993 йил 21 мартда бўлиб ўтган. Мазкур тақдирлар бутун дунёдаги туркий давлатлар ва жамоалар жамоат ташкилотлари вакиллариининг қурултойлари сифатида туркий давлатлар саммитлари билан параллел равишда ўтказилган. Уни ташкил этиш ғояси Туркиянинг саккизинчи президенти Тургут Ўзалга тегишли.

Туркий ўзлигини шакллантириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш мақсадида Туркия ташаббуси ва Қозоғистоннинг фаол қўллаб-қувватлаши билан 1993

йилда TÜRKSOY номи билан танилган – “Туркий маданият ва санъатни биргаликда ривожлантириш ташкилоти” тузилган.

TÜRKSOY халқаро туркий маданият ташкилотини яратиш, энг аввало, туркий тилли минтақадаги қардош халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги маънавий мулоқот анъаналарини қайта тиклашга қаратилган эди. Туркийзабон давлатлар ўртасида маданият ва санъат соҳасидаги алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, шу мақсадларда турли дастур ва лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш, туркий тилли халқлар этногенези, тарихи, адабиёти, маданияти ва санъатини ўрганиш соҳасида илмий тадқиқотларни кучайтириш кабиларни TÜRKSOYнинг асосий вазифалари сифатида таъкидлаш мумкин.

“Турк дунёси ЮНЕСКО” си сифатида танилган TÜRKSOY Наврўз байрами, опера кунлари, санъаткорлар учрашувлари, фотосуратчилар ва ҳайкалтарошлар учрашувлари, адабий қурултойлар каби анъанавий тадбирларга янада янги тадбирлар қўшмоқда.

Натижалар ва муҳокама. Д.Касенов таъкидлаганидек, “маданият ва ижодий фаолият хурфот ва ксенофобия каби ижтимоий касалликларни даволашнинг

энг самарали воситасидир. Маданиятнинг энг муҳим кучи ва вазифаси – тинчлик ўрнатишдир. Бизнинг сабб–ҳаракатларимиз, айниқса, бир–биримизни тушуниш, севиш ва биргаликда яхшилик қилиш истагига қаратилган. TÜRKSOY ўз фаолиятида айнан шу мақсадларни кўзлайди” [2].

Маданий дипломатия кўламини янада кенгайтириш мақсадида TÜRKSOY 2014 йилдан буён ҳар йили ўтказиб келинаётган туркийзабон журналистлар конгресси каби ўзаро ҳамкорлик форматини илгари сурмоқда. Журналистлар томонидан муҳокама қилинган ғоялар ахборот каналлари, интернет порталлари ва газета саҳифалари орқали тезкор тарқалиб, минглаб иштирокчилар аудиториясига эришмоқда.

Россиялик олимлар А.В. Белоглазов ва Р.Н. Надиров фикрларига кўра: “халқаро ташкилот мақомига эга бўлишга қарамай, TÜRKSOY туркларнинг “юмшоқ куч” ини ҳаётга татбиқ этувчи тузилма сифатида тан олинган. Бу ҳам ушбу ташкилот фаолиятининг туркий ўзини шакллантиришга қаратилганидан далolat беради. Чунки, Анкара томонидан постсовет ҳудудининг туркийзабон қисмида амалга оширилаётган “юмшоқ куч” сиёсати туркларнинг туркий бирлик ҳақидаги тушунчасига асосланади” [3].

“Юмшоқ куч” концепциясининг ривожланишига канадалик олим А.Л.Вуинг салмоқли ҳисса қўшган. У юмшоқ куч манбаларини меҳр–оқибат (хайр–эхсон), улуғворлик ва гўзаллик каби тушунчалар призмаси орқали тавсифлайди [4].

Туркиянинг “юмшоқ куч” дан фойдаланиши контекстида Марказий Осиё туркий давлатлари раҳбарларининг Анкара декларациясини имзолаши иштирокчи давлатлар ўртасида муштарақ тарихга, тил ва маданиятга, шунингдек, “қардошлик руҳи” га асосланган алоқалар мавжудлигини халқаро миқёсда тан олишни аниқларди [3].

Шуни таъкидлаш муҳим–ки, Туркиянинг ривожланиш моделини экспорт қилиш ғояси нафақат туркий тилли давлатлар раҳбарлари, балки кўплаб Ғарб давлатлари томонидан ҳам қўллаб–қувватланади. “The Economist” журнали XX аср охирида Туркияни “Ислом юлдузи” деб атаган, унинг тимсолида постсовет давлатлари учун “прототип”ни кўрган [5].

Марказий Осиё давлатлари Туркия Республикаси билан маданий алоқаларнинг таъсирини юқори баҳолайдилар. Масалан, Н.А. Назарбоев Қозоғистон Республикаси Президенти сифатида ўз даврида Туркий кенгаш, Туркий давлатлар парламентларо ассамблеяси, Туркий академия ва туркий дунёнинг бошқа интеграцион тузилмаларининг шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшган. К.Ж.Тўқаев ҳам Қозоғистоннинг амалдаги президенти сифатида TÜRKSOY доирасидаги маданий ҳамкорлигини давом эттирмоқда ва бу ҳамкорликка катта аҳамият бермоқда.

Туркия ва Ўзбекистон икки қардош халқ сифатида ҳамisha бир–бири билан узвий боғланган. Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев Туркия Республикаси Президенти ҳузуридаги Халқ кутубхонасининг очилиш маросимида сўзлаган нутқида “ўзбек ва турк халқлари ўртасида мавжуд бўлган муштарақ тарихий илдизлар ва маънавий кадриятларда ифодаланган боғлиқлик” ни алоҳида таъкидлаган ҳолда: “Масалан, Имом Бухорий, Беруний, Хоразмий, Ибн Сино, Жалолиддин Румий, Юнус Эмро, Алишер Навоий мерослари икки халқнинг миллий юксалишида муҳим рол ўйнаган”лигини алоҳида эътироф этган [6].

Ражаб Тоййиб Эрдоғон ҳам маданиятлар муштарақлигини қайд этиб, Ўзбекистон турк маданий ғояларини шакллантиришга катта ҳисса қўшганини таъкидлади.

Туркия ва Қирғизистон ўртасидаги дипломатик алоқаларда ўн йиллар давомида маданий–гуманитар, фан ва таълим соҳаларида ҳамкорлиқнинг жуда самарали механизмлари ишлаб чиқилди. Туркий тилли давлатлар ва жамиятларнинг ҳар йили ўтказиладиган қурултойлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари қурултойи, маънавий вазирлари қурултойи, Евроосиё мамлакатлари иқтисодий форуми, TÜRKSOY ташкилоти томонидан режалар ва қилинган мавзудаги турли тадбирлар ўтказилган [7].

Туркия Республикаси билан маданий алоқалар Туркменистонга ҳам катта таъсир кўрсатган. Қадимги ҳужжатларга кўра Туркменистон ҳудудида қадимги турклар яшаганлиги Туркменистонни турк дунёсининг бешиги деб ҳисоблаш имконини беради. Туркменистоннинг биринчи президенти С.Ниёзов ўзининг “Рухнома” асарида шундай ёзган эди: “Мен мустақиллигимизни эълон қилган куннинг ўзидаёқ Туркменистон ва Туркия икки давлат, бироқ бир миллат эканлигини эълон қилдим. Динимиз, маданиятимиз ва келиб чиқиши бир хил. Биз туркманлар бундан фахрланамиз ва турк биродарларимиздан ҳам айнан шуни кутамиз” [8].

Тожикистон туркийзабон давлатлар қаторига кирмайди, у форсзабон давлатдир. Лекин турклар Тожикистонни ҳеч қандай тарзда ажратмайдилар ёки ўзидан узоқлаштирмайди, аксинча, янада яқин муносабат ўрнатишга ҳаракат қилади. 1991 йилдан бери Туркия Тожикистон билан фаол дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини давом эттириб келмоқда. Икки давлат ўртасида имзоланган 30 дан ортиқ шартнома ва протоколлар Туркия – Тожикистон муносабатларини янада ривожлантириш учун мустаҳкам ҳуқуқий асос яратмоқда. Маданият соҳасида Туркия ва Тожикистон бир–бирига жуда яқин. Буюк шоир, сўфий ва файласуф Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” китоби бунга далил бўла олади.

Туркия Республикаси ҳукумати томонидан Туркиянинг минтақадаги ташқи сиёсатига таъсир кўрсатишнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланган Турк ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлиги (ТИКА) ташкил этилди. ТИКА 1992 йилда ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда ёрдам бериш ва улар билан иқтисодиёт, савдо, технология, маданият, таълим ва ижтимоий ривожланиш соҳаларида алоқаларни кенгайтириш мақсадида тузилган.

Туркия ҳукумати ТИКА ташкилоти ёрдамида маданий дипломатиянинг таълим каби соҳасини ривожлантирмоқда. Нур–Султон шаҳридаги Юнус Эмре номидаги институтда маданий–маърифий дастурлар доирасида турк тилини ўрганиш имконияти яратилган. Минтақада Туркия Таълим вазирлигига қарашли кўплаб таълим муассасалари фаолият юритади. 1997 йилдан бери Бишкекда Қирғизистон–Туркия Манас университети фаолият кўрсатмоқда. Қозоғистонда туркий дунёнинг Хожа Аҳмад Яссавий номидаги биринчи умумий давлат университети ташкил этилган ва ҳ.

1994 йилда Тожикистонда Хожи Камол номидаги тожик–турк лицейи ташкил этилган. Лицейда дарслар инглиз ва рус тилларида олиб борилади, аниқ фанларни инглиз тилида ўқитишдан мақсад халқаро миқёсда янги технологияларни ўрганиш ва тадқиқ этишдан иборат деб белгиланган.

2000 йилдан буён ТИКА 21 давлатда Туркия тарихи ва маданиятини ўрганиш бўйича университетларда бўлимлар ташкил этишни назарда тутувчи туркология лойиҳасини амалга оширмоқда.

Туркия ва Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги маданий алоқаларнинг ривожланиши сифатида Туркия томонининг Марказий Осиё аҳолисини Туркияда ўтказиладиган турли маданий ва спорт тадбирлари

хамда халқаро форумларда иштирок этиши учун мунтазам таклиф этаётганини алоҳида таъкидлаш ўринли. Туркияда бир неча бор Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистондан профессионал санъаткор ва ижрочилар, театр жамоалари ва бадиий ҳаваскорлик жамоалари, усталар ва ҳунармандлар ўз санъатларини, миллий маданиятини намойиш этганлар [9].

Профессор В.А.Аватковнинг таъкидлашича, “бу икки йирик ташкилот фаолияти Туркия Республикасининг нафақат, бутун дунё ҳамжамиятига, балки, биринчи навбатда, “туркий дунё” давлатларига ўз таъсирини ёйишга қаратилган ташқи сиёсатини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзларининг фаолият кўрсатиш доирасига кирган мамлакатлар ҳудудида “турк лоббиси” ни яратиш учун энг йирик платформалардан бири ҳисобланади” [10].

Ҳеч кимга сир эмас—ки, Марказий Осиё минтақаси Россиянинг сиёсий ва иқтисодий манфаатлари доираси ҳисобланиб, ушбу минтақа юз йилдан ортиқ вақт давомида Россия империяси, кейин СССР таркибига бўлган. Бинобарин, Туркия Республикасининг минтақадаги таъсирининг кучайиши ва унинг Марказий Осиё мамлакатлари билан маданий алоқаларининг ривожланиши россиялик олимларнинг катта қизиқиши ва муҳокамасига сабаб бўлмоқда.

2015 йилда TÜRKSOYнинг Россиядаги туркий-забон субъектлари ҳудудидаги фаолиятини таъкидлашга уринишлар бўлган. Шундай қилиб, маданият вазири В. Мединский Олтой, Бошқирдистон, Саха (Якутия), Татаристон, Тува, Ҳакасия республикалари раҳбарларига Россия ва Туркия ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви сабаб бўлган СУ–24 ҳалокати муносабати билан “Турк маданияти халқаро ташкилоти (TÜRKSOY) билан алоқаларни зудлик билан тўхтатиш тўғрисида” ҳукумат телеграммасини йўллаган [11].

Бироқ TÜRKSOY Бош котиби Д.Касинов шундай деб ёзган эди: “Агар Россия ўзининг туркий минтақаларига нисбатан тушунган ҳолда муносабатда бўлмаса, уларнинг маънавиятини ривожлантириш истагини қўллаб–қувватламаса, TÜRKSOY каби бутун дунё учун очик халқаро ташкилотлардаги иштирокини чеклашга ҳаракат

қилса, маданий илдизларга мурожаат қилмаса, ана ундан кейин радикализмга эришиши тайин” [12].

Россиялик сиёсатшунос А.С. Разуваев Россия Федерациясининг Шарқ томон геосиёсий бурилиши доирасида Россиянинг туркий дунё билан яқинлашишини асослаган. Олимнинг фикрича, “Россия ва туркий дунёни бирлаштирмасдан туриб, суверен иқтисодий куч марказини қуриш мумкин эмас. Маданий компонент нуктаи назаридан Россияда туркий халқлар кўп, ҳатто, русларнинг ўзида ҳам туркий компонентлар мавжуд” [13].

Шундай қилиб, Туркия ва Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги маданий алоқалар маданий, асосий ва тил муштараклиги асосида ривожланмоқда, деган хулосага келиш мумкин. TÜRKSOY шафелигида маданий алоқаларни ривожлантириш доирасида кўргазмалар, ярмаркалар, курултойлар ўтказилмоқда; мусиқа соҳасида маданий алмашинув дастурлари амалга оширилмоқда; қозоқ, қирғиз, ўзбек театрлари, мусиқа жамоалари Туркияда гастролларда бўлиб келмоқда.

Россиялик сиёсатшуносларнинг фикрича, Туркия билан маданий алоқаларнинг кенгайиши Россиянинг минтақадаги таъсирини заифлаштиради. Бунинг асосий сабаби – Россияда кўплаб туркий халқларнинг мавжудлигидир.

Хулоса. Мавзуга доир илмий таҳлилимиз Россиялик муаллифларнинг ушбу масалага доир қуйидаги кутбли фикрларини аниқлаш имконини берди.

1. Турк дунёси маданий алоқаларининг ривожланиши – Туркиянинг минтақада кенгайишига сабаб бўлади. Бу эса, Россия манфаатларига зарар етказди. Демак, бу алоқаларнинг ривожланишига йўл қўймаслик зарур.

2. Россия Ғарбга қарши тура олиши учун турк дунёсига яқинлашиши керак. Маданий компонент нуктаи назаридан Россияда туркий халқлар кўп, ҳатто, русларнинг ўзида ҳам туркий компонентлар мавжуд. Россия ва туркий дунёни бирлаштирмасдан туриб, суверен иқтисодий куч марказини қуриш мумкин эмас.

Иккинчи нуктаи назарнинг прогрессив ва вазминлигига шубҳа йўқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Алиев Г.А. Пусть справедливость верх берет: ответы на вопросы спец. корр. Литературной газеты Баку: Азернешр, 1994.
2. Речь Генерального секретаря ТЮРКСОЙ Д. Касинова. [https://azadmedia-az.translate.goog/gundem/54094-kemal-salli-turk-dunyasi-mdnyyt-nazr-d-prof-dr-dusen-kasenov-ozl.html](https://azadmedia-az.translate.goog/gundem/54094-kemal-salli-turk-dunyasi-mdnyyt-nazr-d-prof-dr-dusen-kasenov-ozl.html?_tr=1)
3. Белоглазов А. В., Надыров Р.Н. “Мягкая сила” Турции в Центральной Азии в конце XX – начале XXI в.: интеграционный потенциал // Манускрипт. 2021. Том 14. Выпуск 7. – с. 1381.
4. Vuving A. L. How soft power works [Электронный ресурс]: Paper presented at the panel “Soft Power and Smart Power”, American Political Science Association annual meeting. Toronto, 2009, September 3. [http://apcss.flywheelsites.com/Publications/Vuving How soft power works APSA 2009.doc](http://apcss.flywheelsites.com/Publications/Vuving%20How%20soft%20power%20works%20APSA%202009.doc).
5. Star of Islam (A Survey of Turkey) [Электронный ресурс] // The Economist. 1991. December 14. <https://www.highbeam.com/doc/1G1-11674505.htm>.
6. Шавкат Мирзиёевнинг Туркиядаги “Халқ кутубхонаси” очилишида сўзлаган нутқи. <https://uz.sputniknews.ru/20200220/Shavkat-Mirziyev-u-Uzbekistana-i-Turtsii-est-osobaya-kulturnaya-svyaz-13512526.html?ysclid=l88pumxf6p176426054>.
7. “Халқ сўзи” газетаси, 20 февраль, 2020 йил.
8. Дегер К. Сотрудничество Турции и Кыргызстана // Символ науки. 2016. №3.
9. Ниязов С. Рухнама: Туркменская Государственная издательская служба; 2002.
10. Гумаров Ф.Л., Валеев Р.М. Внешняя политика турецкой Республики в области культуры в тюркоязычных странах ЕАЭС Центральной Азии//Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2017. №2.
11. Аватков В.А. Внешнеполитический курс Турецкой Республики в рамках современной системы международных отношений: дисс. доктора политич. наук М., МИД РФ, 2020.
12. Разрыв с ТЮРКСОЙ: Владимир Мединский требует от Татарстана отречься от тюркского мира. <https://www.business-gazeta.ru/article/146579?ysclid=l88m80excp13458542>.
13. Касинов Д. Всему негативному, что сейчас происходит в мире, есть одна преграда – единение в культуре. https://azertag.az/ru/xeber/Dyusen_Kaseinov_Vsemu_negativnomu_cho_tseichas_proishodit_v_mire_est_odna_pregrada__edinenie_v_kulture-856032?ysclid=l88j9l58wx74535646.
14. “Мы будем восточной страной, как Турция и Иран”: Александр Разуваев о перезагрузке России. <https://www.business-gazeta.ru/article/555758?ysclid=l87k0ca03c973843351>.

Zilola MIRSHARIPOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti HFX kafedrası katta o'qituvchisi
E-mail:zilolaaa71@mail.ru

TDTU HFX kafedrası, katta o'qituvchisi D.O. Nizamova taqrizi asosida

IMPACT OF SLEEP ON UNIVERSITY STUDENTS' PERFORMANCE

Abstract

The article analyzes the literature on this topic, discusses the concepts, types of sleep and its significance in human life. Questionnaires (questionnaires) were developed, the information received was processed and structured, recommendations were given on how to properly organize your sleep. Key words: students, academic performance, sleep and wakefulness, health. The purpose of the study, the results of which are presented in this article, is to study the features of sleep and to identify how sleep affects the academic performance of students of the Islam Karimov TSTU (1st year), to consider the effect of sleep duration on the health and academic performance of a student.

Key words: Students, academic performance, sleep and wakefulness, health.

ВЛИЯНИЕ СНА НА УСПЕВАЕМОСТЬ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация

В статье проанализирована литература по данной теме, рассмотрены понятия, виды сна и его значение в жизни человека. Разработаны опросники (анкеты), проведены, обработка и структурирование полученной информации, даны рекомендации, как правильно организовать свой сон. Ключевые слова: студенты, успеваемость, режим сна и бодрствования, здоровье. Целью исследования, результаты которого представлены в данной статье, является изучить особенности сна и выявить, насколько сон влияет на успеваемость студентов ТГТУ имени Ислама Каримова (1 курс), рассмотреть влияние длительности сна на здоровье и успеваемость студента.

Ключевые слова: Студенты, успеваемость, режим сна и бодрствования, здоровье.

TALABALARNING O'QUV JARAYONIDA BILIMLARNI O'ZLASHTIRISHLARIDA UYQUNING AXAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada uyquning xususiyatlarini o'rganish, inson salomatligiga uyqu va uyquning davomiyligini TDTU (2-kurs) talabalarining ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirishiga qanday ta'sir qilishini aniqlash, ta'sirni ko'rib chiqish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar natijalari keltirilgan. Tadqiqotning ishida mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlil qilinib, uyqu tushunchalari, turlari va uning inson hayotidagi ahamiyati muhokama qilinadi. Anketalar (so'rovnomalar) ishlab chiqildi, so'rovnoma o'tkazildi, olingan ma'lumotlarni qayta ishlab va tizimlashtirildi, uyquni qanday to'g'ri tashkil etish bo'yicha tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: Talabalar, akademik samaradorlik, uyqu va uyq'onish, salomatlik.

Kirish. 70 yil yashagan odam umrining 30 yilga yaqinini uyquda o'tkazadi, umrimizning ko'p qismini uxlab boy beryapimiz, degan gaplarni ko'p eshitamiz. Lekin inson organizmi uchun uyquning ahamiyati nihoyatda katta va faqat shu jarayondagina o'z qobiliyatini tiklay oladi. O'rta yoshdagi sog'lom odamda 3-5 sutka uxlamaslik qaytmas jarayonlarga olib keladi.

Uyqu bosh miya katta yarimsharlari po'stloq qismidagi nerv markazlarining tormozlanishi natijasida hosil bo'ladigan fiziologik holatdir. Uyqu vaqtida analizatorlarning faoliyati pasayadi yoki butunlay yo'qoladi, ya'ni ko'rish, eshitish, hid va ta'm bilish, harakatlanish, terining issiq-sovuqni, siypalashni, kuchsiz og'riqni sezish xususiyatlari deyarli yo'qoladi. Uxlagan odamda oliy nerv faoliyatiga xos bo'lgan fikrlash, ong, tashqi muhitdagi voqealarni, o'zgarishlarni sezish, ular to'g'risida xulosa qilish qobiliyati deyarli yo'qoladi. Shartli reflekslar hosil bo'lmaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, uyqu vaqtida markaziy nerv sistemasining quyi qismlari, ya'ni orqa miya, uzunchoq, o'rta, oraliq miyadagi markazlarning ish faoliyati butunlay yo'qolmaydi. Ma'lum darajada pasayadi, chunki bu markazlar odamning hayotini ta'minlaydigan organlar (yurak-qon tomir, nafas olish tizimi, buyrak, endokrin sistemasi kabilar) ishini boshqaradi. Shuning uchun uyqu vaqtida bu organlarning ishi pasayadi, xolos.

Uyqu xillari. Odamda uyquning quyidagi turlari bo'lishi mumkin: tabiiy fiziologik uyqu, gi'dnotik, narkotik

uyqu va uyqu kasalliklari. Tabiiy fiziologik uyqu har kungi tundagi normal uyqudir. Odam organizmining tabiiy fiziologik uyquga ehtiyoji yoshga qarab turlicha bo'ladi. Chaqaloqlarda bir kecha-kunduzda 21-22 soat, 1 yoshli bolada 16-17 soat, 6-7 yoshda 12-13 soat, 13-14 yoshda 9,5-10 soat, kattalarda — 8 soat.

Uyqusizlik — tungi uyquning buzilishi, ya'ni uzoq vaqt uxlay olmaslik, bevaqt uyg'onish, tun davomida tez-tez uyg'onish va nihoyat, tungi uyquning butunlay yo'qolishi. Buning sabablari: bosh miyaning shikastlanishi oqibatlar, aqliy mehnatdan zo'riqish tufayli sodir bo'ladigan nevroz kasalligi, nerv sistemasining kimyoviy moddalar (spirtli ichimliklar, nikotin, dori moddalar va boshqalar) bilan zaharlanishi, o'ta hayajonlanish, iztirob chekish, uzoq muddat davomida kun tartibining buzilishi kabilar.

Uyqusizlik sababi nima?

Uyqusizlik kelib chiqishi organizmining biologik soati buzilganidan dalolat beradi. Uyqusizlikka olib keluvchi sabablar quyidagilar bo'lishi mumkin:

Uyqu gigiyenasiga rioya etmaslik — noqulay o'rin yoki yostiqlar, baland shovqinlar va boshqalar;

Psixologik qo'zg'aluvchanlik, stress, xavotirlanish va boshqa kuchli emotsional holatlar;

Nevroz va depressiya holatlari;

Bosh miya kasalliklari (bosh miya chayqalishi, infeksiyon kasalliklarida);

Har qanday somatik kasalliklari, ayniqsa infeksiyon kasalliklar;

Xurak otish (ranxopatiya), apnoe holatlari;

Bezovta oyoqlar sindromi;

Stimullovchi dori preparatlarini qabul qilish;

E'tibor bering: ilmiy jihatdan isbotlangan fakt – uyqusizlik kelib chiqishida nasliy omil ham katta rol o'ynaydi.

Uyqusizlik alomatlari

Uyqusizlik alomatlari har xil, ammo ularning barchasi uyqu davomiyligining pasayishi bilan bog'liq. Kasallik o'zini quyidagi belgilar bilan namoyon qilishi mumkin:- Uyquga ketish qiyinligi: odam uzoq vaqt o'z joyida aylanadi, qulay holatni qidiradi va hk.:- Tun davomida bir yoki bir necha marta uyg'onish, keyin esa uyqusizlik;- Erta uyg'onish, buning natijasida uyquning umumiy davomiyligi 6,5 soatdan oshmaydi.- Uyquning yetishmasligi muqarrar ravishda odamning kunduzgi holatiga ta'sir qiladi. Odam zaiflik, asabiylashish, charchoqni ertalabki soatlarda his qiladi. Haddan tashqari uyquchanlik diqqat konsentratsiyasining pasayishiga, fikrlash jarayonlarining sekinlashishiga olib keladi. Insonning ishlashi sezilarli darajada pasayadi va xatolar soni ko'payadi.

Uyqusizlikning oldini olish uchun avvalo odam kun tartibiga rioya qilishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uyqu va uning inson salomatligi uchun ahamiyati haqida ko'pgina olimlarning ishlari ko'rib chiqildi. Uyqu muammosini o'rganish uzoq tarixga ega, ammo bu masala bo'yicha ma'lumot birinchi marta 1893 yilda M. M. Manaseina tomonidan umumlashtirilgan bo'lib, u mohiyatiga ko'ra "uyqu haqidagi fan" - somnologiyaning asoschisi hisoblanadi. Lezyonning rolini birinchi klinik va morfologik tadqiqotlar patologik uyquchanlikning kelib chiqishida miyaning alohida hududlari fransuz tadqiqotchisi Gaye (C. J. A. Gayet, 1875) va avstriyalik shifokor Mautner (L. Mautner, 1890) ga tegishli. Fiziologiyaga katta hissa qo'shgan olim Tii tomonidan uyg'onish va uyqu holatining patologiyasi o'rganilgan.

Uyqu muammolari sohasidagi tadqiqotlarning tubdan yangi bosqichini I.P.Pavlov va uning hamkorlari asarlari ochib berdi. Unga muvofiq I. P. Pavlov oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotida uyquning axamiyatini yoritgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). maxsus adabiyotlarni o'rganish, so'rovnomalar o'tkazish, matematik ma'lumotlarni qayta ishlash. O'quv obyekti: TDTU energetika, Mexanika va Geologiya qidiruv, kon-metallurgiya fakultetlarining atletika gimnastikasi bilan shug'ullanadigan 1,2-kurs talabalari. O'quv predmeti: tibbiy bilim asoslari fani mashg'ulotlarining maqsadlari. So'rovda 18-27 yoshli 210

nafar talaba ishtirok etdi. Tadqiqot o'tkazish maqsadida 16 savoldan tuzilgan so'rovnomalar tayyorlandi.

Siz soat nechada uyquga yotasiz?

Qancha vaqt uxlaysiz?

Kam uxlash o'zlashtirishingizga ta'sir qiladimi?

Sog'lig'ingizda uyquingizga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan muammolaringiz bormi?

Dars paytida ba'zan uxlab qolasizmi?

Siz kun davomida uxlaysizmi?

Imtihon oldidan kechasi necha soat uxlaysiz?

Ish kunida o'zingizni qanday his qilaysiz?

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarining aksariyati uyqu gigiyenasiga amal qilmaydilar. Shunday qilib, "Siz soat nechada uyquga yotasiz?" savolga talabalarining aksariyati (42%) "01:00" degan javobga bildirgan, 33 % soat 23:00 da, 17 % yarim tunda va atigi 8 % 22:00 da uxlaydi.

Uyquning davomiyligi masalasini bo'yicha natijalar quyidagicha bo'ldi: faqat bitta talaba (8%) kuniga 10 soat uxlaydi, 7-8 soat (42%) va 6-7 soat (33%) uxlaganligi aniqlandi. Kuniga 4-6 soat uxlaydigan guruh salbiy ko'rsatkichlar aniqlandi va bu ko'plab talabalarining uyqu bilan bog'liq muammolari (yomon uyqu, dahshatli yoki bezovta qiluvchi tushlarni ko'rish, uyqu paytida tez-tez uyg'onish, sog'liq muammolari va boshqalar) mavjudligi bilan bog'liqligi aniqlandi.

Imtihonlar paytida ko'rsatkichlar 2 yoki undan ko'p marta kamayadi. Anketalar natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarining aksariyati, ya'ni 33 % aniq javob bera olmagan, 33% - imtihondan 4-5 soat oldin uxlash, 17% - 3 yoki 4 soat, va yana 17% - imtihondan oldin umuman uxlamaganlar.

Xulosalar va tavsiyalar. Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'ldiki, ko'pchilik talabalar uyqu rejimiga rioya qilmaydilar va buning sabablarini quyidagilar bilan bog'lash mumkin

Uyquning axamiyati haqida yetarli bilimga ega emaslik;

Kun tartibiga rioya qilmaslik;

O'qish, ish va dam olish rejimiga rioya qilmaslik;

Ta'lim muassasalarida salomatlik haqida suxbatlarining tashkil etilmasligi va x.k.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, talaba yoshlar kelajakda davlat asoschilari ekan, ular haqida davlat siyosati darajasida e'tiborga olinishi zarur. Shu sababli OTMlarda talabalar turar joylarida muntazam sog'lom turmush tarsi, uyquning axamiyati, jismoniy faollik mavzularida suxbatlar uyushtirish, dars jadvallarini ratsional tuzilishiga e'tibor qilish maqsadga muvofiq.

АДАБИЙОТЛАР

1. T.S.Usmonxo'jayev, Jismoniy tarbiya va sport: darslik. T.:o'qituvchi 2011.
2. F.P. Rahmonov; Taqrizchi.: Yu. Oripov, R.I. Nurimov. o'quv qo'llanma - Toshkent: Ilimiy-texnika axboroti - press, 2016.
3. E.A. Shamansurova, Sh.A. Agzamova, O'quv qo'llanma - Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2014.
4. Abdullaev A.A., Xonkeldiev Sh.X., Jismoniy tarbiya nazariyasi va meto-dikasi, darslik, Farg'ona, 2011 y. 6.
5. Xoldorov T.X., Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati, o'quv qo'llanma,
6. <http://health.best-host.ru> -Павлова М. Методические рекомендации по интеграции программы «Основы здорового образа жизни» в учебновоспитательный процесс образовательного учреждения: [Электронный ресурс]Саратовский институт повышения квалификации и переподготовки работников образования.
7. <http://www.chat.ru/~dronisimo/homepage1/anatom1.htm> -Биология.
8. <http://www.informika.ru/text/database/biology/> - Биология, обучающая энциклопедия.

УДК:796.08(575.1)

Аброрбек МЎМИНОВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети катта ўқитувчиси

E-mail; abrorbek10.03.90@gmail.com

Мирзохид РАХМАТИЛЛАЕВ,

ЎзМУ Тазквондо ва спорт фаолияти кафедраси ўқитувчиси

E-mail; mrxmatillaye@gmail.com

Набиев.Т.Э.п.ф.н доценти тақризи асосида

TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF SPEED QUALITIES OF YOUNG HANDBALL PLAYERS

Abstract

In this article, the issues of the influence of training loads on the development of physical qualities of quickness of young handball athletes were considered, and the results of the study showed that as a result of the systematic use of complex exercises specific to the development of quickness qualities of athletes in training, their readiness increased significantly

Key words: Speed of handball players, training process, young handball players, technical and tactical movements, annual training.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ СКОРОСТНЫХ КАЧЕСТВ ЮНЫХ ГАНДБОЛИСТОВ

Аннотация

В данной статье были рассмотрены вопросы влияния тренировочных нагрузок на развитие физических качеств быстроты юных гандболистов, а в результатах исследования нашло отражение то, что в результате систематического использования специальных комплексных упражнений в развитие скоростных качеств спортсменов, значительно повысилась их подготовленность.

Ключевые слова: Быстрота гандболистов, тренировочный процесс, юные гандболисты, технико-тактические движения, годовая подготовка.

ЁШ ГАНДБОЛЧИЛАРНИНГ ТЕЗКОРЛИК СИФАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Аннотация

Мазкур мақолада ёш гандбол спортчиларини тезкорлик жисмоний сифатларини ривожлантиришда ўқув-машғулот юқламаларининг таъсири масалалари кўриб чиқилган бўлиб, машғулотларда спортчиларнинг тезкорлик сифатларини ривожлантиришда махсус комплекс машқлардан тизимли равишда фойдаланиш натижасида уларнинг тайёргарлиги сезиларли даражада ошганлиги тадқиқот натижаларида акс эттирилган.

Калит сўзлар: Гандболчиларда тезкорлик, машғулот жараёни, ёш гандболчилар, техник-тактик ҳаракатлар, йиллик машғулотлар.

Кириш. Гандболни замонавий талаб даражаси асосида ривожлантириш гандболчиларнинг юқори жисмоний тайёргарлигини талаб этади, шулардан энг асосийларидан бири бу тезкорлик ва тезкорлик куч сифатларидир. Ёш ва ўсмирлар ёшида бу сифатларни тарбиялашда энг муҳим давр деб ҳисобланади. Адабиёт манбаларининг таҳлиliga кўра, ёш гандболчиларни бошқа спорт турларига нисбатан тезкорлик ва тезкорлик кучи сифатларининг тайёргарлиги маълум бир даражада пастроқ бўлади. Ушбу сифатларнинг тарбиялашда 15 – 16 ёшдаги ўсмирлар даври энг муҳим босқичлардан бири деб ҳисобланади. Тарбиялаш даврида тезкорлик сифатлари, ҳажми, восита ва усулларни ўзгартириш ўқув машғулот жараёнини маълум бир даражадаги ижобий натижаларини кўрсатади [7,8].

Ишнинг мақсади: Ёш гандбол спортчиларини тезкорлик жисмоний сифатларини ихтисослаштирилган машқлар ёрдамида ривожлантиришга қаратилади.

Илмий изланиш ўз ичига ҳар хил вазифаларни олган.

1. 15-16 ёшли гандбол спортчиларини тезкорлик сифатларини ривожлантириш воситалари.

2. Ўқув-машғулотлар жараёнида гандболчиларда тезкорлик жисмоний сифатларининг ривожланишини кузатиб бориш.

3. Тадқиқот йўли билан ёш гандболчиларда ўқув машғулотлар жараёнида тезкорлик сифатларининг

ўсишини текшириш ва самарали эканлигини тажрибада асослаш.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Барча спорт турларида, жумладан гандбол амалиётида ҳам, кўп йиллик тайёргарлик циклларида техник-тактик маҳоратни босқичма-босқич тизимли тартибда шакллантириш самарадорлиги, уни машғулот-мусобақалар давомида сақлаб қолиш ва юқсак натижаларга эришиш устувор жиҳатдан жисмоний ва психофункционал имкониятларга боғлиқ эканлиги кўпчилик мутахассис олимлар томонидан ўтказилган тадқиқотлардан маълумдир. Техник-тактик усулларни юқсак натижадорлик билан ижро этиш, мазкур қобилият турғунлигини таъминлаш, ўз вақтида толиқиш аломатларини бартараф этиш, иш қобилиятини тиклаш, уни аэроб ва анаэроб энергетикасини шакллантириш имкониятлари, методлари, принциплари, воситалари ва илғор технологиялари очиб берилган (Платонов, Ю.В. Верхошанский, В.М. Зациорский, Ж.К. Кузнецов). Қайд этилган мавзу ва муаммолар у ёки бу даражада турли ёшли ва спорт малакасига мансуб гандболчиларда ҳам ўрганилган (В.Я. Игнатъева, В.И. Тхорев, J.A. Garsia, I.J. Moreno, D.Barbado, R.Sabido). Шу билан бир қаторда гандболда жойдан ёки ҳаракат давомида ҳаракатланаётган ўйинчиға тўп узатиш, уни дарвозага отиш аниқлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган тезкорлик қобилияти ва уни шакллантириш имкониятлари етарли ва аниқ очиб берилмаганлиги кузатилади. Маълумки, ушбу спорт тури

бўйича ўтказиладиган машғулоти ва мусобақа ўйинларида ижро этиладиган деярли барча ҳаракатлар ўта кескин ўзгарувчан йўналишларда ва зиддиятли вазиятларда кечади. Табиийки, бундай жараёни кўп марта қайтариб олиниши мувоzanатни издан чиқаради, натижада тўп узатиш ёки уни дарвозага отиш аниқлиги тушиб кетади. Айнан ана шу муаммолар ва уларни ечиш масалалари бугунги гандбол амалиётида махсус тадқиқотлар остига олинмаган экан [1].

Тадқиқот ишлари асосан, 2021 йил ҳамда 2022 йилнинг март ойигача 15–16 ёшли гандболчиларнинг тезкорлигини ривожлантириш устидан кузатишлар олиб борилди. Хаммаси бўлиб 4 тадан ортиқ мусобақалар таҳлил қилинди.

Умумий тезкорлик самарадорлигини баҳолаш мақсадида қиёсий тажриба ўтказилди. Тажриба ва назорат гуруҳларида ҳар бирида 15 тадан ўсмирдан иборат 15–16 ёшли гандболчилар иштирок этди. Машғулоти шиддати ва ҳажмини ошириш мақсадида назорат гуруҳи гандболчиларни тезкорлик кучини тарбиялаш учун ишлаб чиқилган меъёрларни қўллади. Тажриба гуруҳи гандболчиларни биз томонимиздан ишлаб чиқилган услубият бўйича шугулланди. Унинг асосий юктамалари ҳажми, йўналиши, ихтисослашганлиги ва координацион мураккаблиги бўйича меъёридан фойдаланган ҳолда тезкорлигини тарбиялаш (тезкор, кундалик ва босқичли)

ташқил этди. Максимал ва суб максимал даражадаги зарбдор юктамалар таъсири олдида ўртастатик синовлар ўтказилди. Шугулланувчиларда тажриба бошида деярли барча кўрсаткичлар бўйича аҳамиятли даражада фарқ йўқ эди. Тажриба охирида тажриба гуруҳида кўрсаткичларининг устуңлиги ва фарқ ишончилиги гандбол ўйинида тезкорлигини ривожлантиришда таклиф қилаётган услубияти самарали эканлигини тасдиқланди [3,4].

Тезкорлик сифатларини ривожлантирилган даражасини аниқлашда қўлланилган тестлардан фойдаланиш тартиби Б.Ў.С.М. ларга мўлжалланган дастур асосида белгиланган.

Якуний иш бўйича 10 ойлик педагогик тадқиқот давомида ўтказилган тренировка машғулоти 15–16 ёшли гандболчилардан иборат назорат ва тажриба гуруҳлари иштирок этди.

Нazorat гуруҳидаги ёш гандболчилар амалдаги Б.Ў.С.М. дастури асосида шугулланди.

Тадқиқот методологияси.

Педагогик экспериментнинг мақсади ёш гандболчиларнинг тезкорлик кучи ривожланишининг самарадорлигини аниқлаш. Ёш гандболчиларнинг тезкорлик тайёргарлигини ва кучли тезкорлик сифатларини махсус тестлар ёрдамида педагогик эксперимент ўтказилди. Экспериментда икки гуруҳ гандболчилар қатнашди.

1-жадвал

Нazorat ва экспериментал гуруҳ гандболчиларини педагогик экспериментга бўлган таъсирини

№	Кўрсаткичлар	Экспериментал гуруҳ	Нazorat гуруҳ
1	Жойидан туриб 60 м.га югуриш	$9.6 \pm 0.185\%$	$9.6 \pm 0.087\%$
2	Турган жойдан узунликка сакраш	$1.85 \pm 0.04\%$	$18.3 \pm 0.0019\%$
3	150 г.ли тўпни улоқтириш	$37 \pm 20.53\%$	$36.6 \pm 9.026\%$
4	5 хатлаб сакраш	$9.63 \pm 0.239\%$	$9.63 \pm 0.282\%$
5	Турган жойда юқорига сакраш	$53.3 \pm 32.2\%$	$53.3 \pm 15.55\%$

Педагогик эксперимент давридаги ўқув машғулоти таркиби

Нazorat ва экспериментал гуруҳларда тезкорлик хусусиятларини тарбиялашга ўқув машғулоти дарсларини 10% ни ажратдик. Бу машғулоти дарсларнинг асосий қисмида ўтказилади. Нazorat гуруҳида қуйидаги методлар қўлланилади: ўйин, мусобақа қайтарма интервал ва айланма машғулоти туридаги машқлар. Бу машқлар асосан тезкор югуришлар, бирон нарса билан ёки ҳеч нарсаиз бажарилади машқлар (югуриш, сакраш, яқин масофага югуриш) эстафеталар ўтказилар эди. Экспериментал гуруҳда эса тезкорлик хусусиятини тарбиялашга махсус машқлар асосида ўтиларди. Махсус машқлар экспериментал гуруҳларда тўп билан ёки тўпсиз олиб борилад эди. Машғулоти дарсини ташқил қилиш услублари: айланма ва умумий машғулоти лардан ташқил

топган. Ҳар хил услубда машқлар ўтказиларди. Масалан моқисмон югуриш, 20-30 м.га югуришлар, тўп билан ва тўпсиз ҳар хил югуришлар, тўпни отиш ва тўпни ҳар хил олиб юриш каби машқлар билан бажарилад эди.

Натижалар муҳокамаси

Биз томондан қўлланилган махсус машқлар педагогик эксперимент самарадорлигини бешта гуруҳ тестлари таъсирида кўрсатди. 60 м га югуришда, жойидан туриб узунликка сакраш, беш хатлаб сакраш, тезкор куч учун махсус, теннис тўпини 150 г ли оғирлаштирилган ҳолатда узқикка улоқтиришда, турган жойда баландликка сакрашларда. Педагогик экспериментдан кейин гандболчилар тестдан ўтказилди. Нazorat ва экспериментал гуруҳларининг натижалари.

2-жадвал

Ёш гандболчиларнинг жисмоний тайёргарлигини педагогик экспериментдан кейинги кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Экспериментал гуруҳ	Нazorat гуруҳ
1	Жойидан туриб 60 м.га югуриш	$9.3 \pm 0.066\%$	$9.5 \pm 0.07\%$
2	Турган жойдан узунликка сакраш	$1.88 \pm 0.0019\%$	$18.4 \pm 14.89\%$
3	150 г.ли тўпни улоқтириш	$40.8 \pm 3.89\%$	$36.7 \pm 8.86\%$
4	5 хатлаб сакраш	$9.96 \pm 0.30\%$	$9.7 \pm 0.22\%$
5	Турган жойда юқорига сакраш	$58.6 \pm 36.89\%$	$54.3 \pm 19.5\%$

Педагогик экспериментнинг охирида шу нарса маълум бўлдики, қайта тестдан сўнг гандболчиларнинг жойидан 60 м га югуриш нazorat гуруҳларида тезкорлик сифати кўрсаткичлари унчалик катта бўлмасда ўзгариш 0.1% га. Турган жойдан узунликка сакрашда 0.1% га. 150г ли тўпни улоқтиришда 0.1% га. 5 хатлаб сакрашда 0.07% га. Турган жойда юқорига сакрашда эса 1% га ўсди. Тезкорлик куч сифатларини тарбиялашда педагогик

экспериментнинг натижалари шуни кўрсатадики ҳамма гуруҳлар (нazorat ва экспериментал гуруҳ) гандболчиларда айниқса экспериментал гуруҳида сакрашни ҳамма турлари бўйича озмунча ўзгариш сезилди.

Тест натижасида шу нарса маълум бўлдики, эксперимент бошида тезкорлик ва тезкорлик куч сифатлари нazorat ва экспериментал гуруҳ гандболчиларида деярли бир хилда бўлган.

Эксперимент охирида топшириқлар шуни ҳам кўрсатадики, жойидан юқорига сакраш, беш хатлаб сакраш, 60 м.га югуриш, 150 г.ли тўпни улоқтириш ва

жойдан узунликка сакраш кўрсаткичлари назорат ва экспериментал гуруҳ гандболчиларида ўсиш кўрсаткичлари 3 жадвалда ўз аксини топган.

3- жадвал

Назорат ва эксперимент гуруҳ гандболчиларнинг тажриба бошида, ўртасида ва охирида тезкорлик куч ўзгаришининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Назорат гуруҳи			
	бошида	Ўртасида	Охирида	Ўсиш
Жойидан туриб 60 м.га югуриш	$9.6 \pm 0.087\%$	$9.5 \pm 0.08\%$	$9.5 \pm 0.07\%$	0.1%
Турган жойдан узунликка сакраш	1.83 ± 0.0019	$1.84 \pm 0.0006\%$	$1.84 \pm 14.89\%$	0.1%
150 г.ли тўпни улоқтириш	$36.6 \pm 9.026\%$	$36.2 \pm 8.2 \%$	$36.7 \pm 8.86\%$	0.1%
5 хатлаб сакраш	$9.63 \pm 0.282\%$	$9.65 \pm 0.22 \%$	$9.7 \pm 0.22\%$	0.07%
Турган жойда юқорига сакраш	$53.3 \pm 15.55\%$	$53.7 \pm 8.96\%$	54.3 ± 19.5	1%

4- жадвал

Назорат ва эксперимент гуруҳ гандболчиларнинг тажриба бошида, ўртасида ва охирида тезкорлик куч ўзгаришининг кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Эксперимент гуруҳи			
	бошида	Ўртасида	Охирида	Ўсиш
Жойидан туриб 60 м.га югуриш	9.6 ± 0.185	$9.5 \pm 0.144\%$	9.3 ± 0.066	0.3%
Турган жойдан узунликка сакраш	1.85 ± 0.04	$1.87 \pm 0.0016\%$	1.88 ± 0.0019	0.03%
150 г.ли тўпни улоқтириш	37 ± 20.53	$38.8 \pm 1.85\%$	40.8 ± 3.89	3.8%
5 хатлаб сакраш	9.63 ± 0.236	$9.76 \pm 0.14\%$	9.96 ± 0.30	0.33%
Турган жойда юқорига сакраш	53.3 ± 32.2	$55.3 \pm 17.08\%$	58.6 ± 36.89	5.3%

Педагогик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тўғри йўналтирилган машғулотлар натижасида махсус машқларни қўллаш билан, айниқса тезкорлик ва тезкорлик куч сифатини оширишда ўз самарасини беради.

Хулоса ва тавсиялар. Мазкур тадқиқот ишмизни олиб боришда қуйидаги хулосалар ва тавсияларга келинди:

1. Адабиётларни ўрганиб ва ўқув машғулот жараёнини таҳлил қилиб қуйидаги хулосага келиш мумкин, ёшларга ва ўсмирларга тезкорлик куч тайёргарлигига етарли даражада эътибор берилмайди. Шунинг учун тезкорлик кучни ёшларда ва ўсмирликда тайёрлаганда асосан ҳозирги талабаларга жавоб берадиган методлар билан тарбиялаш керак. Ҳозирги давргача ҳар хил гуруҳдаги ёш гандболчиларни махсус тайёрланган машқлар

орқали тезкорлик куч сифатларини оширишга қаратилган ҳеч қандай тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

2. 15–16 ёшли гандболчилардан иборат назорат ва тажриба гуруҳларидан ўтказилган ўн ойлик педагогик тадқиқот натижалари якуний малакавий иш мавзуси олдига қўйилган мақсад ва вазифалар моҳиятини тўла тўқис очиб берди. Жумладан назорат гуруҳларида Б.Ў.С.М дастурига асосланиб қўлланилган анъанавий жисмоний машқлар нисбатан тезкорлик куч сифатлари ва уларнинг самарали шакллантириш имкониятига таъсири камроқ эканлиги кузатилди.

Аксинчи тажриба гуруҳларида шу муддатлар давомида мунтазам қўлланиб келинган махсус машқлар, ностандарт ва ўйин машқлари тезлик куч сифатларини унумли ривожланишига олиб келди.

АДАБИЁТЛАР

1. Лях В.И. Координационных способности; диагностика и развитие – М; ТВГ.Дивизин., 2006 йил с. 133-144.
2. Павлов Ш.К., Юсупова З.Э. Ёш гандболчиларнинг тезкор-куч сифатларини самарадорлигини ошириш технологияси. Услубий қўлланма 2015 й
3. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения. Олимпийская литература, 2004. - С. 458.
4. Мўминов А.Ш. (2021). Гандболчи-талабаларда турли функционал ҳолатлардан тўпни дарвоза бурчакларидаги нишонларга отиш аниқлигини ўқув йили давомида ўзгариш динамикаси . ФАН-СПОРТГА илмий назарий журнал, С. 33-36.
5. Котов Ю.Н. Контроль эффективности техники броска в прыжке гандболистов разной квалификации: автореф. дис. канд. пед. наук : Рос. гос. ун-т физ. культуры, спорта и туризма. - М.: 2009 – 24 с.
6. Мўминов А.Ш. (2021). Гандболчи-талабаларда танани чап ва ўнг томонга айлантириш таъсирида вақт-оралиқни фарқлаш реакцияларининг ўзгариш динамикаси. International Multidisciplinary Scientific Conference on Educational Advancements and Historical Developments. Berlin, Germany -Sydney, Australia – С. 5-6.
7. Козлов Я.Е. Объективные проблемы двигательной асимметрии у футболистов различного возраста и уровня подготовленности. // Ж: ТИМФК, – М.: 2008, № 7. – С. 23-26.
8. Garcia J.A., Sabido R., Barbado D., Moreno F.J. Analysis of the relation between throwing speed and throwing accuracy in team handball according to instruction. // European Journal of Sport Science. 2013, vol.13 (2), pp. 149-154.doi: 10.1080/17461391.2011.606835.
9. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена: основы теории и методики воспитания. Основы теории и методики воспитания. Олимпийская литература, 2019. – С. 113-148.

УДК: 378.015.31:028.5(575.1)

Дилафрўз МУМИНОВА,

НамДУ доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: dilbarxon2008@mail.ru

НамДУ профессори, (DSc) Ў.М.Асқарова тақризи асосида

THE BOOK IS THE CULTURAL AND SPIRITUAL HERITAGE OF THE NATION

Abstract

In this article, instilling a love of books in children worldwide, developing reading skills, reading culture, correct reading rules, improving the social and pedagogical mechanisms of developing reading skills in students, forming interest in reading, clarifying the theoretical and methodological bases of forming reading skills in primary school students, the formation of reading skills development of level assessment criteria, determination of the stages of formation of reading skills in elementary school students, information on increasing their interest in literature is presented.

Key words: Foreign, children, book, students, personality, reading, skill, reading, speech, fiction, education, literacy, reading, technology, reading culture.

КНИГА – КУЛЬТУРНОЕ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ НАРОДА

Аннотация

В данной статье привитие любви к книге у детей всего мира, развитие навыков чтения, культуры чтения, правил правильного чтения, совершенствование социально-педагогических механизмов развития навыков чтения у учащихся, формирование интереса к чтению, уточнение теоретико-методических основ формирования навыков чтения у младших школьников, формирование навыков чтения, развитие уровневых критериев оценки, определение этапов формирования навыков чтения у младших школьников, представлена информация по повышению их интереса к литературе.

Ключевые слова: Иностранные, дети, книга, ученики, читательских, умений, художественная литература, чтение, культура чтения

КИТОБ – МИЛЛАТНИНГ МАДАНИЙ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОСИ

Аннотация

Мазкур мақолада жaxon миқёсида болаларда китобга муҳаббат уйғотиш, китобхонлик кўникмаларини ривожлантириш, мутолаа маданияти, тўғри ўқиш қоидалари, ўқувчиларда китобхонлик кўникмаларини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик механизмларини такомиллаштириш, китоб ўқишга қизиқишни шакллантириш, бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришнинг назарий-методологик асосларини аниқлаштириш, китобхонлик кўникмаларининг шаклланганлик даражасини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантириш босқичларини аниқлашбадий адабиётга бўлган қизиқишларини оширишга доир маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Хорижий, болалар, китоб, ўқувчилар, шахс, китобхонлик, кўникма, мутолаа, нутқ, бадий адабиёт, таълим, саводхонлик, ўқиш, технология, мутолаа маданияти.

Кириш. Дунё миқёсида ўқувчиларда китобхонлик кўникмаларини ривожлантиришнинг коммуникатив технологияларини ишлаб чиқиш, оила ва мактаб ҳамкорлиги асосида ўқиш ва мутолаа маданиятини таркиб топтиришга доир қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда. Айниқса, ўқувчиларда китобхонлик кўникмаларини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик механизмларини такомиллаштириш, китоб ўқишга қизиқишни шакллантиришнинг педагогик-психологик омилларини аниқлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, таълимни ахборотлаштириш шаротида ўқувчиларнинг китобхонлик кўникмаларини ривожлантиришнинг виртуал технологияларини ишлаб чиқиш, электрон ўқув адабиётлари билан ишлаш орқали ахборот истеъмоли маданиятини таркиб топтириш муҳим долзарблик касб этади.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуктаи назарга эга ёшларни тарбиялаш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш” каби муҳим вазифалар белгилаб берилди. Бу эса бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришнинг назарий-методологик асосларини

аниқлаштириш, китобхонлик кўникмаларининг шаклланганлик даражасини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантириш босқичларини аниқлашни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони, 2017 йил 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПҚ-3271-сон Қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1059-сон Қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ўқувчиларда китобхонлик кўникмаларини шакллантириш масаласи таъкидланган.

Адабиётлар таҳлили Хориж тажрибалари шахсда китоб ўқиш, китобхонликка нисбатан ижобий муносабатни шакллантириш, жамият аъзоларининг босма, электрон ва аудио китобларни ўқишга бўлган қизиқишларини таҳлилий ўрганиш муаммоси етакчи давлатлар амалиётида муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатди. Назарий

таҳлил натижасида соҳа бўйича етакчи хорижий давлатлар амалиётида қуйидаги жиҳатлар устувор эканлигига ишонч ҳосил қилинди:

1. АҚШ, Буюк Британия, Франция, Финландия, Норвегия, Япония, Россия Федерацияси ва бошқаларда мактабгача таълим муассасалари ҳамда бошланғич мактаблардан бошлаб болалар, ўсмирларда бадий китоб ўқиш, китобхонлик кўникма, малака ҳамда маданиятини шакллантириш (ривожлантириш) давлат сиёсати даражасида ҳал этиладиган, шахс камолотида муҳим аҳамият касб этувчи масала саналади [5].

2. Номлари қайд этилган давлатларда болалар ва ўсмирларнинг китоб ўқишга, бадий адабиётга, китобхонликка бўлган муносабатлари мазмунан, шунингдек, динамик кўрсаткичларига мувофиқ таҳлилий ўрганиш мониторинги йўлга қўйилган.

3. Болалар ва ўсмирларда китоб ўқиш, китобхонлик кўникма, малака ва маданиятининг шаклланиши нафақат тадқиқотчилар – К.Мерга, А.Ленхарт, Е.Жессика Мойер, А.Перрин, Д.Фаллоузлар томонидан автоном, шу билан бирга ихтисослашган (китобларни яратувчи, чоп этувчи ва тарқатувчи) йирик (масалан, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, Осие ахборот-таҳлил жамғармаси, Allensbach Institute, Publishing Technology, The Pew Internet и American Life Project, АҚШнинг Санъат миллий жамғармаси (National Endowment for the Arts – NEA), Ғарбий Австралияда ўсмирларнинг китоб ўқиш ҳолатини ўрганиш (West Australian Study in Adolescent Book Reading – WASABR), Кайзер оиласи жамғармаси (The Kaiser Family Foundation), Пью тадқиқотлар маркази (Pew Research Center) каби ўнлаб марказ, компаниялар томонидан миллий-ижтимоий жиҳатдан изчил ўрганиш орқали ташхисланади [7].

Асосий қисм. Юқоридаги қайд этилган фикрлардан бугунги кун ёшларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришга қўйилаётган талаблар мазмунини англашилади. Бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантириш тартиби қандай бўлиши заҳур?

Глобал ахборотлашув шароитида интеллектуал мулк жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланишини белгиловчи асосий омиллардан бири сифатида эътироф этилмоқда. Шу сабабли сўнгги уч йил давомида Ўзбекистонда ёшларда фикрлаш қобилиятини, китобхонлик кўникмаларини ривожлантиришга давлат сиёсати даражасида аҳамият қаратиб келинмоқда. Бу борада кенг қўламга эга тизимли ишлар амалга оширилмоқда[4].

Тадқиқотни олиб бориш жараёнида “китобхонлик кўникмаси”, “бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмасини шакллантириш” каби таянч тушунчалар педагогик нуқтаи назардан шарҳланди.

Китобхонлик кўникмаси – бошланғич синф ўқувчиларининг китоб ўқиш қоидаларидан хабардорлиги, қизиқиши ва эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда китоб (бадий асар)ни танлаши, китоб ўқишга одатланиши ва бу йўлда ҳаракатларни изчил, доимий ташкил этиши, китоб ўқишдан завқланиши, асар мазмунини тушуниши, шунингдек, китоб ўқишдан олган таассуротларини атрофдагилар билан ўртоқлашишдан иборат онгли хатти-ҳаракати, фаолияти.

Бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмасини шакллантириш – тегишли ёш даври ўқувчилари томонидан китоб ўқиш (тўғри, тезкор, ифодали ва тушуниб ўқиш) ҳамда китобхонлик (ўқиш қоидаларидан хабардорлиги, китоб (бадий асар)ни танлаши, китоб ўқишга одатланиши ва бу йўлда ҳаракатларни изчил, доимий ташкил этиши, китоб ўқишдан завқланиши, асар

мазмунини тушуниши, китоб ўқишдан олган таассуротларини атрофдагилар билан ўртоқлашиш) кўникмаларининг малакага айланишини таъминлашга қаратилган педагогик фаолият жараёни [3].

Бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмасини самарали шакллантиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш педагогик фаолиятни илмий ва методик жиҳатдан тўғри, муваффақиятли ташкил этилишини таъминлайди:

1. Ўқитувчи, ота-оналар, оила аъзоларининг китобхонлик борасида бошланғич синф ўқувчиларига намуна кўрсата олишлари.

2. Мактабгача ҳамда бошланғич таълим ёши болалари қизиқувчан бўлишади; уларнинг қизиқувчанлиги серсавол бўлишда яққол намоён бўлади; ўқувчиларнинг худди шу хислатларига таянган ҳолда уларнинг эътиборларини қизиқарли бадий китобларга тортиш асосида бу хислатни янада бойитиш мумкин.

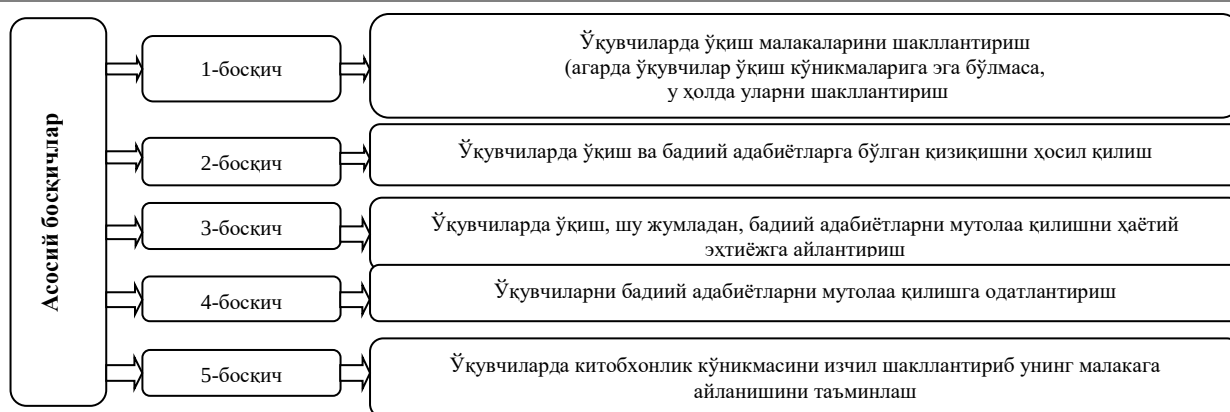
3. Китоб мутолааси вақтида фақатгина болалар томонидан саволлар берилишига эришиб қолмай, шу билан бирга вақти-вақти билан уларга саволлар асосида муружаат қилиб, асарда баён этилаётган воқелик, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан муносабатларини аниқлаштириб бориш фикрлаш қобилиятини шакллантиришга, ўз муносабатини мантикий баён қилишга ўргатиб боради.

4. Асар воқелигида тилга олинаётган қаҳрамонлар (мисол учун, уларнинг ёши нечадалиги (бу қаҳрамонни реал ҳаётдаги бирор-бир шахс билан таққослаш яъни, Камроннинг акаси, Зилоланинг ойиси, Шохрухнинг дадаси, менинг бувимдек дейиш асосида) иштирок этаётган турли буюм, предмет, жиҳозларни қандай тасаввур қилаётганликлари билан қизиқиш (уларнинг қандай шаклда, рангда, катталиқда, миқдорда) уларнинг бу ҳақидаги фикрларини тўлдириш, янги сифатлар билан бойитиш ўқувчиларнинг тасаввурини шакллантиришда ўзига хос аҳамият касб этади.

5. Ўқитувчи, ота-оналар, кутубхоначи томонидан асар воқелигининг муайян ўринларида қисқа-қисқа тўхталишлар қилиш орқали ўқувчиларга шу жараённинг қандай кечишини тўғрисида ўйлаб кўришга оид топшириқни бериш таълимий аҳамиятга эга бўлиб, уларда мантикий фикрлаш, ўз фикрлаш қобилиятини шакллантиришга ёрдам беради.

Шунингдек, тадқиқот жараёнида бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришда самарали бўлган йўللари аниқлашга эътибор қаратилди. Қуйидаги йўللари бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришда самарали деб топилди: 1-йўл – ўқитувчи ёки кутубхоначи иштирокида синф ўқувчилари билан жамоа бўлиб китоб мутолаа қилиш; 2-йўл – ўқитувчи ёки кутубхоначининг китобни ифодали, оҳанг билан ўқитилишига эътиборни қаратиши (асар воқелигидан келиб чиққан ҳолда персонаж ва образларни уларнинг “тили”дан, мимика (юз ифодаси), пантомимика (гавда ҳаракати), турли жест (қўл ва оёқларнинг ҳаракати) ёрдамида баён этиш, ўқиш жараёнида овоз оҳангини турли ҳолатларда ўзгартириш ўқувчиларда китобга бўлган қизиқишни оширади); 3-йўл – ўқитувчи ёки кутубхоначи томонидан ўқилаётган китоб имкон қадар қўлгули воқеликларга асосланган, аксинча, фожиали ҳодисаларнинг баёнига асосланмаган бўлиши зарур[2].

Назарий таҳлил натижалари бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантириш бешта босқичда амалга оширилишини тасдиқлади (1-расмга қаранг)

1-расм. Бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришнинг асосий bosqichlari

Ўрганиш жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал қилинди: тадқиқот муаммосига яқин ёки унга ёндош мавзуларда бажарилган босма ва электрон адабиётларга таянган ҳолда материал тўплаш; тўпланган адабиётларни мазмунан ўрганиб чиқиш асосида йўналиши, уларда илгари сурилган назарий ғоя, илмий далил ҳамда амалий-методик тавсияларни белгилаш; мавжуд тадқиқотлар негизида белгиланган назарий ғоя, илмий далил ҳамда амалий-методик тавсияларни танқидий ўрганиш, шунингдек, уларнинг амалиётга татбиқини баҳолаш; баҳоланган назарий ғоя, илмий далил ҳамда амалий-методик тавсияларни янада бойитиш; танланган муаммони ижобий ҳал қилиш юзасидан диссертантнинг мустақил ғояларини шакллантириш орқали уларни амалиётга бевосита татбиқ этишга имкон берадиган методикани асослаш; бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришга қаратилган методикани амалиётда синовда ўтказиш.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқот жараёнида бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришда самарали бўлган бир қатор технологиялар такомиллаштирилди. Хусусан:

1. “Кўп қисмли асар” технологияси. Технология методик жиҳатдан такомиллаштирилди. Бунда икки хил йўл тутилди. Улар:

1-йўл. Эртакни бир нечта қисмга ажратишда ўқувчиларнинг китоб ва қалам билан ишлашларини таъминлаш. Бунда ўқувчи ўзига ажратган ҳар бир қисм олдида 1, 2, 3 ва ҳ.к. тарзида рақам қўйиб чиқади. Ўқитувчи (кутубхоначи, волонтер, ота-оналар) дастлаб ўқувчи томонидан рақамланган асар қисмлари билан танишиб, ўқувчи бу топшириқни тўғри бажарган бўлса,

ҳар бир қисм бўйича режа тузиши мумкинлигини айтади. Акс ҳолда ўқувчини асарни яна бир марта диққат билан ўқиб чиқиб, сўнгра кичик қисмларга ажратишга йўналтиради

2-йўл. Бошланғич синф ўқувчиларининг ёш, психологик хусусиятлари ҳамда шахсий ривожланганлик даражасини инобатга олган ҳолда уларга асарни кичик қисмларга бўлишда методик ёрдам кўрсатиш. Борди-ю, ўқувчи бадий асарни кичик қисмларга ажратишда қийинчиликка дуч келаётган бўлса, ўқитувчи аниқ саволлар билан мурожаат қилиб, уни тўғри йўналтириши зарур.

Хулоса ва таклифлар. Бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришда хорижий тажрибаларни ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли тадқиқотни олиб боришда бошланғич синф ўқувчиларининг китобхонлик кўникмаларини шакллантиришда болалар адабиётлари, оилавий ўқиш, таълим жараёни (дарс), синфдан ташқари ўқиш, таълим муассасаси ва оила ҳамкорлиги, волонтерлик фаолияти, ўйинлар, шунингдек, аудио китобларни биргаликда тинглаш каби омилларнинг педагогик-психологик таъсири юқори эканлиги кузатилди, ҳамда тадқиқот жараёнида “Кўп қисмли асар”, “Эртак (хикоя, шеър)ни яқунла”, “Саволларга асосланган эртаклар”, “Мен ёқтирган шеър” ва “Тасвирдаги эртак” каби инновацион технологияларнинг такомиллаштирилиши улардан бошланғич синф ўқувчиларида китобхонлик кўникмаларини шакллантиришда қўлланган натижаларга эришиш мумкинлиги исботланди.

АДАБИЁТЛАР

- Мокина М. Чтение – основа грамотности // Ж. Этносфера. – М.: 2008. – № 12. – С. 21-22.
- Қаюмхўжаева Ё. Ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини шакллантириш имкониятлари. – Т.: А.Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институти, 2007. – 12-48-б.
- Китоб ўқишнинг 21 фойдаси // <https://zamin.uz/life-style/14196-kitob-oqishning-21-foydasi.html>.
- Орлова Э.А. Рекомендации по повышению уровня читательской компетенции в рамках Национальной программы поддержки и развития чтения // http://ifapcom.ru/files/publications/rekomend_obr_1.pdf
- Moyer E. Jessica. “Teens Today Don’t Read Books Anymore”: A Study of Differences in Interest and Comprehension Based on Reading Modalities: Part 1, Introduction and Methodology // <http://www.yalsa.ala.org/jrly/2010/11/teens-today-dont-read-books-anymore-a-study-of-differences-in-interest-and-comprehension-based-on-reading-modalities-part-1-introduction-and-methodology>.
- Perrin A. Book Reading – 2016 // <https://www.pewinternet.org/2016/09/01/book-reading-2016>.
- Akbaralievna M. D. Library culture in the formation of students' social activity // European journal of modern medicine and practice. – 2022. – Т. 2. – №. 5. – С. 43-48.
- Akbaralievna M. D. The book is the light of the heart, the wing of thinking // Editor coordinator. – 2020. – С. 323.
- Muminova D. Use from the national heritage of prodokes in development reading (Example of primary classes) // Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 2. – С. 377-380.
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

Қумушой НАЗАРОВА,
ЎзДЖТСУ таянч докторанти

ЎзДЖТСУ профессори, п.ф.д Ф.А. Керимов тақризи асосида

ЁШ ГИМНАСТИКАЧИЛАРНИНГ БЎҒИНЛАРИДА ҲАРАКАТЧАНЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақола бадий гимнастика билан шуғулланадиган болаларда қўшма ҳаракатчанликни яхшилаш масалаларига бағишланган. Мақолада фаол ва пасив мослашувчанликни ривожлантириш учун машқлар таклиф этилади. Бўғимларда ҳаракатчанликнинг ривожланишини назорат қилиш учун назорат машқлари берилади.

Калит сўзлар: Мослашувчанлик, ёш гимнастикачилар, машғулот жараёни, фаол ва пасив мослашувчанлик.

РАЗВИТИЕ ПОДВИЖНОСТИ В СУСТАВАХ ЮНЫХ ГИМНАСТОК

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам совершенствования подвижности в суставах у детей занимающихся художественной гимнастикой. В работе предложены упражнения по развитию активной и пассивной гибкости. Даны контрольные упражнения для контроля за развитием подвижности в суставах.

Ключевые слова: Гибкость, юные гимнастки, тренировочный процесс, активная и пассивная гибкость.

DEVELOPMENT OF MOBILITY IN THE JOINTS OF YOUNG GYMNASTS

Annotation

This article is devoted to the issues of improving joint mobility in children involved in rhythmic gymnastics. The paper proposes exercises for the development of active and passive flexibility. Control exercises are given to control the development of mobility in the joints.

Key words: Flexibility, young gymnasts, training process, active and passive flexibility.

Кириш. Спортда юқори натижаларга эришиш учун барча жисмоний сифатларни ривожлантириш зарур, жумладан, бадий гимнастикада ҳам. Айниқса, гимнастиканинг барча талабларини эгаллаш учун эгилувчанлик каби жисмоний сифатнинг юқори даражаси керак. Бадий гимнастика кўплаб бошқа спорт турларига нисбатан ёш спорт тури, шунинг учун эгилувчанликни болаликдан ривожлантириш керак. Эгилувчанликсиз ҳаракатларнинг пластиклиги ва ифодаловчанлигини ривожлантириш, шунингдек, уларнинг техникасини яхшилаш мумкин эмас. Эгилувчанлик даражаси тезлик, координацион қобилиятлари, куч-қувватнинг ривожланишини ҳам таъминлайди.(2,3,5)

Эгилувчанлик машқлари мутахассислар томонидан тикланиш, тўғри ҳолатни шакллантириш ва уйғун жисмоний ривожланишнинг муҳим воситаларидан бири сифатида қаралади. Эгилувчанлик машқлари уйда мустақил ва мунтазам равишда осон ва муваффақиятли бажарилиши мумкин. Айниқса, куч машқлари билан биргаликда бўғинларда ҳаракатчанликни яхшилаш учун машқлар қимматлидир. Аммо, афсуски, кўплаб спортчилар ва мураббийлар ўзларининг спорт фаолиятида эгилувчанликнинг аҳамиятини етарлича баҳоламайдилар. Шу билан бирга, эгилувчанликни тарбиялаш, умуман олганда, одамларнинг ҳаракат фазилатлари ва жисмоний ҳолатини тарбиялаш учун алоҳида аҳамиятга эга, чунки бу жуда қаттиқ ёш чегаралари билан чекланган. Шундай қилиб, ёш спортчиларда эгилувчанликни тарбиялаш жимоний тарбия ва спортнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда(1,4,6,7,8).

Тадиқотнинг мақсади. Бадий гимнастика билан шуғулланадиган болаларда бўғимларда ҳаракатчанликни тарбиялашга қаратилган методикани ишлаб чиқиш.

Методикаси. Эгилувчанликнинг ривожланиш даражасининг кўрсаткичи ҳаракатнинг максимал амплитудаси (диапазони) ҳисобланади. Гониометрлар ёрдамида бурчак даражаларида ёки сантиметр ўлчагич

ёрдамида чизикли ўлчовларда ўлчанади. Ҳар хил ҳаракатларнинг амплитудаси тўғрисида аниқ маълумотларни олиш учун видеоёзув, стереотсиклография, рентген-телевизион суратга олиш ва ултратовуш жойлашуви каби ҳаракатларни ёзишнинг оптик усуллари қўлланилади. Жисмоний тарбия ва спорт амалиётида эгилувчанликни ривожлантиришни назорат қилиш учун турли тестлар қўлланилади.

Эгилувчанлик иштирокчиларнинг ёши ва жинсига боғлиқ. Пасив эгилувчанликнинг энг катта ўсиши 7-8 ёшда, фаол 8-9 ёшда кузатилади. Эгилувчанликнинг табиий тезлаштирилган ўсиши даврларига ажратилади. Қизларда энг юқори ўсиш суръатлари 8-10 ва 14-16 ёшда, ўғил болаларда 7-9, 12-14 ва 16-17 ёшда қайд этилган. Ёш 12-15 ёш турли бўғимларда ҳаракатчанликни ривожлантириш учун энг қулай ҳисобланади. Ёш ва ўрта болаларда эгилувчанликни ривожлантириш бўйича ишлар катта ёшдагиларга қараганда икки барабар самаралидир. Эгилувчанликнинг ривожланиши билан умуртқа поғонаси (биринчи навбатда унинг қўқрак минтақаси), сон ва елка бўғимларининг ҳаракатчанлигини оширишга алоҳида эътибор берилиши керак.

Эгилувчанликни ривожлантириш билан ўқитувчи қуйидаги вазифаларни ҳал қилиши керак:

1. Мушак-скелет тизимининг тулиши рухсат этилган барча йўналишларда зарур амплитудали турли хил ҳаракатларни амалга оширишга имкон берадиган мослашувчанликни ҳар томонлама ривожлантиришни таъминлаш.

2. Муайян фаолият (профессионал, спорт ва бошқалар) қўядиган талабларга мувофиқ эгилувчанликни ривожлантириш даражасини ошириш.

3. Инсон ҳаётининг турли ёш даврларида эгилувчанликнинг мақбул даражасини сақлаб қолишга ҳисса қўшиш.

4. Касалликлар, шикастланишлар ва бошқа сабаблар натижасида йўқолган эгилувчанликнинг нормал ҳолатини тиклашни таъминлаш.

Эгилувчанликни ривожлантириш учун чўзиш машқлари деб аталадиган ҳаракатларнинг кенгайиши билан машқлар қўлланилади. Ушбу машқлар мушакларнинг қисқариш механизмларига таъсир қилмаслик учун қўлланилади (мушакнинг хусусиятларидан бири эластикликдир: у узунлигидан 2 марта чўзилиши ва аввалги ҳолатига қайтиши мумкин), лекин асосан бириктирувчи тўқималарга-тендонларги, лигаментлар ва бошқалар, чунки атрофдаги мушаклар каби бўшаш қобилятига эга эмас, улар асосан мослашувчанликни ривожланишига тўсқинлик қилади.

Мушакларнинг ишлаш режимига қараб барча чўзиш машқларини уч гуруҳга бўлиш мумкин:

I. Динамик

II. Статик.

III. Бирлаштирилган.

Уларнинг баъзиларида асосий кучланиш кучлари мушакларнинг кучланиши, бошқаларида эса ташқи кучлардир. Шу муносабат билан ҳар бир машқ гуруҳи фаол ва пасив ҳаракатларни ўз ичига олиши мумкин.

Динамик фаол машқлар оғирликлар, амортизаторлар ёки бошқа қаршиликлар билан ва уларсиз бажарилиши мумкин бўлган турли хил гавдани эгиш, пружинали, тебраниш, чайқалиш, сакраш ҳаракатларидан иборат.

Статик фаол машқлар бўғинларни ўраб турган мушакларнинг қисқариши ва ҳаракатларни бажариши туфайли мушакларнинг максималга яқин чўзилиши билан тананинг маълум бир ҳолатини сақлаб туришни ўз ичига олади. Бундай ҳолда, мушаклар 5-10 с гача чўзилган ҳолатда бўлади. Статистик пасив машқларни бажаришда тананинг ёки унинг алоҳида қисмларининг ҳолати ташқи кучлар-шерик, ўқлар, ўз танасининг оғирлиги таъсиридан фойдаланган ҳолда сақланади. Пасив чўзиш машқлари пайтида юк бир хил эмас, статик позицияларда у динамикага қараганда кўпроқ. Статик пасив машқлар динамика машқларга қараганда камроқ самаралидир. Шунинг таъкидлаш керакки, статик фаол машқлардан сўнг эгилувчанлик кўрсаткичлари пасив машқлардан кўра узокроқ сақланиб қолади.

Комбинацияланган чўзиш машқларининг таъсири ички ва ташқи кучлар томонидан таъминланади. Улар бажарилганда, фаол ва пасив ҳаракатларни алмаштиришнинг турли хил вариантлари мумкин. Масалан, оёқни аста-секин олдинга кўтариш, шерикнинг ёрдами билан таянчда туриш ва уни энг юқори нуқтада 3-4 сония давомида фаол ушлаб туриш, кейин орқага буриш. Таянчда турган ҳолда оёқни олдинга ва орқага силкитинг, сўнгра оёгингизни тахминан максимал баландликда олдинга кўтарилган ҳолатда ушлаб туринг.

Эгилувчанликни ривожлантиришнинг асосий усули-такрорий усул бўлиб, у чўзиш машқларини кемакет бажариш, ҳар бири бир неча марта такрорлаш ва меҳнат қобилятини тиклаш учун етарли бўлган кетмакетликлар орасидаги фаол дам олиш интервалларини ўз ичига олади. Ечиладиган вазифаларга қараб, чўзиш режими, ёши, жинси, жисмоний тайёргарлик, бўғинларнинг тузилиши, уни ишлатиш пайтида юкнинг дозаси жуда хилма-хил бўлиши мумкин. Бу усулнинг турли хил вариантлари мавжуд: такрорий динамик машқлар усули ва такрорий статик машқлар усули. Иккала ҳолатда ҳам фаол ва пасив мушаклар кучланиши бўлиши мумкин. Эгилувчанликни ривожлантириш билан боғлиқ дарсларни режалаштириш ва ўтказишда бир қатор муҳим услубий талабларга риоя қилиш керак. Эгилувчанлик машқлари дарснинг турли қисмларига киритилиши мумкин: тайёргарлик, асосий ёки якуний. Комплекс 6-8 та машқни ўз ичига олиши мумкин. Асосан ҳаётий фаолиятда энг

катта рол ўйнайдиган бўғинларда ҳаракатчанликни ривожлантириш керак. Шунинг ёки тутиш керакки, чўзиш машқлари ҳар кун ёки ҳатто кунига 2 марта (эрталаб ва кечкурун) бажарилса, энг катта самарани беради. Қўшимчалардаги ҳаракатчанликни эришилган даражада ушлаб туриш учун машғулотлар ҳафтасига 3-4 марта ўтказилиши мумкин. Такрорлашлар сони машқ пайтида чўзилган мушак гуруҳлари массасига, бўғинлар шаклига, ўқувчиларнинг ёши ва жисмоний тайёргарлигига боғлиқ. Эгилувчанлик машқлари бошланишида мушакларнинг шикастланишига йўл қўймаслик учун тер пайдо бўлишидан олдин яхшилаб исиниш керак; машқлар амплитудаси аста-секин, кейин тезроқ бажарилиши керак. Қўшимчалардаги ҳаракатчанликнинг яхшиланиши уни ўлчагич, гониометр билан, шунингдек, девордаги белгилар билан, бўғинлар орасидаги бурчакларнинг катталиги билан ўлчаш орқали мунтазам равишда назорат қилинди.

Фаол эгилувчанлик куйидаги воситалар ёрдамида шакллантирилди:

1) ўз мушакларининг тортилиши туфайли бўғинлардаги ҳаракат чегарасига олиб келадиган машқлар;

2) бўғинлардаги ҳаракатлар маълум бир инерсия кучини яратиш орқали чегарага келтириладиган машқлар.

Мисол: оёқ тебранишлари, оғирлик билан оёқ тебранишлари, оғирлик билан оёқ тебранишлари ва уларсиз оёқ тебранишларининг комбинацияси.

Пасив эгилувчанлик эгилувчанликни ошириш учун ташқи куч қўлланиладиган машқлар орқали шакллантирилди: оғирлик, куч, турли хил нарсалар ва ўқларнинг оғирлиги. Бу кучлар қисқа вақт давомида, лекин каттароқ частотада ёки узок вақт давомида, ҳаракатни максимал амплитудага босқичма-босқич ошириш билан қўлланилиши мумкин. Машқларни бажаришнинг охириги усули самарали бўлса-да, мушакларни чўзилган ҳолатда узок вақт ушлаб туриш ноқулайлик туғдириши сабабли у камроқ қўлланилади. Мушаклар ва боғламларни чўзиш машқлари, айниқса, ўсмирлик ва ёшлик даврида, эгилувчанлик пасайганда, тез-тез бажарилиши керак.

Ҳар бир дарснинг тайёргарлик ва якуний қисмларида эгилувчанликни ривожлантириш учун машқларни бажариш тавсия этилади.

Эгилувчанликка ташқи шароитлар сезиларли даражада таъсир қилади:

1. Куннинг вақти (эрталаб, эгилувчанлик тушдан кейин ва кечкурунга қараганда камроқ);

2. Ҳаво ҳарорати (20-30С да эгилувчанлик 5-10 С дан юқори);

3. Чигил ёзиш амалга оширилди (20 дақиқалик чигил ёзишдан сўнг эгилувчанлик чигил ёзишдан олдингидан кўра баландроқ);

4. Тананинг қизиганлиги (бўғимлардаги ҳаракатчанлик +40 С сув ҳароратидаги илиқ ваннада 10 дақиқадан сўнг ёки саунада 10 дақиқадан кейин кучаяди);

Худди шу таъсирни буг ҳаммомида олиш мумкин. Тернинг пайдо бўлиши мушакларни чўзиш билан боғлиқ машқларни бажариш учун энг мақбул бўлган ҳолатга эришилганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, шунинг ёки тутиш керакки, мушаклар камроқ эластик бўлган ҳолатда катта амплитудали машқларни бажариш, ҳатто машқлар одатдаги амплитуда билан бажарилган бўлса ҳам, шикастланишга (боғламлар ёки мушакларнинг чўзилиши) олиб келиши мумкин. Мушакларнинг кучайиши натижасида уларни чўзиш қийинлашади, бу охир-оқибат спорт кўрсаткичларига таъсир қилади. Чексиз амплитуда мушакларни чўзиш учун машқларни бошлаш ва уни аста-секин чегарага ошириш яхшироқдир.

Тадқиқот натижалари. Педагогик тажрибада назорат гуруҳининг 16 нафар ва экспериментал гуруҳдан 18 нафар бола иштирок этди. Педагогик тажриба

жараёнида ёш гимнастикачиларда эгилувчанликни самарали ривожлантириш учун ишлаб чиқилган воситалар мажмуаси соновдан ўтказилди. Ҳар икки гурҳ спортчилари бир хил шароитда машғулотлар олиб боришди, ўрганиш якунида спорт ва техник маҳорат кўрсаткичлари аниқланди (мусобақа натижаларига кўра) ва эгилувчанликни ривожлантириш учун назорат синовлари ўтказилди. Ўқув машғулотида биз тайёргарлик қисмининг охирида (умумий қиздириш пайтида) эгилувчанлик машқларини ўз ичига олди, асосий қисмда махсус-техник ишлар тўпламлари ўртасида, эгилувчанликни ривожлантиришга қаратилган асосий иш охирида амалга оширилди, машғулотнинг якуний қисмида дам олиш учун мажбурий комплекс берилди.

Ҳар ойда экспериментал гуруҳда қўлланиладиган ривожланиш воситаларини тузатиш ва эгилувчанликни (қўшма ҳаракатчанликни) яхшилаш учун назорат тестлари ўтказилди, назорат гуруҳида эса имтиҳонлар фақат педагогик эксперимент бошида ва охирида ўтказилди. Дастлабки ва якуний натижаларнинг қиёсий таҳлили иккала гуруҳда ҳам эгилувчанликни ривожлантириш даражасининг сезиларли даражада ошганлигини кўрсатди. Тажриба давомида олинган натижалар қулайлик учун баллга айлантирилди (ўн балли тизим). Якуний текшириш

шуни кўрсатдики, тажриба гуруҳи спортчилари эгилувчанликни ривожлантиришда энг яхши натижаларни кўрсатдилар. Педагогик экспериментнинг бошидаги жадвалдан кўриниб турибдики, назорат ва экспериментал гуруҳларнинг ёш спортчилари етгита назорат стандартида тахминан бир хил кўрсаткичларни кўрсатдилар. Ўрганилган кўрсаткичларга кўра, статистик жиҳатдан аҳамиятли фарқлар топилмади ($p > 0,05$). Бирок, педагогик эксперимент тугагандан сўнг, барча ўрганилган кўрсаткичлар бўйича сезиларли статистик фарқлар аниқланди. ($p < 0,05$).

Мунозара. Экспериментал гуруҳда эътибор ҳам пасив, ҳам фаол эгилувчанликни ривожлантиришга қаратилганлиги сабабли, сезиларли ўзгаришлар эгилувчанликнинг кескин ривожланишининг таъсири билан изоҳланади. Эгилувчанликни ривожлантиришдаги фарқлар эгилувчанлик каби муҳим восита сифатини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатадиган махсус ўқув методологияси билан изоҳланади. Мусобақалардаги чиқишлар натижалари юқоридагиларни тасдиқлади. Эгилувчанликни ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича ўқув машғулотларининг мақсадли комплекслари рақобатбардош комбинацияларнинг яхши ишлашига ёрдам берди. Шунга кўра, совғалар тажрибада иштирок этаётган болалар ўртасида тақсимланди.

1-жадвал

Тажриба давомида 8-9 ёшли ёш гимнастикачиларда бўғинлар кўрсаткичларининг динамикаси

Назорат машқларининг номи	Тадқиқот бошида				Тадқиқот охирида			
	НГ	ТГ	t	P	НГ	ТГ	t	P
Гимнастика скамейкасида эгилиб олдинга букилиш (см)	6.8±1.4	6.7±1.2	1.17	P>0.05	7,1±1,6	9,4±1,7	2,62	P<0,05
Ўтирган оёқларни бир биридан олдинга эгиш (балл)	5.4±0.8	5.3±1.4	1.22	P>0.05	5,9±1,3	8,7±1,8	2,73	P<0.05
“Кўприк” машқи (балл)	4.3±1.2	4.6±1.4	1.43	P>0.05	5,4±0,8	7,8±1,5	2,68	P<0.05
Узунасига шпагат (балл)	3.8±1.7	4.0±1.2	1.52	P>0.05	4,8±1,1	6,9±1,1	2,47	P<0.05
Кўндаланг шпагат (балл)	3.6±1.8	3.8±1.1	1.31	P>0.05	4,4±2,1	6,7±2,3	2,32	P<0.05
Чап оёқни юқорига силкитиб, ушлаб туриш (балл)	4.2±1.8	4.4±1.3	1.22	P>0.05	5,1±1,9	7,9±1,3	2,31	P<0.05
Ўнг оёқни юқорига силкитиб, ушлаб туриш (балл)	5.1±1.4	5.0±0.9	1.49	P>0.05	5,9±1,6	7,6±1,7	2,45	P<0.05

Хулоса. 1. Илмий-методик адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ёш болаларда бўғимларнинг ҳаракатчанлиги ривожланиши бола танасининг ёш хусусиятларига қараб фарқларга эга. Эгилувчанликни мақсадли ривожлантириш 5-7 ёшдан бошланиши керак. Пассив эгилувчанликни ривожлантириш учун сезгир давр 8-9 йил, фаол эгилувчанлик учун эса 9-13 йил бўлади. 9-12 ёшли болаларда бу сифат катта ёшдагиларга қараганда деярли 2 баробар самаралироқ ривожланади. Бу ушбу ёшдаги болаларда мушак-скелет аппаратининг юқори чўзилиши билан боғлиқ.

2. Педагогик эксперимент натижаларига кўра назорат ва экспериментал гуруҳлардаги ёш гимнастикачиларда бўғимларнинг ҳаракатчанлигини ривожлантиришда фарқлар аниқланди. Шундай қилиб, энг катта ўсиш куйидаги кўрсаткичларда қайд этилди: “кўприк”- экспериментал гуруҳда 7,8 балл ва назорат гуруҳида 5,4 балл ($p < 0,05$); оёқларини бир-биридан ажратиб ўтирган ҳолатдан олдинга эгилиш – экспериментал гуруҳда 9,4 см ва назорат гуруҳида 7,1 см ($p < 0,05$).

АДАБИЁТЛАР

1. Дербаба Л.В. Гибкость-необходимое качество / Л.В. Дербаба, Е.Н.Жариков, В. Н. Петров // Спортивные игры. – 1974. – №11. – С. 65- 76.
2. Платонов В.Н. Гибкость спортсмена и методика ее совершенствования – Киев, 1992. –154 с.
3. Лях В.И. Гибкость и методика ее развития // Физкультура в школе. – 1999. – №1. – 25с.
4. Власова О.П. Развитие гибкости при обучении элементам без предмета на этапе начальной подготовки в художественной гимнастике: дис. канд. пед. наук. - Омск, 2011.-161 с.
5. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания и спорта. – М.: Академия, 2004. – 480с.
6. Попова Е.Г. Общеразвивающие упражнения в гимнастике / Е.Г. Попова. – М., 2000. – 231с.
7. Платонов В.Н. Теория и методика спортивной тренировки – Киев, 1984. – 215 с.
8. Хоули Э.Т. Оздоровительный фитнес/– Олимпийская литература, 2000. – 152 с.

Мухтор НАЗИРОВ,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси катта ўқитувчиси, сиёс.ф.ф.д (PhD)

E-mail: m.nazirov@iia.uz

Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти М.Хўжаев тақризи асосида

THEORETICAL ISSUES OF POLITICAL PROCESSES

Abstract

This article considers the essence, classification and conceptual interpretations of political processes, as well as theoretical approaches and methods for analyzing political processes, changes in the dynamics of political processes in the context of increased interdependence between countries. Various interpretations are analyzed depending on the country or region in which the political process takes place, in what period and which schools studied it.

Keywords: Interdependence, political process, transit, region, theoretical schools, interpretations, dynamics of political life.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются сущность, классификация и концептуальные трактовки политических процессов, а также теоретические подходы и методы анализа политических процессов, изменения динамики политических процессов в условиях усиления взаимозависимости между странами. Проанализированы различные интерпретации в зависимости от того, в какой стране или регионе происходит политический процесс, в какой период и какие школы его изучали.

Ключевые слова: Взаимозависимость, политический процесс, теоретические школы, транзит, регион, интерпретации, динамика политической жизни.

СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада сиёсий жараёнларнинг моҳияти, таснифи, концептуал талқинлари ва сиёсий жараёнларни таҳлил этишга доир назарий ёндашувлар ва услублар, мамлакатлар ўртасида ўзаро боғлиқликнинг ортиши шароитида сиёсий жараёнлар динамикаси ўзгариши кўриб чиқилган. Сиёсий жараён қандай мамлакат ёки минтақада юз бераётгани, уни қайси даврда қайси мактаб вакиллари ўрганганидан келиб чиқиб, турли талқинлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ўзаро боғлиқлик, сиёсий жараён, транзит, минтақа, назарий мактаблар, талқинлар, сиёсий ҳаёт динамикаси.

Кириш. Халқаро глобаллашув чуқурлашиб бораётган бугунги даврда жаҳоннинг турли нукталарида сиёсий вазият шиддат билан ўзгариб бормоқда. Сиёсий барқарорликни таъминлаш ва халқаро майдондаги тез ўзгаришчан геосиёсий шарт-шароитларга муносиб чоратadbирларни кўриш давлатлар учун долзарб аҳамият касб этмоқда. Сир эмаски, жаҳон миқёсида турли давлат ва жамиятлар ўртасидаги “чегаралар” очилиши, ўзаро боғлиқликнинг ортиб бориши натижасида сиёсий жараёнлар кечуви тезлашиб бормоқда, бир давлат ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар қисқа муддатларда бошқа ҳудудларга ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Шундай экан, сиёсий жараёнларнинг ривожланиши, тенденция ва хусусиятларини таҳлил қилиш, уларнинг моҳиятини чуқур англаб етиш зарурати ортиб боради.

Умумий маънода шахслар, гуруҳлар, институтлар ҳокимият билан боғлиқ манфаат ва мақсадларни амалга ошириш жараёнида ўзаро муносабатга киришадилар ва натижада ўзаро боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатлар изчиллиги юзага келади. Бу ҳодиса ижтимоий-гуманитар фанларда сиёсий жараён деб юритилади. Албатта, сиёсий жараён қандай мамлакатда ёки минтақада кечаётгани, у қайси даврда таҳлил этилаётгани, уни қайси мактаб вакиллари тадқиқ этаётгани бу тушунча турли талқинларда ифодаланишининг сабабларидан биридир. Жамиятдаги сиёсий фаоллик ўзига хос ва кўп қиррали эканлиги, ҳар бир алоҳида ҳолат ўз сабаб ва мақсадига эга эканлиги, унинг натижасини прогноз қилиш имкониятлари турличалиги ва бошқа кўплаб омиллар сиёсий жараёнларни яхлит бир тизим ҳолида илмий

тадқиқ этишни мураккаблаштириб, кўпгина нуқтаи назарлар юзага келишига сабаб бўлади.

Аксарият тадқиқотларда жамиятдаги ўзгаришлар давлат ҳокимиятининг йиллар давомида шаклланган асосий тузилма ва механизмларига дахл қилмайдиган хусусиятлар трансформацияси сифатида талқин қилинади. Сиёсий ҳаёт динамикаси таҳлили одатда давлатнинг вужудга келиш, ривожланиш ва таназзулга учраш босқичларни объектив қонуниятлар асосида бошдан кечиришини назар тутадиган фикр-мулоҳазаларда баён қилинади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. XX асрнинг бошида Ғарб сиёсий таълимотида сиёсий жараённинг концептуал асосларини ишлаб чиқиш, кенг миқёсли ва ихтисослашган назарияларини тузишга дастлабки уринишлар кўзга ташланди. Хусусан, К.Маркс сиёсий динамиканинг асосий сабабларини иқтисодий муносабатлар таъсирида кўрган [1], В.Парето уларни элиталар циркуляцияси билан боғлаган [2], Т.Парсонс бу жараёнда одамлар томонидан турли хил роллар ижро этилишига эътибор қаратган [3] ва ҳоказолар.

Америкалик олим Ч.Мерриам сиёсий жараённи ҳокимият субъектларининг ўз манфаат ва мақсадларини амалга ошириш чоғидаги хатти-ҳаракатлари, бунда субъектларнинг мақоми ва таъсири ўзгаришида кўради. [4] С.Хантингтон сиёсий жараённи ҳокимият институтларининг фаолият юритиши ва трансформацияси билан боғлайди [5]. Д.Трумэн сиёсий жараённи ижтимоий гуруҳларнинг замон ва маконда ҳокимият учун ҳамда ресурслар тақсироти устидан назорат қилиш учун бўлган курашидаги беқарор муносабатлардан ўзаро мувозанат-

лашган алоқалар ҳолатига (яъни гуруҳлар ўртасида эски мувозанат моделини тиклаш ёки янги мувозанатни шакллантириш) ўтиши йўлидаги паст-баланд (тўлқин-симон) ўзгаришлар цикли сифатида талқин қилган [6].

Тадқиқот методологияси. Замонавий методологик ёндашувларда сиёсий жараённинг асосий субъектлари, ресурслари, ўзаро алоқа усуллари, мантикий изчиллиги каби элементларга алоҳида эътибор қаратилади. Сиёсий жараённинг характери ва мазмунини белгилаш, янада аниқроқ тушунтириш учун кўплаб методологик ёндашувлардан фойдаланилади. Бунда асосан учта илмий ёндашув устуворлик қилади. Бу – институционал, бихевиоризм ва тузилмавий-функционал ёндашувлардир. Тадқиқотчилар томонидан сиёсий жараёнлар таҳлилида рационал танлов назарияси, сиёсий дискурс таҳлили ва бошқаларга методологик ёндашув сифатида мурожаат қилади [7]. Демак, мазкур ёндашувлар бу борадаги илмий тадқиқотлар асосини ташкил этади.

Умуман олганда, сиёсий жараёнларни тадқиқ этишда концептуал ёндашувлар ва амалий таҳлил услубларидан ўзаро узвийликда фойдаланиш муаммоли вазиятларга доир долзарб масалаларни ўрганиш ва зарур илмий ҳулосалар ишлаб чиқиш имконини беради.

Таҳлил ва натижалар. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, америкалик олим Л.Пай сиёсий жараёнларни жамиятда шаклланган сиёсий маданият ва кадриятлар хусусиятлари нуқтаи назаридан горизонтал ва вертикал шаклда талқин этишга асосланган концепцияни таклиф қилади.

Сиёсатшунос олим У.Идиров таъкидлаганидек, горизонтал ташкил қилинган сиёсий жараёнлар рационал фаолият юритувчи субъектлар – ҳукуматлар, сиёсий партиялар, муассасаларнинг ўзаро ҳамжиҳатликдаги фаолиятдан иборатдир [8]. Бундай сиёсий жараёнда асосий иштирокчилар тенглиги ва нисбатан автономлиги эътироф этилади. Сиёсий жараённинг барча иштирокчилари демократик кадриятлар тизимига хос

бўлган ягона ахлокий ва ҳукукий меъёрларга таянган ҳолда, умумий қоида бўйича фаолият юритади. Шу боис барча муҳим қарорлар ўзаро ёнбосиш, қарашлар ва позицияларни мувофиқлаштириш натижасида қабул қилинади. Бу эса горизонтал сиёсий жараён шунга муносиб сиёсий маданият шаклланган демократик мамлакатларда бўлиши мумкин. Вертикал ташкиллаштирилган сиёсий жараён, аксинча мамлакат етакчисининг мавқеини ҳар томонлама мустаҳкамлашга қаратилган. Бу эса халқда қонунларни ҳурмат қилиш ва уларга итоат этиш, масъулият каби кадриятларни қарор топтиришга оид турли чора-тадбирлар орқали амалга оширилади. Ўз навбатида, жамият аъзолари, фуқаролар, ҳокимият нуфузини тан оладилар. Бундай сиёсий жараёнда бошқарувнинг рационаллик, конструктивлик элементлари кучли бўлади, давлат жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳлари талаб ва эҳтиёжларини аниқ ҳаракат дастурига киритишга қодир бўлади.

Амалиётда бу икки ёндашув бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланиб, аралашиб кетгани сабабли сиёсий жараёнларга нисбатан кўп ҳолларда шартли равишда қўлланилади. Сиёсий жараён ҳар икки контекстда ҳам кўп учрайди.

Таъкидлаш жоизки, илмий адабиётларда ўтиш даврини бошдан кечириётган жамиятларда сиёсий тизим мувозанатини таъминлаш услублари ҳамда ижтимоий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятларга кўра сиёсий жараённинг уч тури ажратиб кўрсатилади: технократик (қонунчилик ва сиёсий анъаналар доирасида), идеократик (анъанавий жиҳатларга хос, умуммиллий ғоя асосида бирлаштириш) ва харизматик (Шарқ маданиятида сиёсий етакчи ролига юқори баҳо берилади) [9].

Америкалик олим Л.Пай “The non-western political process” номли мақоласида Ғарб ва дунёнинг бошқа мамлакатларидаги сиёсий муносабатларни қиёсий таҳлил қилиб, 17 та принципиал тафовутни қайд этади (Жадвалга қараг) [10].

Т.р.	Ғарб мамлакатларида сиёсий жараён	Ғарбга мансуб бўлмаган жамиятларда сиёсий жараён
1.	Сиёсат ва ижтимоий, шахсий муносабатлар ўртасида аниқ чегара мавжуд	Сиёсат соҳаси бошқа ижтимоий соҳалардан деярли ажратилмаган бўлади
2.	Сиёсий партиялар қатъий ҳокимият муносабатлари доирасида фаолият юритади.	Сиёсий партиялар аҳоли дунёқараши ва ҳаёт тарзини ифодалашга даъво қилади.
3.	Фуқаролик жамияти ҳукм суради.	Сиёсий жараёнларга тор доирадаги гуруҳлар таъсири кучли.
4.	Сиёсий гуруҳлар раҳбарларининг фаолияти конституциявий нормалар, жамият иродаси ва сиёсий анъаналар билан боғлиқ бўлади.	Давлат ҳокимияти тизимида сиёсий тараққиёт стратегиясини ҳамжиҳат билан белгилаш кадрият сифатида тўлиқ шаклланиши сабабли одатда сиёсий етакчилар бу борада маълум эркинликка эга бўлади.
5.	Муҳолиф партиялар ва сиёсий элитанинг рақобатчилари қонун доирасида ҳаракат қилади.	Сиёсий элитанинг рақобатчилари тез-тез инқилобий кучлар шаклида намоён бўлади.
6.	Ягона коммуникация тизимида сиёсий жараён иштирокчилари бирлашган.	Ягона алоқа тизими, сиёсий жараён иштирокчиларида ҳамжиҳатлик етишмайди.
7.	Сиёсий ролларни бажаришга янги элементлар жалб қилиш имконияти кам.	Сиёсий ролларни бажаришга янги элементлар жалб қилиш имконияти кенг қўламли.
8.	Авлодларнинг сиёсий йўналишлари бир-бирига жуда яқин.	Авлодлар сиёсий қарашларидаги катта фарқлар сиёсий жараёнлар кечишига улкан таъсир кўрсатади.
9.	Сиёсий ҳаракатларнинг қонуний мақсад ва воситаларига нисбатан консенсус етарли даражада.	Сиёсий ҳаракатларнинг қонуний мақсад ва воситаларига нисбатан консенсус у қадар кучли эмас.
10.	Сиёсий мунозараларнинг интенсивлиги ва қўламли сиёсий қарорларни қабул қилиш билан бевосита боғлиқ бўлади.	Сиёсий мунозараларнинг интенсивлиги ва қўламли сиёсий қарорларни қабул қилиш билан кучли боғлиқ эмас.
11.	Сиёсий жараёнлар учун юқори ўриндошлик, ролларнинг ўрин алмашинуви хос эмас.	Сиёсий жараёнлар учун юқори ўриндошлик, ролларнинг ўрин алмашинуви хос.

12.	Сиёсий жараёнларда муайян функционал рол ўйнайдиган, шаффоф ва уюшқоқлик билан фаолият юритадиган манфаат гуруҳлари аҳамияти катта.	Сиёсий жараёнларда манфаат гуруҳлари аҳамияти заиф бўлади.
13.	Ғарб мамлакатлари раҳбарияти одатда жамоатчиликка коллектив мурожаат қилмайди.	Мамлакат раҳбарияти бутун халқга ижтимоий гуруҳларни фарқламай мурожаат этади.
14.	Сиёсий жараённинг конструктив табиати сабабли сиёсий етакчиларнинг қарашлари ички сиёсатда кўпроқ ифодаланади.	Сиёсий жараённинг неконструктив табиати сиёсий етакчиларни кўпроқ ташқи сиёсатда аниқ қарашларга риоя қилишга ундайди.
15.	Сиёсий жараёнларда аниқ масалаларга ва умумий сиёсий муаммоларга оқилона ечим излаш биринчи ўринда туради.	Сиёсий жараёнларда ҳиссий ва рамзий жиҳатлар муайян масалалар ва умумий муаммоларга рационал ечимлар излашни чеклайди.
16.	Сиёсий жараёнларда харизматик етакчининг роли катта бўлмайди.	Сиёсий жараёнларда харизматик етакчининг роли улкан.
17.	Сиёсий жараёнларда “сиёсий брокерлар” иштирок этади.	Сиёсий жараёнлар кўплаб “сиёсий брокерлар” сиз кечади.

Мазкур концепция маҳаллий аҳолининг ҳуқуқ-атворини белгилаб берувчи сиёсий маданият ҳамда Ғарбга мансуб бўлмаган мамлакатларнинг цивилизациявий хусусиятлари заминига қурилган. Л.Пай фикрича, маданиятлардаги фарқлар нима учун демократия Ғарб жамиятлари ривожининг маҳсули экани ва нима учун ғарбона демократия ғоялари Ғарбга мансуб бўлмаган жамиятлар турмуш тарзига у қадар яқин эмаслиги ва у ерда ўзлаштирилиши қийинлигини тушунишга имкон беради [11].

Бизнингча, америкалик олим асосан англ-саксон мамлакатларидаги демократик қадриятни назарда тутган. Ғарб дунёсида этник, диний ва маданий хилма-хилликка эга жамиятлардан иборат мамлакатлар ҳам мавжудки, уларда сиёсий жараён англ-саксон мамлакатларидаги жараёнлардан фарқ қилади.

Сиёсий жараёнларда сиёсий тизимнинг легитимлиги марказий ўринга эга. Юқори легитимлик даражасига эга бўлган сиёсий тизим ва ҳукумат сиёсий курсни белгилаш ва амалга оширишда кўпроқ самарага эришади. Зеро, легитимлик фуқаролар ва сиёсий ҳокимият ўртасида ҳамжиҳатлиқни шакллантириш учун пойдевор ҳосил қилади [12].

Сиёсий жараёнлар яна бир қатор мезонлар бўйича туркумланади. Жамият сиёсий тизимининг динамикасидаги ўзгаришлар умумий ва хусусий сиёсий жараёнларга ажратилади. Профессор Р.Фармонов қайд этишича, умумий сиёсий жараёнлар бутун жамиятни қамраб олади ҳамда сиёсий тизим ҳолати тадрижий, инқилобий ва инқирозли ўзгаришига олиб келади [13].

Тадрижийлик сиёсий жараённинг нисбатан кенг тарқалган шакли бўлиб, жамият сиёсий тизимидаги ўзгаришлар давлат ҳокимияти институтлари ва фуқаролар ўртасида қарор топган муносабатлар тизими доирасидан чиқмаган ҳолда амалга ошишни назарда тутаяди. Инқилобий ривожланиш моҳиятан жамият ҳаётида кескин ўзгариш юз бериши ва унинг давомида давлат ҳокимияти ва мулкчиликнинг устувор шакли алмашишини англатади. Сиёсий инқилоб куч ишлатган ҳолда давлат ҳокимиятини ўзгартириш, мавжуд давлат сиёсий институтларининг фаолияти издан чиқиши каби кескин ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Фикримизча, сиёсий жараённинг бундай ривожланиши натижасида аксарият ҳолларда юз берадиган тартибсизликлар эса жамият учун мавжуд ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал этиш усулига айланиши мумкин. Бундай ҳолатни МДХ маконидаги айрим мамлакатларидаги давлат ҳокимиятини куч ишлатиш йўли билан эгаллашга бўлган уринишларда ҳам кўриш мумкин.

Инқирозли сиёсий жараёнларда ҳокимият тузилмалари томонидан воқеалар ривожланиши устидан назорат йўқолиши мумкин. Инқирозли жараёнлар сиёсий

институтлар фаолиятининг мувозанатдан чиқиши, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа соҳаларда бошқарувнинг заифлашуви, аҳоли норозилигининг кучайиши кўринишида кечиши мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, сиёсатдаги ўткир инқирозли вазиятлар кўп ҳолатларда инқилобий ларзаларга айланиши кузатилади. Сиёсий инқилобдан фарқли ўларок сиёсий инқирозлар одатда давлат конституциявий тузуми ўзгаришига олиб келмайди, аммо жамиятда муайян даврда танг ҳолатларга сабаб бўлиши мумкин.

Ҳар қандай сиёсий жараён асосида жамиятда ҳукмрон бўлган сиёсий маданият, жумладан, алоҳида субмаданиятларнинг қадриятлари ва меъёрлари ётади. Айнан улар расмий ва норасмий ёки ошқора ва яширин жараёнларнинг тартиб-қоидалари ва фаолият доираларини белгилайди. Шу боис, сиёсий инқирозни ҳал этиш усули етакчи ижтимоий кучлар ўртасида мувозанат ва консенсус мавжудлиги ёки йўқлигига боғлиқ бўлади.

Сиёсий жараённинг ўтиш даврига оид тури сиёсий ҳокимият тизими ва унинг институтлари тўлиқ ўзгараётган мамлакатларда кечади. Масалан, сиёсий жараёнларнинг бу турини XX асрнинг сўнгги ўнйиллигида мустақилликни қўлга киритган республикалар сиёсий тизимида кечган, улар учун мутлақо янги бўлган демократик ўзгаришларда кўриш мумкин. Шу сабабли бу давлатлар мустақиллигининг дастлабки даври ўтиш даври, деб юритилади.

Маълумки, демократия транзити назарияси XX асрнинг охирида юзага келган бўлиб, унга кўра, сиёсий жараён бутун дунё бўйлаб демократиянинг изчил қарор топиб бориши кўринишида намоён бўлади. Америкалик олим С.Хантингтон сиёсий жараёнлар натижаларининг қатъийлиги ва орта қайтарилмаслиги нуктаи назаридан уқта (чизикли, цикли, диалектик) концептуал моделни ишлаб чиқади [14].

Хулоса ва таклифлар. Сиёсий жараёнлар нафақат режалаштирилган, балки реал амалга ошаётган ўзгаришларни акс эттириб, меъёрлар билан белгиланмаган, аниқ ифодаланган хусусиятини намоён қилади. Шу нуктаи назардан сиёсий жараён ўзида субъектларнинг (муносабатлар, институтлар) сиёсий фаолиятидаги бирмунча мустақил, маҳаллий ўзгаришлар йиғиндисини намоён қилади. Бундай ўзгаришлар турли хил омиллар кесишувида юзага беради, шу сабабли уларнинг параметрларини аниқ белгилаш, прогноз қилиш мумкин эмас. Чунки сиёсий жараён ҳодисанинг айрим жиҳатлари шаклан ўзгариши, айни пайтда унинг бошқа хусусиятлари ўзгармай қолиши мумкин. Масалан, ҳукумат таркибининг ўзгариши аввалги сиёсий йўналиш сақланиши билан уйғунлашиши мумкин. Бу эса жараёнлар истиқболларини прогноз қилишни мушкуллаштиради. Сиёсий ўзгариш-

ларнинг ҳар бир тури ўзига хос бўлган даврийликка эга, ундаги босқичлар билан субъектлар, тузилмалар, институтлар муносабатлари уйғунлашади. Сиёсий жараёнларда аҳоли иштирокининг фаоллик даражасига мамлакат сиёсий элитасининг қарорлари, халқаро инқирозлар, табиий офатлар ва бошқалар таъсир килиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганидек, айнан сиёсий институтлар фаолияти одатда муайян жамиятларга хос бўлган сиёсий жараён цикллари билан белгиланган беради. Одатда демократик тизимлар учун асосан беш йиллик сайлов цикли ҳосилдир. Давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи органларига ва президентликка сайловлар ўтказилиши даври сиёсий фаоллигининг ортиши ва унинг энг юқори нуктаси сифатида белгиланса, сайловлар

оралиғидаги давр эса аксинча, нисбатан тинч ва кам динамикаси билан ажралиб туради. Бошқа тарафдан, жамият сиёсий ҳаёти сайлов кампаниясига боғлиқ бўлмаган ўз ритмологиясига ҳам эга. Сиёсий ҳаётнинг энг фаол даври йилига бир неча маротаба ўтказиладиган парламент юқори палатасининг сессияларига тўғри келади. Сессиялар оралиғидаги даврда сиёсий ҳаёт одатда сустлашиб қолади.

Шунга қарамай, сиёсий жараёнлар цикллари фақатгина ҳокимият органларининг фаолиятига боғламаслик лозим. Чунки цикллار нафақат сиёсий, балки иқтисодий, демографик, психологик ва бошқа омилларга ҳам боғлиқ. Бу авлодларнинг алмашинуви билан изоҳланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Библер В.С. О Марксе всерьез (размышление в конце XX века) // Полис. Политические исследования. - 1996. - № 1. - С. 119-128.
2. Парето В. Компендиум по общей социологии // Политология: хрестоматия. - М.: Гардарики, 2000. - С. 292-296.
3. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. Тексты. - М., 1994. - С. 464-480.
4. Мерриам Ч. Новые аспекты политики (фрагменты) // Социально-политический журнал. -2006. -№5. - С. 163-182.
5. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. -М.: РОССПЭН, 2003. - 368 с.
6. Truman D.B. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion. University of California, Berkeley. Institute of Governmental Studies, 1971. - 544 p.
7. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е.Ю. Мелешкиной. - М.: Весь Мир, 2001. - С. 37.
8. Идиоров У.Ю. Политология. - Т.: ТДШИ, 2013. - Б. 117-118.
9. Отамуродов С., Эргашев И., Ақромов Ш., Қодиров А. Политология. - Т.: Ўзбекистон, 1999. - Б. 44.
10. Пай Л. Незападный политический процесс // Политическая наука. -2003. -№2. - С. 66-85.
11. Мухаев Р.Т. Политология. 3-е изд. перераб и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. - С. 395.
12. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор. - М.: Аспект Пресс, 2002. - С. 95-96.
13. Фармонов Р.Ф. ва бошқ. Замонавий сиёсатшунослик: назария ва амалиёт. - Т.: ЖИДУ, 2008. - Б. 72.
14. Гуторов В., Ачкасов В. Политология. - СПб: Питер, 2005. - С. 478-480.
15. Nazirov M. (2021). Russia, China and the United States in Central Asia: Clash of Interests. The Scientific Heritage, (80-5), 38-42.
16. Nazirov M. (2021). Main Features of Chinese Policy in Central Asia. Central Asian Journal of Social Sciences and History, 2(12), 90-95.
17. Nazirov M., & Mukhammadsidiqov, M. (2020). Central Asia: Involvement of Afghanistan in Regional Development Processes. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(12), 266-272.
18. Karimova D. (2021). Возникновение и развитие политико-правовой мысли по правам ребёнка в древней Центральной Азии. International Journal of Research in Economics and Social Science (IJREES), (11), 117-120.
19. Qaxharova, M., & Tuychieva, H. (2019). Spiritual-moral environment and its basic indicators. The Light of Islam, 2019(4), 24.
20. Karimov F. (2021). The Problem of Ethnic Kurds in the Middle Eastern Region: The History of Origin and Evolution. Russia and the Muslim world, (1), 67-73.
21. Berdiev B. (2022). Cooperation with international organizations as an important factor in raising the international image of the country. The American Journal of Political Science Law and Criminology, 4(03), 51-54.
22. Nasirovich V. B. (2021). The Religion of Central Asian Countries and Its Relationship with the Politics. European Scholar Journal, 2(2), 54-56.
23. Xujaev Muminjon Isoxonovich. (2021). Step from Politics to Science. Middle European Scientific Bulletin, 9.
24. Xojaev M. The Religious-Philosophical Legacy of Ahmed Zaki Validiy. The Light of Islam 2019 (4), 122.

Исмоил НИШОНОВ,
Андижон машинасозлик институти катта ўқитувчиси
E-mail: ismoiljonishonov63@gmail.com

ЎзМУ доценти, ф.ф.н И.Жўраева тақризи асосида

ДАРСНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШДА ЎҚИТУВЧИНИНГ МАҲОРАТИ

Абстракт

Бугунги кунда дарсни тўғри ташкиллаштириш ҳар бир педагогнинг муҳим вазифаси. Бу унга вақтни тўғри тақсимлашга ва вақтдан унумли фойдаланишга имкон яратиб беради. Дарснинг сифатли ўтиши, янги методлардан унумли, ўринли фойдалана билиш албатта ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ. Аввалги таълим жараёнида асосий ҳисобланган ёдлаб олиш техникаси бугунги кунда эскириб қолганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ушбу мақолада шу каби масалаларга кенг тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Инновация, методика, ташаббускорлик, маҳорат, таълим

TEACHER'S SKILLS IN LESSON ORGANIZATION

Abstract

Today, proper organization of the lesson is an important task of every pedagogue. This allows him to allocate time correctly and use time effectively. The quality of the lesson, the ability to use new methods effectively and appropriately depends on the teacher's skills. It is no secret that the memorization technique that was the main factor in the previous education process is outdated today. This article covers such issues in detail.

Key words: Innovation, methodology, initiative, skill, education

НАВЫКИ УЧИТЕЛЯ В ОРГАНИЗАЦИИ УРОКА

Аннотация

Сегодня правильная организация урока является важной задачей каждого педагога. Это позволяет ему правильно распределять время и эффективно его использовать. От мастерства учителя зависит качество урока, умение эффективно и целесообразно использовать новые методы. Не секрет, что техника запоминания, которая была основным фактором в предшествующем учебном процессе, сегодня устарела. В этой статье подробно рассматриваются такие вопросы.

Ключевые слова: Инновация, методология, инициатива, мастерство, образование.

Кириш. Дарс ўтишда анъанавий методика бўйича кўплаб камчиликлар ҳалигача йўқолгани йўқ. Масалан, дарс ўтиш жараёнида маъносини англамай, ёд олиш элементлари ҳалигача сақланган. Кўпчилик ўқитувчилар ҳозирги замон иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётни ёрита бориб, етилиб қолган муаммоларни таҳлил қилишга эътибор беришмайди, балки ўқувчида материалнинг энг муҳим жойларини ёдлаб олишни талаб этадилар.

Бундай дарс беришдан қочиш керак. Ўқув жараёнини ташкил этишга янгича сифат ёндашуви керак. Шунинг учун мактабдаги формализмни бартараф этишга қаратилган янги ғоялар, конструктив ҳолатлар педагогик жамоатчилик томонидан катта эътибор билан кутиб олинмоқда. Бу ҳақда гапирганда, биринчи навбатда, педагогик ҳамкорлик ҳақида айтиш ўринли. Бундай педагогик ҳамкорлиkning муаллифлари ўқитувчи-новаторлар В. Ф. Шаталов, е. Н. Лисенкова, П. И. Волков, М. П. Шетинин ва бошқалар ҳақида гапириш мумкин. Педагогик ҳамкорлик методикасига таяниб ишланса, анча енгил бўлади. Бу ерда ўқитувчи хотиржам, болалар ҳам хотиржам, ўзаро ишонч, уларга енгил, ўқитувчи ҳам хурсанд. Қуйида ўқитувчи-новаторларнинг педагогик ҳамкорликка асосланган ижодий лабораториялари иши билан танишимиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўқитувчи олдида ўқувчиларни таълимнинг умумий меҳнатига жалб этишдек муҳим вазифа туради. Педагогик ҳамкорлик олдинги педагогикадан, болаларни ўқишга тортишда ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги меҳнати асосига қурилганлиги билан характерланади. Ўқувчилар билан муносабатда новаторлик ёндашувининг моҳияти шундаки, ижтимоий шароитларнинг ўзгариши таълим тизимида

адекватив ўзгаришларни талаб этади. В. И. Журавлевнинг [4] таъкидлашича, ҳамкорлик педагогикаси нафақат муносабатлар, балки билиш операциясининг тузилишини, билимларни жамоа бўлиб эгаллаш ва мустақил бўлиб яқка тартибда ишлашни (энг яхши шерик бўлиш учун) ҳам талаб этади. 1-расм.

1-расмдан кўриниб турганидек, дарс - олдин ўзлаштирилган билимлар билан ўзлаштириши лозим бўлган билимларни эслаб такрорлаб мустаҳкамлаб олиш орқали бошланади. Бу дегани ўтилган мавзулар орқали зртанги мавзуга ҳозирлик қўриш. Янги мавзунини ёритиш турли машқлар ёрдамида мустаҳкамлаш, дарсга яқун яшаш, ҳулосалаш, баҳолаш, вазифани топшириш билан яқунланади.

Дарсда ўқувчиларнинг фаол ёки нофаоллиги, ўқитувчининг дарсни қандай ташкил қилишига боғлиқ. Дарсда ўқувчиларнинг билим самардорлигини ошириш учун янги мавзунини майдалаб бўлақларга бўлиб ўтиш тавсия этилади.

Дарсни қанчалик ўзлаштирилишини турли хил масала ва мисоллар бериб, текшириш орқали мақсадга эришилади.

Таъкидот методологияси. Ўтилган мавзунини сўраш ва такрорлаб олиш ва янги мавзуга оид билим даражаларини аниқлаш уларни баҳолаш ва янги материални ўзлаштиришга тайёрлаш. Ўқитувчи вақтни тежаш мақсадида янги мавзуга оид атамалар, кўргазмалар, формулаларни олдиндан доскага илиб қўйса, яхши бўлади. Бундан ташқари янги дарс мавзусини ифодаловчи оғзаки савол ёки муаммо қўйиш орқали амалга оширилади. Қўйиладиган савол ёки муаммоли вазият

ўқувчилар учун кизиқарли, ажабланарли ва диққатини ўзига тортадиган бўлиши лозим.

Янги мавзунни ёритиш - дарс мавзусини кичик-кичик бўлақларга бўлиб, кетма-кетликда ва мантикий боғлиқликда, керак бўлганда бошқа фанларга боғлаб кўргазмани тарзда турли хил ўқитиш усуллардан фойдаланган ҳолда бериш лозим.

Ўқувчилар фаолиятини дарс жараёнида бошқариш маҳорати кўплаб омишларга боғлиқ. Шулардан энг муҳими ўз предметини ўқувчиларга кизиқарли қилиб етказишдан иборат. Олимларнинг таъкидлашича, кизиқиш шахснинг барча психик жараёнлари ва функциялари, идрок, тасаввур, диққати, характери, фикрлашларига ижобий таъсир кўрсатади.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг бошланғич синфлар учун янги дастур ва дарсликлар яратилди. Ўқиш дастурларида бадий асарни таҳлил қилишга кўпроқ аҳамият берилиб, матн устида ишлаш юзасидан хилма-хил топшириқ турларидан, техника воситаларидан фойдаланишга кўпроқ эътибор берилди. Болаларни қадимий урф-одатлар, тарихий-миллий қадриятлар асосида тарбиялаш, уларнинг дунёқарашларини шакллантириш, инсонларга ҳос энг яхши хислатларни сингдириш каби ғоялар, асосан, улар ўқийдиган асарларда жамулжам бўлмоғи лозим. Дарҳақиқат, таълим ва тарбия бирлигини таъминлаш, болаларни эмин-эркин фаолият кўрсатишга ундаш орқали самарали натижаларга эришиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Таълимнинг мақсади ўқувчиларга жаҳон андазаларига мос билим ва малакаларни сингдиришдан иборат бўлса, тарбиянинг мақсади болаларни ҳаёт билан таништириш (меҳнат туфайли одамнинг бахт-саодатга эришишини, дангасалик, танбаллик ёмон оқибатларга олиб келишини тушунтириш)дан иборатдир.

Ўқиш дарсларининг муҳим жиҳатларидан бири болаларни юксак эътиқодли, маънавий етук, масъулиятни ҳис эта биладиган қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Бу фазилатларни ёш авлодга сингдиришда ўқитувчинини маҳорати, ижодий фаолияти муҳим аҳамиятга моликдир. Уларда, аввало, дўстлик, ўртоқлик, доимо хайрли ишларни амалга оширишга интилиш ҳиссини уйғотиш болаларни тўлақонли камол топишларига имкон беради. Ўқиш дарсларида болаларнинг нафосатли бўлиб камол топишларига алоҳида эътибор қаратилади. “Ўқиш китоби”даги ҳар бир асарнинг ўқувчилар томонидан кизиқиб ўқиши ва мазмунини берилиб эшитишларига эришиш, айрим матнларни болаларга таъсир этиши учун магнит тасмаларига ёзиб эшитириш уларнинг қабул қилиш фаолиятини фаоллаштиради.

Бадий асарда борлиқни, воқелиқни образлар воситасида тасвирлаш, объектив мазмун ва субъектив баҳони аниқ материалда бериш ҳақидаги қоидалар методика учун катта назарий-амалий аҳамиятга эга.

Дастур талабларини тўлиқ бажариш ва амалга ошириш учун, биринчи навбатда ўқиш кўникмаларини тўғри ва пухта эгаллаш ва такомиллаштириб бориш зарур.

Ўқиш кўникмалари савод ўргатишга жараёнида шаклланади, ўқитишнинг

кейинги босқичларида такомиллашади.

Ўқиш малакаларининг сифатларига бадий асар матнини тўғри, тез, онгли ва ифодали ўқиш қиради. Ўқиш дарсларида ўқувчиларнинг ўқиш малакаларини шакллантирилади ва такомиллаштирилади. Ўқиш малакасининг

сифатлари ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг асосийси онгли ўқиш ҳисобланади: ўқувчи матнни тез ва тўғри ўқиса-ю, англаб ўқимаса ёки унинг тез ўқиши натижасида бошқалар матн мазмунини тушунмаса, тўғри ўқиса-ю, ўта секин ўқиса, нутқ бирликлари орасида паузаларга эътибор бермаса, матнда ифода этилаётган фикр тушунилмайдиган. Муайян тезликда ва тўғри ўқиш онгли ўқишга хизмат қилади; тўғри, тез ва онгли ўқиш эса ифодали ўқишнинг асоси ҳисобланади. Ўқиш малакаларини эгаллаш мактабда ўқитиладиган барча предметларни муваффақиятли ўзлаштиришнинг муҳим шартини ҳисобланади. Ўқиш фаолиятининг асосий тури бўлиб, ўқувчиларни ғоявий-сиёсий, аклий, эстетик ва нутқий томондан ривожлантириш учун жуда катта имконият яратади. Бу жараён эса ўқиш малакаларини ўстириш ва такомил-лаштириш устида систематик ва мақсадга мувофиқ ишлашни талаб қилади.

Ўқиш малакасини эгаллаш анча мураккаб бўлиб, уни шакллантириш узок вақтни талаб этади. Психолог Т. Г. Егоров [1] ўзининг «Очерки психологии обучения детей чтению» номли асарида ўқиш малакаларини шакллантириш жараёнини уч босқичга ажратади: аналитик босқич, синтетик босқич ва автоматлашган босқич. Аналитик босқич савод ўргатиш даврига тўғри келади, бунда сўзни бўғин-ҳарф томонидан таҳлил қилиш ва бўғинлаб ўқиш малакасини шакллантирилади. Синтетик босқич учун сўзни сидирга ўқиш характерлидир; бунда сўзни кўриш орқали идрок қилиш ва унинг талаффузи сўз маъносини англаш билан асосан мос келади. Ўқиш сўз маъносини идрок қилиш билан амалга ошади.

Ўқувчилар синтетик босқичга 3-синфда ўтадилар. Бундан кейинги йилларда ўқиш автоматлаша боради.

Ўқиш дарсларида асар устида ишлашни шундай ташкил этиш керакки, асар мазмунини таҳлил қилиш ўқиш малакаларини такомиллаштиришга йўналтирилган бўлади.

Ўқувчиларнинг ҳулқини шакллантириш ва ирода-сини тарбиялашда ҳар бир нарсга ҳақида келтириладиган мисоллар уларга таъсир этиши, уларни ҳаяжонлантириши, қувонтириши лозим.

Ўқиш дарсларининг муҳим жиҳатларидан бири болаларни юксак эътиқодли, маънавий етук, масъулиятни ҳис эта биладиган қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Хулоса ва таклифлар. Демак, бу фазилатларни ёш авлодга сингдиришда ўқитувчинини маҳорати, ижодий фаолияти муҳим аҳамиятга моликдир. Уларда, аввало, дўстлик, ўртоқлик, доимо хайрли ишларни амалга оширишга интилиш ҳиссини уйғотиш болаларни тўлақонли камол топишларига имкон беради. Ўқиш дарсларида болаларнинг нафосатли бўлиб камол топишларига алоҳида эътибор қаратилади.

“Ўқиш китоби”даги ҳар бир асарнинг ўқувчилар томонидан кизиқиб ўқиши ва мазмунини берилиб эшитишларига эришиш, айрим матнларни болаларга таъсир этиши учун магнит тасмаларига ёзиб эшитириш уларнинг қабул қилиш фаолиятини фаоллаштиради.

Дарсликда берилган деярли барча асарлар ўқувчиларни ана шу руҳда тарбиялашга ёрдам беради. Ҳар бир асардан сўнг берилган саволлар, топшириқлар, мақол ва ҳикматли сўзлар болалар учун муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг маъносини уқиб, кундалик ишлари, ҳаёт фаолиятларида қўллашга, уларга риоя қилиб иш юритишга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Егоров Т.Е. Очерки психологии обучения детей чтению. / Т.Е. Егоров // Профессиональная библиотека школьного библиотекаря. Серия 1. — 2013. — №5-6. — С. 133-137.
2. Қурбонова Г.А. Замоновий ўқитувчининг педагогик маҳорати ва педагогик бурчи. // Замоновий таълим. 2017, 12-сон. — Т., 59-64б.

3. Нишонов С. Шарқ Уйғониш даври педагогик фикр тарихида баркамол инсон тарбияси. Пед. фан. докт. дисс. - Т., 1998.
4. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. учеб. заведений/ В.И. Журавлев, В.В. Краевский, И.В. Крупина и др.; Под ред. П.И. Пидкасистого. -3-е изд., доп. и перераб. – М.: Пед. о-во России, 1998. - 638 с.: ил. - ISBN 5-93134-001-7.
5. Рўзиева Д.И., Усмонбоева М.Х., Холикова З. Интерфаол методлар : моҳияти ва қўлланилиши . Методик қўлланма . – Тошкент : Низомий номидаги. ТДПУ нашриёти, 2013 .45 б.
6. Турсунов, О..Жамалов С. "Ёшлар тарбиясида кадриятларимизнинг роли".Т."Шарқ". 2000-йил.

УДК:316.346.2-055.2:323(571.1)

Моҳинур ОЛИМОВА,
ЎзМУ таянч докторанти
E-mail: olimovamoxinur64@gmail.com

Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти директор ўринбосари PhD М.Қаххарова тақризи асосида

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF WOMEN'S POLITICAL BEHAVIOR

Annotation

This article highlights the importance of women's political activity in the development of Uzbekistan in recent years and the importance of women's behavior in the development of society. The opportunities created for women in our country, the increasing number of women in public administration, the contribution to the development of the society, and the criteria of development are analyzed.

Key words: Uzbekistan, development, society, women, political activity, behavior, political culture, family.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ЖЕНЩИН

Аннотация

В данной статье освещается значение политической активности женщин в развитии Узбекистана в последние годы и значение поведения женщин в развитии общества. Анализируются возможности, созданные для женщин в нашей стране, увеличение числа женщин в органах государственного управления, вклад в развитие общества, критерии развития.

Ключевые слова: Узбекистан, развитие, общество, женщины, политическая активность, поведение, политическая культура, семья.

ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ СИЁСИЙ ХУЛҚ-АТВОРИ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада сўнги йилларда Ўзбекистон тараққиётида хотин-қизларнинг сиёсий фаоллигини ошириш ҳамда хотин-қизларнинг хулқ-атворининг жамият тараққиётидаги аҳамияти ёритиб берилган. Мамлакатимизда аёлларга яратилаётган имкониятлар, давлат бошқарувида аёллар сонининг ортиб бориши бу жамиятнинг ривожига қўшаётган ҳиссаси ҳамда тараққиёт мезонлари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: Ўзбекистон, тараққиёт, жамият, хотин-қизлар, сиёсий фаоллик, хулқ-атвор, сиёсий маданият, оила.

Кириш. Фуқароларнинг жамиятдаги ҳуқуқий ва сиёсий фаоллиги иштирок этиши унинг фуқаролик ҳуқуқидир. Шу билан биргаликда бундай сиёсий жараёнларда иштирок этиш инсоннинг сиёсий-хулқ-атворини кўрсатиб беради. Ҳозирги Замонавий дунёда аёлларнинг сиёсий хулқ-атвори мавзусида кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Аёллар ҳозирги шиддат билан ривожланаётган дунёнинг ажиралмас қисмидир. Аммо аёлларнинг сиёсатда иштирок этиш даражаси ҳам турлича. Сиёсий жараёнларда иштирок этиш ўзини намоён қилиш ҳар қандай сиёсий фаоллигнинг амалга ошириш жараёнида фуқароларнинг хулқ-атвори кўринади. Ва бу албатта сиёсий психология билан биргаликда кўринади. Сиёсий жараёнларда иштирок этаётган аёл албатта ўзининг хулқ-атвори билан қолганларга ўрнак бўлиши зарурдир. Шахснинг сиёсий хулқ-атворига албатта ижтимоий ва сиёсий омиллар таъсир кўрсатади. Бу эса жамиятнинг сиёсий маданияти, ҳуқуқий тизими, ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Шахснинг шаклланишига ижтимоий-психологик омиллар ҳам катта таъсир кўрсатади. албатта бу жараёнда оиланинг ҳам ўрни бениҳоя катта бўлади. Аёлларнинг сиёсий фаоллигини оширишдан асосий мақсад оилаларда соғлом маънавий муҳитни яратишдан иборат. Аёл жамиятга келтирадиган энг катта фойдаларидан бири ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаб беришдан иборат.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Оила бу муқаддас даргоҳ. Фарзандлар оилада тарбия топади. Оила қанчалик соғлом бўлса жамият ҳам шунча ривожланади. Мамлакатимизда хотин-қизларнинг фаоллигини оширишдан асосий мақсад замонавий, намунали ва маънавий соғлом оилани шакллантириш, ахлоқий ва оилавий

қадриятларни сақлаб қолиш уни келажакка етказишдан иборат. Хотин-қизлар орасида жиноятчиликнинг мавжудлиги бу ачинарли ҳолатдир. Ўзбек оиласига ўзбек аёлиги бу хусусият хос эмас. Юртимизда хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ҳамда оила институтини мустаҳкамлаш борасида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда жумладан:

Ёрдамга муҳтож оилаларга, оғир ижтимоий вазиятга тушиб қолган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш;

Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш намунали оилани шакллантириш, оиладаги низоларни, ажирашишларни олдини олиш;

Хотин-қизларнинг репродуктив саломатлигини муҳофаза қилиш;

Хотин-қизлар ўртасида ҳуқуқбузарлик профилактикасини ва жиноятчиликни олдини олиш бўйича бир қатор кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда ҳам мустақиллик кунларидан бошлаб аёлларнинг сиёсий ҳаётда иштирок этишига катта эътибор қаратилиб келинмоқда. Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт стратегиясида аёлларнинг сиёсий фаоллигини оширишга алоҳида имкониятлар яратилмоқда. Ушбу соҳада давлат бошқарувида ҳам аёлларнинг сони кундан-кунга ортиб бормоқда. Ва албатта бу жараёнда уларнинг ҳатти-ҳаракатлари ҳам хулқ-атворлари ҳам ўзгариб бормоқда. Ва ҳодиса эса улардаги ижтимоийлашув даражасининг ўсиб бораётганини кўрсатиб беради. Аёлларнинг сиёсий фаоллигини ошириш бориши унинг сиёсий маданияти билан боғлиқдир. Бу жараёнда уларнинг хулқ-атвори кўринади. Албатта сиёсий лидер аёл ўзининг ҳатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори одоби билан жамиятда ўрин эгаллайди. Сиёсий маданият албатта

жамиятнинг маънавий ҳаёти таъсирида шаклланади. Аёл жамиятда ўзининг гўзаллиги ўзининг хушмуомилалиги билан ажирлиб туради. Жамиятда ўзини фаоллик ва ташаббускорлигини кўрсатган оиланинг шаклланишига ва фаровонлигига ҳамда мустақамланишига фаоллик кўрсатган хотин-қизларга Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан “Мўтабар аёл” кўкрак нишони таъсис этилиши мамлакатимизда аёлларга бўлган ҳурмат ва этиборнинг бир намунасидир.

Ахлоқий масалаларга бир қатор олимларимиз ҳам ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириб ўтганлар. Хусусан Фаробий ўзининг “Ихсо ул-улум” асарида ахлоқ масаласига алоҳида тўхталиб ўтган фаробий давлат бошқарувида маънавий камолот мезони этиб донолик ва зукколик фазилатини алоҳида таъкидлайди. Фаробий “донолик ҳақиқий бахт тўғрисида билим беради, мулоҳазалилик эса бахтга эришиш учун қандай ҳатти-харакатлар қилиш зарурлигини кўрсатади”[1] – деган эди.

Шу билан бир қаторда олима М.Холматова ва Н. Мураёвсаларнинг тадқиқот ишларида шуни кўрсатадики: Оналар билими юқори бўлган оилаларда иқтисодий аҳволи яхши бўлади; оналар билими юқори бўлган оилаларда болалар жинояти кам содир бўлади; билимли оналар фарзандлари доимо тўқ, яхши кийинган ва кам касалга чалинадиган бўлади; билимли оналарнинг фарзандлари фан ва техниканинг янги йўналишларини тез ўзлаштириб олади; билимли она ўз-ўғил-қизларига оила қуриш уни парваришлар унинг моддий таъминоти ҳақида кўпроқ маълумот беради ҳамда фарзандларига ўз жисми саломатлигини сақлашни ўргатади[2].

Анбаротиннинг камтарлик фазилатига алоҳида инсоннинг камтар бўлишга чақирган. У инсонларни хушмуомалаликка, салом беришга, ширин каломни ўзгалардан аямасликка ундаган. Буни биз қуйидаги мисралардан ҳам кўришимиз мумкин.

Одабийлик ҳислатидур ҳар салом

Ҳам баҳойим этмас одамдек калом.

Ким ҳаёт ичра босиб келди қадам,

Рўзхорини ясаб бўлсун адам[3].

Ислом динида ҳам аёлларни эъзозлаш уларни асрав авайлаш эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги қайд этилган. Ислом дини кириб келгунига қадар оилада қиз фарзанд туғулса тириклайин қўмилган. Фақат ислом дини кириб келиши билан бу ҳолат тўхталибди. Ҳатто никоҳда ҳам эр йигит томонидан аёлига маҳр берилиши ҳам аёлларнинг фойдаси учундир.

Тадқиқот методологияси. Хотин-қизларнинг мавқеини ошириш уларнинг интеллектини юксалтириш, аёллардаги салоҳият ва имкониятларни очиб беришга имконият яратиш зарур. Аёлларни қанчалик юқорига кўтарсак уларга имкониятлар яратиш оиланинг ва келажақ авлоднинг янада юксалишига олиб келади. Аёлларга ўз

қобилиятларига яраша иш билан таъминлаб бериш бу борада аёлларнинг ўз имкониятларидан фойдаланиб қобилиятини намоён этишига йўл очиб бериш жамиятни пойдевори мустақамланишига сабаб бўлади. Агар аёлларга оилада ва жамиятда ўз ўрнини тўғри англаша у ҳам аёл ҳам ўз касб вазифасини сидқи дилдан бажара олади. Албатта бугунги кунда аёлларимизга раҳбарлик лавозимини ишониб топшириш бир қатор қулайликларга сабаб бўлади. Аёл муаммоларни безарар йўлини танлайди. У тинчлик билан муаммоларни ҳал қилади. Оилада аёлнинг ўрни бўлса уни турмуш ўртоғи қўллаб-қувватласа кўп қирраларга забт эта олади. Аёл ҳам ўзининг оиладаги вазифасини унутмаслиги зарурдир. Ўзининг эрини олдидаги вазифаларини ҳам бажариши унга меҳр бериши оиланинг ҳам тинчлик-тотувлигига эришади. Тинч ва тотув оиланинг фарзандлари албатта гўзал хулқли ва одобли белиши шак-шубҳасиз. Ўзбек аёллари ўз касби ва оиладаги вазифасини бажаришида ўзининг хулқ-атворини очиб беради.

Мамлакатимизда оилани мустақамлаш ҳамда хотин-қизларга бўлган эътибор ижтимоий-сиёсий ислохотлар ижобий натижалар бермоқда. 2019 йил 7 мартдаги ПҚ-4235-сон “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори[4]да ҳам аёлларнинг иш билан таъминлаш уларга шароит яратиб беришга алоҳида урғу беради. Яъни:

Аёлларнинг меҳнатини муайян соҳада қўллаш бўйича тақиқлар бекор қилинди;

Аёллар соғлигига салбий таъсир этадиган касблар рўйхати тасдиқланди;

Аёлларнинг тадбиркорлик билан шуғулланишига кенг имкониятлари яратиб берилмоқда;

Аёлларга имтиёзли кредитлар бериш

Оилаларда тазйиқ ва зўравонликларни олдини олиш борасида кенг имкониятлар яратилиб берилмоқда.

Юртимизда яратилаётган имкониятлар унимли фойдаланган аёлларимизнинг сони кундан кунга ортиб бормоқдалар. Аёл бир вақтнинг ўзида ҳам сиёсатчи, ҳам раҳбар, ҳам турмуш ўртоқ, ҳам онадир.

Хулоса ва таклифлар. Аёлларнинг сиёсий хулқ-атвори ва давлат ишларини бошқаришда диний ва дунёвий илимларга амал қилишлари яхши натижа беради деб ҳисоблайман. Масалан тарихдан кўришимиз мумкинки, Амир Темур ҳам давлатни бошқаришда диний тамойилларга ҳам амал қилган. Фаробий, Ибн Сино, Ахмад Югнакий ва бошқаларнинг ҳам асарларида ҳам диний қадриятларга урғу берганини кўришимиз мумкин. Улар ўз даврининг сиёсий маданиятини айнан мана шу хусусиятларда кўрган.

АДАБИЁТЛАР

1. Фароби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, 1973, -174с.
2. Холматова М., Муравьева Н.М., Ёшлар оилавий ҳаёт бўсағасида. –Т.: Ўзбекистон, 2000 й. -64 б.
3. Зебуннисо, Дилшод, Анбаротин. –Т.: “Ҳозирги Шарқ”, 1991, 113-б.
4. 2019 йил 7 мартдаги ПҚ-4235-сон “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори.
5. Одилқориев Х.Т, Раззоқов Д.Х. Сиёсатшунослик. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи –Т.:, 2008 й. 324-б.
6. Women and Empowerment: Participation and Decision-Making. Prepared by Marilee Karl. Zed Books Ltd. – London & New Jersey. – 1995. - P.1.
7. Мельченко А.С. Политическая культура как фактор обеспечения национальных интересов России в условиях глобализации. Монография. Ставрополь: Ставропольский государственный университет. 2002. С.11
8. Хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқларига оди қонун кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон 2000 й. 256-б.
9. Ибни Сино. Тадбири манзил //Абў Али ибни Сино. Осор. Ҷ. 4.–Душанбе, 2007.– 79с.
10. Аристотель. Политика. Пер. С. А. Жебелева // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. М.: Мысль С. 382.

*Равшанжон ОМОНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси*

ЎзМУ доценти, сиёсий фанлар доктори Ф.Н.Жўрақулов тақризи асосида

PECULIARITIES OF USING INTERACTIVE STATES IN INCREASING THE EFFICIENCY OF GOVERNMENT BODIES

Abstract

This article scientifically analyzes the specific aspects of the use of interactive public services to improve the efficiency of public administration. The article also highlights opinions on the growing demand for the use of interactive public services to improve the efficiency of state and municipal governments.

Key words: State, power, management, society, body, portal, reform, information, communication, e-government, strategy.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ГОСУДАРСТВ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье научно анализируются специфические аспекты использования интерактивных государственных услуг для повышения эффективности работы органов государственного управления. Также в статье выделены мнения о возрастающем спросе на использование интерактивных государственных услуг для повышения эффективности органов государственного и муниципального управления.

Ключевые слова: Государство, власть, управление, общество, орган, портал, реформа, информация, коммуникация, «электронное правительство», стратегия.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ИНТЕРАКТИВ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада давлат бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини оширишда интерактив давлат хизматларидан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари илмий таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада бугун кунда давлат ва жамият бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини оширишда интерактив давлат хизматларидан фойдаланишга бўлган талаб тобора ошиб бораётганлиги ҳақидаги фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: Давлат, ҳокимият, бошқарув, жамият, орган, портал, ислоҳат, ахборот, коммуникация, “электрон ҳукумат”, стратегия.

Кириш. Бугунги кунда дунёда тобора ривожланиб бораётган «Электрон ҳукумат» Ўзбекистонда ҳам кенг ривожланаётган тизим ҳисобланади. Ушбу тизим орқали фуқаролар, тадбиркорлик субъектлари ва давлат ҳокимияти органларига давлат хизматларини кўрсатишда замонавий ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, давлат ва жамият бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини оширишда интерактив давлат хизматларидан фойдаланишга бўлган талаб тобора ошиб бормоқда. Республикамизда интерактив давлат хизматларини жисмоний ва юридик шахсларга давлат органларининг веб-саҳифалари ва республика ҳукумати портали орқали тақдим этиш мақсадида бугунги кунда ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш кенг йўлга қўйилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. 2013 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Ягона интерактив давлат хизматлари портали Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали доирасида, шу жумладан «бир дарча» режимида фаолият кўрсатмоқда. Ягона портал давлат органлари томонидан кўрсатиладиган, шу жумладан пулли асосда кўрсатиладиган интерактив давлат хизматларидан эркин фойдаланишнинг ягона нуктаси ҳисобланади[1]. Зеро, Ўзбекистон тараққиётнинг янги босқичида интерактив давлат хизматларини кенг татбиқ этилиши фуқароларнинг фаоллиги, давлатнинг очиклигини таъминлашда муҳим ўрин тутди. Шу ўринда бугунги кунда мавжуд

муаммоларни бартараф этиш мақсадга мувофиқ саналанди.

Бунинг учун биринчи навбатда қуйидаги ҳолатларни баратараф этиш талаб этилади:

бир қатор идораларнинг вазифалари декларатив хусусиятга эгаллиги ва уларни амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари етарли эмаслиги;

фақат ҳолатларни қайд этиш ва статистикани тўплашдан иборат бўлиб қолган фаолиятни баҳолашнинг самарасиз тизими ва бу қўпчилик ҳолларда жойлардаги ишларнинг ҳаққоний ҳолатини акс эттирмайди;

худудларни ривожлантириш дастурларини шакллантириш ва аҳолининг энг муҳим муаммоларини ҳал қилишда маҳаллий ҳокимият органлари ролининг пасайишига олиб келувчи давлат функцияларининг ҳаддан ташқари марказлаштирилганлиги;

бюрократлаштириш ва юқори сарф-харажатларга олиб келаётган инновацион ривожланишнинг паст даражаси;

ҳўжалик бошқаруви органлари томонидан давлатнинг тартибга солиш ва ҳўжалик функциялари қўшиб олиб борилиши, соғлом рақобат муҳитининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи имтиёз ва преференцияларни танлаб тақдим этиш амалиёти;

худудларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган айрим раҳбарларда лозим даражада масъулият ва ташаббускорликнинг мавжуд эмаслигини айтиб ўтиш жоиз.

Ушбу камчиликлар иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳани модернизациялаш, худудларни ҳар

томонлама ривожлантириш, аҳолининг ҳаёт даражаси ва фаровонлигини юксалтириш бўйича давлат сиёсатини муваффақиятли амалга оширишга тўқинлик қилмоқда.

Бу борада давлат раҳбари томонидан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармон, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»ни амалга ошириш Ўзбекистоннинг давлат ва жамият барпо этилишида янги саҳифани очиб беради.

Тадқиқот методологияси. Мустақиллик туфайли биз ўзлигимизни англадик, озод халқ, мустақил давлат сифатида Ўзбекистоннинг улкан салоҳиятини бутун дунёга намён қилиш имкони туғилди. Қисқа давр ичида давлат ва жамият қурилишида, сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий соҳаларда улкан зафарлар қўлга киритилди, фуқароларимиз қалби ва онгида том маънода янги қараш ва янги фикрлаш дунёқараш шаклланди.

Ўтган давр мобайнида Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар жуда муҳим бир мақсадга, яъни ҳокимиятлар бўлинининг конституциявий принциплари ҳаётга тадбиқ этиш, улар ўртасида ўзаро тўғри туриш ва манфаатлар мувозанатини самарали тизимини шакллантириш, марказда ва жойларда қонун чиқарувчи, маҳаллий давлат вакиллик органлари ваколатлари ҳамда назорат вазифаларининг ролини кучайтириш, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш ва мустақиллигини таъминлаш, жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларида демократик ўзгаришларни амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда фуқаролик жамияти бошқа институтларнинг роли ва аҳамиятини, ижтимоий фаоллигини оширишга қаратилган муҳим чора-тадбирларни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилди.

Давлат бошқаруви органларининг корпоратив тармоғи, электрон ҳужжатлар айланиши тизими, фуқаролар ва бизнес субъектларининг ахборотини автоматлаштирилган тарзда қайта ишлаш тизимлари шаклланди.

Мамлакатимизда кейинги вақтларда давлат бошқаруви органларининг техник ва технологик жиҳатдан имкониятлари анча ўсмокда. Жумладан, Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги томонидан ўтказилган тадқиқот натижалари бўйича мамлакатда ўртача 1 компьютерга давлат бошқаруви органларида 1 давлат хизматчиси тўғри келади, айни вақтда Интернет тармоғига уланган 1 компьютерга давлат органлари марказий аппарати хизматчиларининг 10 фоизи ва давлат бошқаруви ички идоравий тизими бўйича 7 фоизга яқини тўғри келиши намён бўлмокда.

Ўзбекистон Республикаси Ягона интерактив давлат хизматлари портали (my.gov.uz) Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали доирасида, шу жумладан, «бир дарча» тамойилида фаолият кўрсатади. Ягона портал давлат органлари томонидан кўрсатиладиган, шу жумладан пулли асосда кўрсатиладиган интерактив давлат хизматларидан эркин фойдаланишнинг ягона нуқтаси ҳисобланади. Ягона порталнинг асосий вазифалари:

фойдаланувчиларга давлат органларига тўғридан-тўғри мурожаат қилиш учун имконият бериш;

фойдаланувчиларни ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги бошқа лойиҳалар билан интеграциялаш;

фойдаланувчиларнинг давлат органлари билан ўзаро ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш; давлат органларига мурожаат қилинганда фойдаланувчилар учун

бюрократик тўсиқларни қисқартириш ва уларни бартараф этиш;

«электрон ҳукумат»ни янада ривожлантириш ва давлат бошқарувига замонавий ахборот технологияларини жорий этишда кўмаклашиш. Ягона портал замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш асосида интерактив давлат хизматлари олишда фойдаланувчининг шарт-шароитларини ривожлантириш ва имкониятларини кенгайтириш учун мўлжалланган. Ягона портал орқали фойдаланувчига бир томонлама ва икки томонлама шаклдаги интерактив давлат хизматлари, шунингдек давлат органлари томонидан кўрсатиладиган транзакцион хизматлар кўрсатилади[2]. Ягона портал замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш асосида интерактив давлат хизматлари олишда фойдаланувчиларнинг шарт-шароитларини ривожлантириш ва имкониятларини кенгайтириш учун мўлжалланган.

Бугунги кунда портал орқали жисмоний ва юридик шахсларга 277 турдаги давлат хизматлари кўрсатиб келинмокда. Ушбу хизматларнинг 143 таси бепул кўрсатилади 131 тасидан фойдаланишда электрон рақамли имзо талаб этилмайди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги кунда портал орқали кўрсатилаётган энг оммабоп хизматлар қуйидагилар ҳисобланади:

Кредит тарихини олиш;

Авто ойналарининг тусини ўзгартириш;

Электрон қалит олиш;

Шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварағи ҳолати;

Болани боғчага жойлаштириш;

Боғчага навбатни текшириш;

Пенсия (нафақа) ҳақида маълумот;

Кадастр паспортини шакллантириш[3].

Шунингдек, порталнинг яна бир муҳим жиҳатларидан бири бу давлат хизматларидан портал орқали фойдаланишда давлат хизматлари учун тўланадиган давлат божига 10 фоиз чегирма тақдим этилади. Бугун портал ўз фойдаланувчиларига бир нечта қулайликлар жамланмасидан иборат янги имкониятлар тақдим этмокда.

Ягона интерактив давлат хизматлари портали турмуш сифатини яхшилашда алоҳида ўрин тутди. Бундан бир йил муқаддам 1 июль кун Ягона интерактив давлат хизматлари портали my.gov.uz манзилида ўз фаолиятини бошлаган эди. “Электрон ҳукумат” тизимининг мазкур механизми асосида ҳамюртларимиз учун қўллаб қулайликлар тақдим этилди. Шу асосда вақт, масофа, сарф-харажатдан ютиш имконияти яратилди. Бу эса аҳоли ва давлат органлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни янада оптималлаштиришга йўналтирилгани билан долзарбдир.

Ўтган давр мобайнида кенг қўламли лойиҳалар амалга оширилгани шундай дейишимизга асос бўлади. Жумладан, 500 дан зиёд давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари, жойлардаги маҳаллий ҳокимликлар ушбу порталга уланди. Турли соҳаларни қамраб олган 200 хилдаги интерактив хизматлар жорий қилинди. Давлат органлари раҳбарлари қабулига ёзилиш, давлат органларида мавжуд бўш иш ўринлари учун маълумот-номаларни юбориш, биометрик паспортни олиш юзасидан ариза юбориш, тадбиркорлик фаолияти билан шугулланишда баъзи бир рухсат бериш жараёнларини амалга оширишнинг онлайн тизимлари омма эътиборига ҳавола этилган.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари давлат қўмитаси томонидан маълумотлар тақдим этилган. Ягона порталдан фойдаланиш бўйича давлат органлари масъуллари учун ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, қўлан-

малар ишлаб чиқилиб, ўқувлар йўлга қўйилган. Аҳоли мурожаатлари билан ишлашнинг марказлашган тизими ташкил этилиб, унинг ёрдамида қўриб чиқиш муддатлари ва сифатини назорат қилиш, мониторингини йўлга қўйиш имкони яратилган. Интернет тармоғида очик маълумотлар учун “ягона нукта” вазифасини бажарувчи Ўзбекистон Республикаси очик маълумотлар портали ишга туширилган бўлиб, унинг асосий мақсади қайта ишлаш ва таҳлил қилиш учун мос форматларда давлат органлари фаолияти тўғрисида маълумотларни тақдим этишдан иборат. Портал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 7 августда қабул қилинган 232-сон қарори асосида фаолият юритади[4].

Ўрганилган таҳлиллар натижасига кўра, аҳолининг 85 фоизи ўзининг мурожаатларига давлат органлари жавобини электрон почта орқали олишни афзал кўриши аниқланган. Ҳозирги кунда мурожаат йўллаш, меҳнат стажи тўғрисидаги архив маълумотномасини олиш, тадбиркорлик субъектини давлат рўйхатидан ўтказиш учун онлайн ариза юбориш, Тошкент шаҳрининг Олмазор туманида жорий қилинган синов лойиҳа – Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун биометрик паспорт олишда онлайн ариза юбориш Ягона порталдаги энг кенг фойдаланилаётган хизматларидан биридир.

Бугунги кунда мамлакатимизда интерактив давлат хизматларидан фойдаланиш электрон кўринишдаги устувор давлат хизматларини жорий амалга ошириш ҳисобланади. Интерактив давлат хизмати - ариза берувчига ариза берувчи ва электрон давлат хизматлари кўрсатувчи давлат органи ўртасида икки томонлама электрон ҳамкорлик йўли билан кўрсатиладиган электрон давлат хизматидир. Интерактив давлат хизмати электрон ариза бериш, аризани кўриб чиқиш, ариза бўйича қарор қабул қилиш, қабул қилинган қарорни давлат органларининг ҳисобга олиш тизимларида акс эттириш, ариза берувчини кўрсатилган хизмат натижалари ҳақида хабардор қилишни кўзда тутати[5].

Айни пайтда my.gov.uz ишбилармонларни қўллаб-қувватловчи электрон енгилликларни амалиётга татбиқ этишга катта эътибор қаратмоқда. Чунончи, 2014 йилдан бошлаб у ерда тадбиркорлик фаолиятини рўйхатга олиш хизмати жорий этилди. Ўз навбатида, ишбилармонлар ўз ҳақ-ҳуқуқлари бузилган, тўсиқларга дуч келган, ишларига асоссиз равишда аралашши юз берган ҳолатларда Ягона портал орқали Вазирлар Маҳкамаси, адлия органларига мурожаат қилишлари мумкин.

Бундан ташқари, фуқаролар Ягона порталнинг “Call-center” маълумотлар хизмати (“1060” рақами) орқали кўнғироқ қилиб, ариза, таклиф ва шикоятларини давлат органларига юборишмоқда. Мазкур усулда хизмат кўрсатиш бепул бўлиб, кўнғироқ қиймати абонентнинг

шаҳар телефонларига чиқиш тарифи нархларида белгиланган. Эътиборлиси, “Call-center” орқали бир йил мобайнида 7630 та сим қоқиш кузатилди ва давлат органларига қарийб 1250 аҳоли мурожаатлари жўнатилди[6].

Шунингдек, Ягона интерактив давлат хизматлари портали фаолияти сифатини ошириш мақсадида янги ташаббуслар рўёбга чиқарилаётир. Мисол учун, “Архив маълумотларини онлайн тақдим қилиш”, “Судланганлик ёки судланмаганлик тўғрисидаги маълумотни онлайн тақдим этиш” оммабоп хизматлари йўлга қўйилди.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда давлат бошқарувини демократлаштириш ва фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш борасида амалга оширилган лойиҳалар қаторига Ўзбекистон Республикаси норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг муҳофазаси Regulation.gov.uz порталини мисол келтириш мумкин[7]. Бунга биноан, мамлакатимизда яна бир қатор янги хизматлар тақдим этилмоқда. Масалан, тадбиркорлик субъектлари коммунал хизматларга оид юзага келадиган муаммолар, хусусан, сувнинг кучсиз босими, иссиқ сувнинг паст ҳарорати, электр энергияси ва газнинг оғоҳлантиришларсиз узиб қўйилиши, сув оқова муаммоси ёки чиқиндиларни ўз вақтида олиб кетилмаслиги билан боғлиқ масалалар юзасидан шикоятларни йўллаш имконига эга бўлишмоқда. Албатта, интерактив хизматларнинг ривожланиши, улардан фойдаланишнинг содда ва қулайлиги сайтнинг ҳар қандай ташриф буюрувчисига сифатли хизмат кўрсатилиши давлат хизматларини амалга оширишда шаффофликни таъминлашга хизмат қилмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Бу эса юртдошларимизнинг ҳақиқий ҳаёт қувончини кўриб, эртанги кунга бўлган ишонч ва умиди кўзларидаги масрурлик, тилларидаги шукроналикни кўриб қалбимизни чексиз ғурурга тўлдирмоқда. Бугун юртимизда инсоннинг кадри, эркинлиги, бахт-саодати, тенг ҳуқуқлигини таъминлаш, инсонийликнинг барча тамойилларини юзага чиқариш учун улкан шарт-шароитлар яратиб берилмоқда. Инсон ва унинг бахт-саодатига хизмат қилиш, халқ манфаатлари ҳақида ғамхўрлик қилиш инсонпарварликнинг асосий мезонига айланиб бормоқда.

Албатта Ўзбекистонда янгиланган жамиятнинг барпо этишдан асосий мақсад – ҳуқуқий демократик жамият қуриш ва ҳар бир инсоннинг эркинлиги, ўз орзу-интилишларини рўёбга чиқариш устувор вазифа сифатида эътибор қаратлмоқда. Шундай қилиб, бундай ижобий ўзгаришларнинг барчаси инсон ва унинг манфаатларини тўла рўёбга чиқариш, юрт равнақи, аҳоли турмуш даражаси сифатини ҳамда фаровонлигини янада юксалтиришга замин яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Гулямов С. С., Акбарова М. Р. Ўзбекистонда интерактив давлат хизматларининг ривожланиши. Иқтисодиётнинг реал тармоқларини инновацион ривожланишида ахборот–коммуникация технологияларининг аҳамияти. Республика илмий-техник анжуманининг маърузалар тўплами. Т.: 1-қисм. 6-7 апрел 2017 йил. Б – 4.
2. [My.gov.uz](http://my.gov.uz) – Ягона интерактив давлат хизматлари портали
3. [My.gov.uz](http://my.gov.uz) – Ягона интерактив давлат хизматлари портали
4. Гулямов С.С., Акбарова М.Р. Ўзбекистонда интерактив давлат хизматларининг ривожланиши. Иқтисодиётнинг реал тармоқларини инновацион ривожланишида ахборот–коммуникация технологияларининг аҳамияти. Республика илмий-техник анжуманининг маърузалар тўплами. Т.: 1-қисм. 6-7 апрел 2017 йил. Б - 5.
5. Аҳмедова М. Н. Статистика фаолиятида электрон ҳукуматнинг роли. Иқтисодиётнинг реал тармоқларини инновацион ривожланишида ахборот–коммуникация технологияларининг аҳамияти. Республика илмий-техник анжуманининг маърузалар тўплами. Т.: 1-қисм. 6-7 апрел 2017 йил. Б - 11.
6. old.xs.uz/index.php/homepage/zhamiyat/item/1617-ягона-интерактив-давлат-хизматлари-портали
7. Гулямов С. С., Акбарова М. Р. Ўзбекистонда интерактив давлат хизматларининг ривожланиши. Иқтисодиётнинг реал тармоқларини инновацион ривожланишида ахборот–коммуникация технологияларининг аҳамияти. Республика илмий-техник анжуманининг маърузалар тўплами. Т.: 1-қисм. 6-7 апрел 2017 йил. Б - 5.

Sirojiddin PO'LATOV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
E-mail: Sirojiddinulatov90@gmail.com

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti dotsenti A.A.Artikov taqrizi asosida

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SPECIFIC ENDURANCE LEVEL OF 18-19-YEAR-OLD PLAYERS

Abstract

The article presents a comparative analysis of the level of development of special endurance of 18-19-year-old players. At this age there will be a transition period from youth football to adult football. Therefore, the problem of physical training of players to the loads of highly skilled players is important. Through the test results, it was found that the specific endurance in the 18-19-year-old players was not high enough. To work not only functional, but also on the development of the muscular system, it is proposed to increase the level of specific endurance. The results of the work can be used by coaches and football specialists in their practical activities.

Keywords: physical training, special endurance, pedagogical test, 18-19-year-old players, training process.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ ФУТБОЛИСТОВ 18-19 ЛЕТ

Аннотация

В статье представлен сравнительный анализ уровня развития специальной выносливости футболистов 18-19 лет. В этом возрасте происходит переход от юношеского футбола к взрослому. Поэтому проблема физической подготовки футболистов к нагрузкам высококвалифицированных футболистов имеет первостепенное значение. По результатам тестирования было установлено, что у 18-19-летних игроков недостаточно высокий уровень специальной выносливости. Для работы над развитием не только функциональной, но и мышечной системы предлагается повысить уровень специальной выносливости. Результаты работы могут быть использованы тренерами и футбольными специалистами в их практической деятельности.

Ключевые слова: физическая подготовка, специальная выносливость, педагогический тест, игроки 18-19 лет, процесс обучения.

18-19 YOSHLI FUTBOLCHILARNING MAXSUS CHIDAMLILIK DARAJASINI QIYOSIY TAHLIL QILISH

Anotatsiya

Maqolada 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamliligining rivojlanish darajasining qiyosiy tahlili keltirilgan. Bu yoshda yoshlar futbolidan kattalar futboliga o'tish davri bo'ladi. Shu bois, futbolchilarni yuqori malakali futbolchilarning yuklamalariga jismoniy tayyorlash muammosi muhim ahamiyatga ega. Sinov natijalari orqali 18-19 yoshli futbolchilarda maxsus chidamlilikning yetarli darajada yuqori emasligi aniqlandi. Faqatgina funktsional emas, balki mushak tizimini rivojlantirish ustida ishlash uchun maxsus chidamlilik darajasini oshirish taklif etiladi. Ish natijalaridan murabbiylar va futbol mutaxassislari amaliy faoliyatida foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: Jismoniy tayyorgarlik, maxsus chidamlilik, pedagogik test, 18-19 yoshli futbolchilar, mashg'ulotlar jarayoni.

Kirish. Ma'lumki, hozirgi vaqtda vosita harakatlari intensivligining ortishi, o'yin davomida yuqori tezlikdagi siltanishlar va tezlantirishlar hajmining ortishi tufayli futbolchidan barcha jismoniy qobiliyatlarning yuqori darajada rivojlanishini talab qiladi. Futboldagi o'yin harakatlari vaqt o'tishi bilan charchoqning kuchayishi sharoitida ko'p marta takrorlanishini hisobga olsak, ularni har xil turdagi chidamlilikning yuqori darajasiz samarali amalga oshirish mumkin emas.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mutaxassislarning fikricha, futbolchilarning jismoniy tayyorgarligi tizimidagi yetakchi omillardan biri bu maxsus chidamlilikdir [1].

Maxsus chidamlilik - bu muayyan sport turi bo'yicha raqobat faoliyati talablari bilan belgilanadigan sharoitlarda ishini samarali bajarish va charchoqni yengish qobiliyati [3].

18-19 yosh yoshlar futbolidan kattalar futboliga o'tish davri bo'lib, bu yoshdagi ko'plab futbolchilarda jismoniy qobiliyatlarning rivojlanish darajasi barqarorlashadi. Alohida tana tizimlarining rivojlanishining tabiiy davri tugaydi, gormonal fon barqarorlashadi va ko'pchilik futbolchilar yuqori darajadagi maxsus kuch, tezlik-kuchlik fazilatlarini va tezlikka chidamliligini ko'rsata olmaydi.

Ko'pgina futbolchilar kattalar jamoasiga o'tayotganda, yuqori malakali sportchilarga qo'yiladigan talablarga moslasha

olmaydi. Bu 18-19 yoshli futbolchilarning butun uchrashuv davomida yuqori darajadagi harakat faolligini saqlab qola olmasligida ifodalanadi, bu ularning maxsus chidamlilik darajasiga bevosita bog'liq.

So'nggi yillardagi kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamlilik darajasi yetarli darajada rivojlangan emas. [2]. Shuning uchun 18-19 yoshli futbolchilarning alohida chidamlilik darajasini o'rganish, uning rivojlanishi va takomillashishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan omillarni aniqlash muammosi dolzarb bo'lib, uni hal qilish amaliy zaruratdan kelib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishning maqsadi - 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamlilik darajasini baholash.

Tadqiqot usullari - ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik test: «yugurish 7×50m», «YO-YO» testi.

Tadqiqotni tashkil etish va signalotganlarning tavsifi. Nazorat normativlarini qabul qilish umumiy qabul qilingan uslubiyatga muvofiq amalga oshirildi. «Yugurish 7×50m» natijalari «Micro Gate» elektron tizim orqali yozib olindi.

Maxsus chidamlilik darajasini sinovdan o'tkazishda futbol bo'yicha O'zbekiston chempionatida ishtirok etayotgan 18-19 yoshli 332 nafar futbolchi ishtirok etdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

2019-yilgi chempionat boshlangunga qadar 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamlilik rivojlanish darajasini sinovdan o'tkazish natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

2019-yilgi birinchilik boshlangunga qadar 18-19 yoshli futbolchilarning alohida chidamlilik rivojlanish darajasini sinovdan o'tkazish natijalari (n=332)

1-jadval.

№	Jamoalar	Yugurish 7x50m (s)		YO-YO test (m)	
		F/w soni	X ± m	F/w soni	X ± m
1	Nasaf	22	61,8 ± 1,6	22	1560 ± 40
2	Buxoro	26	63,5 ± 2,2	26	1140 ± 60
3	Metallurg	22	65,3 ± 1,3	22	1020 ± 40
4	Sogdiana	24	63,6 ± 1,4	24	1040 ± 80
5	Surxon	23	63,7 ± 2,2	23	1060 ± 60
6	AGMK	27	64,3 ± 1,8	26	1060 ± 20
7	Qo'qon 1912	24	63,2 ± 1,6	24	1080 ± 80
8	Lokomotiv	23	64,3 ± 1,5	23	1040 ± 20
9	Navbahor	25	62,5 ± 2,4	24	1080 ± 60
10	Paxtakor	24	62,9 ± 1,7	24	1180 ± 40
11	Bunyodkor	24	64,1 ± 2,2	24	1120 ± 20
12	Andijon	23	64,3 ± 2,4	23	1060 ± 40
13	Dinamo	22	62,2 ± 1,4	22	1180 ± 60
14	Qizilqum	23	65,4 ± 1,7	23	1120 ± 80
	Umumiy	332	63,6 ± 1,8	330	1124 ± 50
	Model ko'rsatkichi		60,0		1600

«Yugurish 7x50 m» bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 63,6 ± 1,8 s ni tashkil etdi, bu esa chempionat boshlangunga qadar futbolchilarning mutloq ko'pchiligida tezlikka chidamlilik darajasi yuqori bo'lmaganidan dalolat beradi. Ushbu yosh uchun model ko'rsatkichi 60 sek. Ushbu standartdagi eng yaxshi ko'rsatkichlarni «Nasaf» – 61,8 ± 1,6 s va «Dinamo» – 62,2 ± 1,4 s jamoalari qayd etdi, eng past ko'rsatkich esa «Qizilqum» - 65,4 ± 1,7 va «Metallurg» - 65,3 ± 1,3 s futbolchilari qayd etgan.

330 nafar futbolchi «Yo-Yo» testida «o'zgaruvchan-intervallni tiklanish» testida ishtirok etdi. O'rtacha natija 1124 ± 50 m ga teng bo'lib chiqdi, bu yosh uchun model ko'rsatkichi

1600 m. Eng yaxshi natijani «Nasaf» – 1560 ± 40m, «Navbahor» – 1180 ± 60m va «Paxtakor» – 1180 ± 40m jamoalari qayd etishdi. Eng yomon natijani esa «Metallurg» – 1020 ± 40 m, «So'g'diyona» – 1040 ± 80 m va «AGMK» – 1060 ± 20 m jamoa futbolchilari ko'rsatdi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tayyorgarlik davrida futbolchilar maxsus chidamlilikni rivojlantirishga oz vaqt ajratgan.

Musobaqaning ikkinchi davrasi boshida maxsus chidamlilik dinamikasini o'rganish uchun futbolchilarni takroriy test sinovlari o'tkazildi (2-jadval.).

2-jadval.

Chempionatning ikkinchi davrasi boshlanishidan oldin 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamlilik rivojlanish darajasini sinovdan o'tkazish natijalari (n=325, n=311)

№	Jamoalar	Yugurish 7x50m (s)		YO-YO test (m)	
		F/v soni	X ± m	F/v soni	X ± m
1	Nasaf	23	61,6 ± 0,8	22	1540 ± 60
2	Buxoro	25	62,2 ± 1,01	24	1120 ± 20
3	Metallurg	22	64,6 ± 1,8	22	1140 ± 40
4	Sogdiana	23	62,4 ± 1,1	23	1120 ± 40
5	Surxon	22	64,1 ± 1,9	22	1080 ± 20
6	AGMK	26	63,4 ± 1,8	24	1040 ± 40
7	Qo'qon 1912	24	62,1 ± 0,5	22	1120 ± 20
8	Lokomotiv	22	63,8 ± 1,6	21	1060 ± 30
9	Navbahor	22	61,7 ± 0,2	20	1180 ± 40
10	Paxtakor	24	62,1 ± 0,4	24	1120 ± 20
11	Bunyodkor	22	63,1 ± 1,3	21	1180 ± 40
12	Andijon	22	64,4 ± 1,6	21	1160 ± 40
13	Dinamo	24	61,8 ± 0,7	22	1100 ± 20
14	Qizilqum	24	63,7 ± 1,1	23	1040 ± 40
	Umumiy	325	62,9 ± 1,12	311	1142 ± 33,8

Ko'rinib turibdiki, tezlikka chidamlilik darajasi sinovida «Superliga» jamoalari yoshlar tarkibining 325 nafar futbolchisi ishtirok etdi.

«Yugurish 7x50 m» bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 62,9 ± 1,12 s ni tashkil etdi, bu esa chempionatning ikkinchi davrasi boshlangunga qadar futbolchilarning tezlikka chidamlilik darajasi birinchi davra boshlanishidan oldingi ma'lumotlarga nisbatan birmuncha 0,7 s ga yaxshilanganidan dalolat beradi, lekin bu yaxshilanish sezilarli emas (P>0,05).

Ushbu normativlar bo'yicha eng yaxshi ko'rsatkichlarni «Nasaf» – 61,6 ± 0,8 s va «Navbahor» – 61,7

± 0,2 va «Dinamo» 61,8 ± 0,7, eng yomon natijalarni esa «Metallurg» – 64,6 ± 1,8 s, «Andijon» - 64,4±1,6 s va «Surxon» - jamoalari futbolchilari o'rtasida qayd etildi.

«Yo-Yo» testida 311 nafar futbolchi ishtirok etdi. O'rtacha natija 1142 ± 33,8 ga teng bo'ldi. Eng yaxshi natijani «Nasaf» – 1540 ± 60m «Bunyodkor» – 1180 ± 40m, «Navbahor» – 1180 ± 40m jamoalari qayd etishdi. Eng yomon natijani «AGMK» – 1040 ± 40m va «Qizilqum» – 1040 ± 40m jamoalari futbolchilari qayd etdi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, ikkinchi davra boshiga kelib, birinchi davra natijalariga nisbatan yosh

futbolchilarning tezlikka chidamlilik darajasi ahamiyatsiz 18 m ga ($P>0,05$) o'zgargan.

Pedagogik testlarda olingan ma'lumotlar 18-19 yoshli futbolchilarning maxsus chidamlilik darajasi model qiymatlarga mos kelmasligini ko'rsatadi.

Maxsus chidamlilikning past darajasi nafaqat yurak-qon tomir, nafas olish, vegetativ, balki mushak tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan bog'liq [4].

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, yurak-qon tomir tizimi to'g'ridan-to'g'ri mushak tizimiga bog'liq, chunki har bir maxsus mashqda ma'lum mushak guruhlarini ishtirok etadi [1,3].

Sportchida yurakning potentsial ishlashi 6-7 l/min bo'lishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, uning yuragi juda kuchli, uni maxsus mashq qilish kerak emas, mushaklari esa, ayniqsa oyoq mushaklari juda zaif, ular juda yomon ahvolda, ular yuqori malakali sportchilar darajasiga mos kelishi uchun mashq qilinishi kerak. Ammo sport amaliyotida yana bir holat bo'lishi mumkin - yurak kichik, zaif, yuklarni ushlab turmaydi va oyoq mushaklari esa kuchli. Bu shuni anglatadiki, bunday sportchi uchun mashg'ulot yuklarining yo'nalishini o'zgartirishi kerak - ko'proq aerobik ishlarni berish lozim [4].

Maxsus chidamlilikning rivojlanishi asosan kislorodni tashish tizimining funktsional imkoniyatlari, energiya ta'minoti tizimlarining salohiyati, charchoqni yengishga psixologik qarshilik va boshqalar bilan bog'liq [3].

Shu sababli, asosiy e'tibor mashg'ulot va musobaqa mashg'ulotlarining hajmi va intensivligiga, ish va dam olish rejimiga, yuklarning umumiy miqdoriga, funktsional tizimlarni moslashtirishga, mehnat qobiliyatini va tiklanish reaksiyalarini rag'batlantirish vositalaridan foydalanishga qaratiladi o'rta va baland tog'larda mashq qilish va boshqalar.

Charchoqni olib tashlash va maxsus ishlashga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan boshqa omillarga kamroq e'tibor beriladi. Avvalo, harakat va vosita harakatlarining texnikasining dinamik va kinematik xususiyatlarini ularning

samaradorligi nuqtai nazaridan ajratib ko'rsatish kerak, bu ko'plab omillarga bog'liq bo'lishi mumkin [4].

Ular orasida ishda ishtirok etadigan mushaklarning motor birliklarining hajmi va uyg'unligida namoyon bo'ladigan samarali mushak ichiga muvofiqlashtirish, agonistlar, sinergistlar, stabilizatorlar va antagonistlar mushaklari faoliyatini sinxronlashtirish, kamar-tos kompleksining barqarorligi, kuchlanish va mushaklarning bo'shashishini tartibga solish qobiliyati, tashqi nafas olish samaradorligi va boshqalar. Bularning barchasiga texnik tayyorgarlik jarayonida ham, maxsus chidamlilikni rivojlantirishning turli vositalari va usullaridan foydalanganda ham alohida e'tibor berilishi kerak. Ushbu yo'nalishda diqqat bilan e'tibor va samarali mashg'ulotlar bilan energiyani tejash va shunga mos ravishda energiya ta'minoti tizimlari va sportchining ruhiyatiga yukni 15-20% yoki undan ko'proq kamaytirish mumkin [3].

Harakatlarning sifatini, shu jumladan ularning samaradorligini oshirish uchun energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot uslubiyatining asosiy nuqtasi mashg'ulot jarayoni mazmunining muayyan sport turi bo'yicha raqobat faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga mos kelishidir. Mashg'ulot vositalari mushak faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, energiya ta'minoti, harakat sifatlarining namoyon bo'lishi, harakat faoliyatini psixo- va neyroregulyatsiyasi nuqtai nazaridan musobaqa faoliyati talablariga qanchalik ko'p javob bersa, harakatlarni tejashga o'rgatish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi [4].

Xulosa va takliflar. - 18-19 yoshli futbolchilar orasida maxsus chidamlilik darajasi yetarlicha rivojlangan emas;

- mashg'ulot jarayonida, asosan, funktsional tizimlarni rivojlantirish uchun mashqlar qo'llaniladi, mushak tizimini rivojlantirishga kamroq e'tibor beriladi;

- 18-19 yoshli futbolchilarning mushak tizimini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulot yuklamalari hajmini oshirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Антипов А.В., Кулишенко И.В. Развитие специальной выносливости у высококвалифицированных футболистов в соревновательном периоде годичного тренировочного цикла // Теория и практика физической культуры. — 2017. — № 7. с. 71-73.
2. - 2017. - № 7. с. 71-73.
3. Кошбахтиев И. А. Модельные характеристики футболистов высокой квалификации // Молодой ученый. — 2017. — №25. — С. 208-210.
4. Платонов В.Н. Двигательные качества и физическая подготовка спортсменов / В.Н. Платонов. — М.: Спорт. 2019. — 656 с.
5. Селуянов В.Н. Физическая подготовка футболистов. Уч.-методич. пособие / В.Н. Селуянов, С.К. Сарсания, К.С. Сарсания. -2-е изд. — М.: ТБТ Дивизион, 2006. — 192с.

Dilshoda RAXMONQULOVA,
Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti o'qituvchisi
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi
E-mail: draxmonqulova@bk.ru
O'ZDJTU falsafa doktori (PhD) Maxmudova N.A taqrizi asosida

BOSHQARUV PROFILI OFITSERLARINING O'QUV JARAYONI SIFATINI OSHIRISHGA QARATILGAN CHET TILI DARSLARIDAGI OGZAKI HARBIY BUYRUQLAR (NEMIS TILI MATERIALLARI ASOSIDA)

Annotatsiya

Maqola bo'lg'usi ofitserlar shaxsiy tarkibini o'rganish sifatini oshirishning yangi uslublarini ishlab chiqish va maqsadli bo'lishining dolzarbligi ilgari surilgan. Mazkur uslublardan bir sifatda harbiy bilim yurtlaridagi chet tillaridan dars berish operatsiyalarida jud bo'lmagan har bir sub-tilning tarkibiy qismi bo'lgan o'g'zaki (boshqaruvning instrumental "tillari") tizimli o'rganilgan mavqe to'liq ko'rib chiqildi. Hususan, har xil buyurtmachilar uchun va asosiy lingvistik tarkibga qarab, qiyosiy o'rganilgan tillar tarkibidagi buyruk guruhlarini tizimli o'rganish maqsadlariga ko'ra tepaligi mezonlari aniqlangan. Kelajakdagi harbiy qo'mondonlik xodimlarining kasbiy tuzilmalarini shakllantirish uchun tavsiya etilgan yordamning samaradorligini oshirish uchun tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Chet tili, o'g'zaki har bir buyruklar, o'qish yarami sifatli ishlab chiqarish, boshqaruv profiliga ega har bir bilim yurtlari, har bir lug'at, lug'at yaratish.

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ УСТНЫЕ ВОЕННЫЕ КОМАНДЫ НА ЗАНЯТИЯХ (ПО МАТЕРИАЛАМ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация

В статье подчеркивается актуальность разработки и создания новых методов повышения качества подготовки личного состава будущих офицеров вооруженных сил. Одним из таких методов является принцип систематического изучения устных военных команд (инструментальных «языков» управления), которые являются частью военного субязыка, которого нет в практике преподавания иностранных языков в военных учреждениях. В частности, были определены критерии целесообразности систематического изучения языковых команд на примере сопоставимых языков и на основе характеристик их базовой структуры. В части заключения было определено, что эффективность предложенного подхода к формированию профессиональной компетенций будущих офицеров имеет высокий показатель.

Ключевые слова: Иностранный язык, устные военные команды, повышение качества учебного процесса, военно-учебные заведения с профилем управления, военные словари, создание словаря.

FOREIGN LANGUAGE TO IMPROVE THE QUALITY OF THE TRAINING PROCESS OF MANAGEMENT PROFILE OFFICERS ORAL MILITARY COMMANDS IN CLASSES (BASED ON GERMAN LANGUAGE MATERIAL)

Abstract

The article emphasizes the relevance of developing and creating new methods to improve the quality of training of future officers of the armed forces. One of these methods is the principle of systematic study of oral military commands (instrumental "languages" of control), which are part of the military sub-language, which is not in the practice of teaching foreign languages in military institutions. In particular, the criteria for the expediency of a systematic study of language commands were determined on the example of comparable languages and on the basis of the characteristics of their basic structure. As part of the conclusion, it was determined that the effectiveness of the proposed approach to the formation of professional competencies of future officers has a high rate.

Key words: Foreign language, verbal military commands, improving the quality of the educational process, military educational institutions with a management profile, military dictionaries, dictionary creation.

Kirish. Vaqtinchalik to'g'ridan-to'g'ri ta'lim tizimi "Chet faniga bog'langan" har bir tiliga tegishli har bir kishining shaxsiy kasbiy tayyorgarligiga qo'yilgan talablarning yana kuchayib ketishiga olib keladi. Natijada «o'quv yarasining asosiy birligi birligi uchun kursant, bozort ma'lum belgilangan bilim va ko'nikmalar tizimiga, balki jamiyat va qurolli kuchlarning o'sib borayotgan talablariga javob bera o'quvchi va shaxsan mukammal inson rivojlanishi shart» [1].

Bilim yurti bitirlari harbiy tayyorgarlik ishlab chiqaruvchisi va yuqori qo'mondonlik talablariga, chet tilidan (Chet Tili) amaliy foyda uchun zarur, barcha asosiy elementlarga ega bo'lishi kerak. Mazkur mahsulotlar ishlab chiqarishida: professional xizmatlar va professional ishlarni yaratishda yozma va o'g'zaki so'zlashuv, chet tilini rivojlantirish ravishda takomil dasturlari ya'ni, chet tilini o'rganish jarayonlarida kursantlar aniqlar kompetentsiyalarga

ega bo'lgan nazorat va tilni talab qiladigan xizmatlarni qo'llab-quvvatlash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bu chet tili kafedra talabalarining vazifalari kurslar oldiga qo'yilgan talablarni bajarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, bu o'z navbatida ikki tomondan ham jismoniy mashqlar uchun katta kuch va mos ravishda yondashishni talab qilish. Misollarni asida: Germaniya Qurolli kuchlarida har xil jismoniy o'qish va Germaniya tili o'quvchining mehnatini ishlab chiqarish singari vazifalari «Bundesverning chet tillari federal boshqaruvi» (das Bundesprachenamt, BSprA) nomli nufuzli foydalanish amaliyotga oshiriladi [9].

Ommaviy internet tarmogidagi xavfsizlik nashrlari sifatini yaxshilashi shuni bir qo'l yordami, harbiy bilim yurtlari talablari va kursantlarini tayyorlash sifatini oshirish masalalari hali to'larb mavzular bo'yicha to'g'ri keladi [1].

Tadqiqot va izlanish bo'yicha ko'rib chiqiladigan ilmiy maqola va tavsiyalar kelajakdagi har bir jihati bilan bog'liq ishlarni amalga oshirishning ba'zi jihatlarini aks ettiruvchi etingi bilan birda umumiy bilim va chet tillarini o'rganish [2]. Ammo, chet tilini o'qishning turli uslublarini ishlab chiqishga yo'nalgan izlanishlar bilan bog'liq har qanday atamalar l o'rnatishga yordamning jarohati hanuz zaifligiga amin bo'lish mumkin. Ayniqsa ushbu muammo doirasidagi har bir buyruklarga (OHB) o'z vazifasini bajarishga yordam bermaydi. Dastlab umumiy xavfsizlik kursantlarining chet tilidagi darslaridagi qizig'ini o'chiruvchi va jonlantiruvchi omillarga qaratildi. Ususan harbiy psixologik nuqtadan yukori fuqaroga tovushda aytib o'tilgan buyruklar (misolidasida, «Turilsin!») va bildirgilar barchani joyida bir joyga jamlash va faol boshqarish imkoniyatiga ega. «Boshliq – bo'ysunuvchi», «Xarbiy bilim yurtida Ochik eshiklar kuni» va boshqa uslubiy o'yinlar uchun kursant yana o'zini faol himoya qilishga yordam beradi. Bu armiyada jamoaviy ruh va shaxsiy qanchalik qobiliyatining amaliy tasdig'i ekanidan dalolat beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Dastlabki damlardagi muammolardan biri kursantlarning buyrug'larini aytib o'tishda "oxsoq" ekanligi ayon bo'ladi, ular qanday qonunchilikda "o'zini tutish" (o'z vazifalarini bajarishda o'zini yo'q qilish), har bir ligat (harbiy atamalar), iboralarni tuyish (nutqning grammatika jihatlar) haqida bilimga egalik qilmaydi. qo'llab-quvvatlovchi tillarning leksik tarkibidagilar (lingvistik va ishonchli jihatlar) aniq materialni notug'ri ish holatlar yuzaga keladi. Biroq, qiyinchiliklarga qaramasdan, o'quv jarohatlarida tajriba tilga qiziqishi, dasturiy ta'minot «Buyruk gaplar» kabi sifat mavzu bo'yicha mavjud bo'lgan holat.

Tahlil va natijalar. Harbiy xizmatchilar, lingvistik va uslubiy adabiyotlarning taxlili shuni yordamdiki, har doim ko'plab tarixiy davrlarda har bir xizmatchilar va kursantlar uchunbiy-o'quv komplekslari va mazmuni bilan bog'liq bo'lgan chet (nemis) tilidagi og'zaki buruqlari ham sust ko'rib chiqildi. Bundesverning zamonaviy harbiy lug'ati, boshqa,

harbiy bilim yurtining chet tilidagi darsliklarida ham og'zaki bo'lgan har bir lug'atning pastligidan dalolat beradi.

A.M.Plexanov va S.G.Shapkinning "rbiy atamalar lug'ati" ga qarab, "buyruq" harbiy atamasini aks ettiruvchi tasnif - bu harbiy nizomda belgilangan qisqa shaklda jamoalangan (boshliq) ning o'zaki buyrug'i bilan bog'liq [10].

Jinsiy manfaatlar sohasidagi ko'plab izlanishlarga asosanib, faolsiz, biz har bir narsadan boshqa narsa kim bo'lishi mumkin emasligini tushunmaydi. Buyruq o'zaro kodlarga va o'ziga hos belgisiy ma'noga ega. Sintaktiklarni diqqatga sazovor joydan, buyruk imperativ anglatib, eng yoshi ulug'idan tortib eng kichigiga yo'naltiriladi va so'zsiz ijro etini talab talab. Buyruq jamoani boshqarish, voqealar, safda va maydonda etakchilik qilish uchun mo'ljallangan bo'lib, o'z navbatdagi har bir (professional) aloqaning ajoyib qismidir. Buyruqlarni shakllantirish va tushunish barkamol har bir jismoniy mashqlarni tayyorlashli tayyorlashga shaxsiy qo'shadigan va har bir qo'mondonlik bilim yurtida dars beruvchi o'quvchilarning asosiy vazifalaridan biri. Shuningdek, buyruk nutning vazifalari doirasidagi salomatligini davolash, ishonlashtirish, ishga tushirish, ilhomlantirish uchun, o'z ichiga oladi.

Xulosa. Xulosa boshqa shuni o'qishni zarur, yashash sharoitlarining o'zgarishi munosabati bilan zamonaviy jamiyat va Qurolli kuchli kuchlar professional chet tilini bilish darajasini oshirishni talab qilish, bu o'z navbatida uni o'qishning yangi yondoshuvlarini talab qilish. Biz kelajakdagi ofitserlarga nemis va boshqa o'rganilgan tillarga qo'shimcha qo'shilishda har bir qo'mondonlik bilim yurti profili talablar manfaatlarini uyg'unlashtirgan holda ishlab chiqarishda kasbiy faoliyatini tashkil etishni ta'minlagan yangi usullardan birini topish uchun harakat qilishda. Taklif qilish texnikasining samarador, birinchi navbatdagi amaldagi birlamchi gramtik va fonetik bilimlarni uyg'unligi bilan birga bog'liq holda harbiy xizmatning asosiy tamoyillari bilan bog'liq bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish tizimi yukori darajasi bilan kursantlar yordami bilan ishlash imkoniyatini yaraladi.

ADABIYOTLAR

1. Bajakhmetov S. U., 2016. Model' formirovani- ja professional'no-lichnostnogo samorazvitija kursantov v voennom vuze [Model of formation of professional and personal self-development of future officers in military higher education institution]. Sibirskij pedagogicheski jurnal [Siberian Pedagogical Journal], 2, pp. 64–69. (in Russ., abstr. in Eng.).
2. Golovanova I. F., 2008. Formirovanie profes- sional'noj kompetentnosti kursantov voennogo vuza na osnove uchebnogo proektirovaniya v processe obuchenija inostrannomu jazyku [Forming of professional competence of students of military institu- tion of higher learning on the basisof the education- al planning in the process of educating to the foreign language]. Cand. Sci. (Pedag.). Ulyanovsk, 125 p. (in Russ.).
3. Kabanova O. Y., 2009. Ot zvuka k rechi [From a sound to speech]. Moscow: Lomonosov Mos- cow State University, Faculty of Psychology Publ., 359 p. (in Russ.).
4. Kabanova O. Y., 2012. Teorija P. Ja. Gal'pe- rina – perestrojke soderzhanija uchebnyh predmetov [Theory of P. Y. Gal'perin to alteration of main- tenance of educational objects] // Vestnik Mosk- ovskogo Universiteta. Seriya 14. Psihologija, 4 [Moscow State University Vestnik. Series 14. Psychology], 4, pp. 113–122 (in Russ.).
5. Lazutkina L. N., 2006. Konceptual'nye osnovy formirovaniya i razvitija rechevoj kul'tury u kursantov voennyh komandnyh vuzov [Conceptual bases of forming and development of speech culture for the students of soldiery command in- stitutions of higher learning]. Ryazan', 242 p. (in Russ.).
6. Leont'ev A. A., 1999. Psihologija obshheniya [Psychology of communication]. Moscow: Smysl Publ., 365 p. (in Russ.).
7. Min'jar-Beloruhe, R. K., 1990. Metodi- ka obuchenija francuzskomu jazyku [Methodolo- gy of educating to French: Textbook for pedagogical institutes on speciality "Foreign languages"]. Mos- cow: Prosvechhenije Publ., 224 p. (in Russ.).
8. Morkovkin V. V., Dorogonova, I. A., 1976. O novom tipe leksicheskogo minimuma sovremen- nogo russkogo jazyka [About the new type of lexi- cal a minimum of modern Russian] // Russkij ya- zyk za rubezhom [Russian language abroad], 2, pp. 59–62 (in Russ.).
9. Piskareva A. A., 2015. Jazykovye sledstvija globalizacii (na materiale funkcionirovaniya angliciz- mov v nemeckom jazyke) [Linguistic consequences of globalization (based on the functioning of the An- glicism in german language)]. Cand. Sci. (Philol.). Moscow, 233 p. (in Russ., abstr. in Eng.).
10. Plekhanov A. M., Shapkin, S. G., comps., 1998. Slovar' voennyh terminov [Dictionary of mil- itary Terms]. Moscow: Vojenizdat Publ., 335 p.(in Russ.).
11. Sokolov S. V., 2013. Razvitie i sovremennoe sostojanie nemeckojjazychnoj voennoj leksiki [The development and current state of German military vocabulary]. Cand. Sci. (Philol.). Moscow, 18 p. (in Russ., abstr. in Eng.).
12. Solovova E. N., 2008. Metodika obuchenija inostrannym jazykam [Methods of teaching foreign languages: basic course for students of pedagogical universities and teachers: the manual]. Moscow: AST: Astrel' Publ., 238 p. (in Russ.).

Nodir RAHMONOV,
Toshkent davlat texnika universiteti assistenti
E-mail: Nodir@mail.ru

TDTU katta o'qituvchisi Z.M. Mirsharipova taqrizi asosida

POSITIVE INFLUENCE OF SWIMMING ACTIVITIES ON STUDENTS' HEALTH

Abstract

This article presents the analysis of the results and recommendations for the study of the positive effect of swimming training on the health of 1st-year students enrolled in the special medical group of Islam Karimov Tashkent State Technical University. The results of testing functional fitness before and after the experiment are presented, proving the creation of favorable prerequisites for increasing the body's resistance to hypoxia during the implementation of the program.

Key words: students, swimming, sports, health, healthy lifestyle, education, training.

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ ЗАНЯТИЙ ПЛАВАНИЕМ НА ЗДОРОВЬЕ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье представлен анализ результатов и рекомендации по изучению положительного влияния занятий плаванием на здоровье студентов 1-курса, обучающихся в специальной медицинской группе Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова. Представлены результаты тестирования функциональной тренированности до и после эксперимента, доказывающие создание благоприятных предпосылок для повышения устойчивости организма к гипоксии в процессе реализации программы.

Ключевые слова: Студенты, плавание, спорт, здоровье, здоровый образ жизни, воспитание, тренировка.

SUZISH MASHG'ULOTLARINING TALABALAR SALOMATLIGIGA IJOBIY TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti, maxsus tibbiy guruhga kiritilgan 1- kurs talabalari salomatligiga suzish mashg'ulotlarining ijobiy ta'sirini o'rganish bo'yicha olingan natijalar tahlili va tavsiyalar keltirilgan. Eksperimentdan oldin va keyin funktsional muvofiqlikni tekshirish natijalari taqdim etilgan bo'lib, ular dasturni amalga oshirish jarayonida tananing gipoksiyaga chidamliligini oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilganligini isbotlaydi.

Kalit so'zlar: Talabalar, suzish, sport, salomatlik, sog'lim turmush tarsi, ta'lim, mashg'ulot.

Kirish. Suvda suzish, sportcha suzish — sport turi, rasmiy belgilangan masofaga muayyan usulda sportcha suzish (erkin tarzda, brass, butterflyay usulida, orqa bilan), shuningdek, suv ostida, amaliy, sinxron (badiiy) suzishni o'z ichiga oladi. Xalqaro olimpiada qo'mitasi tasnifiga kura, Suvda suzishga suvga sakrash va suv poloso' ham kiradi, Suvda suzish zamonaviy 5 kurashning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Suvda suzish tarixi 15-16-asrlarga to'g'ri keladi. Suzuvchilarning dastlabki sport musobaqalari 1515-yil Venetsiyada o'tkazilgan. Ilk suzish maktablari 18-asrning 2-yarmi - 19-asrning boshlarida Germaniya, Avstriya, Fransiya-da ochilgan. 19-asr oxirida sun'iy suv havzalari kurila boshlagach, sportcha suzish ommalashib ketdi. 1890-yil Suvda suzish bo'yicha IYevropa chempiona™ o'tkazildi. Suvda suzish 1896-yildan Olimpiada o'yinlari dasturiga kiritildi (ayollar 1912-yildan qatnashadi). Xalqaro havaskorlar suzish federatsiyasi (FINA, 1908-yil asos solingan)ga 130 dan ortiq mamlakat milliy federatsiyalari a'zo.

O'zbekistonda qadimdan suvda turli o'yin va musobaqalar o'tkazilgan. Suvda suzish sporti respublikada 1924-25 yillardan rivojlana boshladi. Ana shu davrda ilk gidrostansiyalar qurilgan. Chunonchi, Toshkentda Bo'zsu to'g'on bilan to'silib, sun'iy suv ombori hosil qilindi. Bu yerda 2 ta suv stansiyasi qurilib, suzish havzasi va balandlikdan suvga sakrash minoralari bunyod etildi. 1927-yil 1marta shu yerda Toshkent va Samara (Rossiya) shaxarlari jamoalari o'rtasida suzish musobaqasi bo'lib o'tdi. 1930-yil Toshkent to'qimachilik k-ti qoshida stadion va uz. 50 m. li suvi isitiladigan ochiq havza qurilib ishga tushirildi. O'tgan asrning 60y.larida Toshkentda (jismoniy tarbiya instituti qoshida, "Mehnat rezervlari" sport jamiyati huzurida, Armiya sport

klubiga qarashli), Navoiy shahrida, boshqa viloyatlarda suvi isitiladigan yopiq va ochiq suv havzalari qurilib foydalanishga topshirildi. Respublikada qobiliyatli yosh sportchisuzuvchilar yetishib chiqa boshladi. Olimpiada o'yinlari, xalqaro musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etgan S.Babanina, N.Ustinova, S.Iskandarova, S.Konov, SZabolotnovlar sportning ana shu turida shuhrat qozondilar. Hozir respublikamizning viloyat va tuman markazlarida 200 dan ortiq suv havzalari mavjud.

Sog'lomlashtiruvchi jismoniy mashg'ulotlarni o'rganish, ular orasida suzish mashg'uloti eng samarali vosita ekanligini ko'rsatadi. Ko'pchilik mutaxassislar sog'lomlashtirishda suzishning ahamiyati katta ekanligini ta'kidlaydilar. Suzishda yurak qon-tomir, nafas olish tizimlarining funktsional holati yaxshilanadi, harakat-tayanch apparatiga yuklamaning oz tushishi bu sportning eng maqbul turi ekanligini ko'rsatadi.

Sog'lomlashtirish uchun muntazam suzish bilan shug'ullanish organizm va organlar tizimini qayta tiklanishiga yordam beradi. Suzish bilan doim shug'ullanuvchilarda nafas ritmi meyorlashadi, o'pkalarning tiriklik sig'imi (O'TS) oshadi, mushaklar mustaxkamlanadi, Suzish vaqtida gavdaning gorizontol holsti yurakning ishlashi uchun yengil sharoitlarni ta'minlaydi. Suzish bilan shug'ullanish natijasida qonning sistologik bosimi kamayadi tomirlarning elastikligi oshadi, yurakning zarb hajmi ko'payadi. Bum yurak urish chastotasining o'zgarishidan ko'rish mumkin. Suzish bilan muntazam ravishda shug'ullanuvchi odamlarning yuraklari minutiga 10-15 marotaba kamroq uradi. Yurakning ish ritmi optimallashtadi. Muntazam suzuvchilarda umurtqa pog'onasi chuqur mushaklari mustahkamlanib qad-qomat ko'rkamlashadi.

Suzish vaqtida inson asab tizimiga ijobiy ta'sir etadi, ruhiyat yengillashadi. Suzish immune tizimiga ijobiy ta'sir etib, shamollash kasalliklariga kam chalinish kuzatiladi. Bulardan tashqari suzish hazm tizimi ishini yaxshilaydi va surunkali kasalliklarni tuzalishiga yordam beradi.

Sport inson salomatligida muhim ahamiyat kasb etadi. Sog'lom turmush tarzi jismoniy tarbiya va sport bilan uyg'unlashadi. Quyida suzish sport turi haqida foydali ma'lumotlarga ega bo'lishingiz mumkin.

Bundan besh yil oldin — 2016 yilda Garvard universiteti tadqiqotchilari muntazam suzish mashg'ulotlari yurak-qon tomir kasalliklari xavfini 41 foizga kamaytirishi mumkin, degan xulosaga kelishdi. Shuningdek, ushbu sport turi jarohatlardan yoki jarrohlik operatsiyalaridan so'ng tiklanayotganlar uchun ayni muddao.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimgi hind donishmandlarining hikmatlari: “Yuvinish o'nta ustunlikni beradi: aqlning ravshanligi, bardamlik, tetiklik, salomatlik, kuch, go'zallik, yoshlik, tozalik, tananing yoqimli rangi va go'zal ayollarning e'tibori”

Inson yer yuzida paydo bo'lganidan buy on uning hayoti har doim suv bilan bog'liq. Bashariyot tamadduni yirik daryolar: Nil, Tigr, Yevfrat, Xuanxe, Yanszi, Hind va Gang vodiylarida rivoj topgan. Odamlarni o'ziga jalb qilgan suv havzalari ular uchun faqat hayot manbangina emas, balki ozuqa topish mumkin bo'lgan joy, kutilmagan hujumlardan asraydigan o'siq, o'zaro aloqa va almashuvning qulay vositasi hisoblangan. Ibtidoiy odamlar hayotida suv katta ahamiyatga ega bo'lib, bu muhitni o'zlashtirib olish zarurati yashash uchun kurashning nihoyatda og'ir sharoitlarida undan suzish malakasini talab qilgan. Odam suvni ilohiylashtirgan, undan qo'rqqan, uning oldida bosh eggan

Yunon jamoat arbobi Solen o'smirlarni tarbiyalash jarayonida o'qish va yozish malakalari qatorida suzishga ham alohida e'tibor berish lozimligini uqtirgan. O'sha paytlarda “U na o'qishni biladi, na suzishni” degan ibora fuqaro deb atalishga nomunosib bo'lgan johil kishilarni tavsiflashda

qo'llanilgan. Pavsaniy va Gerodot er. av. 470 yilda forslarning harbiy kemarini cho'ktirib yuborgan suvga sho'ng'ish ustasi Ssillisning qahramonligini tasvirlab berganlar. To'fon vaqtida u dushman kemalari oldiga suzib borib, langar arqonlarini kesib qo'ygan, natijada kemalar qirg'oqdagi qoyalarga urilib, parchalanib ketgan. Orqaga qaytayotganda Ssillis yovning ko'ziga tashlanmaslik uchun dambadan sho'ng'ib, 5 km ga yaqin masofani suzib o'tgan. Bu jasorati sharofiga Delfada uning haykali o'rnatilgan. Afsonaga ko'ra, Ssillisga qizi Xinda yordam bergan, uni dengizlar hukmdorining sevgilisi deb ataganlar.

tahriri ostida chiqqan “Suzish, suvga sakrash va suv polosi” (1928) kitobi, shuningdek, suzish bo'yicha musobaqa qoidalari katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Tadqiqot maqsadi. Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti, maxsus tibbiy guruhga kiritilgan 1-kurs talabalari salomatligiga suzish mashg'ulotlarining ijobiy ta'sirini o'rganish va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyas. Tadqiqot ishida 17-22 yoshdagi maxsus tibbiy guruh talabalari qatnashdilar. Bulardan 60- talaba (20-qiz, 40 -o'g'il bola. Tadqiqot ishi uchun maxsus adabiyotlar o'rganilib, talabalar uchun ikki haftalik dastur tuzildi. Talabalar ikki hafta davomida haftasiga ikki marta suzish mashg'lotiga qatnashdilar. Tadqiqot TDTU qoshidagi spot majmuasida, 50 metrlik basseynida o'tkazildi. Suzish mashg'ulotlaridan oldin quruqlikda talabalar bilan tayyorlov mashg'ulotlari o'tkazildi. Mashg'ulotning asosiy qismida talabalar past intensivlikda, krol va brass usullarini almashtirib suzdilar. 1-jadval.

Faol dam sifatida suzuvchilar 50 metrlik masofadan so'ng chuqur nafas olib chiqardilar. Eksperiment o'tkazishdan oldin talabalar umumiy chidamligi o'rtacha ko'rsatkichdan past bo'lgan. Talabalar salomatligini xisobga olib suzish masofasini asta sekinlik bilan oshirib bori tavsiya etildi. Pedagogik eksperiment oxirgi bosqichida talabalarning bir mashg'lot davomida suzib o'gan masofa 700 dan 900 m. gacha oshdi.

1-jadval

Mashg'ulotning yakunlovchi qismida suvda o'yinlar, balandlikdan sakrash va sho'ng'ish bilan shug'ullandilar

Mashg'ulot turi	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Diagnostika bosqichi Test №-1	+																			
Mashg'ulot bosqichi Test №-2																				
Nazorat bosqichi																				+
Jismoniy tabiiya mashg'loti o'quv jarayoni tarkibi (80 daqiqa)																				
Tayyorlov bosqichi (10 daqiqa)																				
Basseynida: quruqlikda umumiy rivojlantiruvchi mashqlar.			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Mashg'ulotning asosiy bosqichi (65 daqiqa)																				
Krol usulida ko'krakda suzish YQS 130-140 q/d			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Brass usulida ko'krakda suzish YQS 100-110 q/d			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Suvda nafas mashqlari			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Yakunlovchi bosqich (5 daqiqa)																				
Suvda o'yinlar,																				

suvga balandlikdan sakrash, sho'ng'ish.																			
			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	

Bizning yurtimizda suzish bo'yicha o'quv-sport ishlari sifatini yaxshilashda A.A. Jem chujnikov(1925), I.V. Cherkanning (1927) o'quv qo'llanmalari, NA. Butovich

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijasida pedagogik eksperimentda qatnashgan talabalarning funksional ko'rsatkichlari yaxshilanganligi aniqlandi, ya'ni: o'rtacha arterial qon bosimi (OAQB) ($p<0,05$), Shtange probasi ($p<0,05$), sistolik qon hajmi ($p<0,05$), ortoproba ($p<0,05$), Skibinskiy probasi ($p<0,05$) aniqlandi. Bundan tashqari talabalarda Genchi probasi, yaxshilanganligi aniqlandi. Aniqlangan ko'rsatkichlarni umumlashtirib shuni ta'kidlash mumkinki, talabalarda yurak qon-tomir tizimidagi ijobiy o'zgarishlar yurak miokardini ekonom ishlashi va qon bosimini meyorlashganini, chidamlilikni oshganini ko'rsadi.

Xulosalar va tavsiyalar. Suzish chiniqishning hamda past haroratga organizmning bardoshligini oshirishni, shamollashni va boshqa tashqi sharoitning o'zgarishlariga bardoshligi oshirishning yaxshi usulidir. Suv yuqori issiqlik o'tkazuvchanligiga ega bo'lib, aynan shu uning yuqori chiniqtirish xususiyatlarini belgilab beradi. Suvda bo'lish organizmning issiqlik uzatishni regulyasiyalovchi mexanizmlarining mashq qildiradi, ularning harorat o'zgarishiga bardoshligini oshiradi. Chiniqishdan tashqari suzish unikal jismoniy mashq bo'lib, salomatlikni jismoniy rivojiga va kuchayishiga yordam beradi. Masalan, sport usullari bilan suzish barcha guruh mushaklari harmonik rivojlantiradi, chidamlilik, kuch, tezlik, egiluvchanlik, chaqqonlik (koordinat-

siya) kabi jismoniy sifatning rivojiga va mukammallashuviga yordam beradi. Ham suvda, ham quruqlikda bajariluvchi mashqlar nafaqat oyoq va qo'llar mushaklarini, balki tananing mushaklarini ham kuchaytiradi, bu esa bolalar va o'smirlarning o'z gavdalarini to'g'ri tutishlariga ko'maklashadi va shakllantiradi. Simmetrik harakatlar va gavdaning gorizontol holati tufayli, umurtqa pog'onasi stolbi unga tushuvchi tana vaznidan yuksizlantiriladi. Bukchayganlik va skolioz kabi gavnani tutishdagi nuqsonlarni yo'q qilish imkoni paydo bo'ladi.

Suzish bilan shug'ullanish organizmning immun tizimining himoya xususiyatlarini oshiradi, infeksiya va shamollash kasalliklariga bardosh berish kuchayadi; odam organizmida almashish jarayonlarining jadalligi oshadi. Suzish mashg'ulotlari mobaynida suvda muntazam ravishda bo'lish bolalar va kattalarning nerv tizimiga tinchlantiruvchi ta'sir qiladi va emotsional bardoshlilikni oshirib baquvvat va tinch uyquni ta'minlaydi. Suzish bilan shug'ullanish insonning aqliy ishchanligini oshiradi. Suzish butkul ravishda tayan-harakatlanish apparatining jarrohat olishini, siltanishlarni, sinishlar va boshqalarni oldini oladi.

Tadqiqot natijasida olingan ko'rsatkichlar suzish mashg'ulotlarining ayniqsa maxsus tibbiy guruhdagi talabalar salomatligiga koni foyda ekanlini ko'rsatdi. Shu sababli talabalarni suzish bilan shug'ullanishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Geyger A.I., Po'latxo'jayeva M.I. Suzish nazariyasi va uslubiyati T-2015y.
2. Geyger A.I., Po'latxo'jayeva M.I. Suzish sport turi bo'yicha musoboqalar o'tkazish qoidalari T-2014
3. Korbut V.M. SUZISH O'quv qo'llanma. T.2011y.
4. Korbut V.M., Isroilova R.G., Voljin V.I. Suzish texnikasi va unga o'rgatish uslublari O'quv qo'llanma Toshkent 2010y.
5. Korbut V.M., Isroilova R.G. O'yinlar orqali suzishni o'rganamiz
6. Korbut V.M., Salimgareyeva R.R., Geyger A.I. Ko'krakda krol usulida suzish texnikasini o'rgatish va takomillashtirish uchun mashqlar to'plami. T-2013y.
7. Korbut V.M., Isroilova R.G., Matnazarov X.Yu. Suzish. T.2011y.
8. Krasnova G.M., Zavadovskaya E.N. Amaliy Suzish O'zDJTI 2010 y.

UDK: 378

Feruza RAHMATOVA,
Magistr
E-mail:rahmatovaferuza56@gmail.com

NDPI dotsenti H.M.Suyunov taqrizi asosida

FANLARARO INTEGRATSIYA-TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI OMIL

Annotatsiya

Hozirgi kunda integratsiyalashgan o'qitish texnologiyalari zamonaviy hayotning barcha sohalarida o'zining zamonaviyligi bilan ajralib turadi. Ta'limda yangilanishlar esa qolgan barcha o'zgarishlarni boshlab bermoqda. Buni ta'lim sohasidagi barcha jabhalarda katta o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan sirli hodisa sifatida tushunish mumkin. Bugungi kun jamiyatida hayot va faoliyatning barcha sohalarida erishilgan eng yangi ilmiy va texnik yutuqlar, bor muammolarni bartaraf etish hamda jamiyat taraqqiyoti va rivojlanishiga hissa qo'shish maqsadida barqaror va sifatli o'zgarishlarni kiritish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarur, chunki u zamonaviy hayot tarzini yuksaltirish uchun yaxshi modelni anglatadi. Yangilangan ijtimoiy rivojlanish imkoniyatlari haqida gapirganda, biz ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak, chunki egallanadigan bilim bu rivojlanishga asos soladigan va to'g'ri yo'naltiradigan yagona ishonchli manbadir. Bugungi globallashtirilgan zamonning eng muhim muammolari va o'zgarish tomonlarini aks ettiruvchi integratsiyalashgan individual elementlar sifatida bilim, tushuncha, jarayonlar, munosabat, qiziqish va shunga o'xshash narsalarni o'rganish kerak.

Kalit so'zlar: Integratsiya, texnologiya, ta'lim, yangilanish, innovatsion texnologiya, individual elementlar

ФАКТОР, РАЗВИВАЮЩИЙ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЕ ИНТЕГРАЦИОННОЕ МЫШЛЕНИЕ

Аннотация

На сегодняшний день технологии интегрированного обучения характеризуются своей современностью во всех сферах современной жизни, а инновации в образовании запускают все остальные изменения. Его можно понимать как таинственное явление, которое принесет большие изменения во все аспекты образования. В современном обществе новейшие научно-технические достижения во всех сферах жизни и деятельности создают потребность во внедрении устойчивых и качественных изменений с целью устранения существующих проблем и содействия развитию и развитию общества. С социальной, экономической, технологической и культурной точки зрения внедрение инновационных технологий необходимо, поскольку представляет собой хорошую модель улучшения современного образа жизни. Когда мы говорим о возможностях обновленного общественного развития, мы должны уделять особое внимание развитию образования, потому что приобретенные знания являются единственным надежным источником, который обосновывает и направляет это развитие. Знания, понимание, процессы, отношения, интересы и тому подобное следует изучать как интегрированные отдельные элементы, отражающие наиболее важные проблемы и аспекты изменений в сегодняшнюю глобализованную эпоху.

Ключевые слова: Интеграция, технология, образование, обновление, инновационная технология, отдельные элементы

FUTOR INTEGRATION IS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF CONTEMPLATION

Annotation

Today, integrated learning technologies are characterized by their modernity in all areas of modern life, and innovations in education are initiating all other changes. It can be understood as a mysterious phenomenon that will cause great changes in all spheres of education. The latest scientific and technical achievements in all spheres of life and activity in today's society make it necessary to make sustainable and qualitative changes in order to overcome the existing problems and contribute to the development and progress of society. From a social, economic, technological and cultural point of view, the introduction of innovative technologies is necessary because it represents a good model for improving the modern way of life. When we talk about opportunities for renewed social development, we need to pay special attention to the development of education, because the knowledge acquired is the only reliable source on which to base and direct this development.

Key words: Integration, technology, education, renewal, innovative technology, individual elements

Kirish. Bugungi kunda insoniyat jamiyati, shuningdek, mustaqil respublikamiz xalqi oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy, g'oyaviy-siyosiy, ta'limiy-tarbiyaviy muammolarning yechimini topish tabiiy, ijtimoiy, texnik fanlarni o'zaro aloqadorligi va o'zaro munosabatlariga bog'liq.

Har bir fan, odatda, faqat o'z qonuniyatlari bilanгина yashamasdan, boshqa fanlardagi imkoniyatlarni ham e'tiborda tutadi. Bu bilan u o'zidagi imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Ayniqsa ona tili va adabiyot darslarini boshqa fanlar bilan aloqador bo'lmashini tasavvur etib bo'lmaydi. Dastlab "integratsiya" atamasi qanday ma'no anglatishi haqida kengroq to'xtalib o'tamiz. Hozirgi kunda o'qituvchining kasbiy kompetentligi bilan amalga oshiriladigan integratsiya tarifga ega emas.

Asosiy qism. O'quv jarayonini tashkil etishdagi asosiy vazifa innovatsion texnologiyadan samarali foydalanish ekanligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Ammo shu kunga qadar innovatsion texnologiyaning aksariyati nazariy muammolarga bog'ishlangan

bo'lib, uning amaliyotga ta'siri kamroq sezilmoqda. Buning uchun zamonaviy texnologiyalarni tezroq amaliyotga joriy etish usullarini ishlab chiqish talab etiladi.

Ta'lim integratsiyasi – fanlararo aloqaning yuqori darajasi, bir butun integrallashgan bilimlarni yaratishga imkon beruvchi vosita. Integratsiya tushunchasiga berilayotgan ta'riflar turlicha; ushbu ta'riflarning umumiylik tomoni - integratsiya bu atrofimizdagi borliqqa yaxlit qarashga erishishdan iborat. Integratsiyaning asosini fanlararo

aloqadorlik tashkil etadi va o'zining rivojini integratsiya g'oyasida topadi. Integrativ mazmunga ega bo'lgan predmetlarni o'rganish bo'lajak mutaxassislar bilimi, ish uslublari, shaxsiy fazilatlarini yaxlit, bir butunligini ta'minlovchi omil sifatida qaraladi.

Ta'lim tizimida integratsiya ikki xil ma'noda qo'llanilishi mumkin:

1. O'quvchilarda atrofimizdagi olam haqida bir butun, yaxlit tasavvurni shakllantirish (bunda integratsiyaga ta'lim maqsadi sifatida qaraladi).

2. Predmetlardan beriladigan bilimlarni yaqinlashtirishning umumiy platformasini topish (bu yerda integratsiyata'lim vositasi hisoblanadi). Birinchi ma'no bo'yicha integratsiya o'quvchi bilim dargohiga dastlabki qadamini qo'yishdanoq, dunyoni yaxlit, bir butun, uning barcha elementlari o'zaro bog'langan tizim sifatida tasavvur qilib olin. Ikkinchi ma'noda integratsiya o'quv fanlaridan beriladigan bilimlarning o'zaro to'qnash(uchrash)gan yeri(nuqtasi)da yangi tasavvurlarni ang'lay olin. Dastlab, fanlardagi fikr(g'oya)lar to'qnashgan nuqtada avvaldan bo'lgan tabaqalashgan bilimlardagi kamchiliklarni to'ldirishga, ular o'rtasida bo'lgan bog'lanishlarni tarkib toptirishga da'vat etsin. Ta'limdagi integratsiyani quyidagicha ifodalashni lozim topdik:

1. Butun borliq haqida yaxlit tassavvur hosil qilish (bu yerda integratsiya ta'lim maqsadi sifatida qaraladi);

2. Turli fan bilimlarini yaqinlashtirish uchun umumiy platforma toppish (bunda integratsiya vosita sifatida ishlatiladi).

3. Rivojlantiruvchi ta'lim berish vositasi sifatida.

4. Umuminsoniy, milliy tarbiya vositasi sifatida.

Ikki o'quv fani o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishda va ularning integratsiyasida vaqti-vaqti bilan u yoki bu fan tayanch bo'lib xizmat qiladi. Turli o'quv fanlardagi mavzularning uzviy bog'liqligi va mantiqiy o'zaro aloqadorligi integratsiyalashgan darslarning asosi bo'lishi kerak. Integratsiyaning tarkibiy qismlari. Olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'ldiki, integratsiya ma'lum bir tarkibiy qismlarga ega ekan. Quyida ana shu haqda fikr yuritiladi. Obyektga doir integratsiya: bunda bir obyektning turli fanlardagi timsollari bir mavzu, bo'lim yoki kurslarga (yer, suv, havo, oziq-ovqat va boshqa) kiritiladi.

Tushunchaga oid integratsiya: bunda umumiy tushuncha (energiya, harakat, modda, axborot va boshqalar)lar mazmunini ochib beradigan mavzu yoki kurslar qamrab olinadi.

Metodologik integratsiya: u falsafa metodologiyasi kabi ilmiy bilishning alohida metodlariga taalluqli integratsiya bo'lib, ularga tizimli yondashuvning qo'llanilishi va uning mohiyati, tabiatshunoslikka oid muammolarning qo'yilishi va ularning hal etilishi; fandagi tushuntirish va prognoz qilish; kuzatish, tajriba, modellashirishning tuzilish mohiyati va qo'llanilishi kabilarni kiritiladi. Muammoli integratsiya: u turli kenglik darajasidagi fanlararo muammolarni qamrab oladi (atrof-muhitni muhofaza qilish, giyohvandlikka qarshi kurashish va boshqalar).

Faoliyatga oid integratsiya: munozara, guruhlar tarkibida ishlash, fanlararo reja va loyihalar tuzish va boshqalar. Amaliy integratsiya: turli jarayon yoki texnik mahsulotlarni har tomonlama ko'rib chiqish, antibiotiklar, sintetik moddalar, biotexnologiya kompyuterlar va boshqalar.

Har bir fan, ayniqsa, o'z xususiyatiga ko'ra bir-biriga yaqin fanlar –adabiyot, til, tarix, musiqa, tasviriy san'at-maktabda uzviy birlikda o'rganiladi. Ta'limda o'quvchilarga ma'lum bilimlar tizimini yetkazib, ularni faqat eslab qolishning o'zi bugungi kunda yetarli bo'lmay qoldi. Zamonaviy bilim olishda motivatsiya uyg'otish, mustaqil bilim olish ishtiyoqini hosil qilish, integratsiya asosida ta'lim berish dolzarb vazifalardandir. Pedagogik texnologiya ana shunday

talabni ro'yobga chiqarishga qaratilgan ta'lim tizimidir. Texnologiyaning asosi

talabi-o'quvchilarning puxta bilim olishi, bilimlarni o'zlashtirishda faollik ko'rsatishi, mustaqil fikrlashi, ta'limda aniq samarador natijaga erishishdir. Ta'limni integratsiya qilish mohiyati nimadan iborat? Ta'limga bog'liq "Integratsiya" tushunchasi 2 ta ma'noga ega:

O'quvchida atrofimizdagi olam to'g'risida yaxlit tasavvur hosil qilish (bu yerda integratsiya ta'lim maqsadi sifatida ko'riladi). Predmetli bilimlarni yaqinlashtirish uchun umumiy platformani topish (bu yerda integratsiya – ta'lim vositasi sifatida ko'riladi).

Integratsiya ta'lim maqsadi sifatida olam tizimining alohida qismlari bog'liqligini ko'rsatuvchi bilimlarni berishi emas, bolani barcha elementlari bir-biriga bog'liq yaxlit olamni tasavvur qilishga birinchi qadamlarida o'rgatishi kerak. Bu maqsadni boshlang'ich maktab amalga oshirishi kerak. Integratsiya – predmetli bilimlar chegarasida yangi tasavvurlarini qabul qilish vositasi. Birinchi navbatda tabaqalashirilgan bilimlar orasida bilmagan joylarni to'ldirish, ular orasidagi aloqalarni o'rnatish lozim. U ta'lim oluvchining bilimini oshirishga, ta'limdagi tor ixtisoslashtirishni yangilashga yo'naltirilgan.

Shu bilan birga integratsiya ta'limining klassik o'quv predmetlari o'rni egallashi kerak emas, u faqat olinayotgan bilimlarni yaxlit bir tizimga birlashtirishi kerak, xolos. Muammoning qiyin tomoni integratsiyaning ta'lim boshidan oxirigacha dinamik rivojlantirishdadir. Agar boshida "hamma narsa to'g'risida o'zgina bilish" lozim bo'lgan bo'lsa, keyinchalik tarqoq bilim va ko'nikmalarni birlashtirish kerak bo'ladi va oxiriga kelib "o'zgina" narsa to'g'risida hammasini "bilish" kerak bo'ladi, ya'ni bu yangi integratsiya darajasidagi ixtisoslashtirishdir.

O'quv fanlari miqdorini oshirish, albatta, har doim ham ijobiy natija beravermaydi. Chunki bugungi zamonaviy texnologiya son orqasidan quvish emas, balki sifat o'zgarishlarining ham bo'lishini taqozo etmoqda. Bu jihatdan rivojlangan davlatlarning tajribasiga tayanmoq lozim. Ularning 70 foizi ta'lim tizimida integrativ xarakterdagi o'quv dasturlari va darsliklardan foydalanmoqdalar. Jumladan, Buyuk Britaniya ta'lim tizimida asosan integrativ fanlar joriy qilingan bo'lsa, Koreya va Shveysariyada integratsiyalashgan fanlar, Vengriyada madaniyat yo'nalishidagi o'quv fanlari, Irlandiyada fan va texnika kabi bloklarda barcha o'quv fanlari mujassamlashtirilgan holda o'qitiladi. Respublikamizda yetuk malakali mutaxassislar tayyorlashga yo'naltirilgan ta'lim tizimi barcha imkoniyatlarini yuzaga chiqara oladigan ijodkor shaxsni tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yan "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun ta'limda olib borilayotgan ishlarning bosh mezonini hisoblanadi. Bu mezon asosida takomillashtirilgan, zamon talablariga javob bera oladigan dasturlar, o'quv darsliklari yaratilmoqda. Ta'lim muassasalari, xususan, maktablar qayta ta'mirlab, zamonaviy andozalar darajasiga tenglashtirilmoqda. Ana shu asosda ta'lim jarayoni ham bevosita shakllantirilib uning samaradorligini oshirishga ahamiyat berilmoqda. Ta'lim jarayoniga innovatsiyalar kirib kelmoqda. Bu tushuncha «yangilik» ma'nosini bildirib, ta'lim islohotlarida nazarda tutilgan ta'limda totalitarlikdan demokratik ta'lim tizimiga o'tish, shaxsning qiziqishlari, qobiliyatini hisobga olish, ta'limni insonparvarlashtirish, ta'lim tizimini jamiyatning iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish, bilimlarni chuqur o'zlashtirishni ta'minlaydigan ta'lim tizimini shakllantirishga sharoit yaratish kabilarni hisobga olish zarur. O'quv materiali ma'lumot mazmunini moddiylashtirishning eng oxirgi darajasidir. Ta'lim uslublari o'quvchilarning qobiliyatini namoyon etishga, zehni o'tkirlashga, tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilmog'i zarur. Shu maqsadda she'riy san'atdan foydalanish, o'rganilyotgan mavzularni sharhlash va izohlash kabilardan foydalanish maqbul yo'l hisoblanadi. Bu

uslublar o'quvchini rag'batlantirish, uning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish va qobiliyatini namoyon etishga xizmat qiladi. Shu bois biz ona tili va adabiyot fanidan

5-9-sinflarda integratsiya asosida o'rganilishi mumkin bo'lgan mavzularni o'rgandik. Bilamizki, ta'lim sohasida "innovatsiya" ta'lim-tarbiya maqsadi, mazmuni, shakli va metodlarini, umuman olganda, pedagogik jarayonni tashkil etishda yangiliklar kiritishni nazarda tutadi hamda o'quvchilarda ilmiy xulosalar chiqarishga yordam beradi. Ta'lim jarayonining ta'lim maqsadiga mos kelishini ta'minlash uchun ijtimoiy talab va ta'lim maqsadidan kelib chiqqan holda ta'lim mazmuniga asoslangan yangi o'quv modellari o'qitish jarayoniga tatbiq etish talab etish; ta'lim maqsadiga mutanosib bo'lgan ta'lim mazmunining shaxsga yo'naltirilganligini ta'minlovchi yo'nalishlarini kengaytirish; hamda fanlararo aloqadorlikni ta'minlashdan iboratdir.

Ayrim hollarda ta'lim-tarbiya ishida aloqadorlik, tizimli va majmuaviy yondashuvlar sinonim sifatida talqin qilinadi. Bu tushunchalarning umumiy tomonlarini o'rganilayotgan obyektlarning turli qirra, tomon va xususiyatlari tashkil etadi. Lekin ular bir-biridan mohiyatiga ko'ra ham farqlanadi.

Integrativ yondashuv kasbiy yo'nalganlik, ilmiylik, mahorat, muntazamlik, tizimlilik, uzviylik, ko'rsatmalilik, tushunarlik, tabaqalashtirish kabi didaktik prinsiplar bilan aloqadorlik hamda uyg'unlikda amalga oshiriladi. O'z navbatida, integrativ yondashuv ham hech qachon boshqa didaktik prinsiplarga o'xshab o'qituvchiga biror tayyor yo'nalish bermaydi, ammo undan foydalanilgan holda didaktik va metodik masalar yechimini aniqlaydi.

Olimlarimizning fikricha, integratsiya didaktik prinsiplar qatoriga kiradi va ular orasida yetakchi o'rin egallaydi.

Bunday tushuncha ta'lim tizimida integratsiya masalasini, fanlararo uzviylik va bog'liqlik masalasini yana bir bor ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Ta'lim tizimiga integratsiyani kiritish maktab va jamoatchilik o'rtasida turgan ta'lim va tarbiyaga oid vazifalarni hal etishda asosiy vosita bo'lishi mumkin.

Integratsiyalashtirilgan darslar bolalar dunyoqarashida bir butunlikni, voqealar uzviyligini tushunishini tabiatni anglab yetishga o'rgatadi. O'qitish jarayonida integratsiyani qo'llash nazariyasi taraqqiyoti ilmiy pedagogik tushunchalar rivoji, asosiy va muhim ahamiyatga ega. Integratsiya differentsiya bilan uzviy bog'liqdir. Bu uzviylik o'quvchilarda olayotgan bilimlarini anglashga bo'lgan intilishlari tizimini barpo qilishlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Fan taraqqiyoti ko'z ilg'amas darajada tezlashgan davrda fanlararo integratsiya uzluksiz ta'limni yo'lga qo'yishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Integratsiya jarayonining ildizi uzoq o'tmishdagi pedagogikaga borib taqaladi hamda fanlararo bog'liqlik g'oyasi bilan ifodalaniib, o'quv materialini mazmunini o'rganish, tabiatni yaxlit bir butun sifatida talqin qilishni nazarda tutadi. Integratsiya jarayoni differentsatsiya bilan mustahkam aloqaga ega bo'lib, mazkur jarayonlar o'quv fanlarining tanlanishida, tuzilishida va o'quvchilar bilimini umumlashtirishda o'z aksini topadi.

Integratsiya- bu fanlarning differensial jarayon davomida yaqinlashuvi va bog'liqligidir. Integratsiya jarayoni

fanlar orasidagi aloqani yangi, yuqori sifatda bir-biriga bog'lash bosqichi bo'lib, o'zini yuqori ko'rinishda namoyon etadi. Shuni alohida qayt etish kerakki, integratsiya jarayoni asoslari uzoq o'tmishdagi xalq pedagogikasi va ilmiy pedagogikaga asoslangan. Integratsiya fanlararo bog'liqlikdir. Fanlararo bog'liqlik asoslari tabiatni to'la holda o'quv darsliklarda ko'rsatish va tushuntirish zaruratidan paydo bo'lgan.

Hozirgi vaqtda o'qitish va ta'lim berishdagi integratsiya muammosiga yanada kuchli e'tibor qaratilmoqda. Biroq, yuqoridagi fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, integratsiya jarayon sifatida fundamental ilmda ham uning shoxobchalarida ham paydo bo'ldi. Hozirgi vaqtda zamonaviy maktabda integratsiyani pedagogik muammolarni yechimini topuvchi, maktabdagi faoliyatni yaxshilashga, pedagoglar jamoasini salohiyatini oshiruvchi, ularga ta'sir etishning optimal yo'llarini topishga xizmat qiluvchi omil deb qaralmoqda. Integratsiya pedagogik holat sifatida ikkita an'anaga ega: avvalo aytish lozimki, ayrim maktab fanlari integrativ xarakterga ega. Ko'pincha bu fan ichidagi integratsiya darajasi bo'lib: masalan, savodga o'rgatish darslari (o'qishni va yozishni o'rgatish) – o'sha davrdayoq integratsiyalashtirilgan dars edi. Shuningdek, maktabdagi adabiyot darsi yagona maqsad asosida amalga oshirilgan. Bunda o'zaro bog'langan adabiyotni o'rganish, o'qish malakasini takomillashtirish, ijodiy fikrlash, ijod qilish malakalarini birlashtirishga qaratilganligi fikrimizga dalildir.

Biroq, bugungi kunda maktab predmetlarini birlashtirishga nisbatan yangi yondashuv bosqichi boshlandi. Fanlararo bog'liqlikdan turli bir-biriga yaqin bo'lgan predmetlarni yaqinlashtirish, yaxlit holda integratsiyalashtirish muammosiga murojaat qilinmoqda.

Ta'limdagi integratsiyaning mohiyati nima bilan xarakterlanadi?

"Integratsiya" tushunchasi ta'lim jarayoniga tatbiq etilganda ikkita ma'noni anglatadi:

-birinchidan, bu maktab o'quvchilarida bizni o'rab turgan atrof-olamni bir butunlikda deb qabul qilinishiga erishish (bunda integratsiya ta'lim maqsadi sifatida maydonga chiqadi);

- ikkinchidan, fanga doir bilimlarni umumiy jihatlarini yaqinlashtirish (bunda integratsiyaga ta'lim vositasi sifatida qaraladi).

Integratsiyaning mazmun mohiyati Farididdin Attorning quyidagi fikrlariga hamohangdir: "Bu ro'yi zaminda mayda narsaning o'zi yo'q, hamma narsa bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiradi".

Xulosa. O'quv materialini integratsiyalashtirish so'zsiz ravishda jahonda ham, milliy pedagogikada ham tabiiy va yetakchi xarakter kasb etadi. Hozirgi vaqtda o'qitish va ta'lim berishdagi integratsiya muammosiga yanada kuchli e'tibor qaratilmoqda. Biroq, yuqoridagi fikrlarga tayangan holda aytish lozimki, integratsiya jarayon sifatida fundamental ilmda ham uning shoxobchalarida ham paydo bo'ldi. Zamonaviy maktablar faoliyatida integratsiyani pedagogik muammolarni yechimini topuvchi, maktabdagi faoliyatni yaxshilashga, pedagoglar jamoasini salohiyatini oshiruvchi, ularga ta'sir etishning optimal yo'llarini topishga xizmat qiluvchi omil deb qaralmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Asqarov B. Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagog xodimlarining badiiy-estetik kompetensiyasini rivojlantirish mazmuni. NamDU ilmiy axborotnomasi, 2022-yil, 688-bet.
2. Zunnunov A. va boshqalar. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent. O'qituvchi. 1992-yil, 13-bet
3. Roziqov O. va boshqalar. Ona tili didaktikasi. Toshkent. Yangi asr avlodi. 2005-yil, 47-bet
4. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent. Innovatsiya-Ziyo. 2020-yil. 28-bet.
5. Ro'zimuhammad B. Buyuk shaxslar silsilasi // Ma'rifat. - 2002. - №26. - B.6.

Sadokat SADIEVA,
Psychologist of Namangan Institute of Foreign Languages
E-mail: sadiyeva91@list.ru

Based on the review of UzMU professor D. Mukhamedova

CHARACTERISTICS OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL STABILITY

Annotation

Observing the feeling of inability of students to get used to a new life stage has a direct impact on their educational process. The increase in information, unusual methods and forms of study, sudden changes in the system of relations affect the psychological well-being of the student. In this article, the psychological and social features of the important age of the student are presented, and the psychological well-being during the study period is analyzed.

Key words: Psychological well-being, student age, youth activities, satisfaction, positive activity, self-awareness, professional formation, self-acceptance, psychological health.

TALABALARNING PSIXOLOGIK BARQARORLIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Talabalarning yangi hayotiy bosqichga chiqishda ko'nikmaslik hissi kuzatilishi ularning o'quv jaroyoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumotlarning ko'payishi, noodatiy metodlar va o'qish shakli, munosabatlar sistemasining keskin o'zgarishi talabaniing psixologik farovonligiga ta'sir qiladi. Ushbu maqolada talabaniing muhim yosh bosqichining psixologik va ijtimoiy xususiyatlari keltirilib, o'qish davridagi psixologik farovonligini tahlil qilishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Psixologik farovonlik, talabalik yoshi, yoshlik davrdagi faoliyat, qoniqish, ijobiy faoliyat, o'z-o'zini anglash, kasbiy shakllanish, o'zini o'zi qabul qilish, psixologik salomatlik.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Наблюдение за чувством неспособности студентов привыкнуть к новому жизненному этапу оказывает непосредственное влияние на их учебный процесс. Увеличение объема информации, необычные методы и формы обучения, резкие изменения в системе отношений сказываются на психологическом самочувствии учащегося. В данной статье представлены психологические и социальные особенности важного возраста школьника, а также проанализировано психологическое самочувствие в период обучения.

Ключевые слова: Психологическое благополучие, студенческий возраст, молодежная деятельность, удовлетворение, положительная активность, самосознание, профессиональное становление, принятие себя, психологическое здоровье.

It is important for a person to achieve psychological well-being in order to strengthen his potential. When the sense of internal satisfaction is lost, a person experiences tension, body cramps, emotional disturbances, inconsistency in actions, decrease in creativity and efficiency. In this place, as a result of exhaustion of the body, it leads to the appearance of psychosomatic diseases. One of the main tasks of the modern education system is to create conditions for positive development of students. It is common for students to be unable to adapt to a new life, that is, to study in higher education. Students' assimilation of extensive information, unusual methods and forms, complex interpersonal relations systems, sudden changes in work and rest regimes cause long-term emotional stress and anxiety.

Youth (student) age is a young period of human development (16-17 - 20-21), the beginning of an independent adult life. 16-17 years old - 20-21 years old is, in a broad sense, the youth stage of personality development. At the same time, the following age periods are distinguished at this age: 16-17 years-early youth - 17-20 years in fact (in the narrow sense) youth, 20-21 years - late youth. These age periods have their own characteristics, but at the same time they have many common characteristics. The main socio-psychological and age characteristics and factors of the individual in any period of development are as follows: the social status of the development of individuals, the type of leading activity, the field of communication, mental neoplasms, intellectual parameters, the development of the individual, emotional qualities. First of all, the development of a person's social

status at a young age, boys and girls starting work independently and finding their place in society are considered. In this regard, social requirements for young people change, social conditions affecting personal formation change: they must be ready for work, family life, and fulfilling civic obligations.

Youth for boys and girls is the time to choose a life path, study at a university, work in a chosen specialty (including searching for it), start a family, for a boy, perhaps to serve in the army. In the modern period of socio-economic development of the society and the state, the period of youth remained in the conditions of constant instability of the society. In the present era, there are no ideals that were required in the past, but in the present, new, adequate ideals are not defined.

Therefore, it is very difficult for young people today to learn the norms of adulthood. And from here - confusion of thoughts and lack of confidence in the future. The leading activity in youth is education and professional activity. Social motives related to the future begin to actively encourage educational activities at this age. The choice of academic subjects is manifested at a young age. In this period, the main goal of educational activity is to acquire a profession of social importance. When talking about the student age, it should be noted that this is the period of the most active activity, professional formation, and the formation of personal values. The social state of development is the choice of a young person's life path, professional and personal self-determination. E. Erikson considered this age as the most

critical period of human social formation. Psychosocial identity formed at the age of 21-25 indicates personal maturity and ability to solve adult problems [1].

After passing the final exams at the school and passing the entrance exams at the university, the first-year students remain in their own social relations and working conditions. They adopt unusual teaching methods and forms; the mode of work and rest will change. Students have different diseases than their peers belonging to other social groups. Often, diseases related to social incompatibility ("conflict with the future") appear at the beginning of university education [2].

Also, in the university, approximately in the third year, students change their attitude towards their chosen profession. Researchers call this the syndrome of the negative third year in professional training: students are observed to be disappointed with their profession, sometimes they think about changing the educational institution and specialization. An important indicator of this is that the following conditions are observed during successful study and practice. Thus, the crises related to the conditions of professional formation and study activities described above have a significant impact on the professional formation, adaptation and health of the student. Analyzing the situation of the following problem, we can distinguish two components in the psychological well-being of students today: cognitive (goals, meanings, achieved results) and emotional (experiences related to the realization of goals and also behavior).

We observed the first mention of the term "psychological well-being" in the classic work of Bradburn (1969). Having studied this term, the scientist saw it as a balance that affects each other. According to him, the state of positive influence includes the positive emotions of a person - joy, satisfaction, pleasure, enthusiasm.

Feelings of grief and sadness are negative effects. The difference between these opposite feelings (positive and negative) reflects a person's psychological well-being and overall satisfaction with life. In a situation where the feeling of positive reinforcement prevails, a person feels happiness and satisfaction, and of course he feels a high level of psychological well-being. When the accumulation of negative feelings is observed, a person feels unhappiness and self-satisfaction, and in turn, this indicates low psychological well-being. According to K. Riff, psychological well-being is considered an interactive indicator that reflects the positive activity of a person. This indicates several main components of psychological well-being: autonomy (independence and responsibility for decisions made), self-acceptance (positive attitude towards oneself and one's life), positive relationships with others (kindness, trust and empathy), the existence of goals in life (individual values and meanings of a person), personal growth (self-development and realization of one's potential), competence (the ability to solve problems in everyday life) [3].

Psychological well-being in Russian psychology by authors such as A. V. Voronina, R. M. Shamionov, O. A. Idobaeva, L. V. Kulikov, P. P. Fesenko, T. D. Shevelenkova, ya. I. Pavlitskaya [1; 2; 8; 9; 11; 12; 13] and studied by others. According to A. V. Voronina, psychological well-being is a systematic quality of a person, which is formed in the course of life and is preserved from the psychophysiological side. A model of psychological well-being was produced by the scientist and it has four hierarchical levels, which are psychosomatic health, social adjustment, mental health and psychological health. The author raises a person to each of the mentioned levels in sequence and starts to look at himself and others with a new perspective; begins to see his place in this world; independently chooses a behavioral strategy and begins to apply it [4].

Russian researcher R. M. Shamionov "subjective well-being" reviewed the concept. According to the scientist, this is a person's emotional and valuable attitude towards his life, as well as his relationship with himself, the environment, and the image of his internal and external "well-being". The main components of subjective well-being are happiness, harmony, consistency of emotions, satisfaction, and a sense of meaningful life [5].

P.P. Fesenko and T.D. Shevelenkova talked about actual and ideal psychological well-being. Psychological well-being is understood as a person's attitude towards himself at the same time. In other words, a person feels happy or unhappy "here and now" [6].

Emotional-personal characteristics in youth actively develop and become complex. Emotional volitional characteristics are rebuilt, independence, courage, criticality and self-criticism, rejection of hypocrisy and rudeness are manifested. The period of youth is characterized by changeable emotions (mood swings, anxiety, mood swings). In order to determine the psychological well-being of students, a small study was conducted at Namangan State University. For this purpose, we used the methodology of P. P. Fesenko, T. D. Shevelenkova consisting of 84 statements, which was adapted by K. Riff's "Psychological well-being scale" methodology. The methodology includes: "general psychological well-being", "positive relationships with others", "autonomy", "environmental control", "personal growth", "goals in life", "self-self-acceptance". 52 students from various faculties of the university participated in the study. Our results showed that the average level of general psychological well-being was observed in all research participants. The high level indicator was shown in second-year students. This indicator confirms that while the first-year students are going through a period of crisis and adaptation to the study process, second-year students have an improvement in their attitude towards themselves and high self-esteem.

The scale of "Positive relations with others" showed a high index among pedagogic-psychological students. This display means that they strive to establish a trusting relationship with the people around them, show them care and sympathy, and are able to establish truly close relationships. We mean that their profession of helping and supporting is related to their personal qualities. Students of the Faculty of Mathematics, who have a high need to quickly achieve independence, achieved a high score on the "Autonomy" scale. They manage their behavior independently; they do not rely on public opinion to evaluate themselves. According to the results of the "Environmental management" scale, psychology students have difficulties in allocating and organizing their time to achieve their goals; they reported that they could not do their necessary work on time; this situation is related to the requirements for the organization of the educational process and the adaptation process. As for the results of the "Goals in life" scale, most of the participants emphasized the presence of clear life goals and intentions; they emphasized that it is the meaning of their lives. The "Self-acceptance" scale with a high index in law faculty students reflects a positive attitude towards oneself. Thus, according to the conducted research, we came to the conclusion that the level of psychological well-being of students studying in the 1st year has a low indicator. They have a critical attitude towards themselves, and their self-esteem is unstable. Also, these students have difficulties in organizing their general activities and work. Accordingly, psychological and pedagogical support should be provided to them within the psychological service of the university. For this, in our opinion, it is appropriate to provide psychological support to students who are not able to adjust emotionally and feel psychological stress; it is necessary to carry out psychophylactic work to overcome emotional

incompatibility; carrying out work on increasing the level of students' resistance to stress; formation of constructive skills to overcome stress; increase the qualification of students' social skills and the development of their effective communication; providing assistance to students in troubled and crisis situations.

Of course, the personality of a teacher of higher education is of great importance in increasing the level of psychological well-being of students. A teacher who knows and loves his work, who is busy with his subject, arouses sincere respect among students. A teacher can not only increase his motivation for a certain direction, but also change the student's attitude towards him. This is done by mastering the subject and imitating the teacher. Different types of interactive methods can be used to increase students' creative activity and interest, as well as improve their communication

skills, thinking process, pre-assessment of the situation, adequate attitude towards themselves and the people around them. Undoubtedly, one of the main tasks of university education is to provide students with independent and creative education, and then teach them to get out of difficult professional situations through thinking that helps to solve and find non-standard problems. In order to develop the skills of successful self-organization of students, it is appropriate to actively involve them in scientific and research work in the educational process. A factor that ensures the development of science in the main university is the presence of various scientific schools. Research activities are carried out in the form of theses, term papers and theses writing; participation in science olympiads, contests and student scientific conferences and seminars; carrying out unusual tasks of a scientific-research nature in teaching practice.

REFERENCES

1. Erickson E. Identity: youth and crisis. – M.: Progress, 2006. –P.25
2. Grigorenko E.Yu. Psychological well-being of students and its determining factors // Problems of territory development. - 2009. - No. 4 (48)
3. Kabanchenko E.A., Kholodkova O.G. Psychological well-being in student age // Youth Scientific Forum: Humanities. Electronic collection of articles based on the materials of the XLI student international correspondence scientific and practical conference. - M. : "MTSNO", 2017. - No. 1 (40).
4. Voronina A.V. The problem of mental health and well-being of a person: a review of concepts and experience of structural-level analysis // Siberian Journal of Psychology. - 2005. - No. 3.
5. Shamionov R.M. Criteria for the subjective well-being of the individual: socio-cultural determination // Bulletin of the Saratov University. New series. Acmeology of education. Psychology of development. - 2015. - V.4. – No. 3(15)
6. Shevelenkova T.D., Fesenko P.P. Psychological well-being of the individual (a review of concepts and research methods) // Psychological diagnostics. - 2005. - No. 3.

Феруза САИДОВА,

Андижон давлат университети катта ўқитувчиси
saidovaf1977@gmail.com

p.f.n, prof.v.b.Z.E.Abduraxmonova taqrizi asosida

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERPERSONAL PERCEPTION IN THE SYSTEM OF VALUES

Annotation

This article attempts to comprehensively study the socio-psychological features of interpersonal perception in the system of values. The socio-psychological nature of interpersonal relationships is revealed in the studies of domestic and foreign psychologists.

Key words: system of values, interpersonal perception, mutual perception, mutual understanding, social aspect.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕЖЛИЧНОСТНОГО ВОСПРИЯТИЯ В СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В данной статье предпринята попытка всесторонне изучить социально-психологические особенности межличностного восприятия в системе ценностей. Социально-психологическая природа межличностных отношений раскрыта в исследованиях отечественных и зарубежных психологов.

Ключевые слова: система ценностей, межличностное восприятие, взаимовосприятие, взаимопонимание, социальный аспект.

ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИДА ШАХСЛАРАРО ИДРОКНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада қадриятлар тизимида шахслараро идрокнинг ижтимоий-психологик хусусиятларини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилинди. Мамлакатимиз ва чет эл психологларни тадқиқотларида шахслараро муносабатнинг ижтимоий-психологик моҳияти очиқ берилган.

Калит сўзлар: қадриятлар тизими, шахслараро идрок, ўзаро идрок, ўзаро тушуниш, ижтимоий жабаҳа.

Кириш. Жаҳондаги ривожланган мамлакатлар глобаллашув шароитида маънавий тараққиёт йўлида эришган муҳим ютуқлар қаторида ўз маданий меросини, маънавий ва ахлоқий қадриятларини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Илғор олий таълим муассасалари томонидан педагогларни тайёрлаш жараёнида миллий ва умуминсоний, мотивацион-қадриятли ва фаолиятга аксиологик муносабатларни таркиб топтириш масаласига жамиятда қадриятлар тизимини ривожлантиришнинг бирламчи воситаси сифатида қаралиб, ўқув мазмунини мазкур муносабатларга асосланиб шакллантириш тенденцияси кузатилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Шахслараро идрокнинг ижтимоий-психологик хусусиятларига қаратилган тадқиқотлар МДХ психолог олимларидан А.А.Бодалев, П.Н.Иванов, М.М.Бахтин, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, В.Н.Мясищев, Н.Н.Обозов, С.Л.Рубинштейн, С.Л.Братченко, Е.И.Доценко, А.Кроник, А.Г.Асмолов, Б.С.Братусь, С.Т.Братченко, В.Г.Крысько, О.А.Королева, В.В.Ольшанский, В.Н.Куницына, Е.А.Красникова, Я.Л.Коломинский ва бошқалар томонидан амалга оширилган[1].

Инсон шахсини ва унинг ҳаёт фаолияти табиатини кадр-қимматини аниқлаш ғоялари психологиянинг мустаҳкам пойдеворини ташкил этишига қарамай сўнгги пайлардагина тадқиқотчиларнинг мулоқотга бўлган қизиқиши ортган. Ижтимоий психологиядаги бу ҳолат шахслараро мулоқотда суҳбатдошларнинг индивидуал психологик хусусиятларини тушунишга таъсири жуда яхши ўрганилишига олиб келди. Шу билан бирга, қадриятлар тизимини шахслараро муносабатлар, жумладан, ўзаро идрок, ўзаро тушуниш табиатига

таъсирини ўрганиш эндигина ўз йўлининг бошида турибди.

Мамлакатимиз психологларидан М.Г.Давлетшин, Ғ.Б.Шоумаров, Э.Ғ.Ғозиев, В.М.Каримова, Ш.Р.Баратов, А.М.Жабборов, Н.С.Сафоев, Ғ.Б.Шоумаров, З.Т.Нишоновна, З.Х.Камалова[2] ларнинг тадқиқотларида шахслараро муносабатнинг ижтимоий-психологик моҳияти, қадриятлар каби масалаларда ўзига хос изланишлар олиб боришган. Шунингдек, шахснинг муомала маданияти, муомаланинг ўқув фаолиятини бошқаришдаги роли, ўқитувчи-ўқувчи ҳамкорлигининг муҳим психологик омили бўлган мустақил фикрлаш, ўқувчилар билан мулоқот ўрнатишда ҳамкорлик ва шахслараро муносабатларнинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга йўналтирилган мулоқатмандлик омиллари ўрганилган.

Қадрият инсон ғояси сифатида субъектив образларда қабул қилинади ёки маданий-тарихий меъёрлар сифатида тавсия этилади. Индивидуал ва ижтимоий ориентер сифатида у “арзигулик” ҳулқ-атвор сифатида конкрет ҳаётни белгилаб берувчи стил ҳисобланади.

Қадрият – фаолиятни бошқариш усули ва йўналишни танланиши сифатида, шахс мотивлар тизимини интеграциялаш сифатида И.В.Бестужев-Лада, С.Г.Климов, И.С.Кон, М.Н.Руткевич, Н.В.Щубкин, Р.Аронсон, В.А.Ядов[3] ва бошқалар томонидан ўрганилган. Бу изланишларда қадрият касбий ривожланишни ва ихтиёрий танлашнинг асоси сифатида кўрилади.

Ҳар бир жамиятда маданиятнинг ўзига хослигини акс эттирадиган ўзига хос қийматга йўналтирилган тузилма мавжуд. Шахс онтогенез жараёнида бир катта

ижтимоий-маданий гуруҳга, хусусан у ёки бу этник гуруҳга мансублигини англаш унинг қадриятлари тизимининг шаклланишига тобора кўпроқ таъсир қилади.

Мазкур тадқиқот методикалари синалувчиларда қадриятлар тизимида шахслараро идрокнинг ижтимоий-психологик хусусиятларини ўрганишга қаратилган бўлиб, тадқиқотимизда синалувчиларнинг хулқ-атворлари, ўзига бўлган муносабати, шахслараро муносабатда идрок қилиш, бир-бирини тушуниш, мулоқотга киришувчанлик, бошқа инсонларга ёрдам бериш, жамиятда ижобий ўзгаришларга эришиш учун ижтимоий фаоллик, олам-табиат ва инсонларда янгиликни англаш, ўзига ишонч каби, чин инсоний фазилатларини ўрганиш ҳамда бундай гўзал қадриятларни келажак авлодларига етказишларида собит қадам бўлишларига қорлашдан иборат.

Ўрганилаётган ҳодисани кўриб чиқишда қадрий ва мазмуний ёндашув ўзаро тушунишни ўзини, шеригини идрок қилиш ва шерикларининг тушуниши қадрий ва мазмуний позицияларига асосланган шерикни тушуниш сифатида аниқлашга имкон бери. Шундай қилиб, тадқиқотда қадриятлар тизимида шахслараро идрокнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ўрганилган бўлиб шахснинг ўзи, мулоқот шериги ва бутун дунё билан муносабатини белгилайдиган шахснинг қадрий ва мазмуний тузилмалари хизмат қилди.

Ҳозирги кунда Ш.Шварцнинг қадриятлар рўйхатини тўғридан-тўғри даражалашга асосланган қадриятли ориентацияларни-қадрият йўналишларини ўрганиш услубиёти энг кенг даражада тарқалган.

Биринчи навбатда, тадқиқот объекти қадриятлар тизимида шахслараро идрокнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари муаммоси бўлганлиги учун биз, талабаларда қадриятлар ориентациясини ўрганишга эътибор қаратдик.

Қадрият йўналишлари тизими шахс йўналтирилганлигининг мазмун жиҳатларини белгилаб беради ва унинг атрофдаги оламга, бошқа инсонларга, унинг ўзига бўлган муносабатлари асослари, ўз дунёқараши асоси ва ҳаётининг фаоллиги мотивацияси ўзигини, ҳаётининг концепцияси ҳамда ҳаёт фалсафасининг асосларини ташкил этади. Маълумки, ижтимоий психология жамоатчилик фикри асосида шаклландиқан қадриятларни ўрганади. Уларнинг келиб чиқишида муҳим бўлган омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

маданий қадриятлар масканлари: оила, мактаб, маҳалла, жамоатчилик фикри;

болаликда ортирилган тажриба (тенгқурлар жамоаси);

оммавий ахборот воситалари.

Дунё олимлари қадриятларни шахс ҳаётида ва тажрибасидаги беназир ролини англаган ҳолда, уларни ўлчашнинг воситалари, методикалари ва тестларини таклиф этишган. Масалан машҳур М.Рокич назарияси асосида ишлаб чиқилган қадриятларни ўлчаш тести, рус олимлари Л.Кричевский, С.Рубинштейн, А.Батаршев кабиларнинг тестлари шулар жумласидандир. Иерусалим университети профессори Ш.Шварц ҳам қадриятларни ўлчаш учун махсус тест ишлаб чиқди ва уни турли миллат вакилларида муваффақиятли синовдан ўтказди. Шварцнинг қадриятларга оид методикасини танлашимиздан мақсад жамиятдаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда педагоглар жамоасида шахслараро идрок, бир-бирини тушуниш, мулоқатмандлик, ҳам, унинг ўзига хос ҳаётининг муаммолари билан боғлиқ ҳолда алоҳида шахс учун ҳам, қадриятларнинг ўзгариши динамикасини тадқиқ этишдир.

Сўровнома Шалом Шварц томонидан 1992 йилда ишлаб чиқилган. Сўровномани ишлаб чиқишда муаллиф Рокич услубиётидан фойдаланган, бунда унинг

концептуал базасини сифат жиҳатидан ўзгартириб, кенгайтирган ва такомиллаштирган. Ш.Шварцнинг қадрият йўналишларини диагностика қилиш методикаси шахснинг ёки гуруҳнинг қадрият йўналишлари тузилишини диагностика қилишга имкон беради.

Ш.Шварц қадриятларнинг икки хил турини ажратиш кўрсатади:

мавҳум идеал бўлган қадриятлар. Улар турли хил қадриятларни тавсифловчи сўзларни ва сифатларни баҳолаш орқали аниқланади.

қандай ҳаракат қилишни кўрсатувчи қадриятлар. Ушбу кўрсаткичлар кишиларнинг аниқ ҳаракатларини баҳолаш орқали аниқланади.

Маълум эмпирик тадқиқотларда қадриятларнинг бундай тақсимланиши муҳим ва қизиқарли бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, жуда кўп ҳолларда, мавҳум даражада, киши баъзи диққатга сазовор туб жиҳатларга йўналтирилган, амалий фаолиятда эса бошқа туб жиҳатларга йўналтирилган бўлиши мумкин.

Муаллиф инсон ҳаётининг асосий тўрт йўналишларини назарда тутган ҳолда қуйидаги қадриятлар тизимини тасаввур этган:

ижтимоий жабҳада янгилик, инновациялар ҳамда ўзгаришларга йўналганлик;

мавжуд жамият ва унинг анъаналарини сақлашга йўналганлик;

ўза инсонларга ва уларнинг манфаатларини инобатга олишга йўналганлик;

ўзига ва ўз тақомилига интилишга йўналганлик.

Олим олиб борилган тадқиқотлар ва уларнинг натижалари асосида 10 та гуруҳга бўлинган қадриятларни ўрганишни таклиф этди:

Ўзига йўналганлик ёки ўзини бошқара билиш – фикрлаш тарзи ва ҳуқидаги мустақиллик, эркинлик, билимга ва ижодга интилиш қизиқувчанлик, танлай олиш лаёқати, яратувчанлик.

Ундай олиш: янгиликларга нисбатан мойиллик, шиддатли ва ҳаяжонли ҳаётни ёқтириш, янгиликларга ўчлик, қутилмаган ҳаёт вазиятларини идрок қилиб қабул қила олиш, жозибали таассуротларни исташ.

Гедонизм: ҳар қандай вазиятдан, жумладан қўнғилдагидек бажарилган ишдан мароқланиш, лаззатланиш, ўз қилган ишдан позитив хиссиётларни бошдан кечири олиш, ҳаётдан завқланиш.

муваффақиятга интилиш: ижтимоий қутилмаларга мос тарзда эришилган ютуқлардаги ўз билимдонлиги – компетенциясини намоён қилишга интилиш.

Хавфсизлик: ишончлилик, мақсадга мувофиқликка интилиш, жамиятдаги ўзаро муносабатлар ва ўзига нисбатан муносабатлардаги муқобиллик, жамоат тартибини қадрлаш.

Нуфузга интилиш: муайян ижтимоий нуфуз ва обрўга интилиш, одамлар ва уларнинг фаолиятини назорат қилиш орқали улардан устунликка интилиш, ижтимоий қуч, бойлик, обрўга интилиш.

Конформизм: ўзгалар манфаатлари, қутишлари ва нормаларини чекловчи, уларга зарар етказиши мумкин бўлган интилиш ва ҳаракатлардан ўзини чеклаш, тия олиш. Одобилик, ҳушмуомалалилик, одамийлик, кексалар ва ота-онага ҳурмат.

Анъаналарга ҳурмат: маданият ва диний маросимларга нисбатан ҳурмат ва миллий анъана ва расм-русмларга итоат.

Мурувватлилик: яқинлари манфаатига зид иш қилмаслик, яхшилик, ҳалоллик, бағрикенглик.

Универсаллилик: ўзгаларни тушуниш, самимият, тан олиш, бағри кенглик, ақлий салоҳият, ижтимоий адолат, тенглик, ташки муҳит муҳофазасига интилиш.

“Қадриятлар ориентацияси” (Ш.Шварц) методикасининг индивидуал устуворлик даражасида жинс тафовути бўйича таҳлили (Манн-Уиттн мезони бўйича)

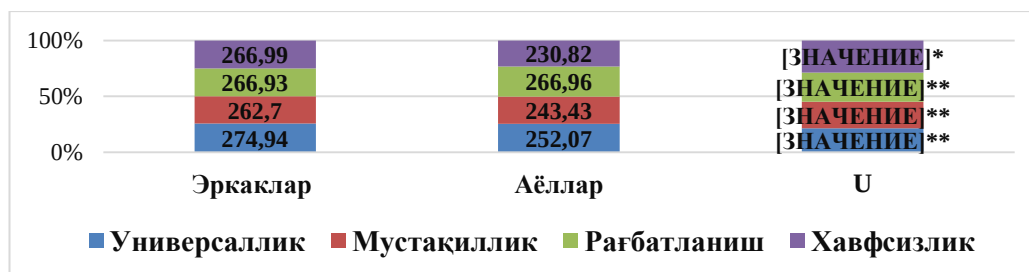
Шкалалар	Эркаklar (n=248)		Аёллар (n=187)		Статистик қиймат
	Ўртача ранг	Ранглар суммаси	Ўртача ранг	Ранглар суммаси	U
Конформлик	258,56	41051,55	214,06	71998,70	24761,000
Анъаналар, одатлар	255,27	40548,58	265,77	72501,80	23258,000
Меҳрибонлик	262,72	40089,60	267,33	72961,10	22789,500
Универсаллик	274,94	38689,70	252,07	74361,10	21349,500**
Мустақиллик	262,70	38299,50	243,43	74761,10	23969,400*
Рағбатланиш	266,93	37237,15	266,96	75803,30	25947,500**
Гедонизм	292,80	45512,15	218,98	67548,50	24858,500
Ютуқлар	261,51	41652,55	231,96	71377,60	23372,000
Куч, ҳокимият, обрў	288,48	44736,55	251,61	68323,40	22643,000
Хавфсизлик	266,99	39159,50	230,82	73991,50	28749,400**

*- $p < 0,05$ (95 %), **- $p < 0,01$ (99 %).

“Қадриятлар ориентацияси” (Ш.Шварц) методикасининг индивидуал устуворлик даражасида жинс тафовути бўйича таҳлили амалга оширилганда универсаллик, мустақиллик, рағбатланиш ва хавфсизлик каби қадриятларда ахамиятли фарқлар аниқланди. Универсаллик қадрияти бўйича эркаklarда ўртача ранг кўрсаткичи 274,94 ни, ранглар суммаси 38689,70 ни, аёлларда ўртача ранг кўрсаткичи 252,07 ни, ранглар суммаси 74361,10 ни ташкил этган ($U=21349,500$; $p \leq 0,01$). Аёлларда мазкур қадриятнинг эркаklarга нисбатан юқори баҳоланиши тушуниш, миннатдорчилик, бағрикенглик ва барча одамлар ва табиатнинг фаровонлигини сақлаш истагининг юқорилиги билан изоҳланади. Мазкур қадрият замирида гўзаллик, уйғунлик ва адолатга бўлган умуминсоний эҳтиёжлар мужассам.

Мустақиллик кўрсаткичи бўйича эркаklarда ўртача ранг кўрсаткичи 262,70 ни, ранглар суммаси 38299,50 ни, аёлларда ўртача ранг кўрсаткичи 243,43 ни, ранглар суммаси 74761,10 ни ташкил этган ($U=23969,400$; $p \leq 0,05$).

Мазкур жиҳатдан ахамиятимизни тортган мустақиллик қадриятнинг аёлларда юқори даражада эътироф этилишидир. Аёлларнинг мустақил ва ўзини ўзи таъминлашга интилиши, ҳамма нарсага ўзи эришиш хоҳиши ва ҳаёт муаммоларини ҳал қилишга қодирлигини ҳис қилиш истагининг устуворлиги – уларда мустақилликни етакчи қадрият сифатида кўришларида намоён бўлади. Агар маънавий, шахсий, молиявий ёки профессионал муаммо юзага келса, аёллар ташқаридан ёрдам кутмайди, балки юзага келган қийинчиликларни ҳал қилиш йўлини излайди.

“Қадриятлар ориентацияси” методикасининг индивидуал устуворлик даражасида жинс тафовути бўйича таҳлили (Манн-Уиттн мезони бўйича).

Рағбатланиш кўрсаткичи бўйича эркаklarда ўртача ранг кўрсаткичи 266,93 ни, ранглар суммаси 37237,15 ни, аёлларда ўртача ранг кўрсаткичи 266,96 ни, ранглар суммаси 75803,30 ни ташкил этган ($U=25947,500$; $p \leq 0,01$). Эркаklarда рағбатланишни устувор идеал қадрият сифатида баҳолаш, уларнинг шахслараро идрок жараёнида бўлган одамларнинг фаровонлигини сақлаш ва оширишга бўлган интилишларининг юқорилиги билан тавсифлаш мумкин. Бу гуруҳнинг фаровонлиги учун ижобий ўзаро таъсирга бўлган эҳтиёжга ва индивидуал алоқага бўлган эҳтиёжга асосланади. Демак, профессионал меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи эркаklarда аёлларга нисбатан шахслараро идрокда кичик гуруҳ манфаатларини ҳисобга олиш, конформлилик, индивидуал мулоқот қилиш юқори бўлади.

Хавфсизлик кўрсаткичи бўйича эркаklarда ўртача ранг кўрсаткичи 266,99 ни, ранглар суммаси 39159,50 ни, аёлларда ўртача ранг кўрсаткичи 230,82 ни, ранглар суммаси 73991,50 ни ташкил этган ($U=28749,400$; $p \leq 0,01$).

Бу қадрият кўрсаткичи жиҳатидан тадқиқотимиз аввалида қилган тахминимиз ўз исботини яна бир бора топганини кузатдик. Бошқа тадқиқотларда бўлгани каби, аёлларда хавфсизликни ўзларининг индивидуал қадриятлари сифатида баҳолашлари эркаklarга қараганда юқорирок. Аёллар жамият, оила ва шахснинг барқарорлиги, хавфсизлиги ва ҳамжиҳатлиги каби қадриятларни ўзларининг хавфсизлиги қафолати деб ҳисоблашади. Ўзларини хавфсиз ҳис қилган тақдирда шахслараро идрок жараёнида ижобий натижалар кузатилишига ишонишлари билан ҳам тавсифланади.

ADABIYOTLAR

1. Кроник А., Кроник Е.В. Главных ролях: вы, мы, он, ты, я. Психология значимых отношений. М.: Мысль, 1989. - 189с. Крысько В.Г. Социальная психология с-121.
2. Королева О.А. Влияние межличностных отношений на стремление к карьерному росту сотрудников в организации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. М. 2014 г.

3. Ольшанский В.Б. Социальная психология. СПб, 2010. С-48.
4. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорыша В.М. Межличностное общение. М. 2009. С-149.
5. Красникова Е. А. Социальная психология. С-156. Коломинский Я.Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах. Минск. 2010. С-67.
6. Ғозиев Э.Ғ. Социал психология. Тошкент. "Ношир", Каримова В.М. Ижтимоий психология. Тошкент. "Фан ва технология". 2012. -Б 170.;
7. Шоумаров Г.Б. Ўзбекистон таълим тизимида психологик хизмат муаммолари // Янги турдаги ўрта махсус ўқув юртларида таълим ва тарбиянинг самарадорлигини оширишнинг психологик муаммолари. –Тошкент, 1998. –Б. 13-15

UDK: 152.26(045)

Гулнора САТТАРОВА,
Қариш давлат университети Психология кафедраси доценти
E-mail: gulnora_satarova@mail.ru

ЎзМУ профессори Д.мухамедова тақризи асосида

EXISTENCE OF WILLPOWER IN EARLY ADOLESCENTS AND ITS RELATIONSHIP WITH COMPONENTS OF MOTIVATION

Abstract

This article describes the study of the relationship between willpower, the level of volitional activity and the motivational components of early adolescence students, the degree of their interaction is determined using special methods, as well as the manifestation of correlations between them. Thus, the level of willpower of early adolescence students is divided into three categories, and scientific conclusions are drawn from the results of the study.

Key words: Will, willpower, motive of knowledge, internal motive, motive of avoidance, tension, fatigue, activity, initiative.

СУЩЕСТВОВАНИЕ СИЛА ВОЛИ У РАННИХ ПОДРОСТКОВ И ЕЕ СВЯЗЬ С КОМПОНЕНТАМИ МОТИВАЦИИ

Аннотация

В данной статье описывается исследование взаимосвязи между силой воли, уровнем волевой активности и мотивационными компонентами учащихся раннего подросткового возраста, степень их взаимодействия определяется с помощью специальных методов, а также проявление корреляционных связей между ними. Таким образом, уровень силы воли учащихся раннего подросткового возраста разделен на три категории, и по результатам исследования намечены научные выводы.

Ключевые слова: Воля, сила воли, мотив познания, внутренний мотив, мотив избегания, напряжение, утомление, активность, инициатива.

ИЛК ЎСПИРИНЛАРДА ИРОДА КУЧИННИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ ВА УНИНГ МОТИВАЦИОН КОМПОНЕНТЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Аннотация

Мазкур мақолада илк ўспирин ёшидаги ўқувчиларининг ирода кучи, иродавийлик даражаси ва мотивацион компонентлари ўртасидаги боғлиқлик махсус методикалар ёрдамида ўрганилганлиги ва бу жараёнларнинг ўзаро таъсирлашув даражалари ҳамда улар ўртасидаги корреляцион муносабатларнинг намоён бўлиши ёритилган.

Шунинdek, илк ўспиринларнинг иродавийлик даражаси уч туркумга ажратилган ва тадқиқот натижалари асосланиб илмий хулосалар баён этилган.

Таянч сўзлар: Ирода, ирода кучи, билиш мотиви, ички мотив, қочиш мотиви, зўриқиш, чарчаш, фаоллик, ташаббускорлик.

Кирриш. Олимларнинг таъкидлашича кучли ирода, бу фақат нимадир хоҳлаб, унга эришишгина эмас, балки зарур бўлганда нимадандир воз кечишга ўзини мажбур қила билиш ҳамдир. Демак, ирода бу шунчаки истак ва унинг қондирилиши эмас, балки у ҳам истак, ҳам қаноат, инсонийлик нуктаи назаридан қараганда ўзгалар манфаати учун ундан воз кечишдир. Зеро, инсоннинг иродавий ҳаракатлари доимо унинг мотивацион компонентлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Аммо, мотивацион компонентлар ҳамма вақт ҳам ирода кучи билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Ирода психологиянинг бошқа муаммоларига нисбатан кам ўрганилган йўналиш бўлиб, унга доир назариялар, ёндашувлар турлича моҳият ва аҳамиятга эга эканлигидан қатъий назар улар бир хил маъно касб этиши тасдиқланган. Шунга қарамадан, ирода муаммосини шахснинг турли ҳолат ва ҳусусиятлари билан боғлаб ўрганиш ва иродани ривожлантиришга доир изланишлар олиб бориш муаммонинг психологик илдиэларини очинишга хизмат қилади.

Мавзуга онд адабиётлар таҳлили. Иродага мотивацион позициядан ёндашув қатор олимлар (Э.Мейман, А.Бэн, Д.Локк, И.М.Сеченов, Г.И.Челпанов, Л.С.Выготский, В.А.Иванников ва бошқ.) назарияларида ўз аксини топган. [2,3,4]. А.Бэн иродани мотив билан ҳаракат таркибидан иборат деб таъкидлайди. А.Бэн ироданинг кучайиши ёки сусайишини инсоннинг

жисмоний ҳолати, фикрлар таъсири, мотивлар кучининг ўзгариши билан изоҳлайди. Гўёки мотивлар билан тафаккурни ривожлантириш орқали иродани такомиллаштириш мумкин [3]. Д.Локк иродани ҳаракатларнинг туғилиши билан уйғунлаштириш билан бирга, мотивациядан ташқари ҳаракатни амалга оширишни махсус қобилиятга ажратиб, буни ирода деб атайди. Д.Локкнинг таъкидлашича, ирода ҳаловатга йўналганига қарамай, у хоҳишга қарши чиқиши мумкин, бу инсонда тилак ёки истар-истамасликнинг шакллантиради [3].

Бизнингча, мотивацион ёндашув доирасида ирода тўғрисида тўсиқларни бартараф этишнинг онгли, ихтиёр, мақсадга мувофиқ қобиллиги ҳақида тасаввур туғилади. Ирода муаммоси доирасида тадқиқотлар психик жараёнлар регуляциясига онд ўзини ўзи регуляциялаш масаласини вужудга келтиради. Орадан кўп вақт ўтмасдан изланишларнинг мустақил тармоғи сифатида ажралиб чиқди, таҳлилнинг асосий предмети эса ўзини ўзи регуляциялаш усуллари ҳисобланади. Бу йўналишдаги ирода муаммосига дахлдор тадқиқотларнинг бир қисми “эмоционал иродавий регуляция” номи билан амалга оширилмоқда. Ирода психологик категория сифатида турлича ёндашувлар орқали тадқиқ қилинган бўлиб, улар ўзига хос негизга, манбага асосланганлиги туфайли бир-бирдан тафовутланиб туради. Айниқса, мотивация муаммосини таҳлил қилишда иродавий регуляцияга

алоҳида аҳамият бериш зарурат эканлигини таъкидлаш собиқ иттифоқ психологиясининг бир қатор изланишларида ўз аксини топган. Худди шу боис ироданинг мотивацион назариялари қаторига Д.Н.Узнадзе ва унинг издошлари томонидан яратилган иродага оид таълимотни киритиш мумкин. Д.Н.Узнадзе ва унинг издошлари томонидан яратилган иродага оид таълимотни ироданинг мотивацион назариялари қаторига киритиш мумкин. Д.Н.Узнадзенинг ғояларига кўра, ирода шахснинг меҳнат фаолияти билан боғланади. Ирода фаол эҳтиёжсиз ҳам рўёбга чиқади ва субъектнинг эҳтиёжларига тобе бўлмаган кадрларни яратишга йўналади. Ирода муаммосининг илдизини Д.Н.Узнадзе шунда кўрадики, бунда ирода фаолият ёки хулқ-атворнинг манбаи фаол эҳтиёжларнинг импульси эмас, балки мутлақо бошқа нарса тарзида кўринишга эга бўлиб, хатто унга қарама-қарши хусусият касб этади [7]. Психология соҳаларида ирода ҳар хил ёндашувлар асосида ўрганилди ва улар ўзига хос негизга, манбага асосланганлиги туфайли бир-бирдан тафовутланиб туради.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда академик лицейнинг 1 ва 3 босқичида таҳсил олаётган илк ўспирин ёшидаги ўқувчиларининг мотивацион соҳаси билан иродавий сифатлар ўртасидаги боғлиқлик даражаси ўрганилди. Бу жараёнда албатта, ироданинг мотивацион ғоясига таяниш муҳим. Илк ўспиринларнинг ирода кучи билан мотивацион-эмоционал соҳасидаги алоқадорлиқни аниқлашда В.К.Гербаевскийнинг “Интилиш даражасини баҳолаш” методикасидан фойдаланилди [2]. Бу методика илк ўспиринларнинг мотивацион эмоционал соҳасини

баҳолайди ва иродавий сифатларнинг мотивация билан сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабатининг алоқадорлиқда ривожланиш даражаси аниқлаш имконини кенгайтиради.

Илк ўспиринлар иродавий сифатларининг шаклланганлик даражасини атрофлича ўрганиш мақсадида ёрдамчи методикалардан фойдаланишни назарда тутдик ва ёрдамчи методикалар этиб Н.Н. Обозовнинг “Ирода кучини баҳолаш” тести, ҳамда Р.С. Немовнинг “Иродавийлик даражаси аниқлаш” методикаси танлаб олинди [6]. Мазкур методикалар қатор тадқиқотларда самарали натижалар берганлиги боис аҳамиятга эга. Мазкур методикаларни татбиқ этишдан яна бир мақсад ирода психодиагностикасига оид методикаларни ўзаро таққослаш, валидрилигини яна бир бор текширишдир.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқотимизда 1 ва 3 босқичида таҳсил олаётган ўқувчиларининг ирода кучи, иродавийлик даражалари ҳамда мотивацион компонентларининг ўзаро корреляцион муносабатлари аниқланди, бу муносабатларда қуйидагича ўзига хосликлар кузатилди.

1-жадвал

Илк ўспиринларнинг ирода кучи ва иродавийлик даражаси билан мотивацион компонентлари ўртасида ззаро муносабатлар

(В.К.Гербаевскийнинг “Интилиш даражасини баҳолаш”, Н.Н.Обозовнинг “Ирода кучини баҳолаш”, Р.С.Немовнинг “Иродангиз қай даражада” методикалари бўйича натижалар)

Методикалар Мотивацион компонентлари	Ирода кучи 1-курс	Ирода кучи 3-курс	Иродавий лик даражаси 1-к	Иродавий лик даражаси 3-к
Ички мотив	-0,004	0,197**	0,097	0,196**
Билиш мотиви	-0,180*	0,170*	-0,162*	0,062
Қочиниш мотиви	-0,049	0,208**	-0,158*	0,214**
Мусобоқалашув мотиви	0,194**	0,236**	0,022	0,130
Фаолиятни алмаштириш мотиви	0,430**	-0,201**	0,126	0,010
Ўзини эъзозлаш мотиви	-0,101	0,122	0,148*	-0,040
Натижаларнинг аҳамиятлилиги	-0,086	-0,132	0,012	-0,014
Топшириқларнинг мураккаблиги	0,282**	0,016	0,074	-0,028
Иродавий қувват	0,140	-0,146	0,030	-0,151*
Натижаларга эришганлик даражасининг баҳоси	0,128	-0,097	-0,181*	0,001
Ўз имкониятлари баҳоси	-0,072	0,048	0,086	0,026
Қувватни сафарбар эта олганлик даражаси	0,036	-0,042	-0,094	-0,057
Натижаларнинг қутилганлик даражаси	-0,029	-0,044	-0,160*	-0,145
Натижаларнинг қонунияти	0,163*	0,015	0,001	0,066
Ташаббускорлик	0,080	0,216**	0,040	-0,100

Изоҳ: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

I босқич ўқувчиларида “билиш мотиви” билан “ирода кучи” ($r = -0,180$; $p < 0,05$) ва “иродавийлик даражаси” ($r = -0,162$; $p < 0,05$) орасида манфий боғлиқлик кузатилди. Бу уларнинг ўқув жараёнида ўз имкониятларини рўёбга чиқаришда кучларини тўлақонли сафарбар эта олмаётганликларини англатади. Билиш мотиви ўқувчиларни билишга, ўқишга ундовчи ва унинг ўқув фаолиятини бошқарувчи психологик тузилма сифатида англашилади. Айнан шу психологик тузилма ўқув жараёнининг сифат самарадорлигини таъминлайди. Билиш мотивини кучайтириш таркиб топтириш учун аввало мазкур фаолиятга нисбатан ўқувчиларда эҳтиёжни пайдо қилиш зарур. Бундай эҳтиёж

эса ўз ўзидан вужудга келиб қолмайди. Бу эса ўз навбатида анъанавий таълим жараёнига сезиларли даражада ўзгартириш киритиш зарурлигини талаб этади.

III босқич илк ўспиринларнинг “ички мотиви” “ирода кучи” ($r = 0,197$; $p < 0,01$) “иродавийлик даражаси” ($r = 0,196$; $p < 0,01$) билан ижобий боғланиш ҳосил қилган. (3.1.7-жадвал)

III босқич ўқувчиларининг кучли иродага эга бўлишлиги уларда ички мотивни кучайтиради. Ички мотивнинг кучайиши илк ўспиринларнинг таълим жараёнидаги топшириқларни бажаришда фаоллигини

оширади, фанларни ўзлаштиришда диққат-эътиборни тўплашда зарурий омил ҳисобланади.

III босқич ўқувчиларида билиш мотиви ва ирода кучи орасида эса мусбат боғланиш аниқланди ($r=0,170$; $p<0,05$). Ўқувчилар юқори курс бўлган сайин уларда тенгқурлари орасида маълум ижобий эмоцияларни пайдо қилади, мустақил иш бошлашга кизиқиш, олий ўқув юртларида ўқиш ҳамда яхши мутахассис бўлиш мотивлари устувор бўла боради.

I босқич ўқувчиларида “қочиш мотиви”нинг ўсиши “иродалилик даражаси”нинг сустлашувига сабаб бўлмоқда ($r=-0,158$; $p<0,05$). Муваффақиятсизликдан қочиш мотиви баъзида салбий эмоцияларни пайдо қилади, мақсадга эришишга бўлган ишончни пасайтиради, хавотирни кучайтириши мумкин. Муваффақиятсизликдан қочиш мотиви бу ўқувчини қайсидир бир ҳаракатни амалга оширишда янги гуруҳ ёки жамоа олдида изза бўлишдан, уялиб қолишдан чўчиши, хавотирланиши билан кечадиган психик ҳолат ва бундай мотивлар ўқувчилар мустақиллиги, ташаббускорлигини ҳам маълум маънода чеклайди. III босқич ўқувчиларида эса бунинг акси, “қочиш мотиви” билан “ирода кучи” ($r=0,208$; $p<0,01$) ва иродавийлик даражаси ($r=0,214$; $p<0,05$) мусбат боғланиш ҳосил қилди. Битирувчи босқич ўқувчиларида ҳаётда ўз ўрнини топиш, ўзлари танлаган касб соҳалари бўйича мустақил иш бошлаш ва бу фаолиятда ўзларини синаб кўриш эҳтиёжи ва ҳохиши ортиб боради. Шу сабабли, улар ўзлари кизикқан соҳа бўйича ишлаш учун баъзида таваккал қиладилар.

“Мусобақалашув мотиви” ва “ирода кучи” орасидаги алоқадорлик I босқич ўқувчиларида ($r=0,194$; $p<0,01$) миқдорга, III босқич ўқувчиларида ($r=0,236$; $p<0,05$) кийматга эга бўлди ва бу кўрсаткичлар мусбат боғланишни ифодалямоқда. Мусобақалашув мотивининг юзага келиши ўз ўзидан рақобат ҳиссини ҳам пайдо қилади. Рақобат ҳисси ўқувчиларни бошқалардан ортга қолмасликка, ҳар бир жабҳада илғор бўлишга ундайди. Вужудга келган бу ҳисни ўқувчиларнинг ёрқин келажагига хизмат қилувчи фаолият турига ҳамда билим олиш ёки ўзлари танлаган касб сирларини янада чуқурроқ эгаллашга йўналтириш, улар кизикишларини ривожлантириш, рағбатлантириш муҳим.

Фаолиятни алмаштириш мотиви ва иродавий куч орасида I босқич ўқувчиларида мусбат ($r=0,430$; $p<0,01$); III босқич ўқувчиларида манфий ($r=-0,201$; $p<0,01$) боғланиш кузатилди. Биринчи босқич ўқувчиларида бевосита фаолиятнинг алмашганлиги (мактаб муҳитидан лицей муҳитига ўтганлиги) танлаган соҳа сирларини билишга кизиқиш ва янги жамоада тенгдошлари орасида ўз ўрнини топишга интилиш улар иродавийлик кучини оширган бўлса, битирувчи босқичда ўқувчиларнинг иродавийлик кучида пасайиши кузатилди. Бунга сабаб уларнинг лицей муҳитига мослашганлиги, фан асосларини эгаллаш кўникмаларини шаклланганлиги, касбий фанларни кўпайиши ёки фаолиятни тўғри режалаштира олмаслик, нотўғри кун тартиби натижасида иродавий зўриқиш, чарчаш иродавий фаоллики муайян даражада пасайиштирган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Ижтимоий психологик кечинмалар, янги гуруҳ, муҳит шарт шароитига мослаша олмаслик, шахслараро, устоз-шогирд, маъмурият муносабатлари омиллари ҳам ироданинг намоён бўлишида турли даражада таъсир этади.

I босқич ўқувчиларида “ўзини эъзозлаш мотиви” ва “иродавийлик даражаси” орасида мусбат боғланиш кузатилди ($r=0,148$; $p<0,05$). Илк ўспиринлар ўз олдиларига қўйган турли топшириқларни иродавий зўр бериб бажарган сайин ўзларини кучлироқ эъзозлай бошлайдилар. “Ирода кучи” билан “топшириқларнинг мураккаблиги” тўғри корреляцион боғлиқлик ҳосил қилган ($r=0,282$; $p<0,01$). Мураккаб топшириқларни бажариш илк ўспиринлардан кучли иродани талаб қилади. III босқич ўқувчиларида иродавий кувват ва иродавийлик даражаси орасида манфий боғланиш кузатилди. Иродавийлик даражаси қанчалик юқори бўлган сайин, мақсадга эришиш учун паст иродавий кувват талаб этилади. I босқичда эса “натижаларга эришганлик даражасини баҳолаш” ва “иродавийлик даражаси” орасида манфий боғланиш аниқланди ($r=-0,181$; $p<0,05$). Баъзи ўқувчиларнинг иродавийлик даражаси ортган сайин улар, камроқ натижаларга эришганликларини тан ола бошлайдилар. Худди шундай ҳолат “натижаларнинг кутилганлик даражаси”да ҳам кузатилди ($r=-0,160$; $p<0,05$). I-босқич ўқувчиларида иродавийлик даражаси ортган сайин ўзларини куйи баҳолашлари туфайли кам натижаларни кутадилар. Ўз навбатида, натижаларнинг қонуниятга эгаллиги шахсда ирода кучини тақсимлаш мажбуриятини туғдиради ($r=0,163$; $p<0,05$).

III босқич ўқувчиларида “ташаббускорлик” билан “ирода кучи” ўртасида ижобий корреляцион муносабат мавжудлиги кузатилди ($r=0,216$; $p<0,01$). Ташаббускорлиқнинг ортиши ирода кучини ҳам оширади. Бу ҳолат, агар илк ўспиринлар ўз олдида қўйган вазифалар ечимини топишга қодир бўлсалар, улар бу жараёнинг ташаббускори сифатида майдонга чиқишлари мумкинлигидан далолат беради.

Махсус психологик методикалар ёрдамида олинган натижаларга асосланиб илк ўспиринлар иродавий хатти-ҳаракатларини уч туркумга ажратиш аини муддаодир:

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқот таҳлиллари натижасида қуйидаги хулосалар тақдим этилади:

- иродани илк ўспиринларнинг мотивацион соҳаси ва асаб тизими хусусиятлари позициясидан ёндашиб тадқиқ қилиш сифатларнинг шаклланганлик даражаси бўйича объектив маълумотлар олиш имконини кенгайтиради. Иродавий сифатлар ўртасидаги муносабатлар масаласида корреляцион таҳлил усулини қўллаш эса самарали натижалар беради.

- илк ўспиринларнинг иродавий сифатлари уларнинг асаб тизими ва мотивацион соҳаси каби психологик тузилмалари билан доимий алоқада, улар узлуксиз равишда ўзаро таъсирлашув характерига эга. Фаолиятни ўзгартириш хохишини пайдо бўлиши, бошқа фаолият билан машғул бўлишга уриниш, натижаларни паст бўлишидан қочиш ёки фаолият йўналишига кўра ўз имкониятларини тўғри баҳолай олмаслик уларнинг ўз олдида қўйган мақсадини, мотивларини, иродавий ҳаракатлари табиатини ўзгартиради.

- Илк ўспирин ёшидаги ўқувчиларининг иродавий фаоллик даражаси юқорилаб борган сайин уларнинг шахслик хусусиятлари мотивацион соҳаси ва асаб тизими унга мутаносиб тарзда ўсиб боради. Аксинча, иродавий фаоллик қанчалик суст бўлса, илк ўспиринларнинг шахслик хусусиятлари, мотив ва мотивацияларини пасайиб бориши тажрибаларда далилланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология. АСТ-Астрель-Хранитель, М.: 2008.- 671 с
2. Гербачевский В.К. и др. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. 2-е издание, дополненное и переработанное. Серия: Практикум по психологии. СПб. Питер:- 2005.- 560 с.
3. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. -СПб.: Питер:- 2009. – 368 с.

-
4. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. Учебное пособие. 3-е издание, Питер:- 2006.- 208 с
 5. Калинин В. К. Волевая регуляция деятельности. Автореф. дис. д.п.н. Тбилиси:- 1989.- 35с
 6. Немов Р.С. Психология. Кн. 3. Психодиагностика. Учеб., 4-е изд., Владос. М.: - 2001.-640с.
 7. Саттарова Г.И. Шахс иродавий ҳаракатлари мотивацияси Узлуксиз таълим. Илмий услубий журнал. №4. Т:-2009.- 77-80 б.
 8. Саттарова Г.И. "Регулятивная функция и физиологическая основа воли." Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири 4 (2015): 163-171.

УДК:301.398.151(575.1)

Дилафруз СОБИРОВА,

Бухоро психология ва хорижий тиллар институти доценти, псих.ф.ф.д.(PhD)

E-mail:Shuxamagok@mail.ru

Қариш давлат университете профессори, псих.ф.ф.д А.М. Жабборов тақризи асосида

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COMMUNICATIVE AND INTELLECTUAL COMPETENCE OF MEDICAL PERSONNEL

Abstract

This article discusses the relationship between social intelligence, professionalism, and the competence of medical personnel. Also, the ever-increasing need to find ways of a psychological approach aimed at ensuring the communicative competence of medical workers imposes on psychologists the task of conducting important research of state and public importance and a serious start in solving all problems in connection with this. Because without studying the harmony between intellectual competence and socio-psychological competence, it is impossible to develop and implement measures to improve the socio-psychological competence of medical workers. As the most significant psychological model in the problem of social intelligence, which today is still the leading factor in communicative competence. Particular attention is paid to the theory of Dj Gilford

Key words: communicative competence, social intelligence, professional competence, professional skills, professional position, cognitive, emotional, social flexibility, КОСКОМ-2.

АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ КОММУНИКАТИВНОЙ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МЕДИЦИНСКОГО ПЕРСОНАЛА

Аннотация

В этой статье обсуждается взаимосвязь между социальным интеллектом, профессионализмом и компетентностью медицинского персонала. Также все возрастающая необходимость поиска путей психологического подхода, направленного на обеспечение коммуникативной компетентности медицинских работников, возлагает на психологов задачу проведения важных исследований государственного и общественного значения и серьезного начала решения всех проблем в связи с этим. Потому что без изучения гармонии между интеллектуальной компетентностью и социально-психологической компетентностью невозможно разработать и реализовать мероприятия по повышению социально-психологической компетентности медицинских работников. Как наиболее значимая психологическая модель в проблеме социального интеллекта, который сегодня по-прежнему является ведущим фактором коммуникативной компетентности. Особое внимание уделяется теории Дж Гилфорда.

Ключевые слова: коммуникативный компетентность, социальный интеллект, профессиональная компетентность, профессиональные навыки, профессиональное положение, познавательная, эмоциональная, социальная гибкость, КОСКОМ-2.

ТИББИЁТ ХОДИМЛАРИ КОММУНИКАТИВ ВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ КОМПЕТЕНТЛИГИ ОРАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада тиббиёт ходимларининг социал интеллект, касбий маҳорати ва компетенгининг ўзаро алоқадорлик масаласи ўз ифодасини топан. Шунингдек, тиббиёт ходимларининг коммуникатив компетентлигини таъминлашга қаратилган психологик ёндашув йўллари излашга бўлган эҳтиёжнинг тобора ортиб бораётгани психологлар олдида давлат ва жамият аҳамиятига эга бўлган муҳим тадқиқотларни олиб бориш ва бу борадаги барча муаммоларни бартараф этишга астойдил қиришиш вазифасини юкламоқда. Чунки интеллектуал компетентлик ва социал-психологик компетентлик ўртасидаги уйғунликни ўрганмай туриб, тиббиёт ходимларининг социал-психологик компетентлигини ошириш борасидаги чора-тадбирлар қўламини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш асло мумкин эмас. Бугунги кунда ҳам коммуникатив компетентлигининг етакчи омили бўлмиш социал интеллект муаммосида энг аҳамиятли психологик модел сифатида Дж. Гильфорднинг назариясига алоҳида эътибор қаратилади.

Калит сўзлар: коммуникатив компетентлик, социал интеллект, касбий компетентлик, касбий маҳорат, касбий позиция, когнитив, эмоционаллик, социал мослашувчанлик, КОСКОМ-2.

Қириш. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида тиббиёт ходими фаолиятига қўйилаётган талаблар унинг ҳам касбий, ҳам шахсий камолоти билан боғлиқ масалаларни ўз ичига қамраб олганлиги. Шу боисдан тиббёт ходимлар фаолиятининг индивидуал-психологик ва ижтимоий-психологик компонентлари ролини тўғри белгилай олиш унинг касбикамолоти муҳим шарти сифатида намоён бўлади. Бугунги кунда ушбу муаммоларни психологик тадқиқ этиш тиббиёт ходими фаолиятининг турли жаҳалларини ўрганишга эришганлигини кўрсатса-да, аммо унинг

ижтимоий-психологик жиҳатларини эътибордан четда қолдириб бўлмаслигини ҳам тасдиқламоқда.

Жумладан, соғлиқни сақлаш соҳасини ривожланиши, биринчи навбатда, ушбу жараёни ташкил этувчи, бошқарувчи, назорат қилувчи тиббиёт ходимларининг дунёқараши ва тафаккуридаги ўзгаришларга яъни уларнинг касбий компетентлигига бевосита боғлиқ.

Тиббиёт ходимларининг касбий маҳорати ва компетенгининг ўзаро алоқадорлиги масаласи бир қатор педагогик-психологик адабиётларда очиб берилган. Унда касбий маҳоратни туғма хусусиятлар ва фазилятлар билан шартли белгиланмаслиги таъкидланган ва шу билан

бирга ушбу маҳоратнинг касбий компетентлик билан шартланганлиги ҳолати алоҳида қайд этилган. Демак, тиббиёт ходимлари касбий компетентлигининг тўлиқ тузилмаси мотивацион-йўналтирувчи бўғин, ривожлантирувчи, тузатувчи коррекцион ва касбий маслаҳат характерига эга бўлганлиги билан характерланади. Шу нуктаи назардан тиббиёт ходимлари социал интеллектини ўрганиш жараёнида ҳар бир тиббиёт ходимининг социал психологик компетентлиги ва унинг ўзига хос имкониятларини ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Психологик тадқиқотларда социал интеллектнинг структурасини ўрганиш борасидаги изланишлардан кўра, умумий интеллектнинг тузилишига дахлдор ёндашувлар анчагина эканлигини кўзга ташланади (Г. Айзенк, Р.Б. Кеттелл, Терстоун, Дж. Гилфорд ва бошқалар). Бугунги кунда ҳам социал интеллект муаммосида энг аҳамиятли психологик модел сифатида Дж. Гилфорднинг назариясига алоҳида эътибор қаратилади.) [3].

Юқоридагиларга асосланиб тадқиқотимизда тиббиёт ходимларининг касбий компетентлиги, унинг социал интеллектга ҳам боғлиқ деган мулоҳазани илгари сурган ҳолда тиббиёт ходими социал интеллект ва социал психологик компетентлик ўртасидаги уйғунликни ўрганишни мақсад қилиб олдик.

Эмоционаллик билан социал интеллект тушунчаларини мазмунан таҳлил этганда, бир биридан фарқ қилувчи ҳолат кузатилади, яъни интеллект тушунчасини когнитив жиҳатдан инсон онги билан боғлиқ эканлиги, эмоционаллик ва социаллик эса шахс фаолиятининг аффектив соҳасига яқинроқ эканлигини ифодалайди, аммо муаммонинг мазмунида акс этаётган икки тушунчани таҳлил этишда бошқачароқ позициядан туриб ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади. Эмоционал интеллект шахснинг эмоциялари, уларнинг ифодаланиши ва тартибга солинишини билдиради.) [5].

Тиббиёт ходимлар социал интеллектини тадқиқ этиш дастуридан қутилаётган ғоянинг туб замирида шифокорнинг касбий фаолияти ва касбий компетентлигини юқори натижаларга эришишига йўналтиришини таъминлашдан иборат.

Биз социал интеллектга доир изланишларга таяниб тиббиёт ходимлари социал интеллектини белгилловчи мезонлар мажмуасини қуйдагиларга ажратдик.

Когнитив;

1.1. Инсонлар ҳақида, ўзга инсонларни тушунишнинг махсус қоидаларини билиш;

1.2. Социал хотира – инсонларни қиёфаси, исмини ўзлаштиришга йўналтирилган хотира;

1.3. Социал интуиция – инсонларнинг кайфиятини, туйғуларини, хатти-ҳаракатларини тушуниш мотиви, социал мазмундаги хулқ-атвори мис тарзда кузатувчанлик қобилияти;

1.4. Социал воқеликни башорат қила олиш – шахсий хатти-ҳаракатлари режасини шакллантириш, ўзининг фаолиятини жипслаштириши, шахсий фаолиятини бошқалар кўзи билан кўра олиши ва фойдаланилмаган муқобил имкониятлар орқали баҳолаш.

Эмоционал;

2.1. Социал фодалалилик – эмоционал ифодалилик, эмоционал сезирлик, эмоционал назорат ўрнатиш;

2.2. Биргаликда қайғуриш – ўзга инсонларнинг ҳолатига қара олиш, ўзини бошқалар ўрнига қўя олиши қобилияти.

2.3. Ўз-ўзини тартибга солиш қобилияти – ўзининг эмоцияси ва кайфиятларини тартибга солиш уқуви.

3. Хулқий;

3.1. Социал идрок-суҳбатдошни тинглаш малакаси, ҳазил-мutoйибани тушуниш;

3.2. Социал ўзаро таъсирлашув – ҳамкорликда ишлашга шайлик ва қобилиятлилик, ўзаро жамоавий таъсирлашувга қобилиятлилик;

3.3. Социал мослашувчанлик – тушунтира олиш ва бошқаларни ишонтира олиш уқуви, ўзга кишилар билан чиқишиб кетиш қобилияти, атрофдагилар билан муносабатларда самимийликнинг намоён этилиши.) [1].

Ушбу ажратилган мезонлар тиббиёт ходимлари социал интеллектини ифодаловчи ҳар бир баҳолаш тартибини шакллантириши мумкин бўлади. Ушбу дастур фаолият жараёнида социал интеллектни ривожланишини ташкил этувчи умумий йўлланма сифатида хизмат қилади. Дастурнинг яхлит мазмуни тиббиёт ходимлари социал интеллектини тадқиқ этиш борасида изланишимизни тўлалигини таъминлайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, тиббиёт ходимларининг социал интеллектини таъминлашга қаратилган психологик ёндашув йўллари излашга бўлган эҳтиёжнинг тобора ортиб бораётгани психологлар олдига давлат ва жамият аҳамиятига эга бўлган муҳим тадқиқотларни олиб бориш ва бу борадаги барча муаммоларни бартараф этишга астойдил киришиш вазифасини юкламоқда. Чунки социал интеллект ва социал компетентлик ўртасидаги уйғунликни ўрганмай туриб, тиббиёт ходимларининг социал интеллектини ошириш борасидаги чора-тадбирлар кўламини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш асло мумкин эмас.

Таҳлил ва натижалар. Жамият тиббиёт ходимлар шахсига юқори талаблар қўяр экан, унда психологик етуклик, касбий самарадорлик ва социал талабчанликка эришишни таъминловчи социал компетентликини тақозо этади. Биз тиббиёт ходимларисоциал интеллектининг ўзига хослигини ўрганиш баробарида социал компетентлигини ўрганишга мурожаат қилишни лозим топдик.

Бунинг учун тиббиёт ходимларининг социал компетентлигини аниқлашда В.Н. Куницынанинг «КОС-КОМ-2» сўровномасидан фойдаландик (Коммуникатив ва социал компетентликини аниқлаш) [6].

Бу сўровнома орқали тиббиёт ходимларининг социал интеллект билан социал-психологик компетентлик хусусиятлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганиш орқали муаммонинг янги қирраларини ўрганиш имкониятига эга бўлиш мумкин. Шунингдек, тиббиёт ходимлари социал интеллект шахслилик сифатлари, шахслик типлари, эмоционал интеллект билан ўзаро муносабатларини ўрганиш сингари уларнинг социал-психологик компетентлигини билан боғлиқ хусусиятларига эътибор қаратилди. Бу эса тиббиёт ходимлари социал интеллектдаги бошқа жиҳатларни ёритишга ҳам ёрдам беради. Тиббиёт ходимлари социал-психологик компетентлиги ва коммуникатив компетентлигини ўрганишда қатор жабҳалар асосида ёритилди. Дастлаб тиббиёт ходимларининг социал ва коммуникатив компетентлигини аниқлашдан олинган кўрсаткичлар тиббиёт ходимларининг босқичларга кўра фоиз ҳисобида аниқланди ва сўнгра социал интеллектлари билан ўзаро корреляция муносабатлари аниқланди.

Тиббиёт ходимларининг социал-психологик компетентлиги ва коммуникатив компетентлиги тақдим этиган ўн бешта банд бўйича аниқланди. Олинган эмпирик натижалар шуни кўрсатдики, тиббиёт ходимларининг социал компетентлигини ифодаловчи кўрсаткичлар вазифасига кўра ҳам фарқ қилар экан.

**Тиббиёт ходимларининг социал интеллект билан социал компетенлигининг
умумий кўрсаткичлари орасидаги корреляцион боғланиш натижалари**

	Шкалалар	Социал интеллект			
		Мулоқот иштирокчиси-нинг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	Новербал мулоқот ҳаракатла рини тушуниш	Вербал мулоқот ҳаракатла рини тушуниш	Шахслараро ўзаро таъсирлашув-ни таҳлил этиш
Социал компетенлик	Инсонларни тушуниш	-0,109	-0,023	-0,059	-0,151
	Вазиятларни тушуниш	0,060	0,236**	-0,022	0,003
	Уддабуронлик	-0,012	0,198*	-0,009	-0,009
	Ахлокий установкалар	0,038	-0,044	0,054	0,006
	Муваффақиятга эришганлик мотивацияси	0,130	0,068	0,017	0,043
	Эмоционал барқарорлик	0,172*	0,025	-0,059	-0,033
	Имидж	-0,121	-0,115	-0,124	0,293**
	Социал психологик компетенлик	0,024	0,097	0,088	0,140
	Вербаль компетенлик	0,193*	-0,075	0,012	0,115
	Оператив социал-психологик компетенлик	0,038	-0,021	-0,119	0,247**
	Эго компетенлик	-0,146	0,027	-0,065	-0,142
	Коммуникатив компетенлик	0,063	0,001	0,148	0,310**
	Ишончилилик	0,137	-0,018	0,053	0,227**
	Барқарор инсоний муносабатлар	0,115	-0,031	0,017	0,096
	Шахслилик коммуникатив имконияти	-0,200	0,042	-0,064	0,282**

Изох: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Шунингдек, тиббиёт ходимларининг амалдаги ҳолатларида уддабуронликка бўлган компетенлик ҳам новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш билан уйғунлашган экан ($r=0,236$, $p \leq 0,01$). Тиббиёт ходимларининг новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш қобилиятлари уддабуронлик имкониятларини ҳам ўсишини таъминларкан. Шунингдек, бир қатор социал-психологик компетенлик жабҳалари социал интеллект ўртасида тўғри корреляцион боғланишлар шаклланган экан. Тиббиёт ходимларининг мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушунишлари билан эмоционал барқарорлик ($r=0,172$, $p \leq 0,05$), шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш билан имидж ($r=0,293$, $p \leq 0,01$), мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш билан вербал компетенлик ($r=0,293$, $p \leq 0,01$), шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш билан оператив социал-психологик компетенлик ($r=0,247$, $p \leq 0,01$), коммуникатив компетенлик ($r=0,310$, $p \leq 0,01$), ишончилилик ($r=0,227$, $p \leq 0,01$), шахслилик – коммуникатив имкониятлари ($r=0,282$, $p \leq 0,01$) ўзаро уйғун ривожланаётган экан. Айтиш мумкинки, тиббиёт ходимларининг социал интеллект билан социал-психологик компетенлиги ўртасида ижобий боғланишлар фаолият жараёнида муҳим, аммо улар тўлақонли қўринишга эга эмас. Фақат бешта мезон бўйича социал-психологик компетенлик сифатлари билан социал интеллект ўртасидаги тўғри ички муносабат шаклланган ва бу кўрсаткичлар тиббиёт ходимларининг

умумий қийматлари бўйичадир. Агар уларнинг босқичларга кўра таҳлил этадиган бўлсак, социал интеллект билан компетенлик ўртасидаги яна тарқок боғланишлар кузатилиши шубҳасиз.

Олиб борилган таҳлиллар натижаси бугунги кунда социал интеллект ва социал-психологик компетенлик уйғунлигини таъминловчи дастурни ишлаб чиқиш ва амалиётга қўллашга бўлган талаб ва эҳтиёжнинг мавжудлигини яна бир тасдиқлади. Чунки муайян мақсадларга қаратилган мазкур дастурни ишлаб чиқиш тизимда фаолият юритаётган тиббиёт ходимлари касбий фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагиларга асосланиб, юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда тиббиёт ходимлари социал интеллект ва касбий компетенлигини тадқиқ қилиш бўйича қуйидагилар аниқланди:

Социал интеллектни характерловчи психологик жиҳатлар қаторига касбий компетенликни қўшиш мумкин. Бу эса тиббиёт ходимлари социал интеллектининг касбий камолотдаги ҳолатини янада чуқурроқ тушуниш имконини берди.

Тиббиёт ходимларининг социал-психологик компетенлиги аниқ мезонли ва тизимли, илмий асосланган тадқиқот методикаси асосида аниқланди. Бу унинг социал интеллект билан мазмуний боғлиқлигини тушунтириш имконини берди.

АДАБИЁТЛАР

1. Собирова Д.А. Социал интеллект: назария ва амалиёт. - Тошкент.: "Фан", 2013. – 160 б.
2. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. – М.: Смысл, 2002 – 329 с.;
3. Терстоун Л.Л. Характер интеллекта.- М.:Педагогика, 1924.- 230 с.
4. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. 1995. М.:С. 111–131.
5. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user's manual. Toronto, Canada: MHS Publishers, 2002.
6. Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение/ Учебник для ВУЗов. – СПб.: «Питер», 2002 – 322 с.

UDK: 796.011.1

Sharof TASHTAYEV,

Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: SharofD@mail.ru

TDTU «Hayot faoliyati xavfsizligi» kafedrasida kat. o'qit. Z.M. Mirsharipova taqrizi asosida

VOLLEYBALL AS A MEANS OF IMPROVING THE PHYSICAL INDICATORS OF TSTU STUDENTS

Annotation

Physical education is the main part of the educational process in higher educational institutions and is of great importance in maintaining and strengthening the health of students. This article describes the results and recommendations of the study of the impact of volleyball games on the physical performance of students.

Key words: Sports, volleyball, students, game, physical performance, popular.

ВОЛЕЙБОЛ КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СТУДЕНТОВ ТГТУ

Аннотация

Физическое воспитание является основной частью учебного процесса в высших учебных заведениях и имеет большое значение в сохранении и укреплении здоровья студентов. В данной статье описаны результаты и рекомендации исследования влияния волейбольных игр на физическую работоспособность студентов.

Ключевые слова: Спорт, волейбол, студенты, игра, физическая работоспособность, популярный.

VOLEYBOLL- TDTU TALABALARINING JISMONIY KO'RSATKICHLARINI YAXSHILOVCHI VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya

Jismoniy tarbiya oliy o'quv yurtlarida ta'lim jarayonining asosiy qismi bo'lib, talabalarni salomatligini saqlash va yaxshilashda muxim ahamiyatga egadir. Ushbu maqolada voleybol o'yinlarining talabalar jismoniy ko'rsatkichlariga ta'sirini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishi natijalari va tavsiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: sport, voleyboll, talabalar, o'yin, jismoniy ko'rsatkichlar, ommabop.

Kirish. Voleybol (inglizcha volleyball from volley - «uchish», «pashshadan to'pni urish», «to'rga kirish imkoniyati bilan xizmat qilish» va to'p - «to'p») jamoaviy aloqasiz sport turi. O'yin o'rtada 2,43 m balandlikda (ayollar uchun - 2,24 m) o'rnatilgan to'r bilan bo'lingan 18x9 metr maydonda o'tkaziladi.

O'yindan maqsad to'pni (aylanasi 65-67 sm, og'irligi 260-280 g) raqib maydonchasida yerga tegib turishi uchun to'r ustidan tashlash va shu bilan birga raqiblarning ham shunday qilishiga yo'l qo'ymaslikdir. Bunday o'yinlar dunyoning ko'plab mamlakatlarida (qadimgi Rimda, qadimgi Yunonistonda, o'rta asrlarda Yaponiyada) qadimdan ma'lum bo'lgan. Zamonaviy voleybol 1895 yilda Amerikada paydo bo'lgan.

1913 yilda voleybol Manilada (Filippin) bo'lib o'tgan birinchi Janubi-Sharqiy Osiyo o'yinlari dasturiga kiritilgan. Evropada bu sport o'tgan asrning 20-yillarida paydo bo'lgan va tezda katta mashhurlikka erishgan. Voleybol bo'yicha erkaklar jamoalari o'rtasida birinchi Evropa chempionati 1948 yilda bo'lib o'tgan, bir yildan so'ng ayollar jamoalari o'rtasida bunday musobaqa o'tkazildi.

1949 yilda Pragada erkaklar jamoalari o'rtasida birinchi jahon chempionati bo'lib o'tdi va 1952 yilda adolatli jinsiy aloqa chempionlik unvoni uchun kurashdi. Voleybol 1964 yildan beri Olimpiya sport turi hisoblanadi. 1990 yilda Butunjahon voleybol ligasi (Jahon ligasi) tuzildi.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportning bugungi salohiyati, uni butunjahon sport harakatida yuksak o'rinlarga erishib kelayotganligi yurtimiz mustaqilligining asoschisi, taniqli davlat arbobi, birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan amalga oshirilgan ulkan islohotlar bilan bog'liqdir. Ana shu islohotlar, ayniqsa o'zbek sportini Olimpiya va Osiyo o'yinlari, jahon va Osiyo chempionatlari hamda boshqa nufuzli musobaqalar shoxsupalaridan joy olishiga poydevor yaratuvchi chora-tadbirlar ko'lamini yanada

kengaytirishga urg'u berib kelayotgan Yurtboshimiz Sh.M. Mirziyoyev tomonidan ommaviy sportdan professional sport cho'qqilariga olib chiqishga qodir mutaxassis-kadrlar, o'qituvchi trenerlar tayyorlash ishlariga alohida e'tibor qaratmoqda[1].

“O'zbekistonda fizikultura tarixi” (1969) qo'llanmasi va boshqa bir qator manba'larda qayd etilishicha voleybol yurtimizga Ittifoq ta'siri ostida 1924-1925 yilda kirib kelgan. 1927 yilda Birinchi Umumo'zbek Spartakiadasi dasturida voleybol ham o'rin olgan[2].

Voleybol eng ommabop va qulay sport turlaridan biridir. Ehtimol, bu o'yinni havaskor darajada o'ynashni bilmagan odamni topish qiyin. Voleybol o'ynash uchun katta moliyaviy xarajatlar va jiddiy jismoniy tayyorgarlik talab etilmaydi. To'p, mos o'yin maydonchasi va o'ynashga tayyor bo'lgan bir nechta odam sizga qiziqarli va maroqli vaqt o'tkazish uchun kerak.

To'rtli maxsus voleybol maydoni bo'lmasa, yozda mamlakatimizning ko'plab plyajlarida bo'lgani kabi, shunchaki aylana bo'ylab o'ynash mumkin.

Voleybolning o'ziga xos xususiyatlari:

Turli xil o'yin vaziyatlari;

Sakrash harakatlarining ko'pligi;

Jismoniy faoliyatning o'zgaruvchanligi.

Bularning barchasi inson tanasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, salomatlikni saqlashga va uzoq umr ko'rishga yordam beradi.

Voleybolning afzalliklari:

Muntazam ravishda voleybol o'ynash organizmga chiniqtiruvchi ta'sir ko'rsatadi, tananing chidamliligini oshiradi;

Yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi va qon aylanishini yaxshilaydi;

Nafas olish tizimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

Voleybol mashqlari paytida turli xil harakatlar va o'zgaruvchan yuk intensivligi deyarli barcha mushak guruhlari mashq qildiradi;

Voleybol mushak-skelet tizimini mustahkamlaydi, bo'g'imlarning harakatchanligini yaxshilaydi;

Ko'z mushaklarini mashq qildiradi, ko'rish maydonini kengaytiradi;

Voleybol asab tizimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, kayfiyatni yaxshilaydi, stress va depressiya bilan kurashishga yordam beradi;

Voleybol chaqqonlik, harakat aniqligi, harakatchanlik va moslashuvchanlikni tarbiyalaydi;

Voleybol mashg'ulotlari bolalar va kattalarda mehnatsevarlik, mardlik, matonat, matonat, intizom va o'zgaruvchan vaziyatlarga tez javob bera olish kabi fazilatlarini shakllantiradi;

odamga o'ziga ishonchsizlikni yengishga, ozod bo'lishga, tengdoshlari va turli avlod odamlari bilan umumiy til topishga yordam beradi;

Voleybol va boshqa jamoaviy sport turlari jamoa oldidagi mas'uliyat hissini, jamoada ishlash va boshqalarga ishonish qobiliyatini tarbiyalaydi [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jismoniy mashqlardan kasalliklarni oldini olish va kasalliklarni davolashda foydalanish masalalari qadimdan ma'lum. Jismoniy mashqlarning davolovchi xususiyatlarini hozirda hech kim inkor etmaydi. Talabalar, sportchilar va umuman boshqa kishilar ham kundalik turmush va mehnat faoliyati jarayonida jarohatlanishi yoki turli kasb kasalliklariga uchrashi mumkin. Ularni oldini olish va bartaraf qilishda jismoniy mashqlarning alohida o'rni bor. O'z nomi bilan

mantiqiy to'g'ri keladiki, ba'zi xastalik va kasalliklarni maxsus jismoniy mashqlar bilan davolash zaruriyati bo'ladi. Bu jahon tibbiyotida ilmiy-amaliy jihatdan asoslanib, uzoq o'tmishlardan buyon qo'llanilib kelingan. Bu o'rinda ulug' mutaffakir hakim, olim Abu Ali Ibn Sinoning ilmiy amaliy tajribasi, ularning natijalari meros bo'lib qolgan. Ayniqsa, u turli hil kasalliklarni davolashda jismoniy madaniyatning sekin, kuchli va tez bajariladigan vositalari orqali amalga oshirilish usullarini "Tib qonunlari"da bayon qilib bergan. Bunda uqalash uqalash(massaj), issiq hammom, sovuq suvlarda cho'milish, cho'l va tog'larda sayoxat qilish, gavda harakatlari bilan bog'liq jismoniy mashqlardan maqsadli foydalanish yo'llari o'z ifodasini topganligi bugungi kunda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot maqsadi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida voleybol o'yinlarining talabalar funksional va jismoniy ko'rsatkichlarini yaxshilanishiga ijobiy ta'sirini aniqlash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida 17-22 yoshdagi 1-2 kurs talabalari qatnashdilar. Bulardan 60- talaba (20-qiz, 40 -o'g'il bola. Tadqiqot ishi uchun maxsus adabiyotlar o'rganilib, talabalar uchun ikki haftalik dastur tuzildi. Talabalar ikki hafta davomida haftasiga ikki marta voleybol mashg'lotiga qatnashdilar. Tadqiqot TDTU qoshidagi spot majmuasida, ochiq maydonda o'tkazildi. Voleybol mashg'ulotlaridan oldin talabalar bilan tayyorlov mashg'ulotlari o'tkazildi. Voleybol o'yini maydonining hajmi 18 x 9 m.ga teng. To'ring eni 1 m. va uzunligi 9 m. to'pning aylanasi 65-66 sm., og'irligi esa 270-280 grammni tashkil etadi. O'yin hisob 25-23 bo'lganicha davom etadi, ya'ni 2 ochko farq qilishi lozim.1-jadval.

1-jadval

Mashg'ulot turi	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Diagnostika bosqichi Test №-1	+																			
Mashg'ulot bosqichi Test №-2																				
Nazorat bosqichi																				+
Jismoniy tabiya mshg'loti o'quv jarayoni tarkibi (80 daqiqa)																				
Tayyorlov bosqichi(10daqiqa)																				
Ochiq maydonda: umumiyrivojlantiruvchi mashqlar.			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
Mashg'ulotning asosiy bosqichi(65 daqiqa)																				
Voleybol mashg'uloti YQS 130-140 q/d			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
Yakunlovchi bosqich (5 daqiqa)																				
			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijasida pedagogik eksperimentda qatnashgan talabalarining funksional ko'rsatkichlari yaxshilanganligi aniqlandi, ya'ni: o'rtacha arterial qon bosimi (OAOB) ($p<0,05$), Shtange probasi ($p<0,05$), sistolik qon hajmi ($p<0,05$), ortoproba ($p<0,05$), Skibinsiy probasi ($p<0,05$) aniqlandi. Bundan tashqari talabalarda Genchi probasi, yaxshilanganligi aniqlandi. Aniqlangan ko'rsatkichlarni umumlashtirib shuni ta'kidlash mumkinki, talabalarda yurak qon-tomir tizimidagi ijobiy o'zgarishlar yurak miokardini ekonom ishlashi va qon bosimini meyorlashganini, chidamlilikni oshganini ko'rsadi.

Xulosalar va tavsiyalar. Voleybol o'yini bilan faqat shahardagina emas, shuningdek qishloq joylarida, dam olish

hamda sog'lomlashtirish maskanlarida, ko'ngil ochish, istirohat bog'larida, ko'llar, suv omborlari, daryo sohillarida hordiq chiqaruvchilarda ham keng qo'llaniladi. Bunday sharoitlarda maydon chegaralari (doira shaklida), o'yin qoidalari ixchamlashtiriladi. Yana muhimi shundaki, erkak ayollar, yigit-qizlar, keksayu-yoshlar aralash o'ynashadi. Bunday holatlar jismoniy chiniqish, ruhiy oziqlanish, o'rtoqlik, do'stlik kabi fazilatlarini singdirishda voleybol xizmat qila oladi. Shu tufayli o'quvchi-yoshlar voleybol o'yinining texnik-taktik usullarini, qoidalarini puxta o'zlashtirishlari lozim. Shuningdek, voleybol bilan yakka tartibda yoki mustaqil ravishda o'rganib, o'ynashlar ham

mumkin. Buning uchun esa quyidagilarga amal qilishga to'g'ri keladi, ya'ni:

- doimiy ravishda ertalabki gimnastika mashqlari (zaryadka) bajarish.

- To'pni joyda (doira ichida) turib 20-30 va undan oshirib bosh ustida o'ynatish (qo'l bilan urish), - To'g'ri va yon tomonlarga hamda orqaga yurayotib, to'pni bosh ustida qo'l bilan urib o'ynash,

- 15-20 m. oraliqdagi masofaning turli joylariga to'pni boshdan oshirib urib o'tkazish yo'li bilan mo'ljallarga tushirish,

- biron belgi (shox, osilgan ip, to'r va h.k) ustidan to'pni hujum bilan urish harakatlarini bajarish,

- tengdosh yoki qo'shnilar bilan bo'sh vaqtlarda o'yin texnikalarini birgalikda bajarish, - yashash joyida (mehnat jamoasi) komandalar tuzib voleybol o'ynash yo'llarini o'rganish va h.k.

Xulosa. Voleybol mazmun va mohiyat jihatdan eng ommobop o'ynlardan biridir. U bilan faqat sportchilargina emas, oddiy kishilar, bolalar ham cheklanmagan darajada (qoidasiz) o'ynashlari, hordiq chiqarishlari mumkin. Bu bilan o'zlarining jismoniy jihatdan tetik va barkamol bo'lishlarini ta'minlashlari mumkin. Voleybol sporti bilan muntazam shug'ullanish yoshlar organizmida barcha tizimlar va organlar faoliyatini yaxshilashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Бочкарева С.И., Кокоулина О.П., Копылова Н.Е., Митина Н.Ф., Ростеванов А.Г. Физическая культура: учебно-методический комплекс. - М.: Евразийский открытый институт, 2015. 266
2. Гелецкая Л.Н., Бирдигулова И.Ю., Шубин Д.А., Коновалова Р.И. Физическая культура студентов специального учебного отделения: учебное пособие. - Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2014.
3. Ким Т.К., Кузьменко Г.А. Актуальные проблемы физической культуры и спорта // Сборник научно-методических трудов профессорско-преподавательского коллектива, аспирантов, соискателей и студентов. М., Изд. Прометей, 2013.
4. Мусатов Е.А., Чернышева Е.Н., Прянишникова О.А., Карасева Е.Н., Смирнова С.А. Физическая культура в системе высшего профессионального образования (теоретические и методические аспекты): учебное пособие. – Елец: Елецкий государственный университет им И.А. Бунина, 2014.
5. https://arm.tdpushf.uz/kitoblar/fayl_2055_202111105.pdf<https://cyberleninka.ru/article/n/voleybol-kak-sredstvo-razvitiya-fizicheskikh-kachestv-studentov-vuzov/viewer>
6. https://arm.tdpushf.uz/kitoblar/fayl_1701_20210830.pdf
7. <https://infourok.ru/vliyanie-voleybola-na-organizm-cheloveka-protivopokazaniya-k-zanyatiyam-voleybolom-razminka-voleybolista-3751085>.
8. [htmlhttps://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-fizicheskikh-kachestv-neobhodimyh-dlya-zanyatiy-voleybolom](https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-fizicheskikh-kachestv-neobhodimyh-dlya-zanyatiy-voleybolom)

УДК: 323.2

Бобомурод ТЎХТАСИНОВ,

Наманган давлат университети ўқитувчиси

E-mail: bobomurod.tukhtasinov@bk.ru

Сиёсий фанлар доктори, профессор Жўраев Р. Т. тақризи асосида

THE IDEA "THE STATE IS FOR THE PEOPLE" THE UZBEK CROSS NATIONAL COLLECTIVE RESPONSIBILITY EXPRESSION

Annotation

This article presents ideas on the implementation of the Uzbek national collective leadership policy in Uzbekistan with the idea of "State - for the people".

Key words: "Incon-society-state" chain, "Uzbek model", "social legal state", "Action strategist", "Development strategist".

ИДЕЯ "ГОСУДАРСТВО ДЛЯ НАРОДА" ВЫРАЖЕНИЕ КОЛЛЕКТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ УЗБЕКАЦИОННОГО ПЕРЕКРЕСТНОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье представлены идеи по реализации узбекской национальной политики коллективного руководства в Узбекистане с идеей «Государство - для народа».

Ключевые слова: Цепочка «Несо-общество-государство», «Узбекская модель», «социально-правовое государство», «Стратег действия», «Стратег развития».

“ДАВЛАТ – ХАЛҚ УЧУН” ҒОЯСИ ЎЗБЕККА ХОС УМУММИЛЛИЙ ЖАМОАВИЙ САФАРБАРЛИК ИФОДАСИ

Аннотация

Ушбу мақолада “Давлат – халқ учун” ғояси ўзбекка хос умуммиллий жамоавий сафарбарлик сиёсатининг Ўзбекистонда амалга оширилишига оид фикрлар келтирилган.

Калит сўзлар: “Инсон-жамият-давлат” занжири, “ўзбек андозаси”, “ижтимоий ҳуқуқий давлат”, “Ҳаракатлар стратегияси”, “Тараққиёт стратегияси”.

Кириш. Инсон ўзини англаганидан буён моддий фаровонлик ҳамда маънавий юксалиш унинг пировард озуларидан бири бўлиб келган. Унга яқка-ёлғиз тарқоқ ҳолда эришиб бўлмаслигини инсоннинг англаб етиши эса, буюк маънавий трансформация эди. Манбаларда таъкидланишича, инсон, турли-туман ижтимоий гуруҳлар мазкур пировард мақсадга эришишда жамоавий консенсуснинг энг олий шакли бу давлат эканлигига ишонч ҳосил қилишди ва уни таркиблаштириш учун кўп синовларни бошидан кечиришига тўғри келди. У барча жамиятларга хос имманент универсал деб ҳисобланса-да, аммо уни тасаввур қилиш ва айниқса амалиётда синаш барча халқларда бир хил кечмаслигини эътироф этиш лозим бўлади.

Бир томондан – давлат ва иккинчи томондан – жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда азалдан шундай умумий қондалар мавжудки, уларга муносабат давлатнинг сифатий томонини белгилайди. Шулардан бири – халқ давлат учунми ёки давлат халқ учунми, деган масала. Зеро, “инсон-жамият-давлат” занжири ҳаракат майдонида аллақачон ечимини топиб улгурган: социумнинг мушкуллари осон қилиш, муаммолар ечимига эришиш учун давлатни яратди. Биргина давлат сўзсиз халқ учун хизмат қилиши лозим ва масъуллигини англатади. Аммо назарияда шундай, амалиётда эса бошқача ва бу бесамавр тортишувларни юзага чикарди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Умуман давлатнинг моҳияти ва бош масъулияти билан боғлиқ масала файласуфлар, тарихчилар, ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар эътиборидан ҳеч қачон йироқлашмаган. У ерда муаммога ноъанавий, янгича ёндашишга интилишни ҳам кузатса бўлади. Жумладан, XIX-XX асрлар ораллигида яшаган немис файласуфи Макс Шелер “фалсафий антропология эришган барча марралар/ютуқлар ҳамда аъмоллар – тил, виждон, меҳнат қуроллари, давлат,

бошқарув, санъат, миф, дин, илм-фан, тарихийлик ҳамда ижтимоийлик инсон борлигининг асосий тузилмаларидан пайдо бўлганлигини тушунтириб бериш” [1] га қаратилган, деб бежиз айтмаган.

Ҳозирги пайтда кўникамага айланган бир жиҳат, у ҳам бўлса давлат тушунчасини асосан ҳуқуқшунослик, тарих ва сиёсатшуносликда чуқурроқ ўрганишди ва давлат тушунчасининг айрим специфик қирраларини ўрганишда улар қатта фойда келтирганлар. Бироқ фалсафий ёндашувнинг ўзига хослиги шундаки, у фан тармоқлари эришган ютуқларни синтез қилиш билан бир қаторда, уларга таянган ҳолда, иккинчи планга тушиб қолган қирраларни долзарблаштириб, янги ҳулосаларга келишга замин яратади.

Масалан, ҳуқуқшунослик фанлари учун “давлат” тушунчасида ҳокимият тақсимоли билан боғлиқ томони устуворлик қилса, сиёсатшунослик учун у сиёсий ёки бошқарув институти тарзида аҳамиятга эга. Шунингдек, тарих фани давлат тушунчасини тарих билан боғлаб ўрганади. Фалсафа эса улардан фарқли ўлароқ предмети доирасидан ташқаридаги глобал ўзаро боғлиқликдан чиқиб бошқа муҳим ҳулосаларга келиши мумкин.

Дарҳақиқат, мураккабликнинг бугунги босқичида табиий ҳолда, давлат тушунчасига ҳам янгича қараш, унинг туб моҳияти ва вазифаси билан боғлиқ томонларни чуқурроқ идрок этиш имконияти кенгайди. Хусусан, Президентнинг “Давлат – халқ учун” ғоя ва ташаббуси илм аҳлида муаммога ноъанавий ёндашув истагини яққол кучайтирди. Нима сабабдан айнан бугун ушбу ғоя пайдо бўлди, унинг илдизи қайси даврларга бориб тақалади каби муаммолар ёритилса, давлатимиз истиқболда қандай шакл ҳамда маъно-мазмун касб этиши мумкин, сингари қатор умидбахш саволлар эътиборимиздан жой олди. Шундай экан, уни бу ғоя ва ижтимоий лойиҳа, шунчаки қамровсиз бир абстракциями ёки

замирида бардавомликка йўналтирилган кадриятларга эга реалликами, деган масалалар ечимида илм аҳли ўз салоҳиятини бугун намоиш этиши лозим бўлади.

Цивилизациялар ва миллатлар тафаккурида давлат ҳақида хулосалар турли-туманлиги боисдан давлатни ҳамма жойда ҳар хил талкин қилишади. Бирок бир жиҳат борки, унга нисбатан ўзига хос умумбашарий илмий консенсус шаклланган ва шунинг атрофида цивилизациялар, халқлар ва қолаверса илм соҳиблари ҳам бирлашган. У – давлатнинг жамоавийлик сиёсий хусусияти ва шу асосда жамият ва ҳар бир инсоннинг умумий фаровонлигига хизмат қилиши ҳисобланади. Давлат айнан шу жиҳати билан айрим шахсдан, ижтимоий гуруҳлардан, ишлаб чиқариш бирлашмаларидан, манфаатлари, касбу кори ўхшаш уюшмалардан кескин фарқ қилади. Унинг фаолияти улкан умуммиллий сафарбарлик, умуммиллий хоҳиш-ирода ва интилишнинг кундалик ҳаётдаги ифодасидир. Ижтимоий силкинишлар, тезкор эврилишларга тўлиб тошган бу дунё, ўз навбатида, давлатга нисбатан муносабатда ҳам анъанавийликдан замонавийлик сари бурилишни талаб қилмоқда. Шунга қарамасдан, давлат хусусида улардан-да чуқурроқ ўйлаётган кучлар оламда беҳисоб эканлигига ишонмайдиганлар ҳам бугун беҳисоб.

Умуман олганда инсонпарварлик ғояси, унинг давлат ҳаёти ва фаолиятида намоён бўлиши XVI асрда Европанинг шарқий қисми Италияда илдиз отган бўлса-да, аслида у инсониятга унинг ижтимоий, маданий ва интеллектуал равишга йўлида хизмат қилади. Эътиборли жойи шуки, гуманизм ғояси илдиз отган минтақалар орасида Марказий Осиё, хусусан ўзбек юрти борлиги, тараққиётнинг маълум бир бурилиш асноларига келиб у ўзининг нимага қодирлигини тасдиқлаганлиги муҳим [2]. Бундан чиқадики, бугун Президент Ш.Мирзиёев илгари сураётган “Давлат – халқ учун” ғоясининг томири қадимий даврларга бориб тақалар экан.

Тадқиқот методологияси. Бирор бир цивилизацияга, миллатга ва қолаверса, давлатга хос жиддий қарашлар, баҳолаш мезонлари ва услублари уларнинг барҳаётлиги ва бардавомлиги пайтида йўқолиб кетмаслиги фанда исботини топган. Шу боис, улар бугунгача миллат ва давлатнинг асосий хусусиятлари орасидан жой олди. Аммо турли синовлардан ўтиб бугунгача етиб келган барча халқлар учун яратувчи кадриятлар – адолат, самимийлик, бурчига содиқлик, меҳнатсеварлик, бағрикенглик ва инсонпарварлики тушуниш, талкин қилиш турли-туманлик касб этади.

Улуғ бобомиз Абу Наср Форобийнинг эзгулик, инсонийлик, мурувватни улуғлаган шаҳар/давлат абадий бахт-саодат соҳибидир, азалий буюк тамойилларга, кадриятларга содиқ қолган халқ – доно халқ, деган хулосасини ҳам шу контекстда идрок этсак дуруст бўлади [3]. Афсуски, бу каби хулосаларни Ғарбда яратилган давлат ва жамиятга доир таълимотларда деярли учратмаймиз. Ғарб дунёқарашида қуйидан юқори томон “мутлак чизиқли ҳаракат” таълимоти таъсири остида ҳатто фундаментал кадриятлар ҳам эътибордан тушиб қолиши табиий ва бу объектив қонуният, деган фикр устуворликка эга. Аммо замон таъсири остида Ғарб мамлакатлари илмий жамоатчилиги тафаккурида ҳам Шарқда улуғланган азалий тамойиллар, кадриятларга “қайтиш” аломатларини бугун кузатиш мумкин.

Шарқ оламида азалдан ҳукмдор билан жамият аъзолари, ўз навбатида жамият аъзолари билан давлат муассасаларининг узвий боғлиқлигига доир доно фикрлар алоҳида ўрин эгаллаган. Мисол учун, Шарқий Осиёда, хусусан конфуцийчилик анъаналарига риоя қилувчи давлатларда қадим замонлардаёқ давлатнинг инсонпарварлик тамойилига қаттиқ риоя қилганлиги, у ердаги ҳукмдорларнинг адолат юзасидан иш юритганлиги

ҳақидаги битикларга алоҳида эътибор қаратиш тарғибот парадигмалари даражасига кўтарилган [4]. Масалан, Конфуций давлатдан халқнинг рози-ризалигини, улар ўртасидаги самимийлик ва ҳамжиҳатлик, ҳар иккала томон ўз масъулиятини ҳис этишини давлат бошқарувининг бош пойдевори даражасига кўтарган. Зеро, давлатларда халқ рози бўлса, давлат ўз-ўзидан равиш топиб бораверади, деган тамойил бугун ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Маълумки, давлат билан омма, фуқаролар ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик асосига қурилган мулоқот/-муносабат, давлатнинг халқ хизматида бўлиши, ваколатли давлат органларининг фуқаролар билан бамаслаҳат фаолият олиб бориш ғояси ва амалиёти турли мамлакатларда ўзига хос ва мос тарзда шаклланади. Албатта, бу у ёки бу ўзгариш учун ижтимоий эҳтиёж ҳамда шарт-шароит пишиб етилиши, унга нисбан бир томондан халқнинг хоҳиш-иродаси ва бошқа томондан эса, давлатнинг имконият кўлами ўртасидаги монандликнинг мавжудлигига бориб тақалади.

Юртимиздаги бугунги кун вазифалари хусусида сўз юритар экан, Президент Ш.Мирзиёев “Биз мамлакат ҳаётига доир ҳар бир қарорни халқимиз билан маслаҳатлашиб, бевосита мулоқот асосида қабул қилмоқдамиз. “Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” деган ғоя бу борадаги фаолиятимиз мезонига” [5] айланаётганлигига алоҳида урғу бериб келмоқда. Халқ хоҳиш-иродаси, буюк ижтимоий сафарбарлигининг маҳсули давлат ўзининг халқ олдидаги масъулиятини чуқур ҳис этиши бутун дунё аҳлига ўзини намоиш этмоқда.

Бу умумий қонуният ғоя балки бошқа минтақалар, цивилизацияон масканларда бошқача бир кўринишда ўзини намоиш этар. Бу объектив қонуният, лекин Ўзбекистонда, хусусан олий сиёсий раҳбариятда авлодлар алмашинуви туфайли айнан “давлат – халқ учун” кўринишида халқимиз ҳаётига кириб келди ва амалиётда ифодасини топмоқда. Холисона айтидиган бўлсак, Президент ғоясининг рўёби халқимиз онги ва қалб тўридан жой олиб, ўз вақти-соатини кутаётган эди. Давлат ҳокимияти ҳеч қачон ҳатто мустақилликдан кейин ҳам халқ олдида жавобгарлиги ҳамда масъулиятини бу қадар очиқчасига халқимизга айтмаган эди. Шундай экан, уни замонавий ўзбек давлатининг ўз халқи олдидаги азалий таваллоси, демократия ғоясининг “ўзбек андозаси”, демократиянинг ўзбек заминидаги янгича кўриниши, деб ҳисоблаш асосли бўлар эди.

Таҳлил ва натижалар. Дарҳақиқат, замонавий ўзбек давлатига Конституциямизда ижтимоий ҳуқуқий давлат деб таъриф берилган. Шу билан Ўзбекистон суверен давлат сифатида ушбу умумбашарий платформадан муносиб ўрин эгаллади. Аммо ўзбек заминида турли даврларда асос солинган давлатлар силсиласига назар ташлайдиган бўлсак, давлат бу ўлкада бугунгидек социал характерга эга бўлганлиги, яъни халқимизнинг онги ва тафаккури, менталитетига мосликка эришганлигини, оддий инсонлар интилишларидан ўзини олиб қочмаганлигини эслаш кийин. Гап унинг қандайдир цивилизация билан боғлиқлигига ҳам эмас, балки ўзбек дунёқараши, сиёсий маданияти натижаси бўлмиш давлат халқ орзу умидлари билан ҳамоҳанг бўлишга мажбур эди.

Конституциямиз ўзбек давлатининг моҳиятан азалдан халқ учун яралганлигини замон эҳтиёжлари билан қайта уйғунлаштирди. Холисона айтиш жоизки, дунёда фақат жамиятни тобелликда ушлаб туришдан бошқа нарсани билмайдиган, “ҳуқуқий давлатдан фақат ўз сиёсий ваколатини илгари сурадиган давлатга айланиб қолганлар” [6] бугун ҳам топилади. Аммо Ўзбекистон заминида давлатнинг умумхалқ жамоавий хоҳиш-иродасини ифода этмаслигини тасаввур қилиш кийин.

Ушбу ҳудудда тарихнинг турли босқичларида умргузаронлиги кечган аждодларимиз онги ва тафаккуридан жой олган фақат жамоавий фаровонликка интилиш, барча бадавлат бўлишлиги, фуқаровий ҳамжиҳатлиги ғояси бугун “Давлат – халқ учун” ижтимоий амалиётида том маънода янгича ифодасини топди. Шундай экан, Президент Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида, хусусан арзон уй-жойлар қуриш, жорий этилган янги солиқ концепциясидан ўрин олган солиқ юкини камайтириб бориш стратегияси, тадбиркорлик юритиш учун барчага қулай имконият яратишга қаратилган давлат сиёсати [7] ва бошқаларни ана шу “Давлат – халқ учун” ижтимоий дастури доирасида идрок этиш тўғри бўлади.

Дунё шундайки, унда барча миллатлар, давлатларнинг фикри ҳеч қачон бир жойдан чиқмаган. Унинг бош сабаби ҳар бир социум ўз маданий анъаналарига, дунёқараш тизимига эга ва шундан чиқиб ён-атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан турли-туман муносабат. Тўғри, инсониятни бирлаштириб турадиган умумий қарашлар, мўлжал ва манфаатлар, фаолият йўналишлари мавжуд ва улар, одатда, умумий хавф-хатар, қутилмаган глобал силкинишлар бўлгандагина кўзга ташланиб, кейинчалик яна “ўз ўзани”га қайтади. Умргузаронлик кечаётган давр инсониятдан яна инсонийлик касб этишини – баҳамжиҳат мулоқот ва ўзаро ишонч сари боришни тақозо этмоқда.

Шундай асноларда энг зарарли жиҳат миллатларнинг бунёдкор салоҳият соҳиби эканлигини эътироф этмаслик, улар ўртасида сунъий чегара чизикларини яратиш, бирор бир давлат ёки минтақадаги бунёдкор трансформацияларни менсимасликдир. Фикрни беришдан мақсад шуки, жумладан, давлатнинг халқ билан табиий муносабатини бесамар соддалаштириш, уни ҳаддан зиёд натуралистик талкин қилиш, унга инструментал ёндашув ва қолаверса ҳали бери инсон зоти, жамият олдида масъулият ва бурчини давлат тўлақонли адо этмаганлиги каби гап-сўзларга бориб тақалади. Ҳонбуки, ана шундай вазият улкан ижтимоий силкинишларни келтириб чиқаради.

Маълумки, халқ олдидаги давлатнинг ижтимоий ҳамда маънавий бурчи масаласи барча давлатлар асосий ҳужжатларидан ўрин эгаллаган. Уни “ижтимоий ҳуқуқий давлат” деб таърифлаш ҳам шу билан изоҳланади. Аммо қадим замонлардан буён, бир кўринишда аниқ ҳолат ҳамон баҳс-мунозаралар гирдобидан четга чиқа олмайди. Бизнингча, бу давлатчилик шакллари монархия ва республика, демократия ва автократия, федератив ва унитар деган тушунча ёки анъаналарга биреклама ёндашув ва талкин этиш амалиётига бориб тақалади. Ушбу долзаб масала ва унга узоқ батафсил тўхталиш вазиғамиздан ташқарида бўлса-да, барибир бир муҳим жиҳатга эътибор қаратиш лозим кўринади. Гап шундаки, гарчанд жамоавийликнинг юқори палласи деб саналган республика шакли давлатчилик жараёнида устуворлик қилаётган даврда ўз олдида қўйган улкан бурч ва масъулиятини у янги республика оқлайдими ёки йўқми, биринчи навбатда халқ ва давлат ҳокимиятининг тафаккур йўналишига тўлиқ боғлиқлигини дунё тажрибаси исботлаб қўйган. Бугун ҳар қандай давлат шаклига (у ҳам муҳим) қараб эмас, устувор даражада унинг халқ олдидаги бурч ва масъулиятини адо этиш даражасига қараб баҳо бериш тўғри. Нима бўлганда ҳам ХХI аср давлат қандай сиёсат олиб бориши, одамларнинг моддий фаровонлиги, руҳий-маънавий эҳтиёжларини ҳисобга олиш масъулиятини бошқача ҳис қилишини тақозо этадиган кўринади. И.Кант айтганидек, бугун давлатлараро қарама-қаршиликлар билан овора бўлмасдан, ўз фуқароларининг моддий ҳамда маънавий эҳтиёжлари билан кўпроқ банд бўлишини даврнинг ўзи талаб қилмоқда.

Президент Ш.Мирзиёев томонидан илгари сурилган “Давлат – халқ учун” ғояси, унинг амалиётига назар ташлайдиган бўлсак, энг аввало, бу ташаббус шунчаки ўткинчи воқеа-ҳодисаларга давлат бошлиғининг эътибори натижаси эмас. Шундай экан, жаҳон ҳамжамияти ва айниқса, умумий тарихий кечмишига эга яқин кўшни мамлакатларда жиддий қизиқиш уйғотган ушбу инновацион ижтимоий-сиёсий лойиҳада ўзбек халқи, ўзбекистонликлар бир неча минг йиллар мобайнида онги ва шуурида асраб келган мурувватли салтанат, мавжуд ресурслар ва имкониятлардан аҳолининг барча табақа ва қатламларининг тенг фойдаланиши, ҳокимият вакиллари билан халқ ўртасида доимий ва тенгликка асосланган мулоқот сингари миллий қадриятлар, тамойиллар ўз аксини топди. Инсон, фуқаро орзу қилиши мумкин бўлган энг олий тилак – давлатнинг халқ хизматкорига айланиши Президент ташаббусида кундалик амалиётга айланди.

Унинг тасдиғини биз 2017 йил жорий қилинган мамлакатимиз равнақиға йўналтирилган “Ҳаракатлар стратегияси” ҳамда “Тараққиёт стратегияси”да кўраймиз. Агар ушбу ҳужжатларни диққат билан кўздан кечирганимизда, у ердаги стратегияни босқичма-босқич эмас, балки фаол суратда комплекс амалга ошириш шарт бўлган вазиғаларнинг барчаси халқимизнинг кундалик эҳтиёжи билан ҳамохангликда қурилганлигига имон келтирамиз. Жумладан, биринчи йўналишга оид давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш, давлат хизмати сифати ва самарадорлигини ошириш, тўртинчи йўналишда зикр қилинган аҳоли реал даромади ва бандлиги даражасини изчиллик билан ошириб бориш, ижтимоий ҳимоя ва фуқаролар саломатлигини асраш, арзонлаштирилган уй-жойлар қуришга қаратилган мақсадли дастурларни бекаму қўст амалга ошириш каби стратегик устуворликларни оладиган бўлсак, беш йўналишнинг қайси биридан жой олганлигидан қатъи назар, уларнинг барчаси фақат бир нарсга, у ҳам бўлса, аҳоли манфаатларига йўналтирилганлигини англаш қийин эмас. Бундай аниқ стратегик мақсад ва вазиғалар белгиланган сиёсий ҳужжатни бошқа давлатларда ҳозирча учратиш мушкул.

Жумладан, 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Тараққиёт стратегияси”нинг еттита бобида белгиланган барча мақсадлар йўналиш нуктаи назаридан турлича бўлсада, ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва халқаро сиёсий фаолиятнинг барча жабҳаларини қамраб, халқимиз фаровонлигини кафолатли таъминлаш, бошқарув органларининг диққат-эътиборини фуқаролар манфаатларига мўлжалларини таъминлаш ҳамда Янги Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги нуфузини муттасил ошириш “Тараққиёт стратегияси”нинг марказидан ўрин олган. Бир сўз билан айтиш жоиз бўлса, бугунги ўзбек давлатининг том маънода халқпарвар давлат эканини башарият олдида амалда исботлашни олий сиёсий раҳбарият ўз зиммасига олди. Улар: давлат бошқаруви органлари фаолиятини фуқароларга хизмат қилишга йўналтириш тамойили (6-мақсад); халқ билан мулоқот механизмининг такомиллаштириш (11-мақсад); фуқаролик туйғусини тарбиялаш (70-мақсад); Янги Ўзбекистон – маърифатли жамият (71-мақсад); жамиятда миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш (74-мақсад); аҳоли даромадини ошириш (85-мақсад); мамлакатнинг халқаро муносабатлардаги тенг ҳуқуқли субъектлик родини ошириш, минтақа ва халқаро масалалар бўйича Ўзбекистон позицияси ҳамда умумжаҳон миқёсидаги ташаббусларини илгари суриш, Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорликни сифат жиҳатидан юқори босқичга олиб чиқиш (93-94-мақсадлар).

Юқорида тадқиқот ишимиз объекти ва предмети билан бевосита боғлиқ стратегик йўналишларга эътибор қаратдик ҳолос. Аслида ушбу ҳужжат жуда кенг қамровга эга бўлиб, унда Ўзбекистон ўтаётган янги ривожланиш босқичида истикболда улкан ижобий ўзгаришлар асноларида давлат ўз бунёдкорлик, халқпарварлик кучини янада ёрқин намойиш қилиш имконияти кенгайиши тайин.

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса ўрнида Президентимизнинг “Давлат – халқ учун” ғояси миллионлар хоҳиш-иродаси, интилиши натижаси бўлган давлат Ўзбекистон мисолида ўз бурчи ва масъулиятини

аниқ англаб етганлигининг янги босқичдаги янги ифодаси эканлиги, давлатнинг фуқароларга хизмат қилишининг ёрқин тимсоли сифатида, бир томондан, мамлакатимиз ривожига кенг имкониятлар яратаётган бўлса, иккинчи томондан, башарият қалбида давлатга нисбатан ишонччи янги асосда жонлантирди, деган фикрдамиз. Ижтимоий тараққиёт учун чексиз имкониятлар Ўзбекистонда мавжудлигини, уни рўёбга чиқариш йўллари излаш ҳар бир халқнинг имтиёзи ва башарият олдида зиммасига олган улкан масъулияти эканлигини яна бир бор исботлаш йўлида собитқадамлигини намойиш этмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Шёлер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 90.
2. Савастеева Ю.В. Академик Конрад и его концепция Возрождения на Востоке // Проблемы истории и теории мировой цивилизации. – М., 1994. – С. 136.
3. Абу Наср Форобий. Бахт-саодатга эришув ҳақида // Хайруллаев М. Форобий. – Тошкент, 1963. – Б. 193-198.
4. Речи царств // У Чинь. Философские идеи. – С. 12.
5. Ўзбекистон Президенти Шавкат Миззиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 4.
6. Исаев И.А. Справедливость и суверенность // История государства и права. – 2018. – №4. – С. 3.
7. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 8, 9, 10.

Навбахор УМАРОВА,
Тошкент давлат педагогика университети доценти
“Амалий психология” кафедраси мудири, псих.ф.ф.д, PhD,
E-mail: navbahor78@mail.ru

ТДПУ профессори, п.ф.д В.Каримова тақризи асосида

INTEGRAL CRITERION OF SUCCESSFUL ECONOMIC SOCIALIZATION OF THE POPULATION

Abstract

The article describes the role-subject theoretical model of the process of human economic socialization, which explains the essence of the level of economic consciousness, economic thinking, economic behavior of the population. Cases are also described that explain the content of the integral criterion of successful economic socialization of the population and the indicator of specific characteristics in accordance with the theoretical model.

Key words: Economic consciousness, economic thinking, economic behavior, role subjective position, theoretical model, economic socialization, integral and linear evaluation criteria.

ИНТЕГРАЛЬНЫЙ КРИТЕРИЙ УСПЕШНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье описана ролево-субъектная теоретическая модель процесса экономической социализации человека, объясняющая сущность уровня экономического сознания, экономического мышления, экономического поведения населения. Также описаны случаи, объясняющие содержание интегрального критерия успешной экономической социализации населения и показателя удельных характеристик в соответствии с теоретической моделью.

Ключевые слова: Экономическое сознание, экономическое мышление, экономическое поведение, ролевая субъектная позиция, теоретическая модель, экономическая социализация, интегральные и линейные критерии оценки.

AҲОЛИНИ МУВАФФАҚИЯТЛИ ИҚТИСОДИЙ ИЖТИМОЙЛАШТИРИШНИНГ ИНТЕГРАЛ МЕЗОНИ

Аннотация

Ушбу мақолада аҳолининг иқтисодий онги, иқтисодий тафаккури, иқтисодий хулқ-атвори даражаси моҳиятини тушунтурувчи шахс иқтисодий ижтимоийлашув жараёнининг ролли-субъектли назарий модели баён қилинган. Шунингдек, назарий моделга уйғунлашган ҳолда аҳолини муваффақиятли иқтисодий ижтимоийлаштиришнинг интеграл мезони ва хусусий белгилари кўрсаткичи мазмунини тушунтирувчи ҳолатлар тавсифланган.

Калит сўзлар: Иқтисодий онг, иқтисодий тафаккур, иқтисодий хулқ-атвор, ролли-субъектли мавқе, назарий модел, иқтисодий ижтимоийлашув, интеграл ва чизикли баҳолаш мезони.

Кирриш. Ҳар қандай давлат, маъмурий ҳудуд ва (ёки) вилоят иқтисодиётининг рақобатбардошлиги, энг аввало, ҳудудда истиқомат қиладиган аҳолининг иқтисодий жиҳатдан ижтимоийлашганлиги (иқтисодий онги, иқтисодий тафаккури, иқтисодий хулқ-атвори даражасининг юқорилиги) ҳамда рақобатбардош ва хариддоргир товарлар ишлаб чиқиши ва (ёки) хизматлар кўрсатиши билан аниқланади. Давлатнинг иқтисодий таълим борасидаги олиб бораётган сиёсати, амалга ошираётган ислохотлари, барча илмий, ижтимоий-иқтисодий ривожланишларининг якуний кўрсаткичи, қисқача айтганда аҳолининг иқтисодий саводхонлик даражаси – шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнининг ролли-субъектли мавқе орқали тушунтирилади.

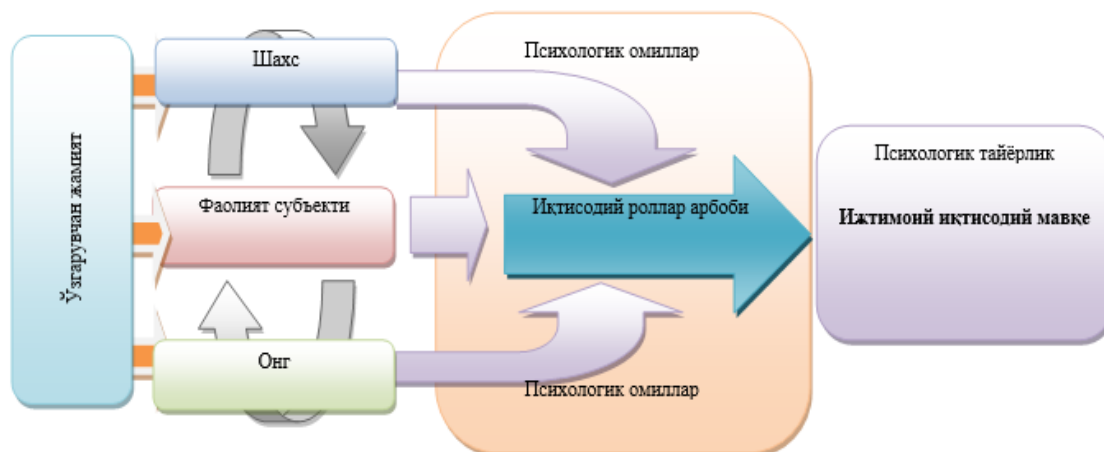
Бугунги кунда дунёда амалга оширилаётган илмий-амалий тадқиқотларда миллий иқтисодиётлар суверенитетини сақлаб қолиш, бозор иқтисодиёти иштирокчилари орасида соғлом ўзаро иқтисодий муносабатларни ўрнатиш ҳамда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ҳозирда эркин бозор муносабатларига салбий таъсир этадиган яширин иқтисодиётга олиб боровчи иқтисодий хулқ-атвор омиллари психодиагностикаси ва бизнесни “соя”дан чиқаришни амалга ошириш, аҳолини иқтисодий онги, тафаккурини ошириш, иқтисодий муносабатлар субъектларига ижтимоий-психологик ёрдам кўрсатишга доир илмий хулосалар

ишлаб чиқиш, бозор муҳитининг шахс ижтимоийлашувига ҳудудий ва гендер таъсири бўйича психологик муаммоларни аниқлаш асосида аҳолини иқтисодий ижтимоийлаштиришни такомиллаштириш каби масалалар шулар жумласидандир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жамиятда шахс бажараётган ҳар қандай иқтисодий рол унга таъсир кўрсатаётган ташқи шарт-шароитлар ва у иштирок этаётган иқтисодий воқеликлар негизида ўз ифодасини топади.

А.П. Вяткин [1] жамиятдаги ўзгарувчан шарт-шароитларда шахс иқтисодий ижтимоийлашувининг психологиясини тадқиқ этишга қаратилган изланишлари орқали, иқтисодий ижтимоийлашув жараёнининг ролли-субъектли назарий моделини тақлиф этган (1-расмга қarang).

А.П. Вяткин томонидан тақлиф этилган мазкур моделда “онг, фаолият субъекти, шахс” каби умум-психологик танияч тушунчалар [2] доирасида иқтисодий ижтимоийлашув концепцияси талқин этилади. Модел В.М. Алахвердовнинг [3] онги тадқиқ этишга қаратилган концептуал ғоялари, жумладан, онгнинг соддалаштириш, идеаллаштириш, кристаллаштириш (изоморфиялаштириш) тамойилларига мувофиқ равишда яратилган бўлиб, шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнини тушунтиришдаги замонавий ёндашувлардан бири эканлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

1-расм. Шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнининг ролли-субъектли назарий модели (манба А.П.Вяткин)

Мақсадига кўра концепция “субъект” тушунчасининг интегратив имкониятлари кўламини тасдиқлайди ва унда қўлланилган субъект-ролли ёндашув шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнини бир қатор ўзаро таъсир кучи ҳамда интеграцияга эга бўлган: “субъект – шахс” (шахс субъект, субъект эса шахс сифатида юзага чиқадиган ҳолатлар [4]; “шахс – иқтисодий муҳит” (шахс иқтисодий муносабатлар субъекти ва иқтисодий аҳамиятли сифатлар эгаси сифатида намоён бўладиган вазиятлар); “онг – фаолият” (субъект онг соҳиби ва иқтисодий роллар арбоби кўринишидаги жараёнлар); “фаолият – ижтимоийлашув” (иқтисодий рол фаолиятнинг таҳлил бирлиги ва шахс ижтимоийлашувининг функционал бирлиги сифатида кўринадиган шароитлар) жиҳатларини тадқиқ этишга имкон яратади [5].

А.В. Петровский [6] томонидан ўтказилган тадқиқотларда, ижтимоийлашув жараёнини қуйидаги: (а) мослашув; (б) индивидуаллашув; (в) интеграциялашув каби учта босқичга ажратилганлигини кўриш мумкин.

Шахс ва жамият контекстида ижтимоийлашувнинг ички ва ташқи сабабий боғланишларини аниқлашга қаратилган изланишларида, Р.М. Шамянов [7], ўзининг ижтимоийлашувни баҳолаш мезонлари классификациясини яратади. Классификацияга кўра, муаллиф, икки хил – интеграл ва чиқиқли баҳолаш мезонини таклиф этган.

Биринчидан, Таклиф этилган интеграл мезон ёрдамида шахснинг муносабатлар тизимини шакллантирилган, ижтимоий мослашувчанлиги, ўзини ўзи долзарблаштириши, шахсий етуқлиги, фикран ўзини ўзи англай билиши каби шахсга хос хусусиятларни баҳолаш ва тушунтириш мумкин. Шунингдек, чиқиқли мезон орқали эса шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари, установкалари, стереотиплари, мотивлари, ижтимоий-ролли уйғунлиги, эътиқоди ва қадриятларга йўналганлиги аниқланади.

Иккинчидан, шахснинг фаолиятга киришиши ҳақидаги умумпсихологик назарий қарашлар (масалан, Б.Д. Паригин, Б.Ф. Ломов, А.Н. Леонтьев ва бошқалар) [8], шунингдек, фаолиятни баҳолаш мезонлари тизимини тушунтирувчи концепцияларга (масалан, А.А. Бодалев, А.А. Деркач, Л.Г. Лаптев [9], А.Н. Грязнов [10], А.П. Вяткин [11]) мувофиқ равишда, шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнини (масалан, Peter K. Lunt, Adrian Furnham) [12] аниқлашга қаратилган, яъни ҳар бири ўз кўрсаткичига эга бўлган дастлабки баҳолаш мезонлари тузилмасини – интеграл ва хусусий каби икки хил кўринишга ажратиш мумкин.

Учинчидан, ҳар иккала тоифа мезонларнинг ўзига хос хусусиятлар кўрсатмаси асосида юқори даражадаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёнида, хусусан, жамиятнинг ўтиш ёки инкирозли шароит(и) (масалан,

бозор иқтисодиёти шароитида мулкчилик шаклининг, яъни давлат мулкидан хусусий мулкка ўзгариши)да тизимли-ташқилий ва онтологик мураккаблик характер касб этувчи шахс иқтисодий ижтимоийлашуви ҳодисаси рўй бериши кузатилади. Бунда ушбу вазият билан боғлиқ бўлган шу кунгача шахс фаолияти муваффақиятини таъминлаб келган анъанавий механизмнинг роли етарли даражада аҳамият касб этмай қолади ва ўз навбатида, бу механизм ўрнини компенсацияловчи янги институционал механизмга эҳтиёж сезилади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда аҳолини муваффақиятли иқтисодий ижтимоийлаштиришнинг интеграл мезони мазмунини ёритишда шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёни концепциясининг “шахсга фаолиятли ёндашув” моделига таяниб таҳлил қилинди.

Таҳлил ва натижалар. Интеграл мезон сифатида шахс иқтисодий-ижтимоий тажрибаси ҳамда унинг иқтисодий-ижтимоий мавқеига хос бўлган шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнини аниқлаш таърифи қабул қилинган ва бунда жараён икки хил нуктаи назар орқали тушунтирилган.

Биринчидан, ҳар қандай шахс ижтимоий тажрибани ўзлаштиришнинг адекватлиги (у ёки бу даражаси)ни намоён этади ҳамда ижтимоийлашув самарадорлигини субъектив характеристикасини кўрсатади.

Иккинчидан, ҳар қандай шахс ижтимоийлашув жараёнида, нафақат ижтимоий, балки иқтисодий мавқеини ҳам яққол кўрсатиб, ижтимоийлашув самарадорлигини объектив томонини намоён қилади (2-расмга қаранг).

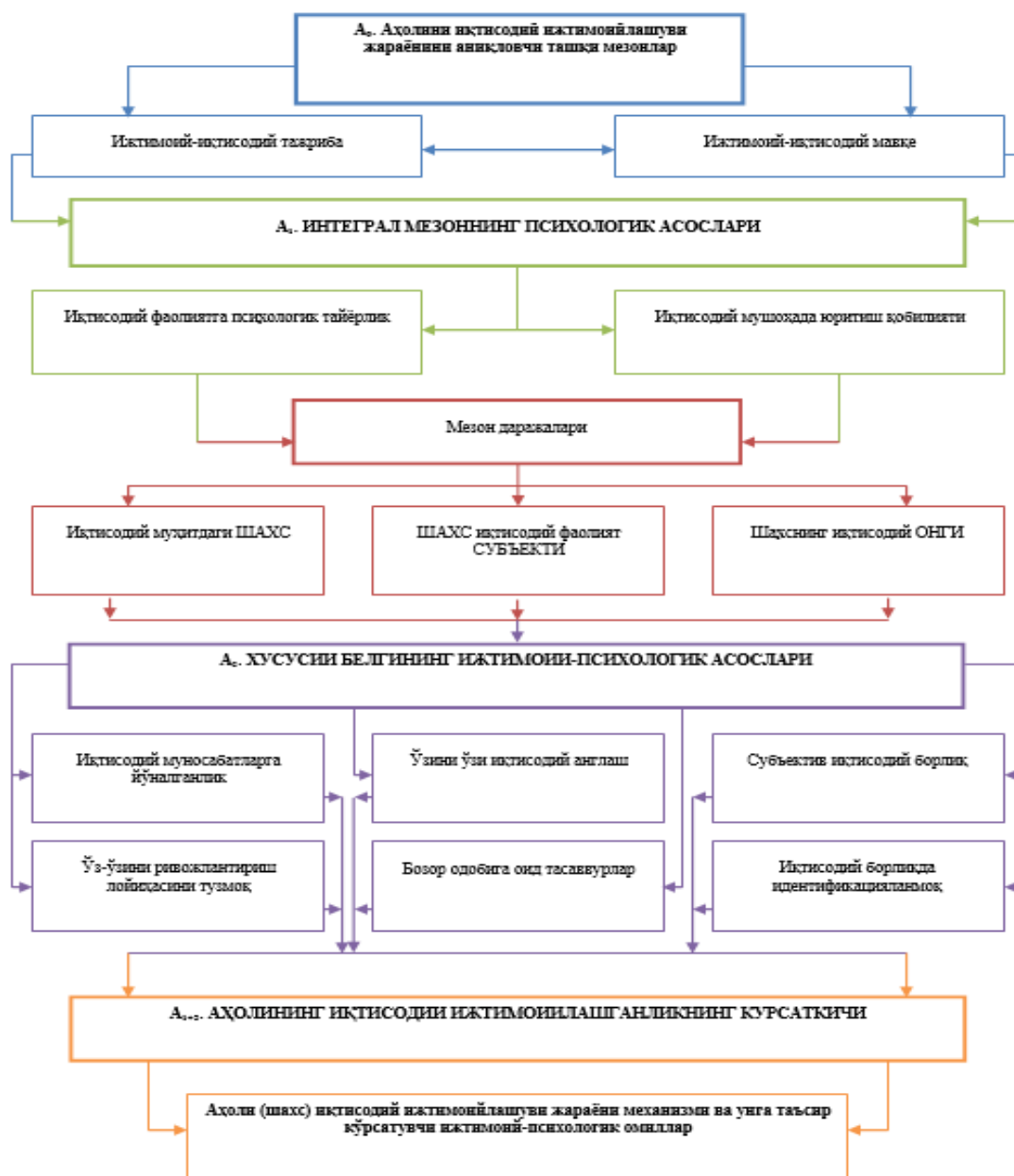
Биринчи ҳолатда, ҳар қандай шахснинг субъектив характерли ижтимоий тажрибаси ва объектив характерли ижтимоий мавқеини шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнига хос қонуниятлар, механизмлар ва уларга таъсир этувчи ижтимоий-психологик омилларни аниқлашнинг ташқи мезони (A0) сифатида қабул қилиш мумкин.

Иккинчи ҳолатда, шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнини аниқлашга хизмат қилувчи интеграл мезоннинг (A1) психологик мазмунини таҳлил қилар эканми, аввало, унинг иккита асосий жиҳатига, яъни ҳар қандай шахснинг иқтисодий фаолиятга нисбатан психологик тайёрлиги ва шу фаолиятни режалаштириш, ташкил этиш, амалга ошириш юзасидан иқтисодий мушоҳада юрита олиш қobiliятига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Тузилмадаги ана шу икки жиҳат шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёни механизмидаги устувор психологик омил сифатида юзага келиб, субъект иқтисодий ижтимоийлашувни ўлчовчи интеграл мезоннинг даражавий хусусиятларини намоён қилади.

Жумладан, шахснинг иқтисодий муносабатлар тизимига киришишида, ана шу муносабатлар доирасидаги иқтисодий фаолиятнинг субъекти сифатида тан олинишида ва индивиднинг иқтисодий мушоҳада юритиш қобилияти асосини ташкил этувчи иқтисодий онги даражасида намоён бўлади.

Учинчи ҳолатда, шахс иқтисодий ижтимоий-лашуви жараёнига хос хусусий мезон(белги)ларнинг (A2) ижтимоий-психологик мазмуни таҳлил этадиган бўлсак, бу белгилар шахснинг иқтисодий борликдаги “йўналганлик → анланганлик → идентификацияланганлик” хусусиятларига кўра уч хил даражада намоён бўлади.

2-расм. Аҳолининг иқтисодий ижтимоийлашув жараёнини аниқлаш мезонлари тузилмаси
Манба: А.П. Вяткин изланишлари асосидagi муаллиф ёндашув

Жумладан, шахснинг иқтисодий муносабатларга нисбатан йўналганлигида, шунингдек, ўз-ўзини ана шу муносабатлар доирасида лойиҳалай олишида бирламчи хусусиятларни кўрсатса, ижтимоий-иқтисодий тажрибага таяниб, ўзини ўзи иқтисодий мавқени англашида, анланган мотивлар асосида бозор одобиға оид ижтимоий-психологик тасаввурларини шакллантиришида иккиламчи хусусиятларини намоён қилади.

Шунингдек, бирламчи ва иккиламчи хусусиятлар орқали ҳар қандай шахс субъектив иқтисодий борлик моҳиятини тушуниб, ижтимоий-психологик омиллар таъсирида ўзини ана шу борликда идентификациялайди ҳамда учламчи хусусиятларни кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган аҳолини иқтисодий ижтимоийлаштиришнинг интеграл

мезони ва динамик табиатини назарий таҳлил этиш орқали қуйидаги хулосаларга келиш мумкин

Биринчидан, шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнининг интеграл мезони ва хусусий белгилари асосида аниқланган иқтисодий ижтимоийлашганлик кўрсаткичи (A1+2) йиғиндиси:

- аввало, шахс иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнига таъсир кўрсатувчи ижтимоий-психологик (мега, макро, мезо, микро) омиллар қўламини баҳолашга ёрдам берса;

- кейинги ўринда, иқтисодий муносабатлар субъектини қуршаб турган ҳудудий ёки гендер хусусиятлар муҳит таъсиридаги ижтимоийлашув (анъанавий, институционал) механизмлар(и)ни тушунтиришга имконият яратади.

Иккинчидан, шахсининг иқтисодий ҳодисаларга оид янги ахборотларни мақсадли тарзда қабул этиши, ойдинлаштириши, таҳлил асосида амалиётда қўллаши, тафаккурдаги синтез, солиштириш, абстракциялаш, конкретлаштириш каби жараёнларни ишга солиб, инновациялар яратишга ҳаракат этиши шахсдаги “иқтисодий

билим ва маданият”ни белгиловчи фазилатлар шаклланганлик даражасига бевосита боғлиқ ҳисобланади ва бундай хатти-ҳаракатлар алгоритми унинг иқтисодий жихатдан муваффақиятли ижтимоийлашганлигини яққол намоён қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Вяткин А.П. Психология экономической социализации личности в условиях изменяющегося общества: Автореферат дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. – СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена, 2011. – 45 с.
2. Брушлинский А.В. Психология субъекта. – СПб: Алата, 2003. – 290 с.
3. Алахвердов В.М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания / В.М. Алахвердов. – СПб.: Речь, 2003. – 325 с.
4. Абульханова-Славская К.А. Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта / К.А. Абульханова // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М.: ИПРАН, 1997. – С. 56–74.
5. Вяткин А.П. Психология экономической социализации личности в условиях изменяющегося общества: Автореферат дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. – СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена, 2011. – 45 с.
6. Петровский А.В. Всегда ли правы родители / А.В. Петровский, В.А. Петровский. – М.: Изд-во Аст, 2003. – 32 с.
7. Шамянов Р.М. Внешние и внутренние детерминанты личности в процессе социализации: Автореферат дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. – Саратов: СГПУ, 2002. – 38 с.
8. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М. Изд-во политической литературы, 1971. – 348 с.; Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 325 с.; Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций. – М.: «Смысл», 1992. – 17с.
9. Бодаев А.А. Рабочая книга практического психолога / А.А. Бодаев, А.А. Деркач, Л.Г. Лаптев. – М.: Ин-т психотерапии, 2006. – 629 с.
10. Грязнов А.Н. Концептуальные подходы к социализации / А.Н. Грязнов // Психология XXI столетия: материалы симп. / под ред. В.В. Козлова. – Ярославль: МАПН, 2006. – Т.2. – С. 115–121.
11. Вяткин А.П. Динамика рыночных и этических представлений студенческой молодежи в процессе социализации // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск: НГПУ, 2009. – № 1. – С. 234–242.
12. Peter Lunt, Adrian Furnham (1996) Economic Socialization: The Economic Beliefs and Behaviours of Young People. Hardback, Edward Elgar Publishing Ltd, 224.

Дилбар УРАЗБАЕВА,
Урганч давлат университети доценти
E-mail: urazbayeva.dilbar@bk.ru

Хоразм вилояти ХВХТХҚТМОҲМ доценти псих.ф.н Н. Салаева тақризи асосида

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LIFE ACTIVITY OF ONCOLOGICAL PATIENTS

Abstract

Today, the number of oncological diseases in the world is increasing from year to year. Especially when dealing with cancer, a person feels the need not only for medical measures, but also for socio-psychological support. From this point of view, the study of the existing socio-psychological problems in oncobemors plays an important role. The article presents the socio-psychological characteristics of the life activity of oncological patients with the help of a questionnaire and an analysis of the results.

Keywords: oncology, psychology, health, communication, mental state, emotion, socio-psychological nature

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ

Аннотация

Сегодня количество онкологических заболеваний в мире растет из года в год. Особенно когда имеешь дело с онкологическим заболеванием, человек испытывает потребность не только в медицинских мерах, но и в социально-психологической поддержке. С этой точки зрения изучение существующих социально-психологических проблем у онкобольных играет важную роль. В статье представлены социально-психологические характеристики жизнедеятельности онкологических больных с помощью анкетирования и анализа результатов.

Ключевые слова: онкология, психология, здоровье, общение, психическое состояние, эмоции, социально-психологические особенности

ОНКОЛОГИК БЕМОРЛАР ҲАЁТ ФАОЛИЯТИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунда дунёда онкологик касалликларнинг сони йилдан йилга ошиб бормоқда. Айниқса, инсон саратон касаллиги билан курашишда нафақат тиббий чора-тадбирларга, балки ижтимоий-психологик қўллаб-қувватлашга ҳам зарурат сезади. Шу нуқтаи назардан онкобеморларда мавжуд ижтимоий-психологик муаммоларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Мақолада онкологик беморлар ҳаёт фаолиятининг ижтимоий-психологик хусусиятлари сўровнома ёрдамида тадқиқ қилинган ва натижалар таҳлили келтирилган.

Калит сўзлар: онкология, психология, саломатлик, мулоқот, психик ҳолат, эмоция, ижтимоий-психологик хусусият

Кириш. Жаҳон миқёсида айни вақтда экологик вазият, пандемия воқеалиги, технологик тараққиёт таъсирида инсоният тумшук тарзидаги кескин ўзгаришлар содир бўлиши соғлиқни сақлаш масалаларига эътиборни тобора кучайтирмоқда. Бу вазиятда, айниқса, ўсиш ва ўлим кўрсаткичи юқори даражада бўлган онкологик касалликлар статистикаси йилдан йилга ошиб бораётгани ташвиш уйғотмоқда.

Онкологик беморлар билан психодиагностик ва психокоррекцион тадбирларни олиб бориш тадқиқотчидан алоҳида тайёргарликни талаб қилади. Чунки организмда вужудга келадиган ҳар қандай касаллик инсон психикасида ҳам ўзига хос психологик ўзгаришларни келтириб чиқариб, мазкур ўзгаришларни аниқлаш ва тавсифлаш танланган методларга боғлиқ ҳисобланади. Бу ўринда методларнинг танланишида методологик асос айнан назарда тутилган психологик феноменни аниқлашга имкон бериши талабини қўяди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Назарий манбаалар таҳлилидан маълумки, ҳар қандай касаллик нафақат жисмоний омиллар билан, балки психологик ва ижтимоий омиллар билан ҳам боғлиқ [1], [2], [3], [4]. Онкологик касалликлар ривожланиши, даволаниш ва реабилитация жараёнлари узок давом этар экан, бемор шахсида жисмоний, психологик ва ижтимоий ўзгаришлар намоён бўлади. 1977 йилда америкалик врач-психиатр Дж.Эндрел (George Engel) томонидан яратилган “Психик саломатлиқнинг биопсихосоциал модели” саломатликнинг турли бузилишларида, уни даволаш ва коррек-

циясида психологик ва ижтимоий омилларнинг ролини ҳисобга олиниши муҳимлиги бўйича назарий асос тақлиф қилган. Дж.Эндрел шуни алоҳида таъкидлайдики, “Бугунги кунда касалликка ёндашувнинг доминант модели бу биотиббий ёндашувдир. Лекин у ўз доирасида касалликнинг ижтимоий, психологик ва ҳуқуқий жиҳатларини қиритмайди” [6]. Дж.Эндрелнинг фикрича, психик бузилишлар бошқа кўпгина касалликлар каби нафақат биологик омиллар таъсири натижасида, балки биологик элементлардан ташқари ўз ичига ижтимоий-психологик (шахсий, дидада даражасидаги, оилавий ва ижтимоий муносабатлар) тизимини қамраб олган инсон тизими фаолияти натижасида вужудга келади [7].

Тадқиқот методологияси. Дж.Эндрел тиббий ёрдани бемор ва шифокор мулоқотини қамраб олган ижтимоий амалиётнинг алоҳида бир шакли сифатида қўришни тақлиф қилади. Бемор шифокорга касаллик билан боғлиқ стресс ва ноаниқликни қамайтириш мақсадида даволаниш ва маълумот олиш учун мурожаат қилади ва мутахассисдан муайян ҳаракатларни кутади. Шифокор ўз навбатида бемор ёмон аҳволи сабабини тушунтириб бериш, ташхис қўйиш ва зарурий даволаш ҳаракатларини олиб бориши керак. Бундай ўзаро таъсирлар жараёнида касалликнинг ривожланишига имкон берувчи ёки тўсиқ бўлувчи ижтимоий ва психологик шарт-шароитлар мажмуаси вужудга келади [5].

Тадқиқотимизда қўлланилган психодиагностик методлар ҳамда коррекцион машқлар айнан бемор

шахсининг психосоциал тизимига таъсир қилиш билан боғлиқлиги Дж.Энджелнинг биопсихосоциал моделига асосланади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Тадқиқотда иштирок қилган респондентлар онкологик касалликнинг турли нозологиясига кўра 7 та таснифга ажратилиб жами 511 респондент иштирок қилди.

Беморлар билан ишончли муносабатларни ўрнатиш, улар томонидан қабул қилинишига эришиш,

“Касаллигингизни билганда қандай ҳолатга тушдингиз?” саволига қуйидагича жавоб берилди:

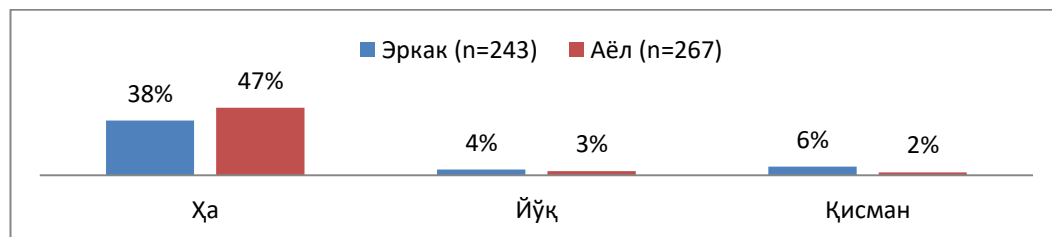

1-расм Синалувчиларнинг касалликдан хабар топган вақтдаги ҳолати бўйича кўрсаткичлар

Мазкур саволга синалувчиларнинг деярли ярми, яъни 46% (эркаклар-107, аёллар-128) ташхис қўйилганда кўрқув, даҳшатга тушганман, деган бўлса, 28% (эркак-36, аёл-107) - шокка тушганини, 9% (эркак-29, аёл-17) - хавотирлик вужудга келганини, 7% (эркак-27, аёл-8) - ишонмаганини, 5,5% (эркак-23, аёл-5) - тушқунликка тушганини, 3,5% (эркак-14, аёл-2) - иккиланганини таъкидлапти, синалувчилар ичида кўрқмаганини

билдирганлар ҳам бўлиб, бу 1% (эркак-7) ни ташкил қилди. Юқоридаги натижаларга кўра, саратон касаллиги ташхиси қўйилишининг илк босқичида уларда кучли психоэмоционал ҳолатлардан кўрқув, шок, хавотирлик кабилар вужудга келади.

Сўровномадаги “Сиз ўзингизнинг жисмоний имкониятингиз ва қобилиятингиздан хавотирдамисиз?” - деган саволга қуйидаги жавоблар олинди.

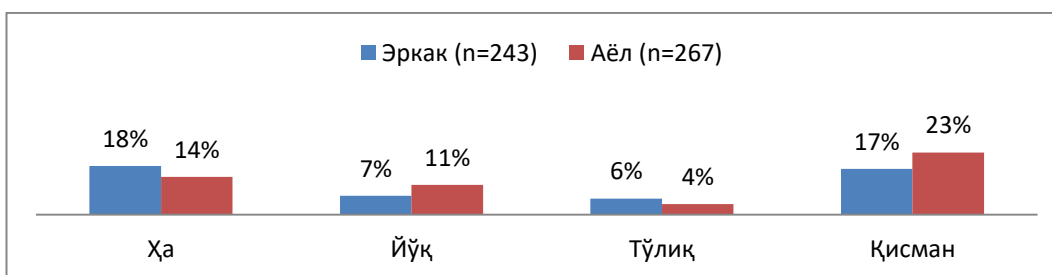

2-расм. Беморларнинг жисмоний имконият ва қобилиятларидан хавотирланиш кўрсаткичлари

Касаллик туфайли жисмоний имконият ва қобилиятдан хавотирланиш юзасидан берилган саволга 85% (эркак-194, аёл-241) синалувчилар “ҳа” деб жавоб берди, 7% (эркак-21, аёл-16) синалувчи жисмоний функция ва қобилиятдан хавотирда эмаслигини билдирди, 8 % (эркак-28, аёл-10) синалувчи қисман хавотирланишини билдирди.

Демак, беморларнинг аксариятида касаллик сабабли ўз жисмоний имконият ва қобилиятдан хавотирланиши аниқланди.

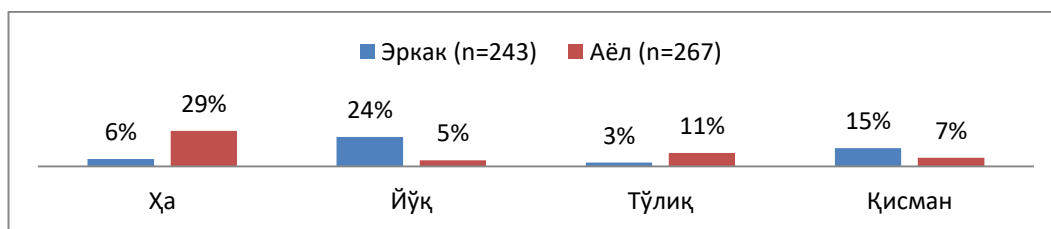
“Касаллик, унинг кечиши, даволаниш имкониятларидан хабардормисиз?”, деган саволга қуйидагича жавоб олинди.

3-расм. Касаллик, унинг кечиши, даволаниш имкониятларидан хабардорлик кўрсаткичлари

Бу саволга 32% (эркак-92, аёл-71) “ҳа” жавобини, 18% (эркак-38, аёл-56) -йўқ жавобини, 10% (эркак-26, аёл-22) синалувчи тўлиқ хабардор эканлигини, 40% (эркак-87, аёл-118) синалувчилар қисман хабардор эканлигини билдирдилар.

Навбатдаги “Даволанишдан кейин ташқи кўринишингиз ўзгаришидан хавотирланганмисиз?” саволига қуйидагича жавоб олинди:

4-расм. Даволанишдан кейин ташқи кўриниш ўзгаришидан хавотирлик кўрсаткичлари

Респондентларнинг даволаниш муолажаларидан кейин ташқи кўринишида ўзгариш бўлиши мумкинлигидан хавотирланиши бўйича 35% (эркак-32, аёл-148) синалувчи ҳа, деб, 29% (эркак-122, аёл-26) синалувчи хавотирланмаганлигини, 14% (эркак-14, аёл-59) синалувчи тўлиқ, кучли хавотирланганлигини, 22%

(эркак-76, аёл-34) синалувчи қисман хавотирланганлигини билдирди.

Навбатдаги “Даволаниш муолажаларининг нојўя таъсирлари ҳақида маълумотга эгамисиз?” саволига қуйидагича жавоблар олинди.

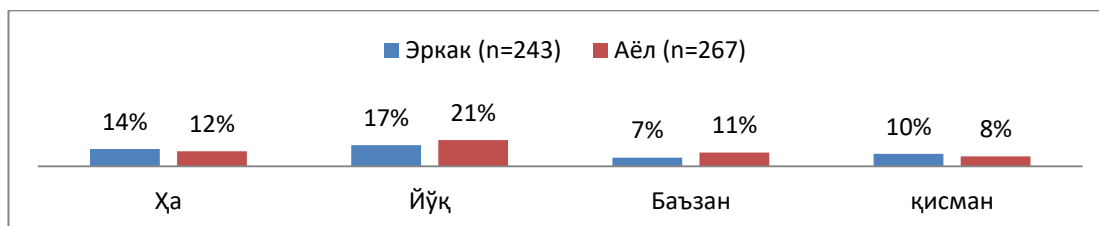

5-расм. Респондентларнинг даволаниш муолажалари нојўя таъсирлари ҳақида маълумотга эгаллиги кўрсаткичлари

Синалувчиларнинг жарроҳлик амалиёти, кимётерапия, нур терапияси ва бошқа даволаниш муолажаларининг организмга нојўя таъсири ҳақида маълумотга эгаллиги бўйича 78% (эркак-192, аёл-206) синалувчилар тасдиқ жавобни, 22% (эркак-51, аёл-61) синалувчи хабардор эмаслигини билдиришди. Хусусан, асосий даво

чораларидан иборат нур ва кимётерапиянинг организмдаги оқибатидан респондентларнинг деярли барчаси хабардор экан.

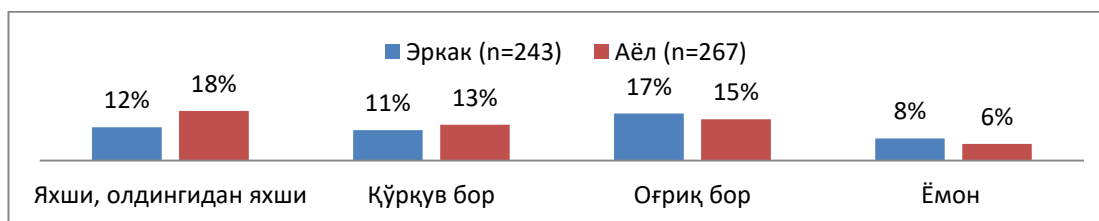
Синалувчиларнинг “Касаллик ҳақида яқинларингиз билан суҳбатлашасизми?” деган саволга қуйидагича жавоб беришди.

6-расм. Беморларнинг касаллик ҳақида яқинлари билан суҳбатлашиши кўрсаткичлари

Синалувчилар ўзларининг касаллиги ҳақида яқинлари билан суҳбатлаша олишлари ҳақидаги саволга 26% (эркак-74, аёл-63) синалувчи тасдиқ жавобни, 38% (эркак-86, аёл-106) синалувчи гаплаша олмаслигини, 18% (эркак-

34, аёл-56) беморлар – қисман жавобни, 18% (эркак-49, аёл-42) беморлар муҳокама қила олишларини билдирдилар. “Ҳозир ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз?” саволига берилган жавоблар қуйидагича таҳлил қилинди.

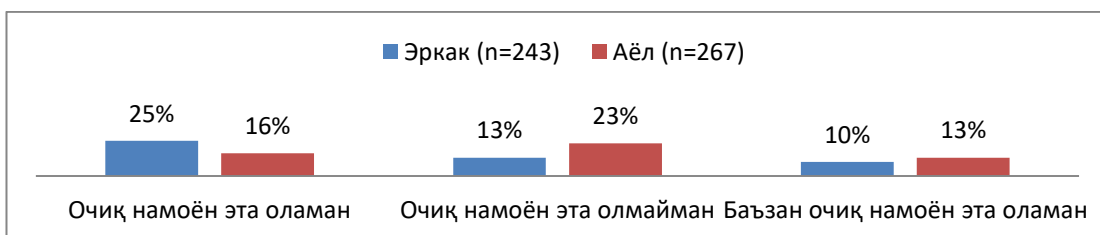

7-расм. Беморларнинг айти вақтда ўзини қандай ҳис этаётгани кўрсаткичлари

Синалувчилар айти пайтда ўзларини қандай ҳис қиляётганликлари бўйича берилган саволга 30% (эркак-62, аёл-94) синалувчи яхши эканлиги, олдингидан ўзини анча яхши ҳис қиляётганлигини, 24% (эркак-54, аёл-68) синалувчи қўрқув мавжудлиги, 32% (эркак-88, аёл-75) беморлар оғриқ борлигини, 14% (эркак-39, аёл-30) ёмон аҳволда эканлиги, аянчли ҳис қиляётганлигини

билдирдилар. Бу саволга жавоб беришда беморларнинг олаётган даво муолажалари, касаллик аниқланган вақти, касаллик даражаси ва тури ҳам аҳамиятли эканлигининг гувоҳи бўлди.

Навбатдаги “Сиз ўзингиздаги барча ҳисларни очик намоён этасизми?” саволига респондентларнинг жавоблари қуйидаги диаграммада акс этди.

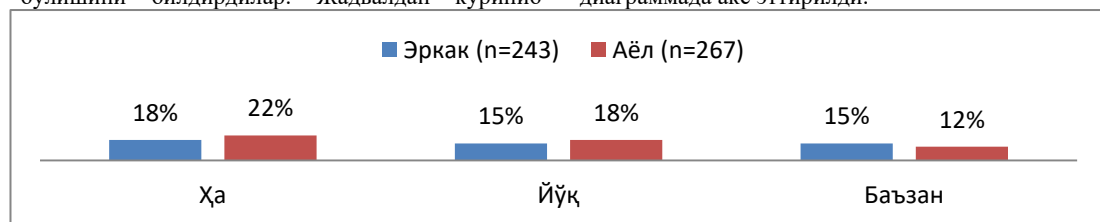

8-расм. Беморлар ўз ҳис-кечинмаларини қанчалик очиқ намоён эта олишларини ифодаловчи кўрсаткичлар

Ҳиссиётларни очиқ намоён қилиш бўйича синалувчиларнинг 41% (эркак-127, аёл-82) ўзида вужудга келаётган эмоцияларини очиқ намоён қилишларини, 36% (эркак-64, аёл-116) синалувчи ҳисларини очиқ намоён эта олмасликларини, 23% (эркак-52, аёл-69) респондентлар ҳисларини атрофдагиларга намоён қилишлари вазиятга, кайфиятига, кимлигига қараб, баъзан очиқ, баъзан ёпиқ ҳолда бўлишини билдирдилар. Жадвалдан кўриниб

турибдики, бемор эркаклар бемор аёлларга қараганда ҳисларини ёки очиқ намоён қиладилар, ёки эмоционал кечинмаларга чуқур берилмайдилар. Аёлларда эса, аксинча ҳисларини очиқ намоён қилиш анча кам кўрсаткичларда намоён бўлди.

Навбатдаги “Сиз ўзингизнинг эҳтиёжларингизни тўлиқ намоён қила оласизми?” саволига жавобларни қуйидаги диаграммада акс эттирилди.

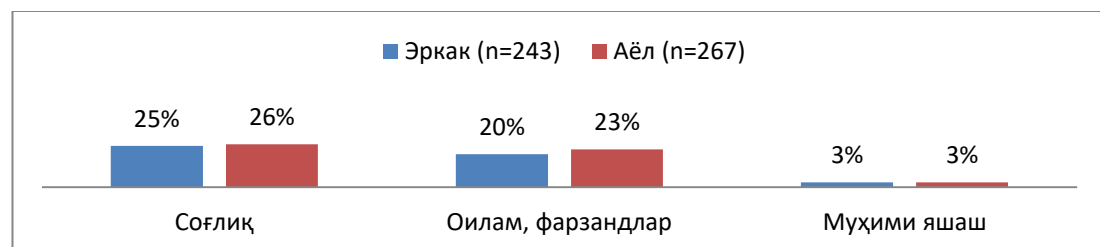

9-расм. Синалувчилар ўз эҳтиёжларини тўлиқ намоён қилиши кўрсаткичлари

Респондентлар жавобларига кўра, ўз эҳтиёжларини тўлиқ намоён қилиш 40% (эркак-92, аёл-112) синалувчига хос бўлса, 33% (эркак-74, аёл-96) респондент ўз эҳтиёжларини тўлиқ намоён қила олмаслиги, 27% (эркак-77, аёл-59) синалувчиларда эҳтиёжларини тўлиқ намоён

қилиши вазиятга қараб, ўз ҳолатига, намоён қилиш объектига боғлиқ эканлиги аниқланди.

Навбатдаги “Сиз учун ҳаёт мазмуни нимада?” деган саволга респондентларимиз томонидан берилган жавоблар қуйидаги диаграммада акс этган.

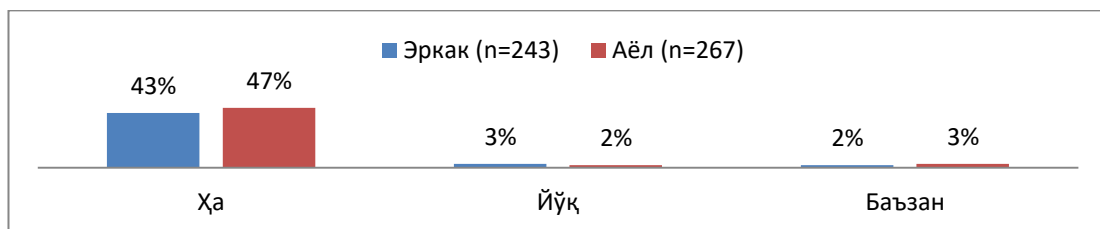
10-расм. Ҳаёт мазмуни ҳақида респондентларнинг қарашларини ифодаловчи кўрсаткичлар

Ҳаётнинг мазмуни саломатлик эканлиги 51% (эркак-126, аёл-132) синалувчи томонидан, оила, фарзандлар, неваралар бахтини кўриш 43% (эркак-101, аёл-117) респондент томонидан, муҳими яшаш деб 6% (эркак-16, аёл-18) қайд қилинди.

Респондентларнинг берган жавобларига кўра, хасталик инсон ҳаётида энг муҳим қадрият (бойлик) бу саломатлик эканлигини тушунишга тўртки бўлади. Ундан ташқари, синалувчилар ҳаёт мазмунини бахтли оилавий

ҳаёти, фарзандлар, неваралар камолини кўришда эканлигини кузатишимиз мумкин.

Навбатдаги савол айнан онкологик беморларнинг психологга эҳтиёжини аниқлашга қаратилган бўлиб, “Касаллик билан боғлиқ хавотир ва кўрқувларингизни психолог билан баҳам кўриши ҳоҳлайсизми?”, деб номланади. Қуйидаги диаграммада синалувчилар томонидан берилган жавобларни таҳлил қиламиз.

11-расм. Касаллик билан боғлиқ хавотир ва кўрқувларингизни психолог билан баҳам кўриш истаги кўрсаткичлари

Ўзларида содир бўлаётган турли салбий эмоционал ҳолатлар, кўрқув, хавотир, тушқунлик ва шу каби кечинмалар юзасидан психолог билан учрашишни ҳоҳлашини 90% (эркак-218, аёл-243) респондент,

психологга эҳтиёжим йўқ, деб 5% (эркак-15, аёл-8) синалувчи, билмайман, баъзан эҳтиёж сезаман, деб 5% (эркак-10, аёл-16) синалувчи белгилаган. Юқоридаги жавоблардан ҳам кўришимиз мумкинки, онкологик

беморлар касаллик билан боғлиқ муаммоларда нафақат тиббий ёрдам, балки психологик ёрдамга ҳам эҳтиёжlidir. Баъзан синалувчилар билан сўровнома олган пайтимизда у билан ўтказган суҳбат ҳам ҳатто психотерапевтик таъсир кучига эга эканлигини кузатдик. Чунки психолог билан суҳбатда улар қариндошлари ёки бошқаларга айта олмайдиган кечинмаларини бўлишиб, анча енгил ҳис қиладилар.

Респондентлар билан ўтказган клиник-диагностик суҳбатда касаллик сабабли ҳаётининг мазмуни тубдан ўзгарганлиги, атрофдагиларга, ҳаётга нисбатан муносабатларида янги қарашлар пайдо бўлганлигини, баъзилари касаллик ҳаётида улар қилган хатоларининг жазоси эканлиги, айримлари касаллик унинг тақдирида бор эканлигини айтдилар. Онкологик беморлар билан

ўтказиладиган клиник-психологик интервью (суҳбат) психолог-мижоз муносабатларида ҳамдардлик ва ишончни шакллантириши, улардаги руҳий жароҳатларни қайта кўриб чиқиш ва натижада қалбидаги оғриқлар, руҳий жароҳатлар билан ишлашга имкон беришини гувоҳи бўлди.

Хулоса ва таклифлар. Онкологик касалликлар билан ишлайдиган онкологлар ва мазкур соҳада меҳнат қиладиган ҳамширалар меҳнат фаолияти билан боғлиқ ижтимоий-психологик хусусиятлар ўзига хос ҳисобланади. Онкопсихологлар ёки клиник психологлар бу соҳа вакиллари билан ишлашда нафақат психологик билимлар, балки баъзи тиббий назарий билимлардан ҳам хабардор бўлиши мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Андрющенко А.В. Основные принципы реабилитации онкологических больных. В кн.: Сборник материалов VI Всероссийского съезда онкологов. М., 2005. – С. 39-40.
2. Карпова Э.Б. Психология кризисных и экстремальных состояний с позиции основных психологических направлений // Психология кризисных и экстремальных ситуаций: индивидуальные жизненные кризисы, агрессия и экстремизм / Учебник под общ. ред. д-ра психол. наук Н.С. Хрустальной. – СПб.: Из-во СПбГУ. – 2016. – С.10 – 36.
3. Карпова Э.Б., Чулкова В.А. Онкологическое заболевание как психологический кризис // матер. научн.-практ. конф. «Ананьевские чтения – 2007». СПб.: Изд-во СПбГУ. – 2007. – С. 556 – 557.
4. Русина Н. А. Эмоции и стресс при онкологических заболеваниях // Мир психологии. - Москва, 2002. - № 4. - С. 152-160.
5. Фролова Ю.Г. Бипсихосоциальная модель как концептуальная основа психологии здоровья // Философия и социальные науки: научный журнал. 2008. -№ 4. -С.60-65.
6. Engel G. The need for a new medical model: A challenge for biomedicine // Science. 1977.№ 196. - P. 130
7. Engel G. Schmale A. PsychoanaThe need for a new medical model: A challenge for biomedicine // Science. 1977.№ 196. - P. 130.

Зиёда ФАРХОДОВА,
“Оила ва хотин-қизлар” илмий-тадқиқот
институтини таянч докторанти
ЎзМУ доценти, соц.ф.ф.д. (PhD) Заитов Э.Х. тақризи асосида

SOCIOLOGICAL UNDERSTANDING OF GENDER RELATIONS

Abstract

One of the concepts that causes wide discussions in sociology - gender, has been comprehensively studied in foreign countries. At the same time, the specificity of gender relations under the influence of cultural factors leads to different interpretations of the concept of gender. This is also influenced by the fact that in the interpretation of this concept in the social sciences, a unified attitude towards the concepts of masculinity and femininity has not been formed. On these grounds, the concept of "gender" has acquired its own meaning in Uzbek society, and these features are analyzed in the article using the approaches of modern sociology.

Key words: gender, sex, sexuality, masculinity, femininity, male, female, social relations, gender relations.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ГЕНДЕРНЫМ ОТНОШЕНИЯМ

Аннотация

Одно из понятий, вызывающее широкие дискуссии в социологии, - гендер, глубоко изучен зарубежными странами. В то же время специфика гендерных отношений под влиянием культурных факторов обуславливает различные трактовки понятия гендера. На это влияет и тот факт, что в трактовке этого понятия в социальных науках не сформировалось единого отношения к понятиям маскулинности и феминности. По этим признакам понятие «гендер» приобрело собственное значение в узбекском обществе, и эти особенности анализируются в статье с использованием подходов современной социологии.

Ключевые слова: гендер, пол, сексуальность, маскулинность, феминность, мужчина, женщина, социальные отношения, гендерные отношения.

ГЕНДЕР МУНОСАБАТЛАРГА СОЦИОЛОГИК ЁНДАШУВ

Аннотация

Социологияда кенг муҳокамаларга сабаб бўлаётган тушунчалардан бири – гендер хорижий давлатларда анча чуқур ўрганилган. Шу билан бирга, маданий омиллар таъсири остида гендер муносабатларнинг ўзига хослиги гендер тушунчасининг турлича талқин қилинишга сабаб бўлмоқда. Бунга ижтимоий фанларда ушбу тушунчани изоҳлашда маскулинлик ва феминлик тушунчаларига ягона муносабатнинг шаклланимаганлиги ҳам таъсир кўрсатмоқда. Ушбу хусусиятларга кўра, ўзбек жамиятида ҳам “гендер” тушунчаси ўзига хос аҳамият касб этиб, мақолада ушбу хусусиятлар замонавий социологиядаги ёндашувлар ёрдамида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: гендер, жинс, жинсий, маскулинлик, феминлик, эркак, аёл, ижтимоий муносабатлар, гендер муносабатлар.

Кирриш. Социологиянинг асосий ўрганиш объектларидан бири катта гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш қонуниятларини аниқлашдан иборатдир. Жамиятда катта ижтимоий гуруҳлар турлари жуда кўп бўлиб, шулардан бири жинсий гуруҳлардир. Яъни, табиатан инсонлар эркак ва аёл бўлиб туғилдилар, эркаклар ва аёллар гуруҳларига бўлинадилар. Улар ўртасидаги муносабатлар инсоният авлодининг давом этишини белгиловчи муҳим муносабатлар тизими бўлиб, жамият тараққиётининг барча жабҳаларига таъсир кўрсатади.

Шу билан бирга, замонавий жамиятда жинслараро муносабатларнинг турли ўзига хосликлари ҳам аниқланиб бормоқдаки, бу хусусиятлар жинслараро муносабатларнинг том маънодаги табиий асосланишдан ҳам кенгрок асосланишларни талаб этмоқда. Ушбу ўзига хосликларни эътиборга олган ҳолда, мутахассислар кўпроқ жинслараро муносабатларни назарда тутувчи табиийликдан фарқланувчи ва ижтимоийлик билан белгиланадиган “гендер” тушунчасидан кўпроқ фойдаланишни тавсия этмоқдалар [1].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** “Эркак” ва “аёл” атамалари жинсларнинг биологик нуқтаи назардан фарқланишларини англатади. Фанда яна икки бир-бирига ўхшамаган жинсга мансубликни англатувчи masculinity ва femininity (лот.

Маскулинус – эркак ва фемининус – аёл сўзларидан олинган) тушунчалари ҳам қўлланилади. Шундай қилиб, иккита табиий жинс – эркак ва аёл ҳамда иккита гендер фарқланиш – маскулинлик ва фемининлик қўлланилади. Икки жинсга биологик бўлиниш натижасида юзга келадиган хулқ-атвор барча жамиятларда ва барча даврларда бир хил тушуниладиган универсал хусусиятдир. Бундан фарқ қилиб, эркак ёки аёл турига мансублигимиз билан белгиланадиган маскулинлик/фемининлик хатти-ҳаракатлар жуда турли жамиятларда турли ўзига хосликларга эга бўлади. Эркакликка хослик маданий муҳит томонидан белгиланади ва муносабатлардаги ташаббускорлик, тажовузкорлик, ҳукмронлик, саргузашт, авторитаризм, етакчиликка интилиш, фикрлар ва ҳаракатларда рационаллик, хулқ-атворда яқкабошчилик, мулоқотда монологга интилиш, ўзининг “Мен”ига урғу бериш, эгоцентризм ва худбинлик эркакларга хос деб қаралади. Аёллар томонидан шунга ўхшаш фазилатларни намоён қилиш кўпроқ танқидий баҳога ва ҳатто тегишли маданий стереотиплар таъсири остида бўлган бошқаларнинг салбий реакциясига сабаб бўлади. Аёл хулқ-атворига хос хусусиятлар сифатида эса, кўпинча мулойимлик, раҳм-шафқат, ғамхўрлик, масъулият, зўравонлик қилмаслик, бағрикенглик, эзгуликка интилиш, ҳиссиётга берилувчанлик, мулоқотчанлик, келишувчан-

лик, мурасага келиш, тенглик, адолат ва эркинлик қадриятлари қўллаб-қувватланади [2].

Маскулинлик ва фемининлик ўртасидаги фарқланишлар инсониятни анчадан буён жиддий қизиқтириб келади. Шу билан бирга, қўллаб маданиятларда “эркаклик” тарихан қатъиятлик, кучлилик ва оқиллик билан, “аёллик” эса, юмшоқлик, тартибсизлик ва ҳиссиётлик билан айнанлаштирилади. Кейинчалик Карл Густав Юнг афсоналар ва маданиятдаги жамоавий онгсизликнинг намоён бўлишини ўрганиб, дастлабки эркак ва аёлнинг архетипик тасвири – Анимус ва Анимани ажратиб кўрсатди. Юнг Анимус образини қатъиятлик, кескинлик ва ташқарига йўналган фаоллик билан, Анимани эса кайфиятнинг ўзгарувчанлиги, ҳиссиётлик ва ўзига йўналган фаоллик билан боғлаб ифодалаган. Қизиги шундаки, психолог иккала образ ҳам ҳар бир инсонда, унинг жинси ва жинсий мўлжалидан қатъий назар, ҳар хил нисбатда мавжуд деб ҳисоблаган [3].

1955 йилда сексолог Жон Мани том маънодаги сексуаллик ва репродуктивлики жинснинг умумий ўзига хосликларидан ажратиб олиш учун руҳият, хулқ-атвор ва ўзини ўзи англашнинг жинс билан боғлиқ хусусиятларини “гендер роль” (“gender role”) тушунчаси билан ифодалаган эди [4]. Мани нафақат янги атама яратди, балки уни дарҳол маскулинлик / фемининлик карама-қаршилигидан ташқарига олиб чиқди. Мани талқинида “гендер” тушунчаси жисмоний ва хулқ-атвор хусусиятларидан тортиб ўзини ўзи англаш ва ижтимоий ролгача бўлган қўллаб хусусиятларни ўз ичига олади. Кейинроқ АҚШлик психоаналитик Роберт Столлер гендер тушунчасининг ўзига хослигидан келиб чиқиб, табиий фанлардан кўра кўпроқ психология ва социологияга тааллуқли эканлиги ҳақида айтиб ўтади [5].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Ўша даврларда бу ғоя кўпчиликнинг эътиборини тортмаган, бироқ 1970-йилларда феминизмнинг иккинчи тўлкини бошланганда, “гендер” атамасини аёллар ҳуқуқлари ҳимоячилари кўтариб чиқдилар. Уларнинг асарларида бунга кўпроқ стереотиплар ва ижтимоий роллар тақсимида аёлларнинг ўрнини таҳлил қилишга кўпроқ эътибор қаратилган. Ижтимоий муносабатларнинг барча жиҳатлари, ҳатто бунга эркак ва аёл тадқиқотчилар ёндашувларидаги услубий фарқланишларгача ўрганилди. Кейин навбат эркакларга келди ва энди маскулинлиكنинг ўзига хос жиҳатлари ёритилди. Хусусан, эркакларнинг гендер ролларининг қатъий чегаралари кенгайтирилишига эришилди.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Эндиликда “гендер” сўзи, биринчи навбатда, инсоннинг жамиятдаги ҳатти-ҳаракати ва бу хулқ-атвор қандай идрок этилишини белгиловчи ижтимоий-психологик жинсга тааллуқлидир. Бугунги кунда гендер тадқиқотлари инсоннинг ўзини эркак, аёл ёки иккаласининг аралашмаси сифатида ҳис қилиши нимага боғлиқ – биологик асосларга, маданият хусусиятларига ёки жамият

талабларига эканлигини аниқлашга қартилмоқда. Инсон “эркак” ёки “аёл” хулқ-атвори мезонларига фақат жинсий аъзоларнинг хусусиятларига қараб амал қилиши керакми? “Эркак” ва “аёл” хулқ-атворининг мазмуни нимадан иборат?

Бу саволларга ягона ёндашув билан жавоб топилгани йўқ, лекин бир қатор гендер хусусиятлар фақат маданият билан белгиланади – масалан, болалар кийимлари ранглари. XX асрнинг бошларида пушти ранг ёрқин бўлганлиги сабабли, эркаклар ранги деб қаралган ва мовий ранг нозик бўлганлиги учун аёллар ранги ҳисобланган. Ёндашув фақат ўттизинчи йилларнинг охирида ўзгарди. Иккинчи томондан эса, тадқиқотлар эркак ва аёл миялари ўртасида табиий фарқланишлар мавжудлигини тасдиқламоқда, гарчи айримлар бу фарқлар туғма эмас, балки ортирилган эканлигини исботлашга ҳаракат қилаётган бўлсаларда.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қилиб айтганда, сўнгги икки асрда гендер тушунчаси жуда ўзгарди: дастлабки жинслар дихотомияси ва у билан боғлиқ патриархал ёндашувлар кейинчалик Европа цивилизацияси томонидан мутлақ, жумладан жинсларнинг ҳам тенглиги ҳақидаги ғояга ўзгарди, кейин эса гендер хусусиятларини янада нозикроқ тушуниш, яъни гендернинг албатта жинсга боғлиқ бўлиши шарт эмаслиги ҳақидаги қарашлар пайдо бўлди. Сўнгги пайтларда ривожланган давлатларда гендер ролларини идрок этишда янада сезиларли ўзгаришлар юз берди: ноанъанавий жинсий мўлжаллар қонунийлаштирилмоқда, эркаклар ва аёллар ўзларининг ички Анимуслари ва Анималари устида ҳайқилмай тажрибалар ўтказмоқдалар. Ушбу жараённинг энг радикал қўриниши сифатида постгендер ҳаракати пайдо бўлмоқда, унинг тарафдорлари биотехнология ёрдамида жинслар ўртасидаги чегараларни ихтиёрый равишда йўқ қилишни ёқламоқдалар. Постгендеристларнинг фикрича, психологик ва жисмоний тафовутлар ва гендер ролларининг мавжудлиги жамиятдаги зиддиятларни кучайтиради ва агар замонавий технологиялар сунъий кўпайиш муаммосини ҳал қила олса, у ҳолда гендер ва гендер фарқлаш зарурати ўз-ўзидан йўқолади [6].

Социологияда жамиятдаги катта ижтимоий гуруҳлар ўртасида иқтисодиёт, маданият, ҳокимият ва бошқа ижтимоий қийматга эга ресурслар борасидаги муносабатлари “гендер муносабатлар” деб қаралади. Гендер муносабатлари маданият, жамият қурилмаси, давлат институтлари, қарор қабул қилиш усуллари ва фикрлаш услубларини тўлиқ қамраб олади. Улар тилда, урф-одатда, санъатда, ишлаб чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. XX асрда гендер муносабатлари сиёсийлашиб, феминизм доирасида кўриб чиқиладиган бўлди. Гендер муносабатларининг замонавий концепцияси таъсир қилмаган бирон бир ижтимоий фан соҳаси қолмади. Ушбу даврга келиб, феминизм пост-феминизм билан алмашди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бурдые П. Мужское господство / Бурдые П. Социальное пространство. Поля и практики., СПб, 2005 г.; Силласте Г.Г. Гендерная соц-я: состояние, противоречия, перспективы // Социол. иссл-я. 2004. № 9;
2. Чикалова И. Р., Янчук Е. И. Гендер // Социология: энцикл. / сост. А. А. Грицанов и др. Минск, 2003. С. 209–210.
3. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное. М.: Изд-во АСТ, 2020. С.224.
4. Goldie T. The Man Who Invented Gender: Engaging the Ideas of John Money. – Vancouver: University of British Columbia Press[en], 2014.
5. Роберт Дж. Столлер. Перверсия: эротическая форма ненависти. М.: ERGO, 2016. С.220.
6. Dvorsky, George, James Hughes, and C. T. Hartford. Postgenderism: Beyond the Gender Binary. – Hartford, CT: Institute for Ethics and Emerging Technologies, 2008. – 18 p. – (IIEET Monograph Series).

Розиya ҲАЙДАРОВА,
Термиз давлат университети ўқитувчиси
E-mail: pozi_davron@mail.ru

Педагогика фанлари доктори М.Шомирзаев тақризи асосида

SOME ISSUES OF TEACHING MATHEMATICS LESSONS IN PRIMARY GRADES OF THE FINLAND EDUCATION SYSTEM

Annotation

In the article, the specific features of teaching mathematics classes in the primary grades of the Finnish education system, the success of teaching mathematics, the value of mutual equality and cooperation, and the educational environment are expressed.

Key words: Finland, primary school, mathematics, lesson, teaching, cognitive achievement, educational environment, knowledge, competence, skills, competence.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УРОКОВ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ФИНЛЯНДИИ

Аннотация

В статье выражены особенности преподавания математики в начальных классах финской системы образования, успешность преподавания математики, ценность взаимного равенства и сотрудничества, образовательная среда.

Ключевые слова: Финляндия, начальная школа, математика, урок, обучение, познавательные достижения, образовательная среда, знания, компетентность, умения, компетентность.

ФИНЛЯНДИЯ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРИДА МАТЕМАТИКА ДАРСЛАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада Финляндия таълим тизимининг бошланғич синфларида математика дарсларини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари, математикани ўқитиш борасидаги муваффақиятлари, ўзаро тенглик ва ҳамкорлик қадрияти, таълим муҳити ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: Финляндия, бошланғич синф, математика, дарс, ўқитиш, билиш муваффақияти, таълим муҳити, билим, малака, кўникмалар, компетенция.

Кириш. Финляндия – ижтимоий соҳада юқори натижаларга эришиш масалаларида энг барқарор мамлакатлар сирасига киради. У қойилмақом таълимнинг синонимига айланган. Бу давлатнинг ижтимоий-маданий ҳаётини тадқиқ қилган олимлар В. В. Ткаченко ва О. Ю. Кириенко “Фин мактаби бугунги кунда ўзига хос глобал бренддир. Буни жорий статистик маълумотлар тасдиқлайди. Битирувчиларнинг учдан икки қисми олий ўқув юртларига ёки касбий йўналтирилган политехника лицейларига ўқишга киради. Финляндия аҳолисининг 50% дан ортиғи катталар учун ўқув дастурларида иштирок этади. Финляндия таълим сиёсати - бу бутун Финляндия жамиятида, хусусан, таълим тизимида хилма-хиллик, ишонч ва ҳурмат маданиятини яратган деярли 50 йиллик тизимли саъй-ҳаракатларнинг натижасидир”[1], деб таъкидлаган эди.

Финляндиянинг 1998 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”[2] ги қонунида таълим сиёсатининг урта асосий мақсади белгилаб берилган:

ўқувчиларга ҳаётда зарур бўлган билим ва кўникмаларни бериш,

жамиятда ривожланиш ва тенгликни тарғиб қилиш бутун мамлакат бўйлаб таълим соҳасида тенгликни таъминлаш.

Финляндияда таълим ислохотларининг муваффақиятида фин халқининг ўзаро тенглик ва ҳамкорлик қадрияти, шунингдек, таълим тизими ва бошқа ижтимоий хизматлар ўртасида жамиятда ижтимоий адолатни таъминлаш бўйича юқори даражадаги ҳамкорликнинг мавжудлиги ва уларнинг ягона уйғунликда фаолият кўрсатиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Финляндиянинг замонавий таълим тизими ва унинг хусусиятларини Х.Андросчук, В.Бутова, Л.Волйнец, И.Жерноклев, С. Калашникова, И.Калениук, О.Карпенко, К.Корсак ва бошқалар каби хорижий олимлар асарлари ва тадқиқотларида маълумотлар келтирилган[3].

В.Бутованинг тадқиқотлари Финляндия таълим тизимининг ўзига хос хусусиятлари, хусусан, Финляндиядаги таълим сиёсати тарихи, бошланғич таълим тизимида математика ва табиий фанларни ўқитиш воситаларининг ўзига хос хусусиятларига бағишланган. И.Жерноклев тадқиқотининг предмети Финляндия таълим тизимида меҳнат ва касб-хунар таълими ўқитувчиларини тайёрлаш масаласига бағишланган. Финляндияда иммиграцион таълимнинг таълим имкониятларининг ўзига хосликлари Л.Загоруико томонидан ўрганилди[4].

М.О.Бражник Финляндияда мактаб таълимини баҳолаш тажрибасини ўрганади[5]. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти муассислигидаги PISAнинг 2006 тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, Финляндия фан саводхонлиги бўйича биринчи, математика саводхонлиги бўйича иккинчи, ўқиш саводхонлиги бўйича иккинчи ўринда туради[6].

Финляндия муваффақиятининг сабабларини ўрганаётган кўплаб тадқиқотчилар, бир-бирига боғлиқ бўлган турли хил омилларга асосланишини таъкидлайдилар. Уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин: ўқитувчилар салоҳияти, таълим сиёсати ва фин маданияти билан боғлиқ омиллар[7].

Тадқиқот методологияси. Мазкур илмий мақолада Финляндия таълим тизимининг бошланғич синфларида математика дарсларини ўқитиш тизими

комплекс тартибда умумлаштириш, қиёсий таҳлил ва тарихийлик, холислик, маълумотларни тизимлаштириш каби тамойил ҳамда усуллардан кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Финляндияда юқори сифатли мактабгача таълим ташкилотлари мавжуд бўлиб, улар нафақат ўқиш ва математикани расмий равишда ўргатадилар, балки ҳамкорлик ва мулоқот қобилиятларини ривожлантирадилар. Шу билан бирга, ҳар бир боланинг индивидуаллигини, унинг шахсий фазилатларини ҳурмат қилиш устувор вазифалардан биридир. Фин мактабларида ўқиш ва ҳисоблаш бўйича расмий ўқитишдан кўра табиат, ҳайвонларни ўрганиш, "ҳаёт дарслари" ва материалшунослик бўйича дарсларга устуворлик берилди. Мактаб жадвалида бундай "ҳаёт дарслари"га алоҳида вақт ажратилган.

Фин мактабларининг бошланғич синфларидан бошлаб математика фанини ўқитишга алоҳида эътибор берилди. Математикани ўрганишнинг вазифаси математик тафаккурни ривожлантириш ва илмий тушунчаларни ўзлаштириш, муаммоларни усулларни имкон қадар кенг қўллаш имкониятларини кенгайтиришдир. Ушбу фанини ўрганиш ўқувчиларнинг ижодий ва тўғри фикрлаш қобилиятини, муаммони топиш ва шакллантириш қобилиятини, шунингдек, уни ҳал қилиш усулларини ривожлантиради. Математикани ўрганиш мактаб ўқувчиларининг интеллектуал ўсишига ва олдинга марказли ҳаракатланишига, жамият билан яқин муносабатларига сезиларли таъсир қилади.

Математикани ўрганиш жараёни математик тушунчалар ва тузилмаларни максимал даражада ўзлаштиришга ёрдам беради. Финляндия мактаб ўқувчилари ҳар куни дуч келадиган муаммоларни математик фикрлаш ёки математик операциялар ёрдамида самарали ҳал қилиш мумкин. Ушбу фан бутун таълим жараёнининг катта ва муҳим таркибий қисмидир.

Финляндияда асосий таълим ҳар бир болага кундалик ҳаёт учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни бериши кераклигини аниқлайди. Фин мактаб таълимида болалар тенглиги тамойилига устуворлик берилди. Бу тенглик Финляндия жамияти учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу мактаб математикаси даражасига ва шунга мос равишда ўқитиш натижаларига таъсир кўрсатади. Бир томондан, математика дастурлари ва дарслик ўқувчиларнинг ўртача даражасидан кўп бўлмаган даражада мўлжалланган бўлса, иккинчи томондан, ҳар бир синфда ўқитувчилар ўқувчиларнинг ўзлаштиришдан орқада қолаётганларни аниқлашга ҳаракат қиладилар ва тегишли ёрдам кўрсатадилар. Бунинг учун "махсус ўқитувчилар" мавжуд. Финляндияда қийналаётган ва қўшимча ёрдамга муҳтож болаларни фан ўқитувчилари билан ҳамкорлик қиладиган устоз-ўқитувчилар аниқлайди, кейин эса синфдошларига етиб олишда бундай ўқувчиларга ёрдам бериш учун улар билан яқка ҳолда ёки кичик гуруҳларда ишлайди.

Финляндияда математика фани бўйича ҳар бир ўқув материални ўқув жараёнига татбиқ этишда педагогик асосга эга эканлигига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, ўқув материалларини тайёрлашда мамлакатдаги умуминсоний кадрлар, таълим муҳити ва ўқитиш бўйича маслаҳатлар ва ўқитувчилар учун алоҳида материалларнинг мавжудлиги ҳисобга олинади.

Финланд таълим тизими бир қатор қулай ва умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларини фақат формулалар билан эмас балки мантикий фикрлашга таянган ҳолда ечим топишга ўргатишга қаратилгандир. Бундан ташқари, фин таълим тизими асосан халқаро баҳолаш тизимида асосланган бўлиб, Финляндия умумий ўрта таълим мактабларининг математика курси

дарсликлари (PISA, TIMSS) каби бир қатор баҳолаш тизимининг дастурларига асосан ишлаб чиқилгандир[8].

Фин мактаб таълимидаги математика фани "Асосийларга қайтиш" ва "Кундалик ҳаёт математикаси" каби предметларга бўлиниб ўқитилади.

Финляндияда бошланғич синфларда дастлаб, болалар арифметикани ўргатишга ўргатилади, аммо кейинчалик у алгебра ва геометрияни ўрганиш усулига айланади. Арифметика курсида сонларни қўшиш, айириш ва қўпайтиришни ўргатишда болалар катакчада дафтарга ёзиб, сонларни бирин-кетин ёзишни ўрганадилар. Қўшиш ҳолатида болаларга ҳам худди шу тарзда иккитадан ортик сонни қўшиш ўргатилади, "+" белгиси ҳар икки атама орасида эмас, охириги чорак олдида фақат бир марта ёзилади. Йиғинди, фарқ ёки махсус олгандан сўнг, болалар жавобни махсус қаторга ёки ҳатто рамкага ёзишлари керак, унинг олдида "V" белгиси бор: "V" - "Vastaus" (жавоб) сўзининг қисқартмаси. Худди шундай тартиблар "бўлиниш"ни ўргатишда ҳам қўлланилади[9].

Математика ўқитишда, ҳатто сўзли масалаларни ечишда ёки геометрик шаклларни чизишда фақат дафтар ва квадратлардан фойдаланилади. Кўпинча синфдаги ўқувчиларнинг кўпчилиги сўзли масалалари мустақил равишда машқ қилишади.

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки, бошланғич синфларда жавобни кўрсатиш учун тенглик белгиси "=" ўрнига "V" белгиси қўлланилган. Тенг ифодаларни ёзиш ва тенгликнинг транзитивлигини ишлатилади.

3-синфдан бошлаб математика дарсликларида қўшиш ва қўпайтиришнинг ассоциативлиги, шунингдек, қўпайтиришнинг қўшишга нисбатан тақсимланиши ўрнига, ўқув қўлланмалари ҳақида қоида ёки конвенция тақлиф қилинади. У дарсликларида "Ҳисоблаш тартиби" деб аталади ва масалалар қуйидаги шаклда берилди: аввал қавслар ичида ҳисобланг, кейин қўпайтириш ва бўлинг, кейин чапдан ўнгга қўшиш ва айиринг.

Ушбу метод ёрдамида ўқувчилар фанга бўлган қизиқишлари ошиши билан бир қаторда, мавзуларни ўзлаштиришларида ҳис қилишни ва мантикий фикрлашни ўзлаштиришади. Бундан ташқари математика фанининг ҳаётий ва фанлараро боғлиқлигини ўзлаштиришади.

"Процедура" қондасидан фойдаланиш ўрта мактабнинг охиригача давом этади. Ушбу ҳийла бундай ифодаларни соддалаштиришга ёрдам беради ва алгебра фанини "механик арифметика" фанига айлантирди. Алгебра фанининг "ҳарф ҳисоби" дастури бўйича ўқувчилар асосан берилган рақамларни ҳарфлар билан алмаштиришни ўрганадилар ва тўғри жавобларни олиш учун яна "амаллар тартиби"ни қўллайдилар[9]. Ушбу мисоллар ёрдамида ўқувчиларнинг фикрлаш ва мантикий фикрлаш доирасини оширишга ёрдам беради.

Мактабларда ихтисослаштирилган математика синфлари оддий дарсликлар каби бир хил дарсликлардан фойдаланган ҳолда ўқийдилар. Фарқи фақат мавзунинг ўзлаштириш учун кетадиган вақтга боғлиқ. Болаларнинг ўзини намоён қилишини қўллаб-қувватлаш ва шу билан бирга уларни ижтимоий тармоқлардан чалғитиш учун мактабларда махсус онлайн платформалар мавжуд.

Синфда ўз ўқув фаолиятига мақсад қўйиш ва унга эришишни назорат қилиш маҳоратини ривожлантиришга ва ўқувчиларнинг ўзини ўзи баҳолаш қобилиятига катта эътибор берилди. Ўрта мактабни тугатаётган ўқувчилар шахсий дастур ишлаб чиқа олади ва дастур доирасида ҳар бири баҳо олмаган ҳолда ўз маромида таълим олишни давом эттиради, дея ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Фин мактабларида бошланғич синфларида математика дарсларини ўқитиш ўқувчилар фанга бўлган қизиқишлари ошиши таъминлаш, мавзуларни ўзлаштиришларида ҳис қилишни ва мантикий

фикрлашни ўзлаштиришга устуворлиги, асосан, халқаро жамоатчилигининг эътирофига сазовор бўлган.
баҳолаш тизимига асосланганлиги унинг дунё педагогик

АДАБИЁТЛАР

1. Ткаченко В. В., Кириенко О. Ю. Исторический опыт реформирования образования в Финляндии. Реформа образования в Украине: информационно-аналитическое обеспечение: матер. II Международной научно-практич. конф. (Киев 29 ноября 2017 г.). Киев: ДНУ «Институт образовательной аналитики», 2017. С. 25 – 29.
2. Илкка Тайпале. Финляндиянинг 100 та ижтимоий инновацияси./ Финляндия қандай қилиб Финляндия бўлди: сиёсий, ижтимоий ва маиший инновациялар. – Т.: “Sharq”, 2019. – 336 бет
3. Володин Д. А. Современное школьное образование в Финляндии: национальные реформы в Европейском контексте : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук / Д. А. Володин. – СПб, 2011. – 23 с.
4. Сальберг П. Образовательные реформы для повышения экономической конкурентоспособности / Паси Сальберг ; ред.: Т. А. Мешкова ; перев.: Е. М. Горбунова, Я. А. Вазякова (ориг.: Русский) // Вестник международных организаций. – 2009. – № 1(23). – С. 15–33.
5. Бражник М. О. Система оценивания в школьном образовании Финляндии: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Бражник Михаил Олегович; [Место защиты: ГОУВПО "Российский государственный педагогический университет"].- Санкт-Петербург, 2010.- 193 с.: ил.
6. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: полезное предложение. - Санкт -Петербург: Питер. "Дарслик" туркуми, 2014-316 б
7. Малати Дж. Результаты в PISA и школьная математика в Финляндии: слабые и сильные стороны, будущее, Матем. обр., 2009, выпуск 1(49), 34–39. <http://www.mathnet.ru/rus/agreement>.
8. Nevanlinna, R. 1966, Reform in Teaching Mathematics, American Mathematical Monthly, 73, pp.451-464.
9. Maksuda Khajieva, Rasulbek Khajiev (2015). The Role of the Tolerance in Society and its Philosophical Interpretation. Young scientist. Vol. 2. P. 159-161

Zokir XUDOYBERGANOV,
TDTU «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida assistenti
E-mail: zokirx@mail.ru

TDTU katta o'qituvchisi Z.M.Mirsharipova taqrizi asosida

THE ROLE OF PHYSICAL CULTURE IN FORMING A HEALTHY LIFESTYLE OF STUDENTS

Abstract

In the past few years, the state has been extremely concerned about the state of public health. Only quite recently, or rather, in 2015, the average life expectancy of Uzbeks reached 70 years. The low life expectancy that existed before is due to many factors, one of the most important is the disinterest of young people in physical culture. Currently, all universities in the country are actively promoting a healthy lifestyle and physical education. The state is doing everything for an important goal - to introduce sports to the youth masses.

Key words: Healthy lifestyle, students, physical education, health.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В последние несколько лет государство крайне озабочено состоянием здоровья населения. Только совсем недавно, а, точнее, в 2015 году, средняя продолжительность жизни Узбекистанцев достигла 70 лет. Существовавшая до этого низкая продолжительность жизни обусловлена многими факторами, один из самых главных - незаинтересованность молодежи физической культурой. В настоящее время во всех вузах страны активно пропагандируют здоровый образ жизни и занятия физкультурой. Государство делает все для важной цели - внедрить спорт в молодежные массы.

Ключевые слова: Здоровый образ жизни, студенты, физическое воспитание, здоровье.

TALABALAR ORASIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA JISMONIY MADANIYATNING O'RNI

Annotatsiya

So'nggi bir necha yil ichida davlat sog'liqni saqlash holatidan juda xavotirda edi. Yaqin kunlarda O'zbekistonliklarning o'rtacha umr ko'rish 70 yoshga yetdi. Ilgari mavjud bo'lgan o'rtacha umr ko'rishning pastligi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, eng muhimlaridan biri bu yoshlarning jismoniy tarbiyaga qiziqmasligidir. Ayni paytda mamlakatimizdagi barcha oliy o'quv yurtlarida sog'lom turmush tarzi va jismoniy tarbiyani faol targ'ib qilish ishlari olib borilmoqda. Davlatimiz yoshlarni sportga ommaviy jalb etish uchun ko'pgina ishlarni amalga oshirmoqda.

Kalit so'zlar: Sog'lom turmush tarzi, talabalar, jismoniy tarbiya, salomatlik.

Kirish. Har qanday jamiyat rivojlanishining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri davlat fuqarolarning sog'lom turmush tarzini olib borishiga chambarchas bog'liq. Hozirgi vaqtda bu muammo O'zbekiston hududida dolzarb bo'lib bormoqda. Fuqarolarning sog'lig'ining holati davlatning iqtisodiy rivojlanishining o'sishiga va ijtimoiy mehnat unumdorligiga ta'sir qiladi. Mutaxassislarining sog'lig'ining holati, kasbiy tayyorgarlik jarayonida kasallanishning ko'payishi, keyin esa mehnat qobiliyatining pasayishi davlatimizni tashvishlantirmoqda. Aynan talabalar davri shaxsning shakllanishi va jismoniy rivojlanishi bo'yicha eng qizg'in davri xisoblanadi. Talabalik yoshi - 17-25 oralig'ida bo'lib, bu davrda tananing jismoniy rivojlanishining yakuniy shakllanishi bosqichi xisoblanadi.

Jismoniy madaniyat salomatlikni saqlashda va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muxim omil bo'lib xizmat qiladi.

Qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarining yoshlarning dolzarb ehtiyojlariga yetarlicha e'tibor bermasligi, shuningdek, so'nggi yillarda davlatning sog'liqni saqlash sohasidagi ichki siyosatining ancha past tashabbuskorligi natijasida yuzaga kelgan salbiy tendentsiyalar mamlakatimizda jiddiy deformatsiyalarni keltirib chiqardi. Bu holat yoshlar orasida turli kasalliklarni ortib borishiga olib keladi.

Oliy o'quv yurtidagi o'quv jarayoni bo'lajak mutaxassis uchun muhim bosqichdir. Mutaxassis o'z kasbi bo'yicha keng bilimga ega bo'lishi bilan birga, sog'lom

turmush tarzi haqida ham bilimga ega bo'lishi kerak. Shuningdek, o'quv jarayonining murakkab ta'lim tizimida jismoniy tarbiyaga katta o'rin beriladi. Oliy o'quv yurtida jismoniy tarbiya kursida o'qish jarayonida ba'zi vazifalarni hal qilish ko'zda tutilgan. Masalan:

1. Talaba yoshlarning axloqiy, irodaviy va jismoniy fazilatlar yuksak shakllanishi;
2. Talabalar salomatligini mustahkamlash va saqlash, yordam berish tananing to'g'ri rivojlanishi va har tomonlama rivojlanishiga moslashish, o'quv jarayoni davomida yuqori ko'rsatkichlarni saqlab qolish;
3. Talabalarning kelajakdagi mehnat faoliyatini hisobga olgan holda kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik;
4. Talabalarning ehtiyojga jismoniy tarbiya va sportga ishonchini tizimli rivojlantirish.

Jismoniy tarbiya sohasi jamiyatda ko'plab funktsiyalarni bajaradi va aholining barcha yosh guruhlari qamrab oladi. Sohaning polifunksionalligi shundan dalolat beradiki, jismoniy madaniyat inson shaxsining jismoniy, estetik va axloqiy fazilatlarini rivojlantirish, ijtimoiy foydali faoliyatni, aholining bo'sh vaqtini tashkil etish, kasalliklarning oldini olish, yosh avlodni tarbiyalashdir, jismoniy va psixosotsial dam olish va reabilitatsiya, tomosha, muloqot va boshqalar.

Jismoniy madaniyat umuminsoniy madaniyat bilan bir vaqtda vujudga keldi va rivojlandi va uning organik qismidir. U ijtimoiy faol foydali faoliyat orqali shaxsning o'zini o'zi

ifoda etishining ba'zi shakllarida muloqot, o'yin va o'yin-kulgiga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondiradi.

Shaxs rivojlanishining uyg'unligi barcha xalqlar tomonidan va hamma davrda qadrlangan. Dastlab "madaniyat" so'zi lotin tilida "o'stirish", "qayta ishlash" degan ma'noni anglatadi. Jamiyat taraqqiyoti sari "madaniyat" tushunchasi yangi mazmun bilan to'ldirildi.

Bugungi kunda umumiy insoniy tushunchada bu so'z ham shaxsning ma'lum xususiyatlarini (ta'lim, aniqlik va boshqalar) va inson xatti-harakatlarining shakllarini (odoblilik, o'zini o'zi boshqarish va boshqalar), yoki ijtimoiy, kasbiy va ishlab chiqarish faoliyati (ishlab chiqarish) shakllarini anglatadi. madaniyat, turmush, dam olish va boshqalar). Ilmiy ma'noda "Madaniyat" so'zi ijtimoiy hayotning barcha shakllari, kishilar faoliyat yo'llaridir. Bu, bir tomondan, odamlarning moddiy va ma'naviy faoliyati jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu ushbu faoliyatning natijalari (mahsulotlari). Keng ma'noda "Madaniyat" mazmuniga, masalan, falsafa va fan hamda mafkura, huquq, shaxsning har tomonlama rivojlanishi, shaxsning tafakkur darajasi va xarakteri, uning nutqi, qobiliyati va boshqalar kiradi.

Demak, «madaniyat» shaxsning ijodiy ijodiy faoliyatidir. "Madaniyat" rivojlanishining madaniy-psixologik jarayonining asosi va mazmuni, eng avvalo, insonning jismoniy va aqliy qobiliyatlarini, uning axloqiy va estetik fazilatlarini rivojlantirishdir. Bundan kelib chiqadiki, jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u jamiyatning moddiy va ma'naviy madaniyati bilan bir vaqtda vujudga keladi va rivojlanadi. Jismoniy madaniyat to'rtta asosiy shaklga ega:

Muayyan faoliyat uchun jismoniy tarbiya va jismoniy tarbiya (professional-amaliy jismoniy tarbiya);

Jismoniy tarbiya yordamida sog'lig'ini yoki yo'qolgan kuchini tiklash - reabilitatsiya;

Dam olish maqsadida jismoniy mashqlar, deb atalmish - dam olish;

Sport sohasidagi eng yuqori yutuq.

Jismoniy tarbiya va sport barcha darajadagi odamlar salomatligini mustahkamlashning universal mexanizmi, insonning o'zini o'zi anglash, o'zini namoyon qilish va rivojlantirish yo'li, shuningdek, g'ayriijtimoiy hodisalarga qarshi kurash vositasidir. Shuning uchun ham keyingi yillarda zamonaviy madaniyat qadriyatlarini tizimida jismoniy tarbiya va sportning o'rni keskin oshdi.

Shunday qilib, butun dunyoda jismoniy madaniyatning jamiyatdagi rolini oshirishning barqaror tendentsiyasi mavjud bo'lib, u o'zini quyidagilarda namoyon qiladi:

Jismoniy tarbiya, bu sohadagi tashkil etishning ijtimoiy shakllari va faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashda davlatning rolini oshirishda;

Kasalliklarning oldini olish va aholi salomatligini mustahkamlashda jismoniy madaniyatdan keng foydalanishda;

Odamlarning faol ijodiy uzoq umrini uzaytirishda;

Yoshlarning bo'sh vaqtini tashkil etishda va yoshlarning g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarining oldini olishda;

Talaba yoshlarning axloqiy, estetik va intellektual rivojlanishining muhim tarkibiy qismi sifatida jismoniy tarbiyadan foydalanishda;

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). "Jismoniy Madaniyat» darslarini o'tishida jismoniy tarbiya va sport uslublari va vositalarini qo'llash orqali talabalarni sog'lom turmush tarzi va o'zini-o'zi jismoniy takomillashtirish, ijodiy qo'llashda tajriba o'rtirish, yuqori darajadagi psixologik darajasiga erishish uchun doimiy motivatsiya xosil qilishlari uchun xizmat qilishi lozim [2].

Zamonaviy dunyoda talabalarining yashash sharoitlari axborotlashtirishning faol o'sishi, amaliyotga yo'naltirilgan o'quv dasturlarini joriy etish, kadrlar tayyorlash bilan parallel ravishda bandlik bilan tavsiflanadi. Bularning barchasi o'quvchilarda yuqori darajadagi psixo-emotsional xarajatlarni

keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida butun organizmning ishiga va natijada talabalarining sog'lig'iga ta'sir qiladi.

Talabalarining universitetda o'qishning yangi sharoitlariga moslashishi samaradorligi, o'qish davrida sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash sog'lom turmush tarzini qaror toptirishni talab qiladi.].

Mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan. Kadrlar tayyorlashning yuqori samaradorligi asosan ishlab chiqarish va jamiyat taraqqiyoti dinamikasini belgilaydi. Oliy ma'lumot olish bosqichi ham ta'lim tizimining asosiy bo'g'inlaridan biri rolini o'ynaydi, chunki u deyarli barcha ta'lim muassasalarining kadrlar zaxirasini to'ldiradi.

Talabalar uchun sog'lom turmush tarzini olib borish, salomatligini mustahkamlash, sport bilan shug'ullanish juda muhimdir. Ta'lim jarayonida uchinchi va to'rtinchi kurslarda ko'pchilik o'quvchilar passiv, bo'lib qolishlari, ularning tajangligi va aqliy qobiliyatlarini pasayishi, kundan kunga darslarga qatnashishlarini ham kamayishiga olib keladi. Shu bilan birga jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga ham bormaydilar, buni vaqtlarini behuda sarflash deb xisoblashadi. Shu bois mana bir necha yillardan beri TDTUda sport va jismoniy tarbiyani ommalashtirish choralari olib borilmoqda. Shu maqsadda ko'plab sport tadbirlari o'tkaziladi, ularda TDTU turli fakultetlari talabalari sport musobaqalari tshkillashtiriladi. 2022 yil may oyida fakultetlararo futbol, shahka turniri, mini-futbol, basketbol, armrestling bo'yicha musobaqalarda tshkillashtirildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishini o'tkazishda mavzuga doir adabiyotlarni tahlil etish, jismoniy madaniyatning axamiyatini o'rganish borasida ish olib borildi va TDTU talabalari orasida maxsus tuzilgan anketa savollari orqali so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma turli yoshdagi 230 nafar talaba qatnashdi.

Qo'yilgan vazifalar

1.Talabalar orasida jismoniy madaniyatning shakllanganligini o'rganish;

2. Tanlangan mavzu bo'yicha so'rovnoma o'tkazish.

Tahlil va natijalar. So'nggi o'n yilliklarda olingan ilmiy ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, intensiv aqliy mehnat fonida talabalarining o'quv jarayonidagi harakatsizligi oqibatlarini ko'pincha immunitet tizimining zaiflashishiga, neyro-emotsional stress, atrof-muhit va ichki muhit salbiy ta'sirlarga qarshilikning pasayishiga va kasalliklarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bitiruvchilarning kamida 50 % sog'lig'ida muammolar aniqlanadi.

Sog'lom turmush tarzining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: ish va dam olishni oqilona almashtirish, muvozanatli ovqatlanish, yomon odatlardan xalos bo'lish, jismoniy faollik, shaxsiy gigiena qoidalariga rioya qilish.

O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, sog'lom turmush tarzini talabalariga rioya qilamslilikga asosiy sabab deb, aniqlandi:

vaqt yetishmasligi (38%);

iroda yetishmasligi (23%);

mablag'larning yetishmasligi (7%);

yashash joyidagi sport infratuzilmasi yaxshi rivojlanganligi (5%);

murabbiy bilan mashq qilish imkoniyatlari yo'qligi (4%).

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, talabalar jismoniy faollik va sog'lom turmush tarsi haqida ma'lumotlarga yetarli ega emaslar. Bu axoli orasida sport va jismoniy tarbiyaning yetarli targ'ib qilinmasligidadir.

Talabalar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish davlatimizning ustuvor maqsadlaridan biri bo'lishi katta axamiyatga ega, chunki kelajakda ana shu yoshlar davlat rivojlanishida katta xissa qo'shadilar. Shunday ekanyoshlar uchun sportga va jismoniy faollikga targ'ibot ishlarini jadallashtirish zarur. Ammo amalda xozirgi kunda xammamiz

kuzatamiz, turli energetik ichimliklar, tamaki maxsulotlari, nosog'lom ovqat turlari targ'iboti juda keng tarqalgan.

Xulosalar va tavsiyalar. Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki ish beruvchilar va umuman davlat kelajakdagi mutaxassislarning sog'lig'i haqida

qayg'urish zarur. Shuning uchun, yoshlarni ta'lim olish jarayonida sog'lom turmush tarsi talablariga rioya qilishi, sport va jismoniy tarbiya bilan muntazam shug'ullanishlari uchun keng targ'ibot ishlarini olib borilishi va sharoitlar yaratilishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Kojbaxtiev L.A. Valeologiya asoslari –Tashkent: O'qtuvchi, 2005.-200b
2. Sayfitdin Faxriddin o'g'li. Valeologiya asoslari-Toshkent: O'qtuvchi, 2007.
3. Бочкарева С.И., Кокоулина О.П., Копылова Н.Е., Митина Н.Ф., Ростеванов А.Г. Физическая культура: учебно-методический комплекс. - М.: Евразийский открытый институт, 2015. 266
4. Гелецкая Л.Н., Бирдигулова И.Ю., Шубин Д.А., Коновалова Р.И. Физическая культура студентов специального учебного отделения: учебное пособие. - Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2014.
5. Ким Т.К., Кузьменко Г.А. Актуальные проблемы физической культуры и спорта // Сборник научно-методических трудов профессорскопреподавательского коллектива, аспирантов, соискателей и студентов. М., Изд. Прометей, 2013.
6. Мусатов Е.А., Чернышева Е.Н., Прянишникова О.А., Карасева Е.Н., Смирнова С.А. Физическая культура в системе высшего профессионального образования (теоретические и методические аспекты): учебное пособие. – Елецк: Елецкий государственный университет им И.А. Бунина, 2014.

УДК:329. 78(575.1)

Гулноза ХУШМАТОВА,
ЎЗМУ таянч докторанти
E-mail: gulnozanorqulovna@mail.ru

ТДШУ доценти. с.ф.н., Ш.И.Шамаманов тақризи асосида

POLITICAL ACTIVITY IS A SIGNIFICANT FACTOR IN PERSONAL BEHAVIOR IN CONSCIOUS DEVELOPMENT

Abstract

An increase in the activity of young people cannot be imagined without changing their place in political life, worldview, and spiritual potential. From this point of view, it is necessary to take into account that the youth group has a different worldview, scientific potential, how they differ from each other. In general, a general idea has been formed about the place and prospects of youth in public life, youth is assessed as the locomotive of society's development.

Key words: Politics, youth, youth policy, activity, activism, social behavior, conscious activity, knowledge, political activity, active citizen.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ-ЗНАЧИМЫЙ ФАКТОР ЛИЧНОСТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СОЗНАТЕЛЬНОМ РАЗВИТИИ

Аннотация

Повышение активности молодежи невозможно представить без изменения ее места в политической жизни, мировоззрения, духовного потенциала. С этой точки зрения необходимо учитывать, что у молодежной группы разное мировоззрение, научный потенциал, чем они отличаются друг от друга. В целом сформировано общее представление о месте и перспективах молодежи в общественной жизни, молодежь оценивается как локомотив развития общества.

Ключевые слова: Политика, молодежь, молодежная политика, активность, активизм, социальное поведение, сознательная активность, знание, политическая активность, активный гражданин.

СИЁСИЙ ФАОЛИЯТ ОНГЛИ РАВИШДА ШАХСНИНГ ҲАТТИ-ҲАРАКАТИДА НАМОЁН БЎЛУВЧИ ОМИЛ

Аннотация

Ёшлар фаоллигини оширишни сиёсий ҳаётдаги ўрни, уларнинг дунёқараши, маънавий салоҳиятидаги ўзгаришларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан ёшлар қатламининг турли хил дунёқарашга, илмий салоҳиятга эга эканлиги ва улар бир-биридан фарқ қилишини ҳисобга олиш лозим. Умуман олганда ёшларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва истикболи тўғрисида умумий қараш шаклланган ва ёшларга жамият тараққиётининг локомативи сифатида баҳо берилди.

Калит сўзлар: Сиёсат, ёшлар, ёшлар сиёсати, фаолият, фаоллик, шахс ҳатти-ҳаракати, онгли фаолият, билим, сиёсий фаоллик, фаол фуқаро.

Кирриш. Замонавий дунёда рўй бераётган туб ўзгаришлар ёшларнинг сиёсий онги ва ҳуқ-атворида жиддий ўзгаришларга, уларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги роли ва иштироки турли сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар фаолияти, жараёнлари ва ҳаракатларининг орттишига олиб келмоқда. Ушбу ўзгаришлар ёшларнинг сиёсий ва фуқаролик позитсиясини танлаб олишлари зарурлигини талаб этади. Бундай шароитда ёшлар муҳтида ижтимоий-сиёсий жараёнлар, уларнинг сиёсий фаолиятини ташкил этиш учун тафаккур ва онг шаклининг шартлилиги долзарбланиши.

Ёшлар муаммоларини ҳал қилиш соҳасидаги самарадор давлат сиёсатини амалга ошириш ҳамда унда қўлланиладиган механизм ва технологияларни такомиллаштириб бориш нафақат ижтимоий барқарорлик балки, умуман давлат ҳавфсизлигини кафолати ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида умумжаҳон стандартлари ва миллий-минтақавий хусусиятларни ўзида уйғун тарзда синтезлаган инновацион механизм ва технологияларни қўллаган ҳолда амалга ошириладиган самарадор ёшларга оид давлат сиёсати моделини ишлаб чиқишга бўлган заруратни янада кучайтирмоқда. Юртбошимиз Шавкат Мирзиёевнинг қуйидаги фикри ушбу долзарб муаммони таҳлил этишининг асосий мезонларини белгилашда ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги шубҳасиз: “Биз ёшларга доир давлат сиёсатини ҳеч оғишмасдан, қатъият билан давом эттирамиз. Нафақат давом эттирамиз, балки

бу сиёсатни энг устувор вазирамиз сифатида бугун замон талаб қилаётган юксак даражага кўтарамиз. Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё микёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб қамол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ёшларнинг сиёсий фаоллиги нима, унинг шаклланишига қандай омиллар ва шароитлар ёрдам беради, у қандай йўللار билан намоён бўлади? Шахс ва унинг ҳуқ-атворини шакллантиришда сиёсий фаолиятнинг аҳамияти қандай? Янги Ўзбекистон шароитида ёшлар ўртасида сиёсий фаоллик қандай намоён бўлмоқда ва у қандай амалга оширилади? Ушбу ва бошқа саволлар ва уларга берилган жавоблар ушбу мақоламизнинг асосини ташкил этади.

Ҳар бир давлат раҳбари мамлакат келажаги ва истикболини мустаҳкамлашда ёшларнинг ижтимоий мақоми ва ҳолатига, жамият ижтимоий ҳаёти соҳаларида ёшларнинг ўрни ва ролига алоҳида эътибор қаратади. Бу ёшлар муаммосини ҳал этиш, ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаоллигини ошириш ва уни баҳолашда аниқ стратегик аҳамият касб этади. Дунёда ёшларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаоллик даражаси ва уларни ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсирини ўрганиш бўйича Халқаро ёшлар фаоллиги маркази

Ассоциацияси (IYACA)[2] турли хил илмий тадқиқот институтлари, халқаро марказлар томонидан ўрганилиб, ёшлар масаласига стратегик нуқтаи назардан ёндашаётганлигини кўриш мумкин.

Агар биз “сиёсий фаолиятнинг” этимологик моҳиятига мурожат қиладиган бўлсак, у сиёсий гуруҳлар ёки шахсларнинг мавжуд ижтимоий-иқтисодий тартибни ўзгартиришга интилишда ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини шакллантириш ва ифодалаш билан боғлиқ фаолиятни англатади. “Фаоллик” тушунчаси шу даражада кенг мазмун касб этганки, айрим ҳолларда ундан фойдаланиш изоҳ талаб этади. Бундан ташқари, “фаол” атамаси ҳаракатчан, сергайрат, ривожланувчи деган маъноларни англатади. “Фаоллик” тушунчаси асосан “фаолият” тушунчасининг синоними сифатида ҳам қўлланилади. Инсоннинг фаоллиги атроф муҳитни ўз эҳтиёжлари, қарашлари, мақсадларига мувофиқ ўзгартириш қобилияти сифатида алоҳида мазмун-моҳият касб этади.

Сиёсий фаолиятнинг асосий вазифаларидан бири бу шахсларнинг ҳокимиятда иштирок этиш, этакчилик ва жамият ҳаётини бошқариш кўникмаларини эгаллашидир. Шу билан бирга, гап нафақат бевосита бошқарув вазифалари, балки сайловларда овоз бериш ҳақида ҳам бормоқда. Шу муносабат билан сиёсий фаолиятни кўриб чиқиш вазифаси нафақат умумий социализация жараёнининг алоҳида ҳолати, балки таълим ва шахсни ривожлантиришнинг мутлақо мустақил йўналиши сифатида ҳам тақдирланади[3].

Тадқиқот методологияси. Сиёсий фаолиятнинг мазмуни ва хусусиятлари кўпгина омилларга, жумладан ташқи муҳитга (даврнинг табиати, халқаро муносабатлар, давлат, миллат, синф, бошқа ижтимоий гуруҳлар, жамиятнинг сиёсий маданияти) боғлиқ. Ички муҳит (жамоалар, мактаблар, оилалар, шахслар)га ва ўз ўзини тарбиялашга боғлиқдир. Сиёсий фаолиятнинг намоён бўлиши турли воситалар: муассасалар (оила, мактаб, институт, турли корхоналар) алоқа гуруҳлари (қариндошлар, танишлар, қизиқиш гуруҳлари), оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидения, компютер) орқали амалга оширилади. Уларнинг иштироки шахснинг ёш ва индивидуал хусусиятларига, уни ўраб турган муҳитга, давлат ва институтлар юритаётган сиёсатга сиёсий партиялар ва ташкилотлар фаолитига, шунингдек, сиёсий маданият хусусиятларига бевосита (ижобий ёки салбий) таъсир қилади[4].

Шахснинг фуқаролик фаолияти ёки унинг сиёсатга аралашуви босқичма-босқич содир бўлади. Бу эрта ёшда оила муҳитида, оммавий ахборот воситалари орқали сиёсат ҳақидаги илк маълумотларни ола бошлайди. Аста секинлик билан ижтимоийлашув йўлида бола дастлаб, когнитив-ахлоқий даражада, ўз манфаатлари ва эҳтиёжларини кондириб, мавжуд сиёсий ҳокимиятга қўшилишга ҳаракат қилади. Кейин жамият билан ўзини англаган пайтдан бошлаб, жамият билан интеграциялашув ва танқидий нуқтаи назарини ифодалаш имконини берадиган ўзига ҳос ахлоқий баҳони бера бошлайди. Маълумки болани сиёсий тарбиялаш ва ўқитишнинг муҳим қисми мактабда амалга оширилади, бу ўтиш даври ижтимоийлашувнинг иккинчи босқичини ташкил қилади. Бу вақт ичида бола у ёки бу даражада умумэтироф этилган асосий қадриятлар ва қарашларни ўрганадилар ва ўзлаштирадилар. Амалиётнинг дастлабки тарбияси, айниқса ёшлар ташкилотлари фаолиятида иштирок этиш орқали (17 ёшдан 25 ёшгача бўлган ёш) ёшлар сайловда қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритади, бу эса уларнинг сиёсатга муносабатига таъсир қилади. Улар институтдаги ўқишлари кейинги касбий фаолияти ва ҳк лар орқали сиёсат соҳасида чуқур билим оладилар. Жамиятнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш ёшларда ҳаётий тажрибаси ортиб бораверади. Улар ўзгарувчан ва қарама-

карши ижтимоий ҳодисаларни чуқур англай оладилар, ўзларининг сиёсий қарашлари ва ҳатти ҳаракатларига зарур тузатишлар кирита бошлайди. Инсоният шундай мавжудотки қанчалик билгани, ўргангани, эришгани сайин шунчалик кўп нарсаларга эришишга, англашга ҳаракат қилаверади, гарчи уни қандай тўлдиритиши билмасада ўз мавжудлигининг сабабини билишга интилади.

Албатта, ҳар бир авлодда ҳар доим “Мен кимман?”, “Нега мен мажудман” Негача мен бу ерданман” каби саволлар бўлган бўлиши табиий. Улар интилишнинг, ривожланишнинг чўққисига чиққанлари сабабли, улар табиий равишда пул, обрў-эътибор ва куч-қудрат ҳақиқий бахтни келтира олмаслигини ҳис қилиб бораверишади. Ёшларимиз учун ҳар қандай истак иккинчисига тез тез сакраб туради, лекин улар доим ўзларини қоник-тирмасликларини пайқашади. Улар жуда катта истакка эга: улар шунчаки уни қаноатлантиришни илҳамлайдилар ҳалос[5]. Шундай қилиб инсон ҳаёти жараёнида жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, фаол бўлишга интилиш шахс сифатида ривожланишнинг муҳим шартига айланади.

“Фаол фуқаро” тушунчаси жамиятда ҳукмрон бўлган сиёсий йўриқномалар, меёрлар, қадриятлар ва сиёсий ҳатти-ҳаракатлар, ижтимоий ва сиёсий тажрибаларнинг шахс томонидан ўзлаштирилиши сифатида талқин этилади. Шу муносабат билан сиёсий онг ва ҳуқ-атвори шакллантириш учун сиёсий рўлларни фаол бажариш барча таркибий қисмлар, барча воситалар муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий фаолият натижаси эса бу шахснинг маълум бир тузилиши, сиёсий қадриятлар, барқарор элементлар бўлиб, муҳим эътиқодга айланиб боради. Инсонда дастлаб на демократик, на либерал қарашлар шаклланибди. Улар турли омиллар таъсирида узоқ жараён давомида шаклланади. Шу билан бирга ҳал қилувчи ролни фуқаронинг бевосита ҳаёти ва сиёсий фаол тажрибаси ўйнайди, бу унга таққослаш имконини беради. Инсоннинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг сиёсий эҳтижларини қондиритиш имкониятлари берилган демократик жамиятдаги шахс сиёсий муносабатларнинг ҳақиқий субъектига айланиши мумкин. Сиёсий демократия шахс субъективлигининг энг муҳим белгиси, сиёсий ва ҳуқуқий шарт бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг сиёсий салоҳиятини очиб бериш учун расмий шарт-шароит яратади. Шу билан бирга, одамларнинг сиёсат ҳақидаги билими, сиёсий тажрибаси, ташкилотчилик ва сиёсий жиҳатдан ўзини англаш қобилияти муҳим аҳамиятга эгадир.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий жамиятни модернизация қилиш жараёнида, ёшларнинг сиёсий фаоллиги, ҳуқ-атвори сиёсий-ижтимоий жараёнида уларнинг роли ва аҳамиятини ошириш учун асос бўлади. Ўзбекистон ёшларининг сиёсий фаоллиги мисолида алоҳида маънода ўғил қизларнинг сиёсий жараёнлардаги иштироки динамикасини кузатиш мумкин, бу ёшлар фаоллигининг кўрсаткичидир. Ёшларимизнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол бўлишлари учун энг аввало уларнинг ижтимоий-сиёсий онги ва дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлади. Ижтимоий-сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривожланишида қуйидаги манбалар асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Биринчи манба-инсоннинг оилавий муҳити. Сиёсий ғоялар ва ҳиссиётлар инсонга оиладаги тарбия орқали берилади. Бунга тўғри келувчи ижтимоий-руҳий қарашлар-сиёсий онгнинг пойдеворини барпо этади. Унинг негизиде эса фуқаро шахси шаклланади. Иккинчи манба-бу кенг маънодаги ахборотдир. У инсон онгига муомала ҳамда оммавий ахборот воситалари орқали кириб

боради. Учинчи манба-бу индивиднинг шахсий тажрибасидир. Шахсий тажриба олинган билимни рад қилади ёки тасдиқлайди. Биров у ҳар қандай ҳолатда ҳам сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривожланиш жараёнига муҳим таъсир кўрсатади. Юқорида қайд этилган манбалар инсонга ижтимоий-сиёсий дунёсини таҳлил этишга ва унга нисбатан муносабатини белгилаб олишга имкон берувчи билимлар йиғиндисини ташкил этади[6].

Ёшларга ресурс сифатида қараб олиб бориладиган сиёсат-бу ўз ҳуқуқлари, қобилиятларига эга тўлақонли фуқаролар сифатида кадрлаш ва уларнинг имкониятларини янада кенгрок намоён этиш учун шароитлар яратиб берадилар. Ушбу ёндошув уларнинг мустақил меҳнат ва ижод қилишини рағбатлантиради ҳамда танқидий таҳлилий мушоҳадасини кучайтиради, жамият тараққиёти учун хизмат қилишга ундайди.

Жаҳон тажрибасида ҳам ёшларга ресурс сифатида, уларни маҳаллий ҳам жамиятларнинг мулки ёки фаол ўзгаришлар агенти сифатида қаралса, улар ўзларининг

барча қувватини, энтузиазм, ғояларини янада такомиллаштиришга йўналтиришади[7]. Ёшларни шундай давлат ва жамият аҳамиятига молик қарорлар қабул қилинишида жалб этиш, уларда қабул қилинаётган қарорлар учун дахлдорлик, жамоавий масъулият ҳиссини шакллантиради. Ёшлар қабул қилинган қарорлар учун масъулиятни ҳис қилганда уларни амалга ошириш яна ҳам енгиллашади ва ўша сиёсатни ўзлари қўллаб қувватлайди, бу эса ёшларга оид давлат сиёсатини муваффақиятли амалга оширишни таъминлайди.

Хулоса ва таклифлар. Шуни такидлаш лозимки бугун ёшлар тафаккурини соғломлаштириш келгуси жамиятнинг соғломлигини таъминловчи омил ҳисобланади. Шундай экан, ёшлар сиёсатининг амал қилиш босқичларида ёшлар қайфиятлари, орзу-умидлари, ҳаётий мақсадлари, интилишларини илмий ўрганиш, улардан турли хулосалар қилиш, улар интилишларини ижобий ва бунёдкорлик ишларига йўналтиришга эришиш ўта долзарб стратегик вазифалардан ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси -Т.: “Ўзбекистон” нашриёти., 2021 –Б. 262-263.
2. Халқаро ёшлар фаоллиги маркази Ассоциацияси (International Youth Activities Center Association (IYACA) 2012-йилда ташкил этилган ёшлар нодавлат нотижорат ташкилоти. <http://www.iyaca.org/>
3. Политология: Вчера и сегодня. Под ред. Р.И.Гудина и Х.-Д.Кингельмана. М. 2000.
4. Усманова А.А. “Политико-психологические основы формирования социальной активности молодежи Узбекистана”. Монография 2021 й.
5. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримова Р., Қобулнӣзова Г., Рўзматова Г. “Янги ва энг янги давр ғарбий Европа фалсафаси” “Шарқ” нашриёт-матбаа. Тошкент 2002 й. 194 бет.
6. “Политология” Ўқув қўлланма Тошкент давлат юридик институти, 2006 йил.
7. Богаченко Е.Д. “Реализация принципов достойного труда в сфере занятости молодежи” Диссертация 2017 г.
8. Койшина Е.А. “Молодежная политика в арктическом регионе: социологический анализ и технологии реализации” Диссертация 2019 г.
9. “Қамолот сари” Иқтидорли ёшлар илмий тўплами 13-сон. Т., 2016 йил.

УДК: 744:371.3

Бахтиёр ҲАҚБЕРДИЕВ,
"А.Авлоний номидаги ПКРЯМЎМТИ етакчи илмий ходими
bahtiyor.haqberdiyev@mail.ru

п.ф.д. PhD доцент Д. Маматов тақризи остида

ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВНИНГ МУҲИМ ВАЗИФАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштириш бўйича олий таълим муассасалари етук кадрларини тайёрлаш ва шу мутахассислик бўйича бу икки фанни интеграциясидаги замонавий тармоқлари ва уларнинг алоқаларини мукамал даражада тўлдириш, интегратив ёндашувнинг муҳим вазифалари, шу мутахассислик бўйича тайёрланаётган кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш вазифалари, муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда талабаларни билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар тўлиқ ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Интеграция, муҳандислик графикаси, дизайн, методология, интегратив ёндашув, интегратив методлар.

ВАЖНЫЕ ЗАДАЧИ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье подготовка зрелых кадров высших учебных заведений на основе взаимной интеграции дисциплин инженерной графики и дизайна, подготовка зрелых кадров и интеграция этих двух дисциплин в данную специальность, важные задачи интегративного подхода, профессиональные знания кадров, обучаемых по данной специальности, Задача создания механизмов непрерывного обновления и развития навыков, квалификации и совершенствования методов обучения на основе взаимной интеграции инженерной графики и конструкторских наук, требования к знаниям студентов, навыки, квалификации и компетенции полностью объяснены.

Ключевые слова: Интеграция, инженерная графика, проектирование, методология, интегративный подход, интегративные методы.

IMPORTANT TASKS OF AN INTEGRATIVE APPROACH

Abstract

In this article, the training of mature personnel of higher educational institutions based on the mutual integration of the disciplines of engineering graphics and design, the training of mature personnel and the integration of these two disciplines into this specialty, the important tasks of the integrative approach, the professional knowledge of personnel trained in this specialty, The task of creating mechanisms for continuous updating and the development of skills, qualifications and improvement of teaching methods based on the mutual integration of engineering graphics and design sciences, students' knowledge requirements, skills, qualifications and competencies are fully explained.

Key words: Integration, engineering graphics, design, methodology, integrative approach, integrative methods.

Кириш. Илмий жиҳатдан олиб қараганда, интеграция-узвийлик, предметлараро алоқадорлик, ўзаро алоқадорлик ва ниҳоят ўзаро бир-бирини тўлдирувчи, кенгайтирувчи ҳамда чуқурлаштирувчи, ўқув предметлари мазмунини энг камида таълим стандартлари даражасида синтезлаб, мантиқан тугалланган мазмун шакли ва олий даражасидир. Чунки бугунги кунда муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини алоқадорликнинг ҳар қайси қуйи даражаси, бу икки фанни ўрганилаётган мавзулари доирасида маълум дидактик бириклар орасида ўрнатилиб, уларни ўрганиш мазмунини ва муддатларини мувофиқлаштиришни кўзда тутди, бундан фарқли ўларок интегратив алоқадорлик асосида ташкил этилган бу икки фанни интеграциялаб, мавзулар жараёнларини яхлит тизим шаклида ҳар томонлама алоқадорлик ва муносабатлар нукта назаридан талқин этишни талаб этади.

Бу ўз навбатида ҳозирги ва истиқбол талабларига жавоб берадиган, мустақил фикр юритувчи ва ижодий фаолият кўрсатувчи, малакали мутахассисликларни шакллантиришга имкон беради.

Чунки у муҳандислик графикаси ва дизайн фанларидан таҳсил олувчилардан фақатгина таҳлил қилиш ва синтезлаш операцияларини талаб қилиш билан чегараланиб қолмасдан, балки мавҳумлаштириш,

алгоритмлаштириш, туркумлаш, график масалалар ёрдамида ифодалаш, сабаб оқибатли алоқадорликни аниқлаш, таҳлил этиш, синтезлаш, тизимлаштириш, моделлаштириш каби юксак даражали тафаккурлаш операцияларини талаб этади. Бу операциялар ўрганилаётган муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари барча муҳим жиҳат ва хусусиятларини ажратиб олиб (табақалаштириб), моҳияти ва мазмунини англаб етиш ва уларни умумлаштириш орқали амалга оширилади. Шунинг таъкидлаш керакки, муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини интегратив асосида ўқитиш методларини такомиллаштириш, табақалаштириш (дифференциация)га таянган ҳолда ривожланиб боради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Республикаимиз, Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги ва хориж давлатларида олий таълим тизимини такомиллаштириш, ўқув фанлари мазмунини интеграциялаш, талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини самарали ривожлантириш бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган. Жумладан: Республикаимизда таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш соҳасида Р.Х.Жўраев, П.Мусаев, Р.Ф.Юзликеев, А. Хамрокулов, Д.Нозилов, А.П.Беляева, В.В.Козлов, И.В.Глазкова, А.В.Иванов, Chassapis C., Sheppard K, Ethan C. H, Hartman N.W. каби олимлар интеграция, компьютер графикаси, турли

объектларининг чизмаларини чизишда ундан самарали фойдаланиш билан бирга, дизайн фанига доир ютуқларни шу дастурлар мазмунига киритиш ва унинг самарадорлиги устида илмий изланишлар олиб боришган.

Таъкидлаш жоизки, “интеграл” тушунчаси “чамбарчас, боғлиқ, яхлит, битта” деб таржима қилинади. Ушбу методология дизайн ва муҳандислик графикалари ўртасида интеграцияни таъминлайди, ва мос ёзувлар текисликлари тўпلامي аниқлаш ва энг яхши ўлчамларни ўлчаш амалиётига риоя қилиш орқали дизайнни фаоллаштиришади. Ушбу методология дизайн ва муҳандислик графикалари ўртасида ҳақиқий интеграцияни таъминлайди.

Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интегратив ёндашуви мазмунан туташ, алоқадор, мантикий бир бирини тақозо этувчи ва бир бирига сингб чуқурлаштирувчи ва кенгайтирувчи, яхлит мантикий мукамал билим, иш-ҳаракат усуллари ва шахсий сифатларни таркиб топтиришни амалда қўллаш ва самара беришига ишонамиз. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштириш учун таълимда интеграцияни қўллаш ва уларнинг тизимли ҳолатда мавжуд бўлишини таъминлайди.

Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини интегратив ўқитишни ҳам дидактик тамойил десак бўлади. Бизнинг тадқиқотимизда муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришнинг мазмуни, унинг компонентлари орасидаги тузилмавий нисбатлар, ўқитиш жараёнида уларнинг функциялари ёритилади. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда бу икки фанни алоқадорликларини амалга оширишнинг асосий мақсади қуйидаги талабларни ўқитиш жараёнида бажариш эканлиги кўрсатилади:

1. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда бу икки фанни мавзуларини ўрганишда бир-бирини такрорланишини олдини олиш.

2. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда график масалаларни ўрганиш ва осон ечишга доир имконияти.

3. муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда бу икки фанни янгиликлари бўйича илмий тушунчаларни таърифлаш-тавсифлашда ўхшашлик ва уларнинг қарамақарши эмаслиги.

4. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда бу икки фан ўқитувчилари салоҳиятининг талабаларда илмий тушунча ва фазовий тасаввурларни шакллантиришда, уларга амалий маҳорат ва кўникмаларни сингдиришда бирлаштирилиши.

5. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда бу фанлар бўйича талабалар олган илмий ва техник билимлардан кейинги фаолиятларида фойдаланиш.

6. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда бу фанларнинг ўзига хослиги ва улар орасидаги алоқаларнинг хусусиятлари билан педагогик ва методик вазифаларнинг бажарилиши.

Тадқиқот методологияси .Интегратив ёндашувнинг муҳим вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

1) методологик (унинг мазмуни, ўзига хослиги ва алмашинмаслиги), шунингдек, ўзига хос методлар

(меҳнат, билиш ва мулоқот унумдорлиги) ҳақидаги концептуал ҳолатларни асослаш;

2) интегрирловчи (яхлитловчи, тизим ҳосил қилувчи, синтезловчи, лойиҳали-прогностик, конструктив-моделлаштирувчи, назорат коррекцияловчи, натижадор-баҳоловчи);

3) шакллантирувчи (таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи, шахснинг тизимли билимлари, умумлашган кўникмалари, кадрнинг муносабатлари, фикрлашнинг интегратив услубини ва бошқаларни шакллантирувчи).

Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштириш бўйича олий таълим муассасалари етук кадрларини тайёрлаш ва шу мутахассислик бўйича бу икки фанни интеграциясидаги замонавий тармоқлари ва уларнинг алоқаларини мукамал даражада тўлдириш ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилиш;

Таҳлил ва натижалар. Шу мутахассислик бўйича тайёрланаётган кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимда муҳандислик графикаси ва дизайн фанлари интегратив мавзуларини сифатини таъминлаш учун зарур бўлган мутахассислик ўқитувчиларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;

муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини йўлга қўйиш;

муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришдаги инновацион технологиялар ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштиришларини таъминлаш;

муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда талабаларни билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда замонавий йўналишларига оид назарий қарашлар, етакчи концепцияларини;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялашнинг асосий тараққиёт йўналишлари;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялашнинг таснифий белгилари;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялашни таълимий ва тарбиявий парадигмалар;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялашнинг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш орқали таълим олган мутахассислик кадрларининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талабларни;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзуларни мазмунини модернизациялашни;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида ўқитиш методларини такомиллаштиришда инновацияларни билиши керак.

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзуларидаги инновациялардан таълим жараёнида фойдаланиш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзулари талабаларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан самарали фойдаланиш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзуларини ўқитишда ривожланган мамлакатлардаги илғор тажрибалардан фойдаланиш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс жараёнида талабаларда мустақил равишда билимларни янада орттириб боришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш, график иш вазифаларини табақалаштириш, мустақил иш ва ижодий изланишларини ташкил этиш лозим.

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс жараёнида талабаларнинг билимларини ҳолисона баҳолаш механизмларини, шаффоф баҳо бериш назоратида қўллашга қаратилган дидактик воситалар:

муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзуларига мослаб стандарт ва ностандарт тестлар ҳамда график топшириқларни ишлаб чиқиш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзуларини қайта самарали ишлаш, муаммоли вазият, методларни такомиллаштириш орқали график дизайнга мос топшириқларини тузиш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс жараёнида

талабаларда мустақил равишда билимларни янада орттириб боришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш, график иш вазифаларини табақалаштириш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс мавзуларидаги дидактик таъминотни такомиллаштириш каби малакаларига эга бўлиши лозим.

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўқитишнинг замонавий йўналишларига оид назарий қарашлар, етакчи концепцияларини фаолиятида қўллаш олиш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс машғулотларида инновацион ва ахборот технологиялар, ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи методларни қўллаш;

– муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграция орқали ўтиладиган дарс жараёнида талабаларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан амалиётда самарали фойдаланиш, таълим-тарбия жараёнига модернизация қилган ҳолда қўллаш компетенцияларига эга бўлиши лозим.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, мазкур тадқиқот доирасида дизайн тушунчасининг мазмунини турли қарашлар асосида таҳлил этиш натижасида дизайн вазифаси - бу инсонни ўраб турган моддий оламни ташкил этишдан иборат эканлигини аниқладик. Юқоридаги фикр дизайнга интегратив характер беради, чунки у бадий маҳорат, моддий нарсалар билан фаолият олиб бориш, муҳандислик ва технологик билимларни уйғунлаштиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Haqberdiyev B. R. (2022). Integration of design and engineering graphic sciences to increase educational efficiency. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(1), 162-164.
2. Haqberdiyev B. R. (2022). Integration of engineering graphics and design science in a comparative description of methodological approaches. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(7), 67-70.
3. Haqberdiyev, B. R. (2021). Oriental architectural monuments. the objectives and tasks of the course of designing architectural elements. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(7), 276-284.
4. Haqberdiyev, B. R., Otaxonova, S. F., & Qodirova, D. I. (2021, November). Increasing student creativity in the integration of drawing and design sciences. In *Archive of Conferences* (pp. 42-43).
5. Haqberdiyev, B. R., Otaxonova, S. F., & Qodirova, D. I. (2021). Chizmachilik va dizayn fanlarini integratsiyalash orqali takomillashtirish. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 1189-1192.
6. Haqberdiyev, B. R., & Rustamov, U. (2021). Creative design of buildings and structures. *Current research journal of pedagogics*, 2(09), 76-78.
7. Ҳақбердиев, Б. Р. Projection method in the integration of design elements and engineering graphics and design sciences. *НАУКА и ОБЩЕСТВО*, 110.
8. Haqberdiyev, B. R. (2020). The degree to which the problem has been studied. *CUTTING EDGE-SCIENCE*, 191.
9. Haqberdiyev B.R. "The role of engineering Graphics and Design Sciences in the Study of the Analysis of Patterns in the Ancient Monumentsd of Uzbekistan" *International Journal on Integrated Education e-ISSN : 26203502 p-ISSN : 26153785*. 2021/7/7. 49-53
10. Haqberdiyev, B. R. (2021). Goals and objectives of pedagogical experimental work. *International Engineering Journal For Research & Development*, 6(3), 2-2.
11. Haqberdiyev, B. R., Kochkarov, B., & Mamitaliyev, A. (2020). Contents, value of interdisciplinary relations. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(2), 476-479.
12. Ҳақбердиев Б. Муҳандислик графикаси ва дизайн фанларини ўзаро интеграциялаш асосида талабаларни график ва бадий-ижодий билим ва кўникмаларини такомиллаштириш. *O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари*, 2022, [1/2] ISSN 2181-7324 193-197 b
13. Haqberdiyev, B. R., & Otaxonova, S. F. (2022, August). Tasviriy san'at mohiyati, tur va janrlari. In *E Conference Zone* (pp. 21-25).

УДК:316.4.063.3:316.34(575.1)

Хайринисо ХУСАНОВА,

ЎзМУ доценти, социология фанлари номзоди

E-mail: husanovahayriniso@gmail.com

Шоҳида СОДИҚОВА,

Ўзбекистон халқаро Ислом академияси профессори, с.ф.д

Социология фанлари доктори, профессор Умаров А. тақризи остида

ЗАМОНАВИЙ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ТИЗИМИДА ДИФФЕРЕНЦИАЛЛИК ВА ИНТЕГРАЦИЯ

Аннотация

Мақолада ижтимоий ҳимоя тизимида дифференциаллашган манзилли ёндашув тамойилининг илмий аҳамияти ўрганилган. Дифференциаллашган манзилли ёндашувга мувофиқ кишининг эҳтиёжмандлик даражаси аниқ мезонлар бўйича ўрнатилади ва муҳтожликдан чиқаришда соҳалараро интеграциялашган, аниқ мақсадли ёрдам кўрсатилади. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимида дифференциаллашган ёндашув эҳтиёжманд қатламларни манзилли қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларида ифодаланган.

Калит сўзлар: Ижтимоий ҳимоя, дифференциаллашган ёндашув, эҳтиёжмандлик, соҳалараро интеграция, мақсадли ва манзилли ёрдам, ижтимоий ҳимоя ягона реестри, электрон ҳукумат, рақамлаштириш, инновацион тенденциялар, ижтимоий кафолатлар, ижтимоий қўмак, ижтимоий хизмат.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

Аннотация

В статье изучена научное значение дифференцированно-адресный подхода в системе социальной защиты населения. Дифференцированно-адресный подход обуславливает установление нуждемости человека на основе конкретных критериев. На основе оценки нуждемости назначается междисциплинарная интегрированная помощь. В системе социальной защиты Узбекистана дифференцированный подход выражается в адресности социальной защиты нуждающихся слоёв населения.

Ключевые слова: Социальная защита, дифференцированный подход, нуждемость, междисциплинарная интеграция, адресная защита, единый реестр социальной защиты, электронное правительство, цифровизация, инновационные тенденции, социальные гарантии, социальная служба.

DIFFERENTIATION AND INTEGRATION IN THE SYSTEM OF MODERN SOCIAL PROTECTION

Annotation

The article studies the scientific significance of the differentially-targeted approach in the system of social protection of the population. A differentially-targeted approach determines the establishment of a person's need based on specific criteria. Based on the needs assessment, interdisciplinary integrated care is assigned. In the system of social protection of Uzbekistan, a differentiated approach is expressed in the adherence of social protection of the needy segments of the population.

Keywords: Social protection, differentiated approach, need, interdisciplinary integration, targeted protection, unified register of social protection, e-government, digitalization, innovative trends, social guarantees, social service.

Кириш. Замонавий ижтимоий ҳимоя тизимида горизонтал ва вертикаль ўлчамдаги стратегияларнинг уйғун ҳолда ифодаланиши давлат ижтимоий сиёсатининг бош тамойилларида ўз аксини топади. Илмий адабиётларда давлат ижтимоий сиёсати ва ижтимоий ҳимоя тизимининг тамойилларини бир-бири билан чамбарчас боғлиқ икки гуруҳга ажратилади. Бунда, давлат ижтимоий сиёсати ижтимоий адолат, ижтимоий масъулият, ижтимоий шериклик (ҳамкорлик), ижтимоий кафолатлар, ворисийлик каби умумконцептуал тамойиллар асосида қурилади ва улар ижтимоий ҳимоя тизимига хос қуйидаги тамойиллар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик ва ижтимоий адолат тамойили – миллий, ирқий, диний мансублик ва ижтимоий-иқтисодий тафовутлардан қатъий назар инсон кадр-қимматининг устувор қадрият сифатида тан олинishi. Ушбу тамойил амалда инсонга муносиб турмуш тарзини таъминлаш орқали ҳуқуқий-демократик давлат қурилишига хизмат қилади[1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. О.Занинаниннг фикрига мувофиқ ижтимоий ҳимояда тизимлилик ва комплекслилик тамойили – ижтимоий ҳимоянинг ўзаро тартибланган компонентлар йиғиндисидан иборат яхлит тизим сифатида ифодалайди. Унинг субъекти ва объекти

ўртасида интеграциялашга алоқадорликни таъминлайди[2]. Шунингдек, ижтимоий ҳимоянинг функционал мақсадлари, вазифалари, йўналишларининг йиғиндиси, ижтимоий ҳимоя субъектларининг мувофиқлашган фаолияти комплекс аҳамиятли тамойилни ифодалайди. Комплекслилик тамойилида аҳолини қўллаб-қувватлашнинг ретроспектив хусусиятлари замонавий ижтимоий ҳимоя амалиётида уйғунлашган бўлади. Давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати ва ижтимоий ҳимоя чора-тадбирлари узвийлиги таъминланади. Бунда, ижтимоий ҳимоя тизими жамиятда иқтисодий-ижтимоий барқарорлик омиллига айланади.

К.Азарян ижтимоий ҳимоядаги превентивлик ва адаптивлик тамойилини алоҳида кўрсатади[3]. Ушбу тамойил турли ижтимоий ларзалардан аҳолини огоҳлантирувчи ва танглик ҳолатларини олдини олишга йўналиштирилганлик. Мураккаб ҳаётий вазиятда аҳолига нафақат моддий қўмак ва пул тўловлари ажратиш билан чекланмасдан, кишининг муҳтожликдан чиқишида зарурий шарт-шароитлар яратилади. Адаптивлик тамойилига мувофиқ ижтимоий ҳимоя субъектларининг замонавий тараққиёт тенденцияларга ҳамоҳанг мослашуви, такомиллашуви, ички имкониятларини ўсиб бориши кузатилади. Жамиятда содир бўлаётган

ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга мос равишда ижтимоий ҳимоя тизимининг ташкилий тузилмаси, технологиялари ва механизмларининг янгиланиб бориши содир бўлади.

Е. Камышова кўп субъектликлик ва ижтимоий шериклик тамойиллини тавсифлар экан, унга кўра – давлат ижтимоий ҳимоянинг бош субъекти саналади[4]. Давлат ижтимоий сиёсатнинг ҳукукий-молиявий асосларини ишлаб чиқади ва амалга оширади. Ижтимоий кафолатлар ва имтиёзларни тақдим этиш орқали аҳолининг турли қатламлари ўртасида кескин тафовутни олдини олади. Аммо, ижтимоий ҳимоя тизимининг самарадорлигини таъминлашда давлат билан бир қаторда жамоатчилик ва нодавлат ташкилотлари, маҳаллий жамоалар, иш берувчилар, қасаба уюшмаларининг фаол иштироки талаб этилади. Бу эса, ўз ўрнида улар ўртасида ижтимоий шерикликни шартлайди. Ижтимоий ҳимояда ушбу институтларнинг фаол иштироки давлат ижтимоий ҳимоя тизимининг тўлдирувчи элементлари сифатида тақдим этилаётган ижтимоий кўмак қамровининг ошиб боришига хизмат қилади.

Дифференциаллик ва манзиллик тамойили – ижтимоий ҳимоя чора-тадбирларининг аниқ мақсадга йўналтирилганлигини ифодалайди. Бунда, муҳтож қатламларнинг эҳтиёжмандлик даражасини аниқлашда қатъий дифференциаллашган (лотинча “differentia” – тафовут) ёндашув амалиёти қўлланилади. Ёрдам тури кишининг меҳнатга лаёқатлилик даражаси, даромад олиш усули ва кўлампдан келиб чиқиб тафовутланади. Ушбу ёндашувга мувофиқ ижтимоий ночор қатламлар моддий тангликдан чиқарилиб, жамиятнинг тўлақонли азоси сифатида ижтимоий мақоми тикланишига йўналтирилган ёрдам комплекс тарзда кўрсатилади. Ижтимоий ҳимоя тизимида манзиллик дифференциаллашган ёндашув билан моҳиятан уйғун бўлиб, ушбу тамойилга кўра эҳтиёжмандлик аниқ мезоналар асосида баҳоланади. Илмий ҳисоб-китоблар асосида юритилган манзилли ижтимоий ҳимояда конкрет шахснинг мураккаб ҳаётий вазиятидан келиб чиқилади ва бу билан ижтимоий адолат тамойилларининг тантанасига хизмат қилади. Шу боис, мазкур тамойилларни дифференциаллашган-манзилли ёндашув сифатида тавсифлаш ўринли.

Дифференциаллашган-манзилли ёрдам тамойилига кўра, эҳтиёжманд кишининг ижтимоий ҳолатини “мураккаблаштирувчи” омилар гуруҳи алоҳида ўрганилади. Ушбу омиларнинг ижтимоий ҳавфи баҳоланади ва соҳалараро интеграциялашган кўмак турлари тақдир этилади. Бунда эҳтиёжмандликдан азият чекаётган шахснинг биологик, психологик ва ижтимоий эҳтиёжларини ўзаро боғлиқликда яхлит кўра олиш диалектикасига таяниш зарур. Юзага келган мураккаб вазиятдан чиқиб кетишда нафақат давлат ижтимоий ёрдамидан умидвор бўлиб қолмасдан, кишининг ички имкониятлари ижтимоий заҳира сифатида фаоллаштирилади. Муҳтож кишининг танг ҳолатдан чиқиб олишда шахсий ташаббуси қўллаб-қувватланади ва эҳтиёжманд киши ижтимоий ҳимоя объектидан, унинг субъектига айланади. Ушбу ёндашув ижтимоий ҳимоянинг замонавий концепцияларига ҳамоҳанг бўлиб, жамиятда барча учун тенг “бошланғич имкониятлар” яратилиши эвазига кишининг ўз тақдирини лоқайд қолмасдан, ижтимоий фойдали фаолликка ундайди ва бепул ёрдамга пассив даъвогарлик ва боқимандаликка қарши курашади.

Тадқиқот методологияси. Бугунги кунда Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш зарурати кун тартибидagi долзарб масалага айланди. Президент Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Ижтимоий ҳимоя биргина кўмак пулларини тўлаш билан чекланмаслиги керак ва муҳтож

кишиларни «оёққа туриб олиши»га ёрдам бериши шарт деб таъкидладилар. Тегишли меҳнат шартларини яратиш орқали, биргина ногиронлиги бор кишиларнинг 80% ини ижтимоий фойдали меҳнат билан таъминлаш мумкин”[5]. Янги Ўзбекистон шароитида аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоялашда тизимининг концептуал асослари мустаҳкамланди. Ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштиришда “ижтимоий кўмак+ижтимоий ҳимоя” тамойили асосида дифференциаллашган-манзилли ёндашилмоқда. Аҳолининг ижтимоий ҳимоялаш орқали камбағалликни қисқартириш чора-тадбирларининг жадаллашуви ижтимоий заруратга айланди. Фаол ижтимоий ҳимоя тизимида рақамли рақамли технологияларнинг дадил қўлланилиши ушбу соҳадаги инновацион механизмлар қаторидан жой олди.

Хусусан, коронавирус пандемияси аҳолининг эҳтиёжманд қисмини қисқа муддатларда аниқлаш ва уларни давлат томонидан манзилли қўллаб-қувватлашнинг шаффоф ва самарали инструментлари бўлишини тақозо этмоқда. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш, аҳолининг ижтимоий жихатдан заиф қатламларига давлат ижтимоий хизматлари ва ёрдамни тақдим этишнинг ягона тизимини яратиш мақсадида “Аҳолига давлат ижтимоий хизматлари ва ёрдамни тақдим этиш тартиб-таомилларини автоматлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 августдаги ПҚ-4797-сон Қарори қабул қилинди[6]. Қарорда белгилаб қўйилганидек, 2021 йил 1 январдан бошлаб давлат органлари ва ташкилотлари томонидан ижтимоий хизматлари ва ёрдам тақдим этишда фуқаролардан 11 та ҳужжат ва маълумотнома талаб этилишига чек қўйилди. Энг муҳими, улар ижтимоий ёрдамнинг 7 туридан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги “Электрон ҳукумат” тизимининг идоралараро интеграциялашган платформаси орқали “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими билан идоравий ахборот тизимлари ва ресурслари ўртасида сифатли ва тўлақонли ахборот алмашинуви таъминланмоқда. Манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда босқичма-босқич “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими функционал имкониятларини кенгайтириб борилмоқда. “ФХДЁнинг ягона электрон архиви” ахборот тизимида ариза берувчининг оила аъзолари таркибини аниқлаш функцияси жорий этилганидан сўнг “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими томонидан ижтимоий нафақаларни тайинлаш учун аризаларни электрон тарзда онлайн режимида қабул қилинишини таъминланмоқда.

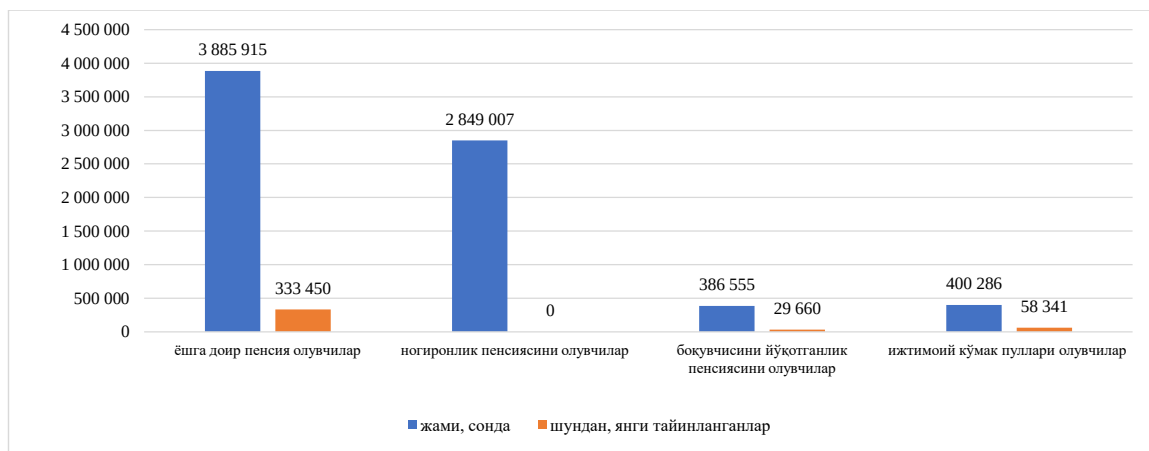
“Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими “Электрон ҳукумат” тизимининг таркибий қисмига айланди. Бунда, жисмоний шахснинг идентификация рақами “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизимида жисмоний шахснинг идентификаторини саналади. “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими орқали кам таъминланган деб эътироф этилганлик тўғрисида маълумотнома ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали тақдим этилади ва ўн икки ой давомида амал қилади. Ушбу инновацион янгилликлар “Рақамли Ўзбекистон-2030” дастурини ривожлантириш доирасида рақамли иқтисодиёт соҳасидаги ислохотларнинг асосий йўналишларини ва “Электрон ҳукумат” тизимини такомиллаштиришни англатади.

“Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими эгаси ва фойдаланувчиси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ҳисобланади. Пенсия жамғармаси ижро этувчи аппаратида тасдиқланган штат бирликлари

доирасида фуқароларнинг “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими орқали ижтимоий нафақаларни тайинлашга оид мурожаатлари ва шикоятларини қабул қилиш бўйича шўъбаси ташкил этилди. Ҳозирги кунда, электрон реестр ишга туширилиб, мазкур тизим орқали 30 турдаги ижтимоий хизматлар электрон равишда амалга

оширилиши учун зарурий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” орқали ижтимоий кўмак пулларини олаётган аҳоли қатламларининг статистик кўрсаткичлари қуйидаги жадвалда келтирилган (1-расмга қаранг).

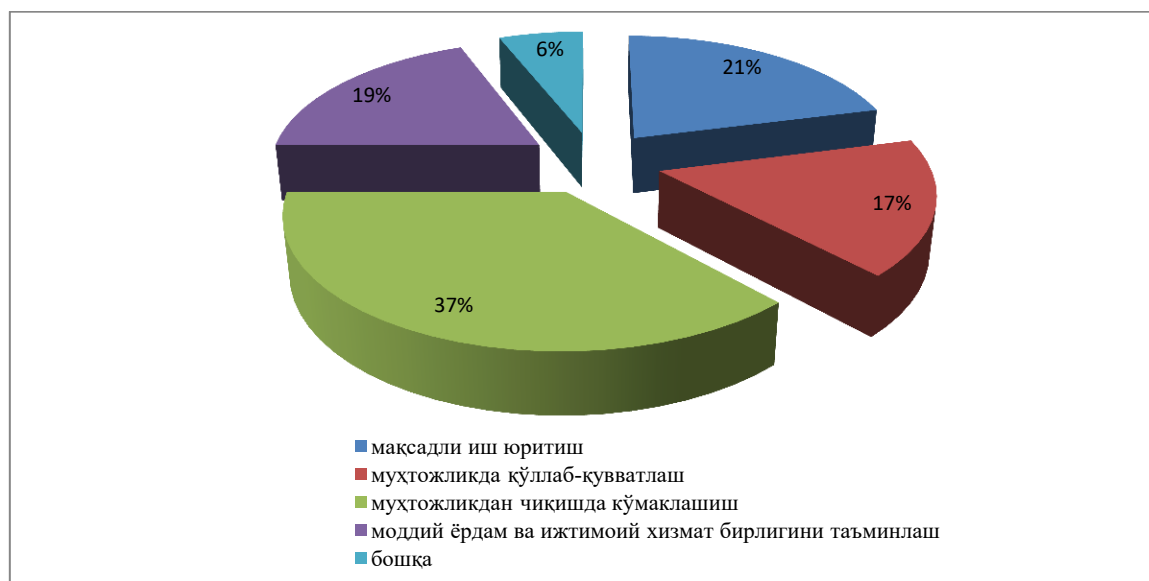
1-расм. 2021 йил 1 январь ҳолатига пенсия ва нафақа олувчиларнинг умумий сони, нафарда[7]

Пенсия жамғармасининг маълум қилишича, 400 мингдан ортиқ нафақа олувчилар кесимида ёшга доир нафақа 37,2 минг шахсга, болаликдан ногиронлиги бўлган фарзандли оналарнинг 5,2 минг нафарига, иш стажига бўлмаган 1-2 гуруҳ имконияти чекланган 37,4 минг шахсга ҳақ тўланмоқда. Шунингдек, боқувчисини йўқотган 35 минг оилага, 16 ёшгача бўлган имконияти чекланган 117 минг бола ҳамда 16 ёшдан катта 1-2 гуруҳ болаликдан ногиронлиги бўлган 167 минг шахсга ижтимоий нафақа тайинланди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими ишлаш хусусиятларини социологик ўрганишда эксперт сўрови методи айтиш мумкин. Бунда, туман (шаҳар)ларда маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошлиқларига мурожаат этдик. Анкетали сўровнома процедураси асосида ташкил этилган мазкур тадқиқотда жами 207 нафар туман ва шаҳар маҳалла ва оилани

қўллаб-қувватлаш бўлими мутахассисларидан 71 нафари (35,3%) иштирок этди[8]. Тадқиқотда иштирок этган мутахассисларнинг ёш кесимида тақсимога кўра, 30-39 ёшлилар – 31% (22 нафар), 40-49 ёшлилар – 24% (17 нафар), 50-59 ёшлилар – 38% (27 нафар), 60 ёшдан катта – 7% ни (5 нафар) ташкил қилди. Ушбу мутахассислар орасида 50-59 ёшли мутахассислар улуши жами иштирокчиларнинг кўпчилигини ташкил этди. Бунда, маҳаллада жамоатчилик билан ишлаш масалаларда анъанавий ёндашув, яъни катта авлод вакиллари таъсирчанлик фазилати ёшлардан устун туриши ҳисобга олинган.

Тадқиқотда иштирок этган мутахассисларга “Мамлакатимизда ижтимоий ҳимоя тизимининг функционал тамойилларини кўрсатинг” саволи билан мурожаат этилди. Ушбу савол натижаларининг таҳлиliga мувофиқ таҳлил қуйида келтирилган (2-расмга қаранг).

2-расм. Ижтимоий ҳимоя тизимининг функционал тамойиллари, %

Унга кўра, 37% - экспертлар ижтимоий ҳимоя тизимининг бош тамойили “муҳтожликдан чиқариш”га қаратилган, деб ҳисоблайди. 21% - ҳолатда бу аниқ мақсадли чора тадбирларни йўлга қўйиш бўлса, 19% - экспертлар моддий ёрдам ва ижтимоий хизматлар узлуксизлигини таъминлашда, деб билади. 17% - сўралганлар эса муҳтожликда қўллаб-қувватлаб туриш заруратини билдирган. Бугунги кунда мамлакатимизда ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади эҳтиёжманд қатламларни қўллаб-қувватлаш билан чекланмай, уларни муҳтожликдан чиқаришнинг самарали йўллари кидиришга қаратилмоқда. Бунда, асосий эътибор уларнинг иш билан бандлигини таъминлаб доимий даромад манбаига эга бўлишига қаратилмоқда. Ушбу тизимнинг олдинги ижтимоий хизматлардан асосий фарқи – инсон омилининг иштироки жуда кам ва ушбу тизим орқали суистеъмолликларни олдини олишнинг ўзига хос механизми сифатида давлат бюджетидан мақсадли тарзда ажратилаётган кўмак пулларини мақсадли ва манзиллиги таъминланмоқда. Эндиликда маҳалла вакилларида ариза қабул қилиш бўйича ҳеч қанақа чегара йўқ. Агарда, нафақа олиш ҳуқуқи бор, деб топилган оилалар сони ҳақиқатда ажратилган маблағларга нисбатан кўп бўлса, у ҳолда дастур автоматик равишда энг муҳтожларни танлаб, қолганларни кейинги ойга ўтказди.

Бунда идоралараро интеграциялашган идоралараро ижтимоий ҳамкорлик айти муддао бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳамда бошқа манфаатдор вазирлик ва идоралар ўртасида тўсиқларсиз ахборот ҳамда зарурий маълумотларни алмашиш тизими ишга туширилмоқда. “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими орқали кам таъминланган оилаларга ижтимоий нафақа ва моддий ёрдам тайинлаш ҳамда

тўлаш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланиб, ижтимоий нафақаларни тайинлашда устуворлик даромади нисбатан пастроқ бўлган оилаларга берилиши таъминланмоқда. Бунда, халқаро экспертларни жалб қилган ҳолда аҳолига давлат ижтимоий хизматлари ва ёрдам тақдим этишнинг ягона тизимини жорий этиш, ижтимоий нафақаларни, хизматларни ва ёрдамни тайинлашда асос қилиб олинган муҳтожликни аниқлаш мезонлари такомиллаштирилди.

Хулоса ва таклифлар. Ягона реестрнинг афзаллиги шундаки, биринчидан, тақдим этиладиган маълумотларга зарурат бўлмаслиги ҳисобига ижтимоий нафақаларга муҳтож оилалар учун ариза бериш жараёни кескин энгиллашади ва ушбу оилалар учун маълумотларни йиғиш каби сарсонгарчиликларга барҳам берилади.

Иккинчидан, кам таъминланганликни эътироф этиш ҳамда ижтимоий нафақаларни тайинлаш ёки рад этиш жараёни максимал даражада шаффофлашади. Нафақани тайинлаш ёки рад этиш тўғрисида қарор фақат Ягона реестр ахборот тизими томонидан (унга киритилган мезонлар асосида) қабул қилинади, бунда ҳеч қандай инсон омили мавжуд бўлмади.

Учинчидан эса ҳозирги кунда кам таъминланган оилаларга давлат томонидан турли хил ёрдамлар (болаларнинг бепул боғчага қатнаши, мактабда бепул дарслиklar ва киши кийим-бош билан таъминлаш, соғлиқни сақлаш муассасаларида бепул даволаниш ва бошқалар) кўрсатилмоқда. Бироқ ушбу ёрдамларга муҳтож оилаларни аниқлаш тартиби ҳеч қандай қонунчилик ҳужжатларида белгиланмаган ва давлат томонидан қайси оилага қандай ҳамда неча пуллик ёрдам кўрсатилгани тўғрисида маълумотлар базаси мавжуд эмас. Демак, Ягона реестр мана шундай маълумотлар базасига айланади ва ушбу база орқали автоматик тарзда барча ижтимоий ёрдамга муҳтож оилаларни аниқлаш ва уларга манзилли ёрдам кўрсатиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Социальное обеспечение для всех. Стратегия Международной организации труда. Создание минимальных уровней социальной защиты и всеобщих систем социального обеспечения. Международная организация труда, 2013. – С. 3-5.
2. Занина О.В. Современные принципы социальной защиты населения. /Научный результат. Сетевой научно-практический журнал. №2. 2005. – С. 57.
3. Азарян К.А. Дифференцированный подход в социальной работе с различными категориями населения. //Материалы VII Международной научной конференции. <https://scienceforum.ru/2015/article/2015017953>.
4. Камышова Е.В. Дифференцированный подход в социальной работе с неполными семьями: теоретические и практические аспекты. /Вестник Мордовского университета. Социальная работа, система социальной защиты и благотворительность. 2007. №2. – С. 131.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. 25.01.2020.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолига давлат ижтимоий хизматлари ва ёрдамни тақдим этиш тартиб-таомилларини автоматлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2020 йил 4 августдаги ПҚ-4797-сонли Қарори. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.08.2020 й., 07/20/4797/1138-сон).
7. Пенсия жамғармаси Ўзбекистон бўйича пенсия ва нафақа олувчилар сонини маълум қилди. <https://kun.uz/news/2021/01/19/pensiya-jamgarmasi-ozbekiston-boyicha-pensiya-va-nafaqa-oluvchilar-sonini-malum-qildi>
8. Эксперт сўрови 2021 йил февраль-май ойларида республикамизнинг Тошкент вилояти – 22 нафар, Фарғона вилояти – 19 нафар, Самарканд вилояти – 16 нафар, Сурхондарё вилоятидан – 14 нафар, жами 71 нафар туман (шаҳар) ҳоким ўринбосари - маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошликлари экспертлар сифатида иштирок этди. Эксперт сўровида стратификацияланган регионал ёндашув асосида квотали танланма усули қўлланилди.

UDK: 336(076)

Сайёра ЧИННОВА,

кандидат педагогических наук, доцент Международной исламской академии Узбекистана

По рекомендации рецензии Профессора, доктора педагогических наук кафедры языков ТГЮУ Д.У. Хашимовой

ВНЕДРЕНИЕ В ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИННОВАЦИЙ И ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Аннотация

В статье рассматриваются этапы применения образовательных инноваций в педагогическом процессе и вопросы инновационной деятельности учителя, автор анализирует исследовательские работы в этой области и взгляды ученых. Педагогические инновации характеризуют последовательное внедрение инноваций в педагогическую деятельность и обеспечивают развитие системы и процесса образования в соответствии с дидактическими возможностями педагогических инноваций. Инновационная активность учителя проявляется как движущая сила, мотивирующая, стимулирующая творчество педагогического коллектива, что гарантирует качество учебного процесса. В связи с этим каждый педагог должен уметь последовательно применять новшества в своей работе, полностью понимая суть.

Ключевые слова: Педагог, инновации, информационные технологии, личностное развитие, ориентация, педагогические технологии.

IMPLEMENTATION OF EDUCATIONAL INNOVATION IN THE PEDAGOGICAL PROCESS AND INNOVATIVE ACTIVITY OF THE TEACHER

Abstract

This article describes the stages of application of educational innovations in the pedagogical process and the issues of innovative activity of the teacher, the author analyzes the research work in this area and the views of scientists. In addition to describing the consistent introduction of innovations into pedagogical activity, pedagogical innovations ensure that the educational system and process develop according to the didactic capabilities of pedagogical innovations. The innovative activity of the teacher not only manifests itself as a driving force, motivating, stimulating creativity of the pedagogical team, but also guarantees the quality of the educational process. Due to this, every teacher must be able to consistently apply innovations in their work, fully understanding the essence.

Key words: Educator, innovation, information technology, personal development, orientation, pedagogical technology.

ТАЪЛИМ ИННОВАЦИЯЛАРИНИ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁНГА ТАДБИҚ ЭТИШ ВА ЎҚИТУВЧИНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада таълим инновацияларини педагогик жараёнга тадбиқ этиш босқичлари ва ўқитувчининг инновацион фаолияти масалалари баён этилган бўлиб, муаллиф ушбу соҳага оид илмий тадқиқот ишлари ва олимларнинг қарашларини таҳлил қилади. Педагогик инновациялар педагогик фаолиятга янгиликларнинг изчил олиб кирилишини тавсифлаш билан бир қаторда, педагогик инновацияларнинг дидактик имкониятларига кўра таълим тизими ва жараёни ривожланиб боришини таъминлайди. Ўқитувчининг инновацион фаолияти педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға ундовчи, бунёдкорликка рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлибгина қолмай, таълим жараёнининг сифатини кафолатлайди. Шу туфайли ҳар бир ўқитувчи инновацияларнинг моҳиятини тўла тушунган ҳолда ўз фаолиятига изчил тадбиқ эта олиши зарурдир.

Калит сўзлар: Педагог, инновация, ахборот технологиялари, шахснинг ривожланиши, йўналтирувчилик, педагогик технология.

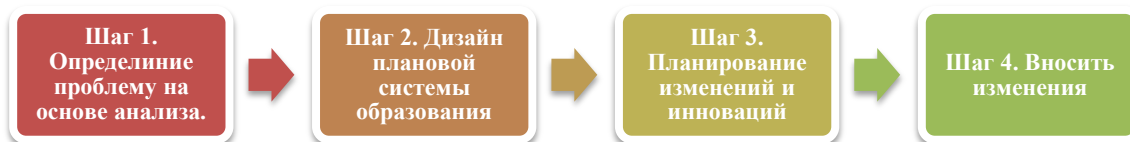
Сегодня важность использования интерактивных методов, инновационных технологий, педагогических и информационных технологий в образовательном процессе растет день ото дня. Одна из причин этого заключается в том, что в то время как традиционное образование до сих пор учило студентов приобретать только готовые знания, современные технологии учат их искать, самостоятельно изучать и анализировать полученные знания и даже делать собственные выводы. В этом процессе педагог создает условия для развития, становления и воспитания личности посредством образования, и одновременно выступает в роли менеджера и проводника.

В целом реализация педагогических нововведений на практике бывает двух видов:

1. Применение педагогических нововведений на практике носит стихийный характер, то есть инновационный процесс не учитывает необходимость педагогических нововведений, отсутствует сознательное отношение к существующим условиям, методам и способам их реализации.

2. Применение педагогических нововведений на практике носит спонтанный характер, то есть педагогические нововведения внедряются на практике в инновационный процесс как продукт сознательной, целенаправленной, научно обоснованной деятельности.

Внедрение образовательных новшеств в педагогический процесс происходит в несколько этапов. Они представлены:

Сегодня для преподавателей важно обладать навыками и способностями к инновациям. От педагогов требуется инновационный подход, чтобы иметь возможность овладеть навыками инновационной деятельности. По сути, освоение педагогами навыков инновационной деятельности основывается на решении инновационного подхода. Принятие решения об инновационном подходе у педагогов - это тоже сложный процесс, который проходит в несколько этапов.

Следовательно, развитие науки, технологий, производства и технологий приведет к радикальным изменениям и в системе образования. Модернизация системы образования основывается на потребности государства и общества в квалифицированных кадрах, а личности - в качественном образовании.

Использование педагогических технологий в образовательной практике - неотъемлемый элемент модернизации системы образования. Технологизация образовательного процесса в современных условиях позволяет достичь ожидаемого результата с меньшими затратами сил и времени, улучшить качество обучения и повысить его эффективность.

Педагогические инновации характеризуют последовательное внедрение инноваций в педагогическую деятельность. В соответствии с дидактическим потенциалом педагогических нововведений, система и процесс образования развиваются. Инновационная активность учителя проявляется как движущая сила, мотивирующая, стимулирующая творчество

педагогического коллектива, что гарантирует качество учебного процесса. Поэтому каждый педагог должен уметь последовательно применять нововведения в своей работе, полностью понимая суть нововведений.

Критерии инновационной деятельности учителя и этапы ее становления. Инновационная деятельность - это основная деятельность, определяющая все успехи учителя, она означает качественную реконструкцию профессиональных, методических навыков человека [3]. Готовность учителей к инновационной деятельности желательно анализировать в 3 этапа:

1. Анализ деятельности учителя в период до внедрения нововведений в педагогическую деятельность.
2. Анализ периода активного становления инновационной деятельности.
3. Анализ периода после внедрения нововведений в педагогический процесс.

Известно, что качества и атрибуты человека формируются в процессе деятельности и являются ее результатом. Поэтому необходимо прививать учителям психологию стремления к инновациям и постоянной потребности в самостоятельном чтении. Потому что новинка доставляет человеку больше удовольствия, чем славы.

Суть инновационной деятельности - появление новых технологий на практике.

Этапами становления инновационной деятельности учителя являются:

Согласно сегодняшним идеям Скиннера, в социальной, взаимной природе обучения важно

сосредоточиться на развитии знаний учащихся на основе опыта, а не просто принятия[2].

Основная основа инновационных технологий - это построение процесса предварительного обучения таким образом, чтобы преподаватель и ученик могли работать вместе для достижения гарантированного результата от поставленной цели. Итак, инновации означают привнесение инноваций в процесс обучения, адаптацию процесса обучения к потребностям, желаниям и желаниям ученика, обучение ученика самостоятельному чтению, попытку сформировать у учеников навыки обучения, а не передачу готовых знаний?

Судьба реформ в системе образования сегодня во многом зависит от деятельности учителей, созданием учебников нового поколения, разработкой программ и методических указаний, рекомендаций. Потому что без возобновления деятельности учителя невозможно добиться эффективности в обучении.

Как известно, педагогическая деятельность - это не врожденный талант или наследственная черта, а основывается на исследовательской и творческой работе.

Нововведения в учебном процессе, передовые педагогические технологии, инновации, интерактивные методы обучения не входят в образовательный процесс спонтанно или по команде сверху, инструктаж, это процесс, который зависит от деятельности учителя и его мотивации [6].

Прежде всего, необходимо сформировать психологическую готовность учителей к инновационной деятельности. При этом педагог должен знать ведущие дидактические принципы: баланс между необходимостью приобретения педагогических навыков и необходимостью изменения своей деятельности, совместное творчество субъекта и объекта в педагогическом процессе, принципы преодоления новых, ранее неизвестных ситуаций.

На втором этапе формируются психолого-педагогические знания и педагогические навыки.

Следовательно, развитие науки, технологий, производства и технологий приведет к радикальным изменениям и в системе образования. Модернизация системы образования основывается на потребности государства и общества в квалифицированных кадрах, а личности - в качественном образовании.

Использование педагогических технологий в образовательной практике - неотъемлемый элемент модернизации системы образования. Технологизация образовательного процесса в современных условиях позволяет достичь ожидаемого результата с меньшими затратами сил и времени, улучшить качество обучения и повысить его эффективность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Слободчиков В.И. Учитель и инновации. Москва. 2006. 215 с.
2. Алекс Муур Преподавание и обучение: педагогика, учебная программа и воспитание. Рутледж. Второе издание. 2012. с.2202.
3. Слободчиков В. Педагогика- инновационная деятельность. Москва. 2004. 228 с.
4. Толипов О., Усмонбоева М. Прикладные основы педагогических технологий - Т.: 2006. - 260 с.
5. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах./ М.:Айрис-пресс, 2006.
6. Колеченко А.Е. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. – СПб.: КАРО, 2002 г.
7. Питюков В.Ю. Основы педагогической технологии.- М.: «Гном-Пресс», 1999 г.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии.- М.: «Народное образование», 1998 г.
9. Фарберман Б.Л. “Прогрессивные педагогические технологии” - Т. 1999.
10. Селевко Г.К. “Современные образовательные технологии”. Учебное пособие - М.: Народное образование, 1998.
11. Беспалько В.П. “Слагаемые педагогические технологии”. - М. Педагогика 1989 15. В.П. Беспалько “Педагогика и прогрессивные технологии” - М. 1995.